

G. I. IVANOV

ÇER CARB BÖLJKTERJNJN ÇANA
BASTB MEMLEKETTERDJN
(SSSR-DAN BASQA)

ÇAŦRAFIA SB

ORTALAU ÇANA ORTA MEKTEPTERDJN
OQU QŦRALB

QAZAQ MEMLEKËT BASPASB
ALMA-ATA — 1938

G. I. IVANOV

ÇER CARB BÖLJKTERJNJN ÇANA
BASTB MEMLEKETTERDJN,
(SSSR-DAN BASQA)

ÇAŪRAFIASB

ORTALAU ÇANA ORTA MEKTEPTERDJN
6-KLASBNA ARNALŪJAN

*Orb tjljndegj nūsqasbn RSFSR Oqu Qalq
Komissariatb, audarmasbn Qazaq SSR
Oqu Qalq Komissariatb bekjken*

ORBSCASBNBN 4-BASBLUBNAN
TYZETJLJP TOLBQTBRBLBP BASBLDB

QAZAQ MEMLEKET BASPASB
Alma-Ata — 1938

EVROPA

Fizika-çaqrafialьq oVZOR

Çer kolemj 10 mln. kv. km. Qalьq 500 mln.

Kartaqa qarar tabьndar. Evropanьd en soltystjk cetjndegj vjr tyvegj men en onustjk cetjndegj ekj tyvegjn atandar. *Nordkap* pen *Tarif* myljsterjnjn qaj endjkte tьrmandьqьn vaьqandar. Nordkap myljstjen bastar, onustjktegj *Pe-loronnos* (*Moreia*) tyvegjnjn, onustjkt tьmsьqьna dejn Evropanьd çer votь qansa kelejndjgn masclappen, ne volmasa gradusqa qarar oьcender. Evropanьd sьqьs-çaq çer cetjmen vatьs çaq çer cetj qaj meridianqa dejn varadь? Vatьstaqь Rok myljstjen sьqьstaqь 60-meridian arasьndaqь uaqьt aьrmasьn tabьndar.

Tenjz çolьmen Evropanь ainalьp—Odessadan Leningradqa sьqqan volsaь qaj tenjz, qandai vьqaz, sьqanaqь vasьp, qandai tyvekterdjn çanьnan oter edjnder? (mьnь yilerjnde dьpтерlerjçe çazьndar).

Ylkendjgj, oьnpь, pьcjnj.

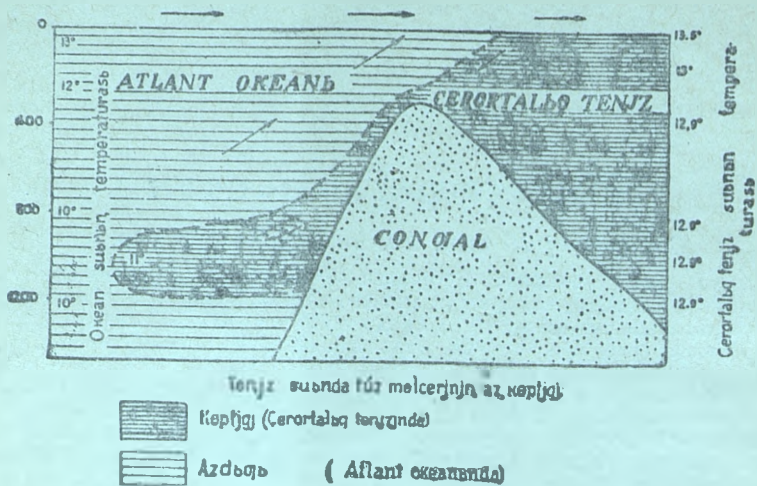
Evropa, çer vөлjкterjnjn vasqalarьmen salьstьrqanda, ylken emes: onьd kolemj vьkjl qьrqaq çerdjn onvesten vьrjndel qana, vьraq, kьckene volsa da, varьq adam valasьnьd t o r t t e n v j r j sonda tьradь. Evropa Aziamen tьqьz ьctasьp çatqanь sonca (cekarasь alasalau Oral taub, Oral (Çalьq) ozenj, Kavkaz taularь), onь—Evrastianьd tyvegj dep esepteuqe de voladь. Evropa men Aziastianьd qьrьbьqtaqь cekaralarь da vьr-vьrjmen qatьnas-vailanьs çasauqa esvьr vөгettjk keltjrmeldj. Vьraq, degenmen, Evropa dьnie çyzjnjn vьr vөлjgj, yitkenj, onьd (oьzjne qana laiqьtь) aigrьqsa oьnpь, pьcjnj, oьzgece klimaty, erekece tarixi datubь var.

Evropanьd oьnpь materiktjk çarty cardьd naq ortasьnda, aьj yç çaqь vьrdeь tenjz suьmen qorcalqan; ol tenjzder arqьbь çer vөлjкterjnjn vasqalarьna qaraj qolailь tenjz çoldarь taraidь. *La-Manc* vьqazьnьd (mьnь aqьlsьndar Anglia Kanalь dep ataidь) çanьnda Soltystjk, Oң tustjk Amerikadan, Afrikadan, Aziadan, Avstraliadan maьzdzь tenjz çoldarь keljp toqьsadь.

Alystaqь elderden Evropa na kelgen, odan ketjn qaitqan ylken paroxodtar, çekendj, motorь kemeler qьbьsazь, kьnj-tьnj demel osь *La-Manc* vьqazьnda ersjll-qarsьbь aqьlьp çatadь. Çer çarьndaqь tenjz, sьqanaq, vьqazdar jьcnde tenjz qatьnastarьnьd en kьp çerj osь *La-Manc*.

Evropa ainala çiegj asa irek-irek. Evropa çerjndegj tenjz aralaqan, ireç çaqalь çerler vasqa çer vөлjкterjnjn esvьrjnde çoq. Evropanьd tyvek pen araldarь vьkjl çerjnjn yçten vьrjn aladь

(Azia çerçinijñ vesten vjrtj, Afrika çerçinijñ eluden vjrtj çana aralmen tyvek) Ainala çieçinijñ osyndaı ijrjm-ıjrjm volu saldarıñnan, Evropañ çan-çaqıñnan vjrdel derljik tenjzder qorcar, qırgılyqqa jckerjler sıoqılyp çata-đy. Mıñmen qatar tenjz tolqıñnan tasalanqan porttar saluqa qolalıñ vıxtalar paıda voladı.

Atlant okeanñ men Çerortalıq tenjz suvıñ Gısraltar sıoqazı arqılıñ vjrdene aıvıv. Çerortalıq tenjzden sıqqan tızdıraq suvıñ qalal qozqalatıvıñdıqın qarandar. Okeanñ salqın suv Çerortalıq tenjzge nege öte almaıdı?

Atlant okeanñ Evropa çaqasına talanqan çerçindeçj sularññ vjrtj çılıñ volqandıqan es uaqıtta qatpađy (16-betteçj kartanıñ qara).

Evropañ oñtystjk çaqı Atlant okeanñ vjrtj völjçj volıv tavılatıñ *Çerortalıq* tenjzven qorcalıv çatađy (4 mıñ *m*-den tereñrek). Bıl tenjz *Mramor*, *Qara*, *Azov* tenjzderçjmen çalqasa qırgılyqqa öte tereñ sıoqılyp kçjçjv tıradı. Kerç vıoqazımen çalqasqan Qara tenjz ven Azov tenjzderçjñ aralıqında Qırgıly tyvegçj var.

Çerortalıq tenjzden bet çaqındaq suv tyçj, tereñ çerlerçjñ suv da çılı volı (130—teı) çılı keledçj; al endj, kerçjles çatqan Atlant okeanñ tereñçjçj 2 mıñ *m* keletçj çerçinde su temperaturası 3°. Çerortalıq tenjz suvıñ çılıñ volıñ sevıv: *Gısraltar* vıoqazı talıv (500 *m*-den de kemçjek), tyvçnde kedereçj volatıñ sökken conqal taş var (4-betteçj suretçj qara); mçne, osı conqaldar—Atlant okeanñ tereñ çerlerçjñ keletçj suvı Çerortalıq tenjzge ötkızveıdı. Bıl tenjz Evropa çaqalarıñ qıvıty künç de çılıtyv tıradı.

Çerortalıq tenjz Evropañ aral, tyvekterçjñ vençektençjçj, Tırren, *Adriatik*, İonia, *Egeı* tenjzderçjne völjnedçj. Çerortalıq tenjz vatıv çaqıñnan Atlant okeanına qosılyv, sıoqıv çaqıñnan (*Dardanel*, *Bosfor* vıoqazdarı arqılıñ) Qara tenjzge qosılyv, Suets kanalı arqılıñ İndç okeanıñ tıtasađy. Bıl tenjz Evropa usçj mañızdıñ tenjz çılıñ volıv sanaladı.

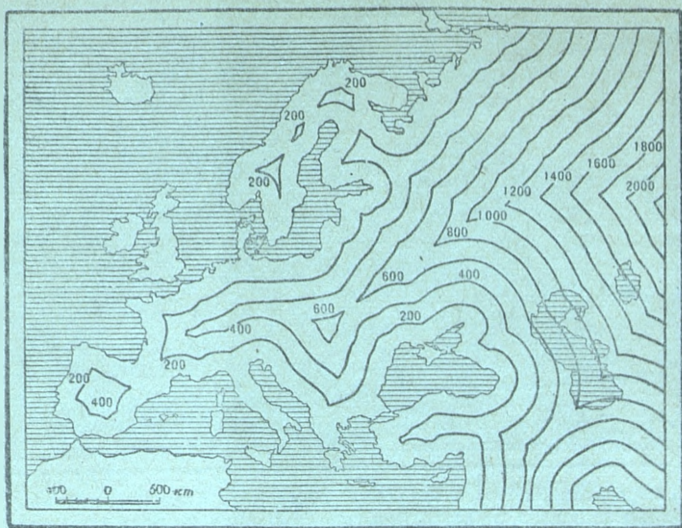
Baltıq tenizinin Soltıstıjk teniznen qalqasamı. Kil kanalın tabırdar. Kıl kanal, Baltıq tenizinen Soltıstıjk tenizge varatıp çoldı nece ret qısqartıp tır?

Ol tenizde çuıçım tısmıñnıñ örkendey çolında jıq ornalıqan: adam balası çelkendı kememen çuzudı alqasqı kezinde osı tenizde yirengen. Tırtı, eçelgi zaman tyğıl, orta qasırda kezinde de Evropanıñ vastı sauda qatınastarı osı Çerortalıq tenizde bolqan.

Çerortalıq teniz Öntıstıjk Evropanı uc ylık tenbekke: *Pirenei*, *Apennin*, *Balqan* tybekterine aıradı. Bularadan basqa, Öntıstıjk Evropada *Korsika*, *Sardinia*, *Sitsilia*, *Molta*, *Krit* deitjn aralmen vjrnese kör araldar var. Egei tenizindegi kör üsaq araldardan Grek arxipelagi qıyladı.

Evropanıñ vatıs çaqı da tenizdermen tıjmdengen. Bül çaqtaqı *Biskai* sıqanaqı men *Soltıstıjk* tenizni okeannan *İlb Britania*, *İrlandia* deitjn ylık ekj aral aırtır tıradı. Bül tenizderdiñ Soltıstıjk çaqı okeanqa qosıladı da, öntıstıjk çaqı okeanqa *Pa-de-Kale* men *La-Manc* bıqazdarı arqılı qosıladı. Soltıstıjk teniznen onıñ bıqazdarı qatpaıdı, sevev, bül aradan *Golfstrim* deitjn çılı aqı ötir tıradı. Evropanıñ varlıq vatıs çaq çiekterinde teniz suları qatı tasır, qaitır tıradı. Teniz suvıñı tasır men qaitır keme toqtatır qonau (gavan) men özen qıylıstarındaqı tıñva lailardı çuır tazatır, keme çolın arçır tıradı. Çerortalıq tenizde mındaı tası bolmaıdı deuge bolqandı.

Baltıq tenizj Soltıstıjk tenizdiñ sıqı çaqındaqı çalqası. *Baltıqqa* ötetjn çolda ylık *Iutlandia* tybegi var, onı vjrnese bıqaz qorcar tıradı. Onıñ jcindegi ylık ekeu—*Skagerrak* çana *Kattegat*. Bül bıqazdar ec uaqıtta qatpaıdı; sevev, bıqan da *Golfstrim* çılı aqı kelir tıradı. Öntıstıjk çaqın ala osı çerdegj araldardıñ arasında ensiz bıqazdar çatır, ol bıqazdardıñ jcindegi en vastı *Zund* (Eresun) keide mängej müz vasır çatadı. Bal-

Европаның материгінде теңіз қағасынан қасқытыры. Осы схемадан Батыс Еуропа мен Сьығыс Европаның теңізден ең қасық ңерлері танырлар. Олар теңізден несе км алыр?

тық теңізді терең емес, суы түссз (1/10-ке қана делін түз), қағалары қана қатады. Бұл теңіздің сығанақтары — *Ботни, Еи, Рига* солтүстікке, сығасына созылып кетіп қатады. Иуландия түбегін орап Балтық теңізін солтүстік теңізге сығатын ұзақ су қолын Иуландия түбегінің оңтүстік қағанын қарған *Кил каналы* қысқартып отыр.

Skandinav түбегі — Еуропадағы ең үлкен түбек. Бұл түбектің батыс қағы теңіз виқаздарымен тілім-тілім воыр (fiordalar) тілкемденген. Fiordalar терең, әр үлкен қана Golfstrim ақысының салдарынан ес уақытта қатпайды. Golfstrim *Barens* теңізін де васыр өтеді қана *Kola* мен *Kanina* түбегіне делін қаылады. Barens теңізді Еуропаңың ең солтүстігінде вола да Мурман қаласының теңіз қағалары қысты күн де қатпайды, кемелер емін-еркін сыртқа қатады. *Ақ* теңізде алы айға делін қалқыған сен қатады. Солтүстік Мұзды океанда *Спитсберген Франс-Жосиф Ғері, Қана Ғер* тағы вјрнесе аралдар бар. Еуропаңың варлы аралдары материктен вөлініп сыққан деуге волады.

Еуропаңың қоңыр қай роісында (нақты қолалы) матеріктік қарты кардың нақ ортасында воыр, әр теңіздермен қоргалы Еуропаңың васыра ңер вөліктерінің қайсысынан вола да вьдайлы екендігін көрсетеді. Еуропа ңегінің тілім-тілімдігі сонца, тіртті Еуропа орталығына қарай кеткен теңіз сығанақтарының ұзақтығы Батыс қағында теңізден 600 км, сығыс қағында 1400 км келеді (Азіамен сектес ңерінде; 6-беттегі картаны қара).

Çerdjn betj.

Kartaça qarap tabyndar. 0-den 200 *m*-ge deijnj çana 0 *m*-den tomen oipattarđ tabyndar, 200 den 1500 *m*-ge deijnj alasa taular men platolardđ (çopdar) çana 1500 *M*-den, tırtj, odan da vıjgrek taulardđ tabyndar. Əlj, Pirenei, Apenin, Balqa, Karpat, Dinar tauların, olardın eñ vıjık sıbın taub, vıjktıjn atyndar.

Evropa—dunie çyzjndegj eñ oipat çer: mında çalpaç çatqan ылken ystjrtter çoç, көр çerj oipat. Olardın vastıylarđ:

Сьоqьs-Evropa oipatъ, mınyñ çalqьz özj Evropa materıgıjnı çarđmьn aladъ, mınan keljn *Soltystıjk-Germania* men *Frantsia* oipattarъ voladъ. Bıldardan көrj көlemj kьjgrek Lombardia (Po өzenj-njñ volьnda), *Orta-Dunai* çana *Tөmengj-Dunai* oipattarъ voladъ.

Qatrarı ças taular aımaçđ. Evropanđ vastъ taub—*Əlj. Əlj* taularđ Çerortalıq tenjz çaqasъnan vastalьp, doqaca ijlp Venger oipatına deijn sozıladъ. Ol taulardın eñ vıjgıj: *Monblan* (Frantsiada) Monte-Roza (Italiada), lungfrau (Sveitsariada) t. t. vərjnıj de vasynda məngj qar çatadъ. Tau betjneп ылđına qaral mөngjiler (məngj müzdar) çыıçьp qılлар çatadъ. Sondaı qılama mөngjilerdjñ Əlj taubndaçđ eñ ылken Alec mөngjsj; ылzındыqъ 24 *km*; Rona өzenjne su veretjn gletcerdın (mөngjilerdjñ) vıjıj osъ.

Вerjn Əljısnıjnı aqarарь. Aqarardın eki betj men ылtanьnda çalqьn çana çalıtm çar, Beregrek taub çerdjn ылerj көrjnedj (kьctj çelder көterjр ketpes yçjn çövesjn taspen vastьroqan). Aqarardın formьn aqarарь qarандar, vıl eskj mөngj көckjnderjnjñ çolal qazьp ketken qazьndıssьnan paıda volqan.

Bül taular ən воӀмен созыьр, qatarlasьр җагьса җатқан җалса volады, екj җалсатьд арасьнда таумен җагьса җатқан ұзын алқар екj тaudь айьр тӀрадь. Bastарь өркектj, төвелеrj наӀза, соды воӀр кеledj. Basьнан etegjне qaral екj веrj тjлjм-тjлjм терең sai-sala volады. Formасьпыд бӀл siaqть тыrj volуcььрды сол тaudьд qатparларьн qӀрақан тау җьпыстарьпыд әr тыrj volоqандьдынан. Тау җьпыстарьпын араларьнда saz-валсьр, мергел siaqть җӀмсақ zattar да бар; qӀмтас, izves тась siaqть qатылау zattарь да бар; ал, гранит, генiс siaqть өте qатть zattar да kezdesedj.

җӀмсақ zattar тез җуыьр, сумен аqьр кetedj; ал, qатть zattar тaulарьд өркекj, төвесj воӀр sorайьр qальр qоӀа вередj.

Әрjнjд ontystjk җалқась Аренин, Sitsilia тaulарь җана Soltystjk Африкадаqь Atlas тауь volады. Gibraltар арқьь—тау qатparларь Pirenei тьвегjнjд ontystjk җақьна ауьсадь. Әрjнjд вать җалқась *Pirenei, Kantar* тaulарь. Әрjнjд ontystjk-сьрдысь Dinar тауьна ыласьр кetedj.

Dinar тaulарь ыӀr, sarь ne qьзы тьстj izves тасьнан qӀралқан, судь йстар тӀра алмаидь, тез etkьzр җьвередj. БӀларьд ортасында тольр җатқан yngirler бар, сол yngirlerdj qуалат сулар, өзөндер аqьр җатады. Adriatik теңjзнен пароходпен җьрсенjз, Dinarьд qӀа җарларьнан сондаӀ су аqьр җатқан есепсиз көр yngirler көресjз.

Европа материгjнjн qурылысь. Qатparлы тау җотасыньд воӀындаqь trendj аймақтарды көрсетjндер. БӀлк массивтерdj көрсетjндер.

Әрjнjн сьрҕс ҕаҕь *Karpat, Balqan, Qырым* ҕана Kavkaz тауларна ұласьр кетедь. Буl таулардьц варьсҕь да ҕатпарль таулар, вьлар да Әрj мен вjр иаҕытта пайда болҕан—Европаныҕ ҕас тауларь.

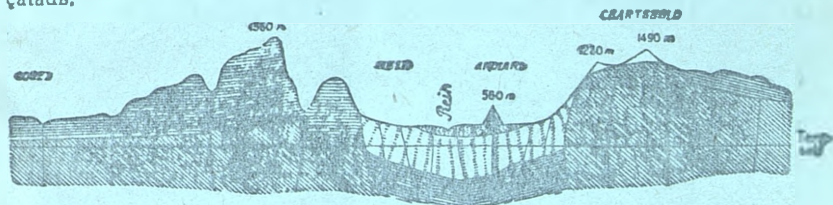
Sol тау ҕаваттарьныҕ ҕатпарланьр кетерjлген иаҕыттарында: ҕирьльҕтыҕ вьсҕа ҕерлерj төмендер, улкен ьлди ойпатҕа айналҕан; ол ойпаттары: Egel, Adriat Tirren тельздерj пайда болҕан, не волмаса *Lombardia, Orta-Dunal, Төмөнгj-Dunal* ойпатарь сьрҕан. Вьл ойпаттар вjр кезде тельз сьрҕанаҕатарь вольр, вьртjн келе езен тьрндарьмен толоҕан.

Ғатпарль ҕас таулар ҕазва вайльҕтарыҕа кедел воладь. Ғалҕьр аҕ Karpat олай емес. Karpat тауыньц сьрҕс етегi мұнай мен тўзҕа вай. Ғана Kavkaz тауларь да мұнайҕа вай.

Ескj тау массивтерj мен төвель ҕазьҕтар. Әрjнjн солтьстьгь мен ватьсьн альр ҕатқан ескj тау массивтерj: *Orta-Germania* мен *Frantsia тауларь*. Вьлар Әрjден әлде ҕайда вьртн болҕан; вjр кезде олар да вjк ҕатпарль тау болҕан; келе-келе ҕацьр, аҕьн су ҕьр ұлтанына дейн тегjстелген.

Әрj ҕана вьсҕа таулар кетерjлр келе ҕатқан кезде олардьц орнь ҕазьр вольр ҕатқан. Әрj ҕатпарларьныҕ сьрҕьлнп таулардьн ескj илтандарь ҕарьльр, соҕалаҕтарыҕ айналҕан, ол соҕалаҕтардьн кельзрелерj ҕерден кетерjле-кетерjле ҕалраҕ тау ҕотасына айналҕан, екjнцлерj төмендер ҕер ҕарьҕьна тьсjр сөгjр, тереҕ солаҕ аҕар, сьл-ҕьрларҕа айналҕан.

Кельзр ҕерлерде массивтер вей, мәселен Germania мен Frantsia массивтерjньц ьстьгь ҕаҕь ось иаҕытҕа дейн өздерjнц сосаҕ төвөсь мен илҕьльн соҕалтрай кельген сөнген вулкандардьн (ҕанар таулардьн) орнь сосальр көрjнр тьрадь. Олар вjр кезде ҕердjн ҕарьльлнп пайда вольр, көрке дейн кьл сасьр, алаь (һава) атыр тьрҕан; көзjрде сол таулардьн тьвьнен ҕьль ҕана минераль вьлаҕтар сь-ҕьр ҕаладь.

Синий гранит Ел сөтөс ҕаваттар Сөнгөн вулкандар Езен тьрндары

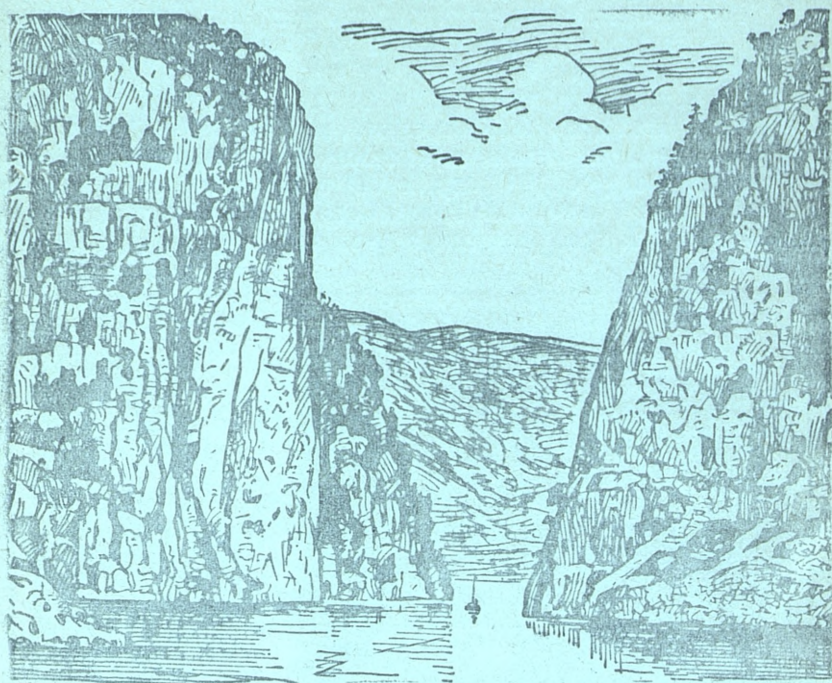
Соҕалраҕь *Reinнjн ьзjлме аҕарь*. Rein аҕарьныҕ ҕердjн ҕарьлҕан ьлҕарьмен сөгуден пайда болҕандьрь неден көрjнедь?

Варьр массивтердjн вей тегьс, төвөсь ҕьмьр, не ҕалраҕ келедь. *Dones ҕьрать, Oral* ҕана Оль Britania аральҕындаҕь *Cotlandia* мен *Pennin* тауларь да ескj массивтерден саналадь.

Европаныҕ ватьс ҕаҕь мен оңтьстьк ҕаҕьндаҕь ҕазва вайльҕтары көвнөсө ескj тау массивтерjнде воладь. Мәселен, Rein Slans тауларьныҕ солтьстьк етегjнде, Rein өзенjнц Rur дейтjн салась өтетjн ҕерде ҕальн тас көмjр ҕордась вар. Буl *Rur бассейнj* деп аталадь. Аласа Polca массивjнц етегjндегь Silez бассейнj көмjр мен тьрҕсҕа өте вай. Оль Britania аральнда да тас көмjр көр.

Солтьстик-Germania мен *Frantsia* ойпаттарыньц тьрj төвөл ҕазьр, сөккен ескj соҕаттар.

terendətir, çünsaq cənubda alyr ketir tereñ catqalqa ainalqan. Muzdar erjgen kezde aqarqca teñz suv çyğir, aiaqında üzün teñz sçaqanaqna ainalır, çaqas çılama vijk çartas volır qalqan. Teñzdñ osında ezekce qoltıq—fiord der atıd. Fiordardıñ üzündöy 150, tñrtj onan da көр kilometrge varadı (Sogne-fiord; 11-betteg kartanı qara). Fiordtar taudıñ catqalına uqsarjcke südünör kjredj; arnasna su toladı. Fiordtar tereñ voladı; solai volqan soñ, onan okean paroxodtar çyre aladı.

Norvegia fiordı. Çaroqa çaqın çerde qaraqal qartap ketken granittj çaqalar. Çergiliktj qatnasñ kjcjrek posta paroxod. Neljken fiordardıñ çaqaları vijk-tjk voladı?

Fen-Skandinav massiv temjr rudasna vaı, os massivterdñ tygelmen magnittj temjr tasnan quralqan taular da var—Cvetıadaq Kiruna taq mjne osında.

Vulkandıñ aimaqtar. *Islandia* aralı Evropa çerjne çatadı, ol Evropany Grenlandiamen qosır tñratın vjr kezdegj qũgnlyq qaldıq. Çerjññ qũgnlyqna qaraqanda, *Islandia* aralı Skandinavia tybegj men Uly Britania aralıññ solıstjık çaqına uqsadı, onıñ vñlardan aırmas, onda tñtanulı senbegen vulkandar men ıstıq volaqtar, geızertler көр; vijk vulkandarda, mäselen, *Geklanıñ* tıbesjnen qar men męngj müz yzımeidj, *Islandia*ñ męngjlerj ðırdñ męngjsjne qaraqanda çalpaq, çerdj öldenece ret көр aladı.

Vulkan ысьқ алау атқанда, қар мен мұздар ерп, кыл араласқан ысьқ сулардың тасқынь тастарды, кесек мұздарды домалатыр аңғарғы әкетеді.

Islandiadan басқа Европадағы вулкандардың көбі Сегорталық теңіз қаққаларында болады (*Vezuvi*—Апеннин түбегінде, *Etna*—Ситсилья аралында, Санторин—Балқан түбегінің онтустыгінде). Бұл арадағы қер қавығы қер сйкпуге көр ұсырайды, қер сйкпугеде терең қарықтар пайда болып қалады (вулкандар да осындай қарықтардың воіында тұрады).

Бұл айтқындардың варлығы да Егеі, Іон, Тиррен теңіз тыртерпінде төмен сөгупнен болады.

Сегінің сөгупі Европаның басқа қақында да болып тұрады, әйрақ, қатты сайқалып, сегің сйкпіндірмеі сөгеді. Мәселен, Солтустық теңіздің қаққалары сайлар төмендеді, сондықтан Нидерланд пен солтустық Германияда теңіз қаққалары су әкетуден қорғау үсін үлкен тоқандар (plotиналар) соқылады. Нидерландтың қаққасы саматмен атқанда қыз қылда 3 м самасындай төмендеді, сондықтан бұл маңдағы қерлердің вразь теңіз бетінен әлде қайда төмен қатады. Ал, Скандинавия мен Финляндияның солтустық қақ қаққалары Вотни сықардағы қақында қыз қылда 1 м самасы көтеріледі.

Светстадағы *Kiruna тауы*. Бұл тау Скандинавия массивінде болады; қалыбына темір рудасынан қйғалған. Рудалары динамитпен вйзылып, Англия мен Германиядағы сенелту үсін вагонеткәмен төмен тусырыледі.

Европа сегінің веткейі қоніндегі қорытынды. Қалып алқанда, Европа сегінің веткі құрылысы, адам баласының тірсілік етіп қасауына қолайы. Вйк таулары (1500 м-ден вйк) онса көр қер алмайды. Мұндағы қазық, платолар, аласа веткейлер құмсақ торпақты болады, сон-

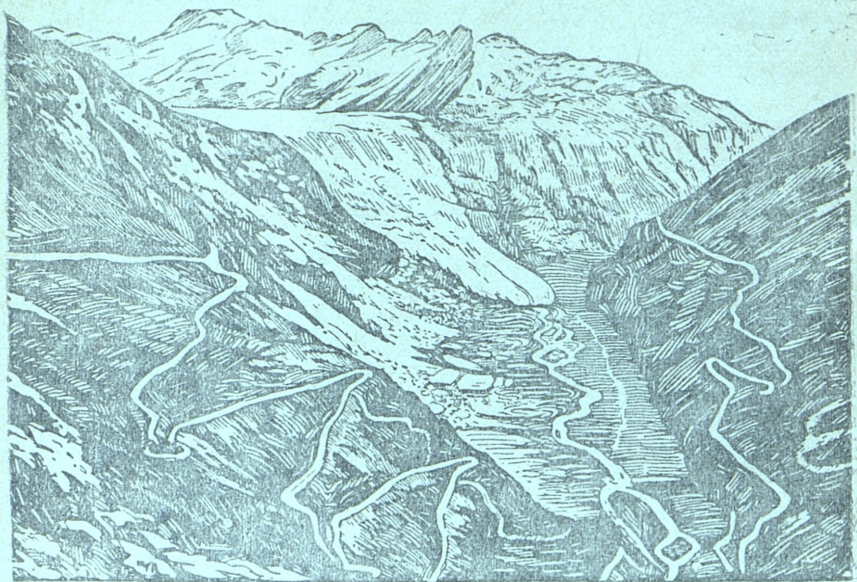
дыгтан егин саруасылыгына қолайы. Әсіресе, іос (май топрақты) аймақтарға құнарлы келеді, бұл мұз басқан җердің онтыстық җегін ала созылыр җатады (10-беттегі) картаны қара).

Les—қызғылт-сары ізвесті құмақ (іңінде ұсақ ізвес җіптерлері) болады. Ол қоранырлыр құлақан кезде вертикалдыр қавырқаларын сақтады.

Мұндай топрақтар көбінесе қара топрақты җерлерде, іақі соқан йқсас өнім беретін топрақтың астыңғы қаватында җатады. Les топрақтың құнарлылық қалы, ізвес җана җірген затының аз-көбіне байланысты.

Kyl салыңдылары бар вулканды аймақтар өте-өте құнарлы келеді.

Ғол салу үсің Еуропа тауларының есіңі өгөттйгі җоқ, оған сығатын өрлері вйік болмады, асулары да онца вйік емес. Тек Әірйі шақты таулардың вйік җерлерінен қана җол салыр өту қылырғақ болған. Вйірақ, қазырде Әірйі тауларынан да темір җолдар салыңды, ол җолдар тауды тесір, таудың асты (тоннель) мен өтеді. Бұл тоннелдер таудың астын үнгірлер динамитпен тесір, җасалған. Сен-Готард тоннелінің ұзын-

Әірйі җана Rona төңгісі—Rona өзенінің асы. Сен-Готард тауы. Таудың астына қарай көтерілір җатқан ақ ірек тас җолы Bergj, сол җағдынан сондай тақты вйі җол көтерілір Bern Әірйісіне сығады. Ғол неге іректелір сыққан?

дығы 15 km, оны 20 мың җұмысы 10 җыл іңінде тескен. Сен-Готард асуы тоннелден вйі километрдеі җоғары тұрады, бұл асудан да тас җол (cosse) салыңды, ол җерден автотомобилдер емін-еркін җырйр җатады.

Әірйі туристерді көбірек қызықтырады, олар үсің қолдайы темір җол-

dan başqa taqý көр çerlerden başpaldatýp çana arqan tartýp сыда-
тýн көр çoldar салынан, осындай çол Sveitsaria Әлрjнjң lungfrau
deitjn (4170 m) сыһна салынан.

Европадағы ви́йк таулардың қатысы Atlant океаны-
нан есетjn çelderjн, Европаның алы çерлерjне вагуына есврj веget-
тjк etpeidj.

Климатъ.

Европа—түтасымен дерjк доңы çай роиясындағы çер вөлгjнjң
вjrj. Европа климатының солтystjгj мен оңtystjгjнде tyгjл, ватыс мен
сырсыһның климатының да анақұрлым улкен айртмасылық бар.

Golfstrim. Европаның климатына çер сарындағы ең кустj, сыһ-
ақтыс гөлстримнjн маңызы өте зор. Golfstrim тропик кунjнjң сәулесj-
мен сыһынан, есepsjз көр сыһ су әкеledj.

Golfstrim ақтыһның арқасында Солтystjк тенj ес уақтыта қатраидь, Baltьq тенjзj-
нjң де орта çерлерj қатраидь; Фин мен Botni сыданақтары да тек вjрпесе ай қана
қатады, вйлармен вjr ендjктегj Gudson сыданақтының бетjнде çазды кундерjде қал-
қыған сең çyредj. Skandinavianьн ватыс çақ çақаларындағы Atlant океаны өмjрj
қатраидь, ал, соһмен вjr қатарлас Grenlandia çақаларында қыс-çазы вjрдеi қатыр
қатады. Golfstrim Солтystjк Мұзды океанға дейjn келедj. Ол арада Европаның çақа-
һнан Polарды қалқыған сеңдерjн ыһыр çjбередj.

Golfstrim ақтыһның арқасында Европа климаты өзjмен вjr paral-
lelde қатқан Америка мен Azia çерлерjнен әлде қайда сыһ. *Grenlan-
dia* материк мұзның астында қатқанда, соһмен вjr ендjктегj *Skand-
inavia* түбегjнде тамаса қылан çаррақты ормандар өседj. Lavrador
түбегjнjң çақалары суық ақтыстың салдарынан tundra воһр қатады,
ол түбекке egjn eguge волмаидь; ал, Европадағы сол ендjкте (50°-тан
60° арасы) түрқан çерлерjн варлықында астық, çемjс аққатары өседj.

50-parallel Azianьн *Saxalin* аралын васыр өтедj; мұнда қылың
ортаса температурасы 0° волады; Европаның осы ендjкте түрқан çер-
лерjнjң вәjне де вйдаi egiledj, тjртj кей çерлерjнде çызjм де egedj.
вй çерлерjн қылың ортаса температурасы 10° сыһ волады.

Ватыс çелj. Осының вәj çалқыз Golfstrimнен қана емес, Европа
доңыçай роиястың нақты ватыс çелj ystem волатын түсында, ватыстан
сырсыға қарай sikлон çелj çij соқтыр тйрады.

Ватыс çелj antipassattarda н сығады; ол antipassattar атмосфераның
çоқары қаватынан төмендеп, Atlant океанының орта çерjнен кейр төмен тyседj де,
солтystjк-сырсырен сырсыға қарай Европада вет аһр өседj.

Ватыс çелj Европаға yнемj соқтыр тйрмаидь, сытсе де, басқа
çаққа қарай соқатыр çелдерден çjрек, әрj кустjрек соқады. Golfstrim ақты-
һмен сыһпыр, содан ұсқан вудь çел қуыр вукjл материкке (вн, вйлт
түрjнде) вдал әкеledj; осы тарақан вн, вйлттар қыс алазды çымсартыр,
çаз ыһтығы доңы çайлатады.

Европа sikлонның кустj azianьн таһуны мен американын
тоғнадына пара-пар келе алмаидь. Sikлонның сұғарыл дауылы
кезj сiрек волады, вjрақ, қанатын кең өседj, çелдjн ана сөтjмен мь-
на сөтj көлденеңнен 1000 km келедj. Sikлон, Atlant океанындағы сыһ

аиа мен суьд аиаьдъ дасыьнан сыьдъ. Сыь екрън оьтустъктен Golfstrimьдъ воилар Еврорада қарай еседъ, суьд екрън солтустък қақтан—Grenlandiadan еседъ. Siklonдар Еврорада вьлт арадаъ. қаьыр-сасын қаьдырадъ; вьл егън сауасыьдына өте пайдалъ. Siklon çelъ 50-parallelден солтустък ветке таманьрақ еседъ, ал, осы parallelдън кунгеи веънде Сыьсы Еврорада тьрқан çerлерде çазды кундеръ дьрдақсыьдъ воьлр қала вередъ.

Картада қарар тавьндар. 0° январь изотермасыьн қалай çыретъндъгън ваьқандар, Батыс Еврорада осы изотерма сыьды солтустъктен оьтустъкке қарай неге сыьды тусетъндъгън тусъндър.

Айтъндарсы, январь изотермасыь— 10° изотерма не севертъ Murmanskidън қаьасынан Skandinavia тусегине труктелър варь онан Botni сыьанадыьн солтустъгъне, адыьнда, Kaspi теъзъне қарай төмен оьсыды? Kartadan июль изотермасыьн қаьар, 16° çана 20° изотерманыьн çырсыьн тусъндър, Не севертъ олар parallel воилар çурмеидъ?

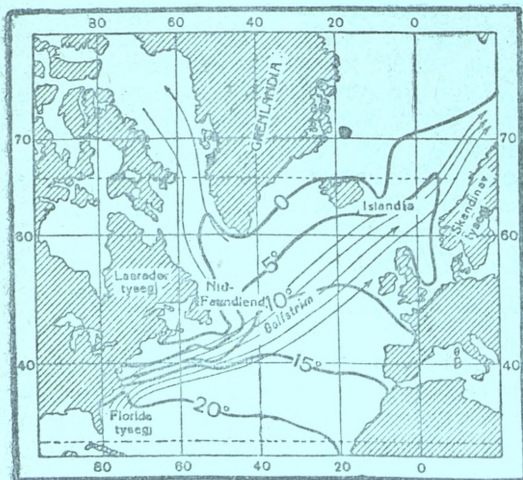
Батыс Еврора мен Сыьсы Еврораныьн климаты. Батыс Еврораныьд çазы ыстық воьмаидъ, ылкенъ, океаннан доньр сальн çel есьр, ол çелмен ьlese келген қалыь вьлттан çй-çй қаьыр çауыр тьрадъ.

Батыс çelъ Еврораныьд ьстъмен сыьсыда қарай варқан саьн вьрте-вьрте çыьлър, тауада килъккен çерде воьндаадыь бьдальнан айьлър сыьды.

Сыьсы Еврорада çазы дьрдақ, әръ ыстық воьладъ, әсресе, 50-parallelдън кунгеи қаьында çазды кунъ солтустък-сыьсыьн ыстық аьззаадыь содыр тьрадъ. Сыьсы Еврорада антициклон ьзаадыьрақ тьлър қалдында дьрдақсыьдъ өте қатерлъ воьладъ. Антициклон кезънде çазды кунъ аиа өте ыстық, çelsъз тьмысыьдъ воьладъ; куннъд көзъ астыдыь кунъдъредъ, дөндеръ қурап, семър қалды.

Бирақ, Сыьсы Еврорада дьрдақсыьдъ онса көрке вармаидъ, қаьыь аиа таьмен алмасыьр тьрадъ. Океаннан сыьқан siklonдар өзънън аьдънан, Çerortалыьд теъзъ бен Қара теъзъден аиа tartady. Вьл аиаьн ьсънде судыьн вьл өте көр воьладъ.

Екъ çel тодыьлър, қуьындапыьр, çоьарь көтерълген кезде (көдъмъгъ ылкен қуьындардыьд әдетънсе) паьзаадыь вьлттар пайда воьлр, қатты пөсер қаьыр қуьладъ; вьлт қадыьлар артына қаьырлар кун сыьды да, çердъ қалдыдан тез кертълър çьвередъ. Егън бас ала вастақан кезде қаьыр өте маьыздыь воьладъ. Батыс Еврораныьд қысы сыь, қаьыь келедъ, қар тускенмен тау вастарыьнда қана воьмаса көр çатраидъ. Çаьалар мен аралдар, мысалы. Уьл Britania, Irlandia қалыь тьман воьладъ.

Atlant океаныьн январь айындаадыь вет çаьыьнън температурасыь. Америка çаьаларыьн сыьнан Еврора çаьаларыьндаадыь сулардыьн сыь воьл севертъ неьктен?

Сьцьска қараі ескен қысты куні ватыс селі варқансаһыи суық селерге енір, селдің өзј де суық воладь; воһндағы ықалы қар воһр сәуадь, сондықтан сьцьс сәқта, әсrese, Еврораһың солтустик-сьцьс қысында қысты куні қар қалың тьседј (метрге деіјн). Қысты куні сиклондар қары воран воһр соқадь. Кеіде қысты куні сьль екріп воһр та соқадь. Вјрақ, көвјне Сьцьс Еврора қыһыңд куні асық, селсіз сьһытыр аязды келедј. Кундјз кун сарғырар тұрғанмен де селді сьһта алмајды, тьнде сүлдөздар сарғырар, сьһың қасыр тұрадь, сел ветің сьцьсқаған қар васыр, аяз—20—30, тјртј 40° қа деіјн варады. Егерде Сьцьс Еврораһың антисиклон тыгел қармаса, ол уақытта кун суһыр, көрке деіјн аяз воһр тұрадь.

Еврораға тьспен сьльдік сәһп-сәһыңдь воһу. Сәһп-сәһыңдь 100 см-ден көвјрек тысетјн орнадығын атап көрсетјн.лер сәна сеवेvјн тьсјндјрјндер.

Ватыс Еврораһың климаты (23-беттегј картаға қара), сәлрә аққанда, әсrese, Атлант океань сәқаларыһың климаты вјркелкј теніз климаты воһр келедј. Варық сьль воһн аққанда, ватыс сиклонь ауаны тьмандандьр тұрадь; сәзы онса ыстық, қыс онса кустј суық воһмайдь. Сәһп-сәһың көр, әсrese, тауларына мол сәуадь.

Сьцьс Еврора климаты континентал келедј; кун асық воһқан кезде мұнда антисиклон сјл соқадь. Сәзды куні антисиклоньң кезінде кун ысыр, қысты куні сәқылдаған кустј суық воладь. Сәһп-сәһың ортаса; ал, оңтустјк-сьцьсста сәһп-сәһың сараң сәуадь.

Еврораһың солтустјгјнде климаты— суық, қыс — қатаң воладь.

Онда қыз 7 ай болады (21-беттегі карта), ал, қазы қысқа, әр салқып болады (18-беттегі карта).

Картаға қарап таныңдар. Скандинавия түбегінің батысы мен сыртқы жағына қылында туыстың қауып-сауыпның төлсеңі қанса? Еуропаңың қай қылына қауып-сауып көр, қай қылына аз туыстыңды көрсетіңдер? Сеуеын атыңдар.

Отыстық Еуропаңың климаты. Қылыналық теңіз жағалағының климаты субтропик климаты—қазы ыстық, әр өте қылынақ болады.

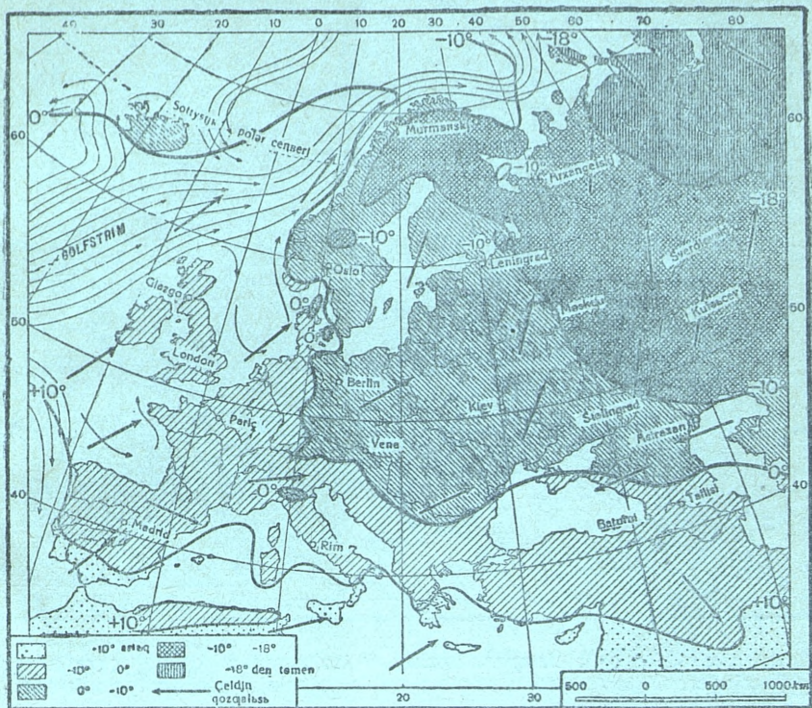

Еуропаңың іул айындағы ауасы мен қылының температурасы. 20° изотерма Батыс Еуропадағы 40-параллельден Сыртқы Еуропаңың 50-параллеліне көтеріледі. Міңне сеуеј не?

Әсеуе, күнгеі қақтан Сахара сәліңіңдің сіроқко деітін ыстық апыза-қы соққанда, күп өте сысыр қайнар кетеді. Қазы күңі қапыр болмады dese болады, үткені, сіклон Әрліңіңің сөлтүстік жағындағы 50-параллелдің воымен кетеді. Еуропаңың отыстыгіңде қыс қылысақ, айазсыз, қапығың болады, сеуеј сіклон қысты күңі Қылыналық теңіздің воымен қыреді.

Картаға қарап таныңдар. Еуропаңың 0° қылыңың изотерма қалай қыреді? Не сеуертін оі Нордікар мүісіне келгенде сонца үлкен апылыс қысады? Не сеуертін үйі изотерма 70°-параллелден 60°-параллелге түседі? Үйі Британияның сөлтүстігі мен Ленинградтың қылыңың температурасы қандай? Вйі алырманың қайдап қалайса райда воыр отырыандығын атыңдар. Еуропаңың Батысы мен Сыртқысындағы 50°-параллелдің қылыңың температурасы қандай? Алырмасың неікпен?

Европаның климаты җәңдегј қортанды. Европаның ватысь мен сьрҗьсьн салысьтыр келјр, вјздјд вјлјр оьсҗданьтызь тьнау: Европаның сьрҗьсьна қараі Azіада җақьндақансаыьн, Golfstrimmen не-қуғьльм аьстақансаыьн, җьдьдь температура соқуғьльм төмендеі вередј. Европаның сьрҗь җақьндақь суьқтың ұзақьдь ортаса есер-реп бес аі, аі ватысьна келгенде вјр айдан кемјрек боладь (21-вет-тегј картаны қара). Вјрақ, вұл суьқтар җаздь кунј айдьд ортаса тем-

Европаның январ айындағы температурасы мен җелі. 0° изотерманың Солтүстік Мұзды океанның Қара теңізіге қарай ойсыр тусуының себебі не?

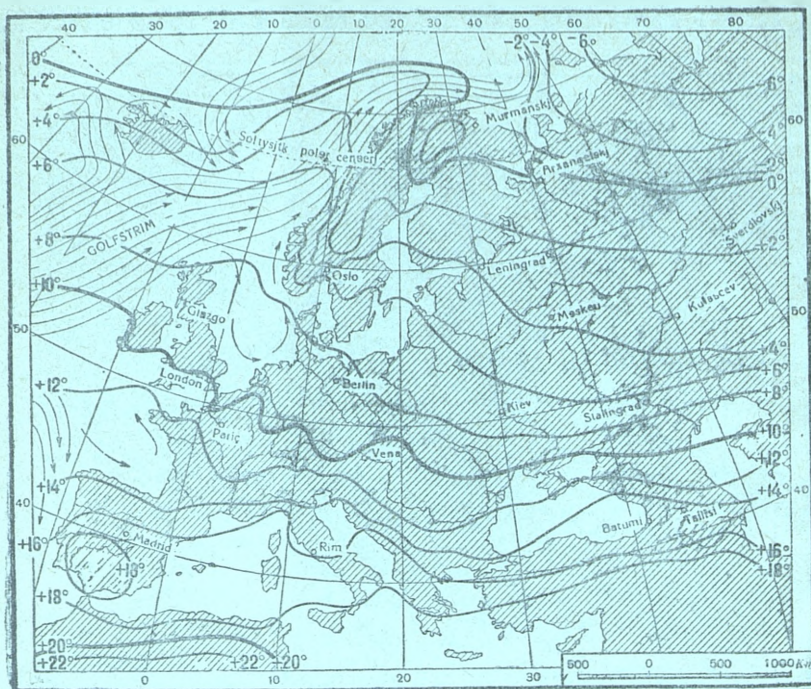
пературасы 2°-тән җоғарь болған ыстықтармен өтеліп отырады. Европа Солтүстік-сьрҗьсьннің ортаса температурасы іуі айында Париж вен Лондонда қандай болса, мұнда да сондай туьсетјн күп нүгьннің мөлҗерј Лондонда җьсьна 1250 сақатқа, Европаның сьрҗьсьндағы 60-parallel воында 1750 сақатқа барады; вүлтсьз куннјд нүгь да оьс samаль сақат боладь. Күн нүгьннің артық тусуј астық рјскен кезде, көвјне җаздь кунј келедј; сондықтан, егіндј тез рјсјредј.

Ғалрь алоқанда Европаның климаты доңғьҗаі, ьлоқалды, Европада суьзь җатқан сәл җоқ, орнсьз артық тусјр тұрған ьлділалды орндар да җоқ. Мұзды океанның җақьларын ьылаі қоіқанда не өте суьд, не өте ьстық җерлерј де болмады. Оңтүстік пен солтүстіктегј җіектер-

dj esepke almaqanda, vukj1 Evropańyń ortaca temperaturasý 0°-ten tómen tyspeidj; 15° ǵabylyqtan ǵoqtar da sýqraidý.

Ръььқтауыс сйьаqtar:

1. Evropańyń Batýs ǵeljnjn sevevj qalai, qalai paıda voldý?
2. Evropadaoǵ ǵaıyn-casýnqa taularıń qandai әserj var?

Evropańyń ǵyldyq orta temperaturasý. 6° izotermańyń qalai ǵyretjndjgn tekserjnder. Ol izotermańyń vıǵylyp irekteı ǵyrujnjn mәнjsjn tysjndjrdjnder.

3. Evropańyń sorys ǵaǵynda kyp sәulesjnjn batýsqa qaraqanda ızaǵyraq volatyn sevevj ne?
4. Evropa klımatyńyń aıl ǵaıyasýlyp әrkenetuge qandai qolaly ǵasietterj var?

Өзenderj men көлдерj.

Картаға қарап табыңдар. Evropada өзender көр сәуір; тағар отыратын таулар мен ǵыртатары табыңдар. Ǵerortalyq, Soltystyk, Baltıq, Qara teńiz, Kaspi teńizderj men Soltystyk Mıǵzđ океańnyń vasseinderjne qılatyn өзender arasýndaoǵ su atyǵataryń szыqtaryń көrsetjnder.

Evropa өзenderge vai; vıl ǵende ol tek Oıtystyk Amerikaǵa ǵana ǵol beredj. Өзender, әrese, Evropańyń Soltystyk pen Batýs ǵaǵynda көр; sevevj Batýs ǵaǵynda ǵaıyn-casýn көр voladý; al, Soltystyk ǵaǵyńdy temperaturasý tómen volǵandyqtan, ol ǵaǵtaoǵ

çerge tysetijn sular çai vılandı. Vıraq, Evropa özenderiñiñ üzn-
dınç vasqa çer vöjkeriñdegi özenderge qaraqanda anaqırnım
qısqa keledi.

Evropanıñ Batıs çarındaqı özender onca üzn volmaıdı, yit-
kenj teñizben ekj ara alıs emes. Onda tek vır qana üzn ezen var—
Dunai (№ 1 qosımcañ qara). Dunai Svartsvaldten sıqır, Vena
qarqas men (Əriñ men Karpat arasında) *Temir qarqan* (Kar-

Evropada volatın subqtardıñ üzaqtıqı, Sıyqtın vır aıdan kemjrek, bes aıdan
kövjrek volatın atmaqın körsetiñder. Mıñnıñ neden volatın dıñrıñ aıtındar.

rat, Balqan arasında) vasır otıñır, sıqısqa qarai aqadı. Dunaidın
oñ salası Əriñ tañnıñ vasındaqı mǝñgi qardan sıqadı; sol çaq
salası Karpattan sıqadı. Batıs Evropanıñ vasqa özenderi qısqa
volqan men de, əsrese, Əriñden sıqtın özender suqa vaı. *Rein*,
Rona, *Po* özenderi osındaı. Batıs Evropanıñ varlıq özenderi
derlik çaz volıñ, qıs volıñ sular kemjmeıdi. Çazqırnım sıñ
kemerinen asır kǝp tasmaıdı, vıraq, onıñ esesjne, çazdı kynderi
çavır damıñsız çavır, əñ kǝp sıñ—taudaqı vıñaq, qar, mǝñgi-
lerden alatın dıñqan sıñ olqı tyspeıdi. Ol özender tez aqadı,
əsrese, tañda çarın çerleriñiñ coñqal tastı çerleriñde aqıñ qattı
voladı. Bül özender ortaca alqanda carcan aqqarınmen tıñc aqı-
dı, tek Skandinavia tybegiñiñ özenderi qana ǝte qattı sarqırar

aqadı, onıñ sewewj: ol özenderdjñ çolıñda kristaldı qattı taı çı-
 pıstarıññ soñqal tastarı kör wolır, sudıñ bürmalanır aqatın-
 dıqıñan.

Soltıstjk tenjz sıaqtı aısq tenjzderge qılatın özenderdjñ qıñ-
 lısq saqası әj keñ, әj tereñ wolır, tenjz suıññ tasır, qaitır
 tıruıñan tınıwa laıdan tazarı, saıñır otıradı. *Elwa*, *Vezer*, *Sena*,
Temza özenderdjññ saqaları osılaı.

Bıl özenderdjñ saqaları tereñ, sewewj, Soltıstjk tenjzdcñ çaqası
 men tuvı vjrte-vjrte tömendep eıjs wolır otıradı, oqan qılatın
 ezen aıqarları da vjrte-vjrte tömendegendjkten, ezen aıqarıña tenjz
 suı çalıñır ketedj.

Çavıq tenjzge qılatın Rona, Po, Dunai sıaqtı özenderdjñ saqası taram-taram
 atırau-deltalanır qıyladı, sewewj, ol özenderdjñ saqasıña tınıwa laı kör tıñır
 qaladı.

Batıs Evropanıñ Skandinavia tuvegjñdegj özenderdj men Oder,
Visla özenderdj bolmasa, basqa özenderdjññ vәj de qıstı künj qat-
 paıdı deuge voladı.

Saqattar olcegende Evropa çerjñe çıdıq tuıetjñ kün nürıññ üzaqtıqıñ
 Kün nıñ vj endjktegj Angliaq köp tyse me, ja Sovetter Союзна көп tyse me?

Çıqıs Evropanıñ özenderdj Batıs Evropanıñ özenderdjñe qara-
 qanda ızın keledj. Olatdın jcnjdegj eñ ızın *Oka*, *Kama* deıjñ salaları

var *Volga, Dnepr, Dnestr, Soltystik, Donets* deitjn salasj var *Don, Oral, Batjs Dvina, Soltystjk Dvina* çana *Pecora*. Bül özenderdijn sulary mol, sevevj, sol mañaldaqy ylken añaqlarqa çinalatyn sulardyñ vörj de osy özenderge qüiadj. Bül özender çazqyrtıgym qar erjgen kezde tasidy da, çazdy kynj suy qaityp taiazyp, özen arnasyñan qaitylar cöqyp, su vıtyrama volyp aqady. Bülardyñ vjren sarany volmasa, varlyqy da vasyñan alaqlıya deitjn vaıau aqady. Qys volsa cöqys Evropa özenderjynj vörj de qatady, mäselen— *Batjs Dvina, Neva, Volxov* pen çana *Svir, Volga* özenderj— ortasa alqanda 5 ai qatyp çatady.

Evropanyñ Onıstjk yç tyvegındeğj özender qysqa keledj, qys suy kör volady, vıraç, çazdy kynj suy mylde derljik tartylıp qalady dese volady, mäselen— İtaliadaqy Tıvr, İspaniadaqy Gvadalkvıvr özenderj.

Evropanyñ kölderj tıptj kör, bül çenjınde vıqan tek Soltystjk Amerika çana taitalasa alady. Olardyñ kövj de Fin-Skandinavia massivjnde: ol kölderdijn keij tau añaqlarında, keij erte zamandaqy qalyñ mөңğjynj qazyndy çerlerjnde volady. Mündai kölder Baltıq volıynda da kör: mündaqy kölder cet morenderdijn ortasynadaqy cüqırda paıda volqan. Eñ ylken kölder Fin-Skandinavia massivjnjñ onıstjk çaqında volady. Mündai kölder: *Ladoga, Onega*.

Evropanyñ klimatıyq aimaqlary. Evropada qıstıñ öte çımsaq volatyn çerlerj qaysı, onıñ sevevj ne? Sıyrtıñ öte qattı volatyn çerlerj qaysı, onıñ sevevj ne? Çazynıñ qırqıraq, dımtqı keletjn çerlerj qaysı?

Əlri kəlderj de müz cəbr tereqdejr, ykəitken aqaralarda volad; vül aqarlar müz cəjne qılar yijgen morendermen qorcalır, kəldjñ ainalasna soqlıqan veine toqan slaqtə volır tırad. Əlri kəljññ eñ ykən—*Geneva* kəlj, vüdan Rona əzenj aqır cəqad, münan kejn Rein əzenj vastalatın—*Boden* kəlj volad.

6 Aqratın tıbq tızdə kəlder cəvən-cəvənñ tısuñnen kəlj vıla-
nır ücüb kər volatın Evropanıñ tek küngei cəvənñda qana vola-
d. Sol arada vıkjñ cəg cıznıdeğj kəlderđñ eñ ykən, suv tızdə
Kaspi kəlj cətat. Ol vıñnıq kezdə okeanqa; qosılqan; vıraq,
vertjn kelgensoñ, mañatındaq cərlər vırte-vırte kəterljr, ərj klımatıñ
qırqatıqñnan kejr, okeannan vəlñnr qalqan, qazırde ol okeannıñ
vetjnen 26 m təmen tırad.

Evropadaq əzen, kəlderđñ mañız ətə zor. Bular qolail cət-
nas cöl volad; vül cəldar Evropanı, əsrese. Bats Evropanı ainalır
cətat, onıñ ystjñe ol əzender men kəlder qəst künj qatpaıd.
Kər cərlerde Evropa əzenderj vır-vırjñe cənasır aqad, sonđqtan
ekı arasın kanaldarmen qosuqa qolail. Osınıñ arqasında vır vas-
seıñnen ekjncjsjñe cıruge volad, məselen, Baltıq teñjzj basseıñjñ
əzenderjnen Qara teñjzj basseıñjñ əzenderjñe su cölmen qatnır
keluge mymkjn.

Bats Evropadaq cəqal tastə əzenderđñ cəqarq cəqtar,
əsrese, Əlri taular men Skandinavia tıvegjñdeğj əzenderge elektr
stansaların saluqa qolail.

Cveıtarna Əlrsjñnen salınqan elektr stansaların kərtjğj sonca, ondaq temjr
cəlda parovozdar cəq, elektrovozdar qana var. Onıñ ystjñe elektr stansalar kər
fabrıkterđ elektr quatınmen cırgizedj cəna qala men sələlarqa elektr cəgərñn vıredj.

Рьсықтауыс сйрақтар:

1. Baltıq teñjzj men Qara cəna Azov teñjzderjñe qılatın əzenderđñ su aıg-
qıññ sızqtarın kərsətjñder, ol əzenderđñ atın atandar.

2. Po əzenj qısqı vola tıñır, suv nege mol?

3. Saqas kəñ, ətə qısqı əzenderđ atandar cəna olardıñ qalai paıda volqan-
đıqñn tavıñdar.

4. 45-parallelđ kesjr etejñ əzenderđ atıñdar.

Торғақы.

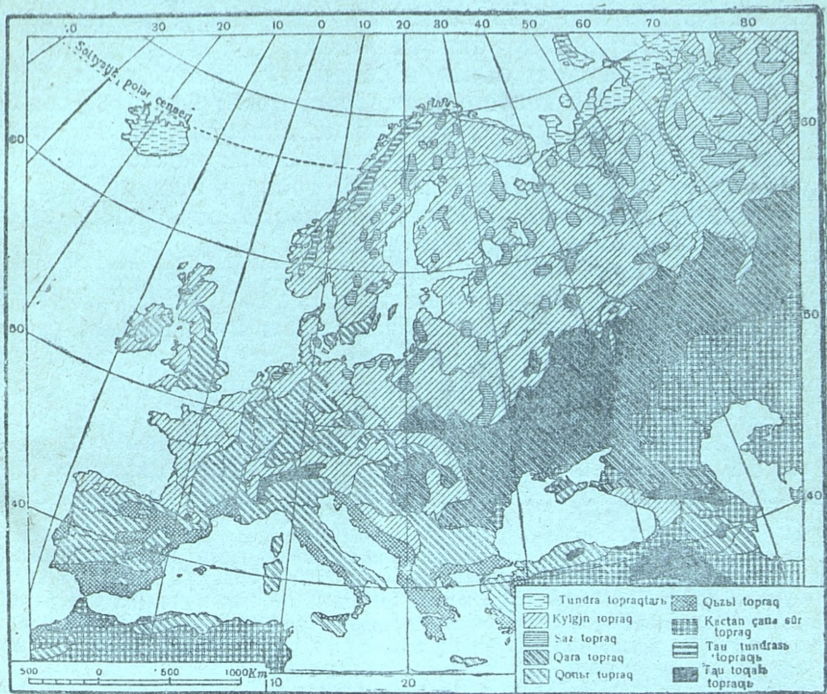
Evropa cərjññ topraq kəvjñe klımat men əsjmđkterđñ əserj
arqıñ mıñdaqan cıldar vol kəjr cəqqan topraq.

Evropanıñ bats dımqı cəlj tırqan cərlərj men ormandar əsetjn
(ıakı əskən) cərlərjñde kylgjn topraq (25-vetteğj kartan qara)
paıda volqan. Kylgjn topraqta cırgen zat az volad. Serev ormandı
cərdjñ topraq vıqald kər saqtald, onda organikalıq qaldıqtar
(cəpraqtar, tıvjrler) tez cırdj; münmen vırge olardıñ vırqtar
gazəda ainalad da, vırqtar suda erıdj cəna su vasqə cəqda alır
ketedj, volar-volmas qana cırgen zat tırgjñde saqtalad ol kyljn
topraqıñ 2%-j volır cəqad. Cəvır cəvıqannan kejnğj sular cırk
zattardıñ vırıvırasın topraqıñ təməngj qavattarına sıdjır alır
ketedj; vırqtar tırtj vılaq, əzenderge aqır tısedj; ondal cərdəğj
cırk zatlar tek sol cərdəğj topraqıñ vetjñde, qalındıq 10 m deı
qana volad, cıqı vektj qavattıñ astında cırgen zat cəq, tısj

kylge üqsacaqan vorpıldağ aсық aқсыл toprağ voladъ, sonďyqtan da orınandъ çerdjñ topraqtarъ kylğjn toprağ dep ataladъ.

Kylğjn topraqtъ çerler tereñrek varqan soñ astъ көvjnese temjrlj qonьr qabat volьr ketedj, ol qabatta qattъ vьrcjktєr, ýsaq tьjrcjktєr iaki çer çьnsъ atalaqan maida topraqtardьñ plastinkalarъ voladъ, vьlardьñ qьtьbьsьnda tenjrlj zattar men yskj betterjnen çьnsъ kelgen vjraz çjrdjñler voladъ.

Kejvjr çerlerde, Germania men vjzdjn SSSR-da kylğjn topraqtъ çerlerdj çьrt-qanda, astьñqь ýsaq tьjrcjktєrjn çer betjne sьqarlıq etjv tereñ çьrtadъ, sьjtjv, tьr-malar ýntaidъ; sodan varьv mьndaqь çjrk zattar çerdjñ qьnarlı volьbьna kьcł əser etedj.

Evropa topraqlьnъ kartasъ. Evropaqa eñ kєp taralaqan toprağ qaisъ?

Çjrk zattardъ çerdjñ ystjñj qabatъ nasar ýstaidъ; sebevј—kylğjn toprağ qьsçьl kelgendjkten, qьsçьlda çjrk zattar tьra almaı, tez erjv ketedj. Kylğjn topraqtъ çerlerdjñ strukturasъ (qьbьbьsъ) vьrqlьdağ tozandъ keledj, tozandar çaңvьrdan keijv qavьrcaqtanadъ. Oşьnđ saldarьnna kylğjn topraqtъ çerlerdjñ qьnarlıbьr kem voladъ, əsrese, məñj morendarъ vasqan çerler çəndj qьnarlı volmaidъ.

Kylğjn topraqtardьñ varlıbьr da qł təjrv tьnaitudъ kerek qıladъ; yltkenj kylğjn toprağ azotqa ete kedel. Vjraq, „tьndaitudъ“ volьbьna çaqsъ tartadъ: vьrcaq tь-qьmdas əsjmdjktєrdj, məselen, liupinany da volьbьna çьqtьrad. Liupinanyñ tamьrlarьnda avadan azot alatan bakterialar kylğjn topraqtъ azotqa varıstadъ. Oşь siaqtъ, toprağqa azot çınar veretjv əsjmdjktjñ vjrl—k l e v e r, mьnđ da tamьrlar azot çınar çerdj tьnaitadъ.

Kylgjn topraqъ ç a ç s a r t u y ç j n Batъ Evropa da, vjz d j n S S S R - da da topraqqa izves çosadъ—ol kylgjn topraqtaçъ ç i ç ç q l y m d e ç q - t y ç o i ç p , topraq ç q i r l y ç ç ç n m e d e n i ç s j m d j k k e ç t e m a ç z d y ç t y j r t - p e k t e r g e a i n a l d y r a d y : ç j r j k z a t e ç ç a i d a k e t p e i , topraq i ç n ç z j n d e s a ç t a l y ç p q a l a b e r e d j . O n y ç y s t j n e ç j r j k z a t t a r j r j m t j k t e l j ç , s u ç a e r j m e i t j n v o l a d y .

Ç u m d a ç t y ç — k y l g j n t o p r a ç — e ç ç q i n a r s y z t o p r a ç : v i l t o p r a ç k a l i , f o s f o r , a z o t p e n t y ç a i t u d y ç t j e i d j . S a z d y - k y l g j n t o p r a ç o ç a n ç a r a ç a n d a ç q i n a r l y ç r a ç , y i t k e n j m i n d a k a l i ç e ç v o l a d y . L e ç t e p a i d a v o l ç a n ç a l a a ç k y l g j n t o p r a ç t j ç t j o ç a n ç q i n a r l y ç k e l e d j ; y i t k e n j m i n d a k a l i ç e ç a n a ç q i r l y ç ç v y r ç j k t j k e l j ç , m i n d a ç q i n a r b e r m e i t j n a ç t o p r a ç ç a v a t y ç v o l m a i d y ç e r l j k .

Kylgjn topraqpen çatar oçmandy çerlerdeçj ç y m ç y l s a z d y ç e r d e v a t p a ç t y ç t o p r a ç t a k e z d e s e d j ; t y s j ç a r a ç o ç y ç i a k i t j ç t j ç y m ç a i ç a r a v o l a d y , v j r a ç , v i l t y s t j ç j r j ç e n z a t a n a l m a i d y , t o r i t a n a l a d y , t o r f — s u d a v e ç j ç ç a t ç a n , ç j r j ç ç e t p e g e n ç e ç - ç a l a m ; k e i d e v j t e u k y i j n - d e d e k e z d e s e b e r e d j , v a t p a ç t a r d a ç j r i ç o i m a u ç a u a n y ç k e m d j ç j ç m e n s u d y ç k e ç t j ç j n e n v o l a d y . V a t p a ç t y ç t o p r a ç ç q i n a r s y z k e l e d j , v j r a ç , a d a m o n y ç q i r ç a t y ç , t y ç a i t s a ç q i n a r l y ç v o l a d y .

Ç a z y ç ç y ç ç , ç e r j i j n ç k e ç j ç a s y r l a r v o i ç t y ç ç a t ç a n d a l a v o l a t y ç n E v r o p a n y ç o n t y s t j k - ç y ç ç y ç ç a r a t o p r a ç t y ç k e l e d i (2 5 - v e t t e ç j k a r t a n y ç a r a) . O l a r d y ç v o i ç n d a ç j r j ç e n z a t t a r ç e ç (1 0 % - k e ç a ç n) v o l a d y . O ç m a n d y m a n d a ç ç s i a ç t y ç e m e ç , v i l a r a d a ç j r j k z a t t a r t o p r a ç t a n ç ç u b y ç k e t p e i d j . V i l ç e r l e r d e ç a ç y ç k e m , t o p r a ç ç ç y ç ç y ç e m e ç , i z v e s j ç e ç v o l a d y , s o n d y ç t a n v i l ç e r l e r ç j r j k t j ç e ç ü s t a ç a n . Ç a r a t o p r a ç t y ç ç e r d j n ç a r a t o p r a ç ç q i ç a s y n y ç ç a l y ç n d y ç m e l ç e r j ³/₄ m - d e i , n e o d a n d a ç a l y ç k e l e d j . Ç a r a t o p r a ç t a ç j r j k t e n v a s ç a k a l i m e n f o s f o r d a ç e ç a n a v y r ç j k ç q i r l y ç ç t y ç t o p r a ç v o l y ç k e l e d j — m i n d a i t o p r a ç e ç ç q i n a r l y ç t o p r a ç v o l a d y .

Ç a r a t o p r a ç t y ç ç e r l e r v j r n e ç e ç y l t y ç a i t y m a i a ç a s t y ç ç a ç s y ç t y s j m b e r ç p i ç r a d y , v j r a ç , t o z v a i d y e m e ç , t o z a d y ; o n y t o z d y r m a ç y ç j n d i ç r y ç a u ç s p a l y e ç j s e ç u k e r e ç , e ç e r o ç a n y z d j k s j z d e n d j e ç j s e ç j l e v e r s e , f o s f o r y ç t a u ç y l a d y ; t o p r a ç ç a ç y ç p a z a d y , f o s f o r ç a z a i s a , e ç j n n j ç t y s j m j k e m i d j . Ç a r a t o p r a ç t y ç ç e r l e r ç q i n a r l y ç v o l u y ç j n t i ç ç y m t e t e l e s t j r e a u ç s t y ç r a t y ç n a u ç s p a l y e ç j s ç o l y ç ç o l d a n u k e r e ç , m e ç e l e n a s t y ç e ç j s t j ç j v j r e ç j l g e n n e n k e i j n , o n y ç o ç n y ç a k e ç ç y l d y ç ç e ç (ç o ç y ç ç a) ç a n a t a m y ç ç e m j s t i (ç a n t ç y ç y l ç a ç) ç s j m d j k t e r m e n a l m a s t y ç u k e r e ç . Ç e ç t e r t o p r a ç t y ç v y r ç j k t e n , d j r e d j ; a l , o t a m a l y ç e ç j m d j k t e r (ç y ç y l ç a) ç e r d j a r a m ç e ç t e n t a z a r t a d y . O n y ç y s t j n e ç a r a t o p r a ç t y ç ç e r l e r d j n ç q i n a r l y ç ç o ç n a r t t y ç u y ç j n , o l a r ç a m i n e r a l d y t y ç a i t ç y ç ç t a r p a i d a l y .

Oçtystik pen Ortalyç Evropa çerlerjnjn vjrsyçrasyn izveske va çapraqt çormannn çoçyç topraçç alç çatç. Oçtysjç tyvekçe çana Kavkazda v i l t o p r a ç o ç n y ç a ç y ç y l t o p r a ç ç y r e d j . Ç y ç y l t o p r a ç t a ç j r j n d j a z : s e v e v j , ç y ç ç ç n e ç e r ç a ç y ç ç j r j n d j n j ç a i ç p e ç k e t e d j , v j r a ç , v i l t o p r a ç m i n e r a l d y z a t t a r ç a v a i , t y ç a i t ç a n u a ç y t t a t y s j m d j m o l b e r e d j . O ç t y s t j k E v r o p a d a ç ç e r d j n t y s j n j ç ç y ç y l d y ç ç — j ç n d e t e m j r z a t y ç v o l ç a n d y ç t a n , t e m j r z a t y ç i z v e s t a s y m e n s o l ç e r d j n t o p r a ç y n d a v a ç , t o p r a ç y n y ç ç e ç j d e s o l z a t t a r d a n p a i d a v o l ç a n .

Ç y ç ç ç a u ç ç y ç ç a r t a r :

1. T e m e n ç j - D u n a i m e n O r t a - D u n a i o ç p a t t a r y n d a d a ç a r a t o p r a ç t y ç n p a i d a v o l u s e v e v j n e ?

2. Ватрақты топрақтың қылқан җарпақты орман аймағында көвјрек пайда бол-
сеуеј не?

Өсјмджктерј.

Карттаға қарар тавьндар. Еврорапның җерјн алып җатқан көр тарақан өсјмджктер
аймағы қайсы? Сол аймақтың Soltystjgjnде җатқан екј аймақ пен оңtystjgjnде җат-
қан екј аймақ қайсы?

Европа климатының қоңыраи, әј Ықалды воһр келуј Европада
ормандардың өсујне пайдасы кустј. Ормандар аймағы Европаның җа-
тымынан көвјрек җерјн алады: орман сьрьстан ватысқа қарал Oral та-
уынан Pireneige deјjn; soltystjkte tundraға варь tјreledj; оңtystjk-сь-
рьсь—dalalarға варь sektesedj; оңtystjgј—mәngj җасы җарпақты
ақас өсетјн аймақтарға варь ұласады.

Вүһнөү uezde осы җерлер қалың ни орман воһқан; wertjn
келе кесјлр, орман ортасынан җалпақ алаңды далалар пайда воһқан.
вүл dala Сьрьс Еврорадан көрј, әrese, egјnge erte кјrјskен Ватыс
Европа җақтынан көвјрек ұсыраидь. Egerde ақась кесјлр аһнөқан
җерлер, вјr североtтермен 15—20 җылға deјjn қол timese, қaitадан
ақас васыр вайақты қалрына келедј.

Орман аймағының soltystjk җақ бетінде, Oral тауынан Skan-
dinavia тaulарына deјjn кјlen қылақан җарпақты ормандар
өседј. Сьрьатын ақастарының көвј—сьрса мен қарақал. Сьрса орманы
дымды, sazды җерлерјнде өседј; җіj, қалың волады, ал, қарақал сірек
орман, құмды, құрғақ сөлендеу җерлерде өседј; қылқан җарпақты ор-
мандардың јсјнде сьрса да, қарақал да қайытмен, олға ақастарымен
аралас өсе вередј. Вүлар җыһып онса јzdemeідj, атаздан қорқраидь.

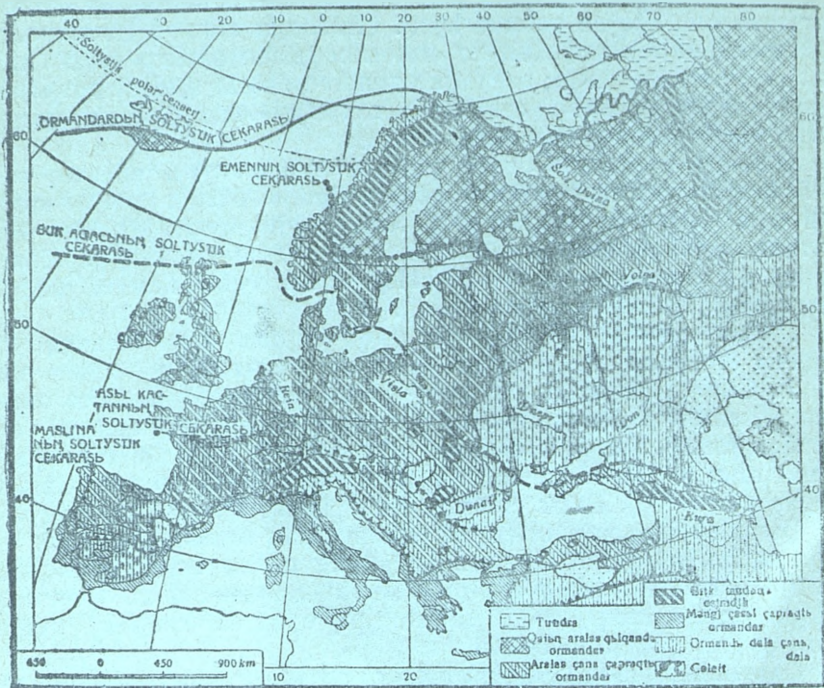
Қыргыһр аһнөқан, өrtengen ормандардың орнына вайақтыдан вөј
егјн egјлр келедј, ол айылақтының јсјнде нақты soltystjk җақта egј-
летјнј—арға, оһың рјsjр җетјлујне керектј уақты—екј ал, сондықтан
вүқан җаздың ұзақ (18—20 сақат, tјptj одан да көвјрек) кунјнјн
нүһ қолалы җақдай tudьрады.

Қылақанды җарпақты ормандардың оңtystjk җақтында, җазы ұзақ, қыс
җыһ волатын роіосада ар а л а с о р м а н д а р өседј, қылақанды җарпақты
ормандарымен қатар сьрса, қарақал, не қайыт мен олға қана емес, емен,
өреngj (klөн), сақан (iasen) җана қалың җарпақты түрлј ақастар өсе-
дј: неқүрһым оңtystjgј мен ватысына варақансайып соқүрһым қы-
лақанды җарпақты ормандар сіреп, җарпақты ақастар қоіулана вередј,
ватысқа варақансайып алдымен сьрса вјтјр, sodan кейјн қарақал
җоқалады; eger, Biskai сьрәанақтындағы дүнге қолдан өсјрјлген қара-
қалды есерке аймақанда, Fransia ойратында қылақанды ормандар во-
маидь.

Европадағы ормандардың јсјнде өзгечелјгј вар ақастар—емен
мен вүк Емен җыһықты җана җағықты syietјн (суықтан қорқатын,
топraq talқайтын, құмға, izvestj тастаққа сьррайтын ақас. Вүк
емennen көрј de суықты җаратыңқырамаидь (28-беттегј картадан
вүк пен emennјн секарасын тавьндар), вјraq, Ықалды тәујр көредј.

Осы кунгј вүһнөү аралас ормандардың өikesj egјндjk, җалпақ

calqındarqa ainalıp kettj; ormandar tek töve-tövenjñ vasynda, tau vetjnde, qımdy çerlerde qana qalqan. Bül ölkedegj egjletjn esyqlyñ eñ vastyş— qara vıdaj, vıdaj, əsrese, qant qyzycasy İos çatqan çerlerde əsedj (10-vettegj kartany qara). Aralas ormandy ölkenyñ kər çerjñ azyqlyq çörtter, əsrese, klever men tamyr çemjstj əşjmdjktər alıp çaty, qonyçaj, dımqyl volqandyqtan bül ekj əşjmdjkt,ñ ekeul de tez əsedj. Baularynda alma, nək, əjtk, cıe aqactar kər əşjrljedj. Çana bül ölkenyñ vatyş çaqynda çyzym aqactar əsedj.

Evropada sьqalyñ əşjmdjktər aımaqınyñ kartasy. Biskaj sьqanaqylyñ Kaspi tenjzjne deijn əşjmdjk qalaj özgerljedj?

Vatyş Evropanyñ vıj k t a u l a r ы n ы ñ tömənçj etegjnde aralas orman əsedj; odan çoqar—qylqandy çapraqly aqactar, onan da çoqarraq çerde alıstan ala cıvarlanıp kərjnejn asyq tystj Əljnjñ calqındar men gyl vıtalər (rododendron) əsedj, çyndaq məngj qarlıñ etegjne taman qia tastarda, soltystjk-tundradaqdaı myk pen qyna əsedj.

Soltystjk çaqynda, Müzdə okeanyñ çaqalar tundra volady, vıraq, Evropada ol kər çer almayı.

Evropanyñ oçtystjk-syqlyşna çayn-cısyn kem çuatyñ soltystjke qaraqanda vılanıv əldə qaida kər volatyñ çaqynda qalyñ çörtj çapraq çatqan ılan vıtaq dala volady. Dalanyñ çazy ısyq: çayvyş az, qırqaqsylyq kər volady. Tjrtj çayvyş volmaj,

egjnderj kyjrp ketetjn çydarь da көр ücraidy, vül egjndj çhatьp ketedj. Dalada çыs суьq volqanmen çar çyqa tusedj, vjraq, dalаның erkjn esken gulegen çelj vjrk dөnestj çerlerden çardь aidap, oipatqa, әsrese, çavaыь alma aqactarь men emen aqactarь өsetjn өzen-derjnjң sai-sala, aңqarlarьна çырь tьqady.

Çazqьtьgьm çarlarь tez erjrp, sai-salalarь sarçatqan la, çar suьna toladь. Dala çar ketjsjmen tez көgerjrp, çөpterj çarçan өse bastady.

Öntystjk Italiadaqь apelsin çauь. Diel türoqan çerlerge çыsqь rapь (mail өsjmdjk) egjgen, apelsin aqacьның arasьна kyzdjk bidal egjgen. Italiada aqac-тар arasьна astьq eguge volatьn sevevj ne?

Tьң çatqan dalalar, tjrtj çыtьlmaqan, çыrtьsa da 15-20 çыl vjгьп çыrtьp tusьraoqan dalalar çazqьtьgьm nece aluan әdemy gylderge vөlenedj, өsetjn gylder: çyr çыzoaldaqь (tylran), sarçaldaq, çiar gylj (iris) siaqь sarь, çызы, çyіrьoqan tyrlj tьstegj gylder volady. Çara topraqь dalalarьnda vejmen өsetjn өsjmdjktjn vastьlarь—voz volady, mьnyң çapraoь tyktj (yloqalьn vermeitjn audanь kjcj), dөnj йзыса çauьrsьn torjzdy volьp keledj. Vozdьn esjrp çejlgende çauьrsьn bastarь çelmen toqьp, kymjstei çыtьrap, dalanь çyіrьtьp tьradь. Kөdelj voz taqь vasqa çavaыь өsjmdjkterdjn tamьrlarь çerdjn veikj çavatyна çaqьp tьradь, vjlar çapvьr sularьn tez tartьp ala qoiady. B ij rca q t j q ь m d a s өsjmdjkte, mөselen ç o ç ь ç q a siaqь өsjmdjkte de өsedj, tamьrlarьnda azot bakterialь tyujncekerj volady, osь bakterialar auadan azot alьp, çerdjn topraqьn azotqa vaıьtady. Osьndai өsjmdjk tamьrlarьның çerde çalьp çrujnepen vjгьnce çasьrlardan keijn vjіl çerlerde asa çьnarь çara topraq paıda voloqan.

Öntystjкке, әsrese öntystjk сьoььsqa taman (kaspi tenjzjne çaqьpdaqan saıьn) dala çөlen tartьp, topraqь kactan volьp vastalьp odan çөleit çerlerde qoңьr topraq ren sortan volьp

ketedj. Müндай çerлерде сьқатън өсјмджктер бетеге, воz аралас қusan volадь. Sortаң çerлерјнде q a r a ç u s a n сьқадь, сортаң çerлерде q a r a бетеге сьқадь, оның қаррақтарь қаңбырдан кейн қана асыладь, қаисьлқта слратьыр, қаррақ екенј влјлнвей тұрадь; қаңбырсыз қуқоқад алларда q a r a ç u s a n ның қаррақтарь мылде төглір тусјр қаладь.

Қаздың орта кейнде дала сарқая bastaidь, тоzанданьр, сүрланьр қуаң tartadь. Қызқан ауаның тез қоқарь көтерлјр ұсунан қатъ қуындар paida volадь, қайдақ далاداқь гулеген қел қурап тлрқан „қаңбақтардь“ тувјмен қорарьр, дөндерјн далада сасыр, ұсыға қөнеледј.

Онтустјк пен онтустјк-сырста еглетјн астықты ең vastьсь v i d a i, онтустјк қақына таман қугерј де еглледј. Қунабақыс, қант қызыл-сасы, тырлј қемјстј ақастар өсетјн вау, қарызы қауып еглетјн бақса-лқытар аз олмайды.

Онтустјк Еврорада мәңгј қасыл қаррақть ақастар өседј, мәселен, маслин, мујыз тјкен қана мәңгј қасыл қаррақ-ть тырлј вүталар, мирта, олеандр тақы басқалар. Қазқтырғым вү-лар гылденјр, қайнаидь, қазды кунј қуаң tartadь, тоzаң васыр, сүрқылтта-пыр асарь ketedj. Вүлар, ықалды ұзын тамыларь арқылы тоpraқтың теген қаватынан алды. Вүлардың қаррақтарь қатъ keledj, сытында мујыз қавықь volадь, вүл қавық қаз volса қаррақтың воындақь суып сақ-таидь, қыс volса қенлј қелрј құмсақ суықтан қорқайды.

Онтустјк Еврорада сьқатын астықты ең vastьсь- k y z d j k v i - d a i; оны октәвр-ноявр айында, кызгј қаңбыр кейнде еgedj, май-лунде орадь. Вау-бақсаларында онтустјк қақта өсјрлетјн апелсин, лимон қемјс ақастарь еглледј.

Қалрь алқанда, Еврора çerј өсјмджкке vai қана оның климаты да әртырлј. Еврора қалқтарь çerлерјнјн осы қақдailарынан paidаланьр қавайы өсјмджктердј азайтыр, вау-бақса, егјндјк сияқты мәдені өсјм-джктј қерге айналдырды.

Қаратылыс вайықтарьн менгеру јсј planмен қуыргјзлјр отьрқан вјздјн сotsialistјк елјмјзде мәдені өсјмджктер анақырлым өзгертлјр оть. Вүрн Орта-Азия мен Zakavkaziada қана егллр kelgen мақта, қазјрде Украина, Soltystјк Kavkaz қана Volga воы далаларында да еглле bastaidь. Вүрн Sovetter Соіузының q a r a тоpraқысыз Soltystјк өлкенјн қаратылыс қақдailарь v i d a i eguge өте қарамсыз деп саналыр kelgen. Ал, вүл аса маңызды егјстер қазјр q a r a тоpraқысыз өлкенјн kolxozдарь мен sovхоздарында, тјртј қырақ soltystјк аудандарында да өте тез менгерлле bastadь. Тјртј соңқы 10 қыс јсјнде Көл тывег-гјндегј *Xivin* маңь, Soltystјк полус сеңберлјнјн сытындақь қавайы ормандар мен тундралардың ортасында sovхоздардың асқан вејне ағалдай çerлерј var, сол çerлердегј өнделген тоpraққа арпа тыгјл, сүлс да қақыс сьқатын volды (v i d a i да сьқадь, вјрақ қыс talқайды).

Рьсықташыс вйрақтар:

1. Еврора тауларының етегјнен сыпына дейн өсјмджгј қалай алмасыды? Оның себевј не?

2. Еврораның soltystјгјнен онтустјгјне қарай rettesјр еглетјн үс астық өсјмджгј қайсы, атын айтыңдар?

3. Вүрн paidаланбаққан қаратылыс вайықтарьн менгеру қөнінде вјздјн Соіузы-мыз қандайық јтј тавьстарға қетјр оть?

Çanuurlar dyniesj.

Европаның көр çерлеринде вjг кезде, алгачық қара ормандар вағында, тың çатқан кең далалар вағында çелкijдеген воз өсjр, çавайы jгj çануurlar көр болған. Вjрақ, қазjргj кезде ондай çануurlarға Европа кедейлендj.

Çерортаық теңjзjн jң çақалағында қартар çyретjн çавайы çануurlar kezdespeidj dese de болғандай—олардың вағыық ерте қасырлардың өзjнде ақ çоыыр вjткен.

Тек Косика мен Сардинидаақы таулардың кjсj çyге алмайтын қйз, тас қалаларында қалған вjргj-çағым арқарлар kezdesedj.

Çазортығым, кyzdj кунj осы араларды вағыр қйстар йсыр өтедj. Қйстар қанатары талқансоң çақаға кейр қонады. Осы қонған çерлеринде олардың көвj аңсырлардың оқына йсырады.

Ontystjk Европада yл қалуандары да онча көр болмады, yткенj, ол çақтар çазоғы мал çайлатын өрjstjk çерлерге кедей, салқын да аз. Çануurlar сьырлардың орнына қои мен еckj ұстады, оларды тау араларындағы құнарсыз өрjsterge çайады; çылық орнына есек пен қасыр (çылық мен есектең туған будан çануurlar, кyгj аттан аз ақ кем) ұстайды. Есектер çемдj çылықдай көр талқамайды, қатты тjкенектj сөртөдj çей вередj; тек анда-санда қана оларға myjz тjкөнjн (myjz тjкөн ақасынның) çемjсjн çемге вередj.

Вагысы Европаның аралас ормандарында çyретjн çавайы çануurlar да çоыыр вjткендер аитуға volады, тек тауы ормандардың кей çерлеринде аздыр қасыр мен алуың қалған вjргj-çағым қана (Қарпат тауларында) kezdesedj. Germanидаақы тауы ормандарда асыл вjқы мен елжк volады, вjлар сапаны қана; сол ормандардың доғасы—ромескктер қолдан сөр вейр асырады, доғайды, өздерjнjн аң алуайын ucaskалары ва-күпестерге вередj, олар, ол çөрдjн ағын аулар көңjлдерjн көтередj. Қарпат, Әлрj тауларының вjлк төвөлерjнде тау текелер мен кjктер kezdesedj.

Вагысы Европа малды сонча көр ұстады, тjптj оларды танақтандыру уcyн өз çөргjнjн сөвj, веретjн астық çемj çөтpegendjктен, оларға керектj көр сьы, çyгjгj ұпы мен кyңçараны ваcқа elderден алдырады. Мұндағы вагы мал—jгj қара мал, көвjне сауын малдарын ұстайды. Вjл малдарды Нидерланд сияқты оipattарға (вjл араның сөвj çыл он екj аi қурамай көгерjр тiрады), тау беттерjнде çайады.

Sveitsaria қалқы сьыларын вjлк тау çайымына арағыр çайады: қар ергенсаын сьы өрлер çайып, çаз алақында тау вагындаақы мәңгj қардың етегjне дейjн çетедj. Syттерjн саусьмен кyнсайын етекке кeltjрjр тiрады не syттерjн қанатыр çақы jгjмекк çасар сықарады. Тауларындаақы өрjstjk çерлеринде сьырдан ваcқа вjазы çyндj қоилар да volады; қоилардың çyнj мақта тоқыма фабригине, etj танаққа кетедj.

Европада çоғарыдаақы айтылған малдардан ваcқа cocқа мен çылық да көр volады; вjрақ, соңғы çыларда çылық өсjру çануасылық төмендер кettj; оның себөвj ат орнына avtomobil мен traktor көвөjр отыр.

Оңтүстік-сырғас Еуропаың дала аймақтарында өсімдік қавайы қануарлардан қалыр отырқандарының ең көбі астық дәлн қер кун көретін кемірсің қануарлар, қекелер алқанда: сар сұнақ, қара вауыр, қосалақ (қер қоіаны) сияқты аул саруасылықына өте зланды қануарлар; сондықтан адам балалары бұлларды қоіуға тырғсады. Бұлларды құрту оңай емес; ыткені олар тереңінде қатады; Батыс Еуропадағы Рейн өзеніне сеіпн тарар қаылыр кеткен. Дала аймақында құстардан дуадақ, безгелдек деіпн құстар бар, вјрақ, бұллар аз.

Сонқы кездерде қер іелеріпн меңесің қоіылоқаннан кейіп дуадақтар вјздін даламызда қайта көбеіле бастады, ыткені аңсылар оларды сосытыр қырген.

Дуадақ өте ірј қыс (воіс 1 метрге барады), тырна сияқты алақтары йзып, олар астыққа зланды дала тысқандарымен сар сұнақтарды қиіртыр, пайда келтіреді.

Вјздін даламыздағы ы қануарларды да аралас орман аймақындағы қануарлар сияқты.

Қазірде вјзде тракторлар көбеіді, вјздегідей трактор Батыс Еуропада қоқ. Вјздін қолхоздарымыз енді сауып малдар мен сосқа саруасылықып өсіруді күсті өркендетіп келеді, егјстјкке керекті қылы малдары да өсіріп отыр. Қылы мал егјс келігі қана емес, оның ыстјне қылы, вјздін Отан қорқау істјне де өте қақет.

Қылы қарпақты ормандар мен тундра аймақындағы қавайы қануарлар, өткен қасырлармен салыстырқанда сіректегенмен, өздеріпн басты тырлеріпн сақтақан. Қекелер алқанда, ормандарда қыретіпн: тіпн, қоіан, тылкі, қасырлар көр; қылы қарпақты ормандар арасынан қоңыр алу мен бұл (іос) да ұсырайд—бұллар қылы қарпақты орманда қыретіпн ең ірј қануарлар. Осы ормандар өлкесінде қыстар қалаыпн құстар көр волады: қара құр, сјл, саңырау құр, ақ құр. Орман аңдарыпн аулау—маңызды кәсір.

Тундрада, әсrese, Қана Қер мен Спитсберген аралдарында, аз вола да, осы ыақытқа деіпн солтыстјктін қавайы бұқыларының азқана ыйрлері кездеседі. Тундрада ақ құр (қысты күпн) мен ролустін (қысты күпн) ақ тылкісі (ресетс) көр волады. Қаз вола тундрада қавайы қаз, ақ қи, ырек тақы басқа қонақ құстар ұйалады.

Қылы қарпақты ормандар аймақында ы қайуандарынан—ірј қара мал (сытты тұқымы), қоілар, қылылар волады. Қысты күпн ормандардан кесілген өрене тасылады; атпен қатар қарысыр, қылан вауыр тракторлар да қосарланыр келеді. Тундрадағы ы қайуандарының ең көбі—терјскеідін бұқысы мен қегіпн иттер.

Солтыстјк Музды Океаның қақаларында миллиондақан қақалалар, басқа теңіз құстары ұйа салады. Океаның өзінде іт ваық қана сірек кездесетіпн моғсы, кіт волады. Құстар мен бұлларға тамақ волаылық сансыз көр савақ, су балдылары бар. Қануарлар дүніесіпн осынан ваылыр осы күнге деіпн сақталыр келді, севеп оларды аулаытып Еуропаың солтыстјгінде тұратын қалқ қіі емес.

Еуропаың Батысы мен Оңтыстјгіне кјріп тұрқан теңіздерінде ваықтар өте көр волады; олардың ісіндегі ең ылкenderі—оңтыстјкте тунес, солтыстјкте—треска. Европа қалқтарының қеуіне басқа ұсақ ваықтардың да маңызы зор, ыткені, ваық көр ұсталады, олардың бастылары солтыстјкте маісавақ, оңтыстјкте—сардін, аңсус.

РЪСЪЛТАУЪС СЪРАҚТАР:

1. Еврорадакъ уи қатуандарынь ең қажеттjрегj қайсы? Опың сеवेश не?
2. Қандай түбек пен аралдарың қақаларында треска, маисавақ, сардип көр аulanады?

Q a l q ы .

Картая қарап тавыңдар. Еврораның қалқы өте-өте қал қерлерде тықыз тұрады? Ойратарың, тенж қақаларың, аралдар мен түбектерjн атаңдар. Еврораның солтүстjк қақында вjр квадрат километрде қанса адам тұрады? Germania таулары мен Италияға қарақанда, ол қерлердегj қалқтың қыжжj несе есе кем?

Еврорада выкжi адам баласыньң төрттен вjрjндеi—500 млн. қалқы тұрады.

Еврора қерjндегj қалқтардың тықыздықы вjрдеi емес. Қалқы Олы Britania аралына, Рейн қақасына қақың қерге, Germania массивjнjң етек қақың ала көвjрек орналасқан. Уйткенj, вjл қерлер тас көмjрге өте вай қана өте вақалы тенжз қолдарына қақың. Вjл арада өнерлj кәсjр, сауда қалалары көвеiген, ортаса есерпен 1 кв. км-де 100 ден аса кjсj тұрады.

Еврораның ватысында Biskai сықанақынан vastар, сықыста Qара тенжз вен Volga воына деiйн варагың аймақта да қалқы тықыз тұрады, вjл өлкелерде 1 кв. км-ге 25 тен 100 ге деiйн кjсj болады. Alаида, вjл аралдардан да қалқының тықыздықы 1 кв. км қерге 150 адамға деiйн келерлjк өнерлj кәсjр аудандары kezdesедj.

Қылаң қарақты ормандар өлкесjнде тұратың қалқтар өте стрек, онда соңқы kezге деiйн selolar тек өзен қақаларынан қана kezdesетjн.

SSSR да сотсialistjк қуғылыстың түсында ол аймақта да қалқы қjтjтенjр келедj; уйткенj, ол қердегj орман тундралары араларынан салыпыр қатқан өндjрjстер мен қана өнерлj кәсjр орталықтары өсjр келедj; мәселен, Kirovski (Хивн тауларындақы), вjлардың айналасындақы ватрақтар мен орман алаңқылары, көк орай салқың тоқайлық пен егjстjкке айналыр келедj.

Еврора қалқының ең көвj—slavəп, герман, роман нәсjтjндегj қалқтар болады; сан қақынан вjлар өз ара вjр-вjрлерjмен тең, ал, усеуjн вjр қосқанда Еврора қалқының оннан тоқызы болады.

Slavəп қалқтары тыгелjмен дерлjк Сықыс Еврора қазықы мекен етедj (SSSR да), опың устjне вjлардың вjрқатары Орталық Еврорада, Polcada, Сехословakiада, вjрқатары оңтүстjк қақың Jugoslavia мен Болгариада тұрады. Slavəп тjлдерj өз ара вjр-вjрjне қақың, ұқсас; мәселен, орыс пен украинаның вjрj Болгариаға вара қалса болғар қалқтарымен тjлмасыз ақы ezдерj ұқынысыр, сөiлесjр кете алады.

Картая қарап тавыңдар. Орыс, белорус, украин қалқтары қай қерлерде тұрады? Polca мен Сехословakiада қандай қалқтар тұрады? Jugoslovakia мен Болгариада қандай қалқтар тұрады?

German товының тырлj тjлjнде сөiлесетjн қалқтар көвнесе Солтүстjк қана Балтық теңjздерjнjң қақаларында тұрады. Slavəп тjлjндеi бол-

мақан мен герман тјлдерј де өз ара вјр-вјрлерјне җақын, ұқсас келе-
дј; ақысын тјлјнде роман нәсјлдј қалқың сөздерј көр ұсырады.

Қартаға қарар тавьндар. Немјс, даниялқтар, Свед, Норвег қалқтарь қал
җерлерде тұрады? Ақысын мен голландықтар қал мемлекетте тұрады?

Роман қалқтарь Франсия мемлекетј җана Піренеі, Апеннин
тувегјнде, Балқан тувегјнјң вјраз җерлерјнде тұрады. Бұлардың сөй-
лесетјн тјлдерјнде өз ара көр ұқсастық бар, үйткенј, олар ежелгј латын
тјлјнјң әсерјнен барьр құралқан.

Қартаға қарар тавьндар. Піренеі, Апеннин тувегјнде тұратын роман қалқта-
рын атаңдар. Теменгј Дунай ойратында роман қалқтарьның қайсысы тұрады.

Басқа қалқтардың ісінде көвјрегј—Европаның барық мемлекетјнде,
әресе, Полца, СССР—Румыниада көвјрек тұратын евреі җана Балқан
тувегјнјң оңтүстігјнде тұратын гректер болады. Бұлардан басқа
Европа м о н о л н ә с ј л ј н е җататын: фин, эстон, мадиар, тюрк, татар,
тақы басқалар.

Европаның саіасі картасы.

Қазіргј Европа саіасы җақын салқан җерде екјге бөлјнедј:
европалық бөлјмјнде а) СССР—җенген сөтсализм елј җана в) капита-
листер мен ромесіктер билеген капиталистјк европа елдерј. Европаның
бұл екј бөлјгј җер көлемј җақын, саматмен айтқанда, аққайсысы 5
млн. кв м ге тең.

Капиталистјк Европа, қалқының сапы җақын, вјздјң Европа бөл-
гјндегј Советтер Соіузынан үс есе артық.

Капиталистјк Европа вјрнесе ондақан бөлек мемлекеттерге
бөлјнедј. Бұлардың ісіндегј сауасылық җана соқты җақын кустјсј
төрт „ұлы дерҗава“: Англия—астанасы Лондон, Франсия—астанасы
Париҗ, Германия—астанасы Берлін, Италия—астанасы Рим. Бұлардың бәрі
ілгерілер дамықан, җі қоныстанқан елдер.

Бұл төрт „ұлы дерҗавалардың“ арасына вјрқатар ұсақ мемлекеттер
енген, бұлар кустј көрсјлестерјнјң арасындақы қайсылықтардың арқасында
қана өздерјнјң саіасі тәуелсјздігјн сақтар отыр.

Қартаға қарар тавьндар. Осы мемлекеттердј көрсетјңдер де, астана қалаларын
атаңдар. СССР мен җектес Европа мемлекеттерјн җана олардың астаналарын көрсетјң-
дер: Финляндия (астанасы Гельсинки), Эстония (астанасы Таллин), Латвия (астанасы
Рига), Полца (астанасы Варшава), Румыния (астанасы Бухарест), Литва (астанасы
Каунас).

Скандинавия тувегјнде җерјнјң көлем җақын алқанда,
екі үлкен мемлекет бар: Швецтария (астанасы Стокгольм), Норвегия
(астанасы—Осло).

Исландия тувегј мен Дания арасында Дания тұрады, аста-
насы—Зунд вјқазының җақасында тұратын—Копенгаген.

Реін өзенјнјң құйылысында, җерј көлемсјз болғанмен
қалсы тығыз тұратын кјсјрек екј мемлекет бар—Нідерланд, астанасы
—Гаага, Белгия, астанасы—Бруссел.

Pirenei tyvegijnde çerj edәџr ken, **Ispania** tӯradь, оны астанась тувектjң орталық çerjндегj—**Madrid**. Тувектjң Atlant океаны қақ қақалауында **Portugalia** tӯradь, астанась—**Lissabon**.

Balqan tyvegijñ оңтустjгjнде **Gretsia** tӯradь, астанась—**Afin**; оны солтустjк қақында **Albania**, астанась—**Tiran**, **Iugoslavia**, астанась—**Belgrad** қана **Bolgaria**, астанась—**Sofia**. Соғыста Balqan tyvegijñд vjр kјсјрек вәljgjнде **Tyrkia**; осы çerде, Bosfor қақасында оны улкен vjр қалась—**Stambul** tӯradь, астанась—**Ankara**, Kјсј Azianьң орталықында.

Европаның орталық вәljgjнде есвjр теңjзге сьқрайтьп тәйіқ қатқан төрт мемлекет бар: **Cveitsaria** астанась—**Bern**, **Austria**, астанась—**Vena**. **Cexoslovakia**, астанась—**Praga**, **Vengria**, астанась—**Budapest**.

Мемлекет басқару қақына келgende, Европа капиталистjк мемлекеттерjñд кейвjреулерj—**Anglia**, **Cvetsia** тақы басқаларь—monarxia; мәселен **Fransia**, **Polca** сияқтыларь—respublika. Vjрсьрьға мемлекеттерде **fascistepartiasь** иймдастьғылуль, вjлар terror арқыль сьмьсьлар қозқалысьп васуға тьрьсадь. Кейвjр elderде (мәселен **Germania** мен **Italiada**) укмет васьнда fascisteparty.

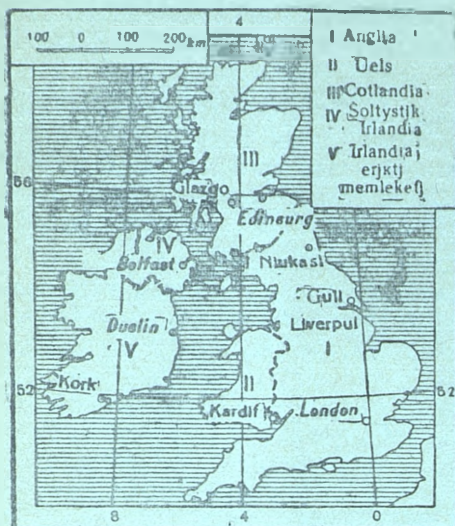
Қартаға қарап тавьдар. Sender оца, аеропланмен Мәскеуден Madridке йсатьп воьндар, сонда қай-қай мемлекеттердj васьр йсар edjңдер, қандай далалардь көрег edjңдер, соь айтьр вәljңдер.

М е м л е к е т т е р .

ANGLIA (ŪLĖ BRITANIA).

*Britan imperiasъның  er k emj—36 mln. kv. km. Qalqъ—520 mln.
ŪlĖ Britaniаның  er k emj 244 мың kv km. Qalqъ—47million.*

Anglia, ne ŪlĖ Britania dep, Britan araldarындаqъ memlekettj aitady; Anglia dep ŪlĖ Britania aralyың  arымынан k vregjп алыр  atqan, sol memlekettjп vas v ljmјп de ataidъ. Bјz Anglia degen s zдж keп maqnada qoldanamъz.

Britan araldarының v ljm-v limge айрылыу. Britaniаның v ljmderj men Irlandiаның v ljmderjп атаңдар.

qasъrdып jсјnde okeandarmen  yretjп sauda  oldarының  rkendeuj volds.

Vйгъноъ zamanda, tenjz sauda  oldarъ  erortalыq tenjzden азыр сыqраqan kezde, Anglia vastъ tenjz  oldarынан аулаq,  etkerj  atатын edj, сондыqtan Evropa-ның vјr qыр cetjнде qalыу Anglia yсјп qolailъ emes edj.

Anglia ylken ekj aralmen¹ 5 мың самасы ысаq araldardъ алыр отыр. Сондыqtan, аралда тиреу tenjz qatnas  oldarына  те qolailъ. Милең ystјне, tenjz вен бидqazdar Angliаны qырылыqtan  asalатын тиреу савиы-qauptan qorqaidъ, vјraq, degenmen, olаръ  аидып савиыына толыq v get vola алmaidъ; nege desenjz, osъ kyngj соqъs quraldarының оqъ 100 km  erge,  azalasa tјrtј odan da ыzaqqa  etедj, сондыqtan,  аидың бергj  aqадан тиреу оq атqылаi берујне voladъ:  аи  аqының synguјr kemelerj varъ Angliаның tenjz qatnasън kesјr tastaына voladъ; al, аua floty yсјп solystјk tenjz вен бидqazdarың esvјr v gettјgј  оq.

¹ Irlandia aralyнда Angliаның dominionъ—Ilandia tіradъ.

Qarандar (qosымса №2), Anglia Evropanyң vasqa memleketterj arasында  erjпн k emjmen qalqының k p, аздыqъ  oпnen qандаi orn aladъ?

Кartaға qarар тавыңдар. Anglia qai parallelderdjп arasында tіradъ. Ol parallel SSSR-дың qai  erlerjп vasъr  edj? Anglia saqattыq polistyң qalыssында tіradъ?

 aqrаfialyq ornъ.

Anglia  er сарынан отъ qolailъ  erdj алыр отыр: ol Evropadan дунienjп vasqa v ljktterjне сыqатын манъzды tenjz  oldarының торавына  аqып tіradъ. Angliаның тиреу ornъ Evropanyң  z jсјnde de ең qolailъ орнда, yitkenj, ol  nerlj k sjј  rkendegen Fransiа, Germaniа staqъ jј memlekettermen k rcјles  ана Evropanyң vasqa memleketterjне сыqатын ең qolailъ tenjz  oldarъ var. Angliаның мундай qolailъ  aqdaйqa  etujне sever: sonqъ ekj

Pjçnderj.

Kartaqa qarap tavьндar. Anglianь qandai вьқаз, сьқанақ, тенждер қорсаидь?

Anglianьң қақаларь тырлј қоинау, сьқанақтармен тлјмденген. Оньң устјне Anglia өзenderjнјң варьлқ қүиьльстарь кең вольр, тенјз суларьньң тасуь мен қaitularь тўнва sazardan tazartьр тўрадь; мўндай қүиьльстарь тенјз кемелерjнјң қурјр-тўруларьна керектј port қасауақ а ете қолайь.

Иль Britanianьң ватыс қақ қақасындақь ең улкен portтарь Bristol қақьндақь *Kardif* Mersei өзенjнјң қүиьльсьндақь *Liverpul*; сьқьс қақьнда *Temza* өзенjнјң терең, кең сақасында тўратьн *London*; кең қүиьльстақь Gul *Niukasl* voladь.

Сьқанақтар мен өзен қүиьльстарь Anglianьң јсјне недәјјр кјјрр тўрадь, тенјз қақасынан 110 km ден ұзақ тўратьн есвјр қерј болмаидь. Anglia қалаларьньң тенјзден ең алыс тўрқаны ақ—*Birmingham*; вјрақ, тенјзге Mersei өзенjнјң қүиьльсьмен кеме қуретјн канал арқьлы вў да тўтасады.

Golfstrim аурьсьньң арқасында, Anglianь қорсақан тенјз, оньң сьқанақтарь мен өзен қүиьльстарь ес ўақытта қатраидь.

Қаратыльсьньң vastь тырлерј.

Kartaqa qarap tavьндar. Anglianь қорсақан вьқаз вең тенждер терең вең Eskj Rein қайда варьр қўйқан? Temza вьтньң қайда қўйқан? Иль Britania аралында қандай таулар бар? Olардьн вјјктјгј қандай?

Britan аралдарь қүиьльқтан аз төмендер васылуь мен ақ. m a t e r i k t e n в ѳ l j n g e n. Осьдан варьр таиьз солтустјк тенјз пайда болқан. Ось тенјздјң тувјнде Rein мен Temza өзенjнјң eskj арнасьньң қовасы әлј кунге дејјн сақталқан. *Pa-de-Kale* вўқазь тенјз суларьньң қатты тольр қайьльр, қaitуь мен тенјз тольндаарьньң соқуьнан варьр муқлјген қылта моиьнньң огнь. Pa-de-Kalenjн еңј 31 km; аua асьқ кунј Anglianьң Duvr қаласыньң қаьньндақь izvestj qia tastan тўрьр Fransia қақасындақь Kale қаласыньң аррақ (вў да izves tastь) қар тастарьн аіқьн көруге voladь.

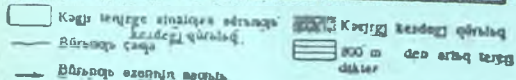
Иль Britania мен Irlandia аралдарь Онтустјктегј материктјн көр-сјлес вѳлјмдерjне ұқсас; yitkenj мўньң екеујнде де төбелерден қўралқан қоталь қазьқтар, ne eskj заманнан келе қатқан аласа массивтер бар; осьндай қерлердјң вјрј *Kornuol-Uels*, *Pennin* тауларь. Бўл қерлерде кең көр, әсrese тау балақтарында тўтас қатқан т а s -к ѳ m j r (41-беттегј картаны қара) қаваты бар.

Anglianьң көмјр сьқатын ось аймақтарыньң ајақь Germania, Belgia, Солтустјк Fransiaқа қарай созылқан куйјмен материкке кјредј; вјрақ, Anglianьң вўл аймақтарь аналарја қарақанда көмјрге ваььрақ, әрј темјр рудаларь да бар.

Иль Britania мен Irlandianьң Солтустјгјнде Skandinavia тауларына йқсас кристалды тўтас қатқан ежелгј тау массивтерј бар. Бўл тауларды ежелгј замандақь мөңгјлер сьдырьр қалпайқан, olардьн ватыс қақ беткейерј Norvegiadaқьдай тлјм-тлјм өзекке кјрме сулар—fiordtar voladь.

Ekj araldıñ ekeujıñ de ontıstıjk çaqtıađ ıekterjnen vasqa ıerlerjñ vıejn eskj zamanda mıngj vasqan (10-bettegj kartanı qara).

Britan araldıñ eñ kucıj v a t ы s ı e l j ı y ı e okeannan sıqıyr, Angliada kıp su buların ıekeledj. Sondıqtan, Britan araldında bılıt qalıñ volıyr, ıaıyn kıp ıaıyr tıradı, ıesrese v a t ы s ı a q a l a r ы men v a t ы s ı a q t a u v e t k e i l e r j ı n e ı a q ı y r kıp ıaıadı (39-bettegj kartanı qara).

Soltıstıjk teñjzđjñ tıej men ıy ıe Britania araldarınñ v a s ı y r t e m e n t ı s ı j n e d e i j n g j ı z e n d e r ı e l j s j n j ı s x e m a s ы . T e m e n t ı s p e s t e n b ı ı ı n L a - M a n e b ı ı q a z ı n ı n ı , o r ı n ı n d a n e v o l o q a n ?

Anglia qalıñ t ı m a n n a n a r ı m a ı d ı , ı e s r e s e , k ı z d j k ı n j m e n q ı s t ı k ı n j (q ı r ı b ı q ı e r t e j z d e n s ı b ı q ı r a q v o l o q a n k e z d e) t ı m a n t j r t j k ı v e i e l d j . B ı l k e z d e g j t ı m a n n ı n q a l ı n d ı o q ı s o n d a ı , 2 — 3 m e t r d e n a r q ı e r d j k ı r e s e t p e i d j , m ı n d a ı t ı m a n d a ı ı o l o q a s ı o q ı , k ı c e d e ı y ı r t o q t a l a d ı .

Avtomobılder v j n e s e s a o q a t t o q t a ı d ı , ı a l a u a d a m d a r m e n p o l ı s m e n d e r k ı n d j z f o n a r a ı y r , s o n ı n ı ı a r ı o q ı m e n ı y r e d j , f o n a r ı ı o q k ı s j l e r s o q ı r k ı s j c e e r t e p v a s ı y r t r o t ı u a r d ı , p e r ı l a n ı , t ı m b a l a r d ı v a ı q a r ı y r e d j . Y ı k e n q a l a l a r o s ı t ı m a n n a n k ı r e s e j n j k ı p k ı r e d j ; t ı m a n d a r ı o q a r ı k e t e r j l ı d j n o r ı n ı a t ı y j n m e n a r a l a s ı y r q a ı t a t ı m e n t ı s e d j (v ı l ı e r d j n t ı m e n g j ı a o q ı s a l q ı n v o l ı y r , ı o q a r o q ı ı a o q ı n d a t e j j z d e n s o q q a n ı y ı e l e s j r t ı r o q a n k e z d e v o l a d ı) .

Ekj araldıñ ekeujıñ klimat teñjzđjk klimat; ıaz v o q ı n ı s a l q ı n , q ı s ı e ı y ı e k e l e d j . Angliandıñ ıezenderj—*Temza, Severn* ıana v a s q a l a r ı q a t r a ı d ı , s ı b k ı l k j r ı ı a t a d ı . B ı l k l i m a t ı e r t j , ı e s r e s e k l e v e r d j ı a q ı s ı ı e j r e d j , s ı b ı , k a r t o f , t a m ı y ı e m j s ı e j m d j k t e r j v a r ı b ı q ı e r d e s ı o q a d ı . D ı b Britaniandıñ ontıstıjk-sıq ı s ı e ı a o q ı n ı n a u a s ı q ı r o q a q t a u v o l o q a n d ı q t a n o l ı a o q ı n d a v ı d a ı d a s ı o q a d ı .

Orman ıaıq Angliada t j r t j ı o q d e u g e v o l a d ı ; e r t e k e z d e k e s j r v j t j r g e n ; t e k s a v ı n d ı b ı q ı e r e g j n a r a l a r ı n d a q a n a k e z d e s e t j n v j r a z a q a s t a r v o l a d ı ; b ı l a r d ı e r d j n t e k k ı r k j ı c j n s a q t a r o t ı y ; s o n d ı q t a n , Angliandı k ı p ı e r l e r j p a r k t e r g e ı q ı s a ı d ı .

ORTA (ÖNERLJ KƏSJPTJ) ANGLIA.

Kartıa q a r a p t a v ı n d a r . ı y ı e Britania araldarınñ beljmderej atandar, Angliandı k e m j r ı s o q a t ı n a ı d a n d a r ı q a ı e r d e e k e n j n q a r a n d a r . Q a n d a ı p o r t t a r o l a r q a ı a o q ı n t ı r a d ı ? T e m j r ı d a l a r ı q a ı e r d e n s ı o q a d ı ?

Pennin taular Orta Anglianьң ызына воіьна созыьр, Anglianьң арқа ылың ыотасы шактаньр керјнедј. Ал, ыотаның екј қартасы мен оң тустыгјнде көмјр керјне вал аудандар волады, вилардан басқа ол ыерлерде темјр рудаларь да kezdesedj; соіьн қыу усын керектј izves tastарь да тавылады.

Orta Anglianьң әр ыерјнде ыымьстарың уздыксыз ыы воіь кун-тун демей јstep ыатқан тас көмјр сахтыларь волады. Мундағы сахтылардың көрсјлгјнде көмјрлер, Germania мен Amerika Қурама Статынкј шакты масінамен алынады, вайағы eskј әдјспен алынады

Ыер астындағы көмјр алыатын сахты каридорларында, қолдарына ыарығы волағ-волағ фонар йстар ыуз мындаған ыымьсыз ыердјн ыытылауық қара қабаттарынан көмјрдј қол қайламен туыгистер отырыр алады. Tysken көмјрлер атқа ыегілген вагоныларға кырек пен тиедј де әкетіледј. Anglianьң көмјр завоиларь вјр туыл қара, сасық, әр дьтқылы волады. Сахтыны сасық, қара волатын тас көмјр қабаттары ыердјн тереңде ыатды, мындағы температура 20°, оған да артық волады. Көмјрден ыыотаның ыанар газдар волады. Сахты иелерј вивелотсия орпатыды керек қылынады. Дьтқылы воыр йғратың севеј төведен су тамсылар йғрады, сахтының асты ашақ алыр ыуре алмайтын саз валсық воыр ыатды. Сахтыларда азарты алыр ыымьс кунј 8 сақатқа созылады. Ал, вјздјн SSSR-дағы сахтылердјн ыымьс кунј 6 ақ сақатқа созылады. Карпалистер сахтыларында ыарылу, қылау шакты уақылар kezdesjр, талай ыымьсылар қырыр қалады.

Көмјр ыер астынан вагонылармен ыыотарылыр, роыздарға тиедј де, өнерлј көсјр қалаларына ыөнелтіледј; ол маңаида ондай қалалар көр. Сол севертј Anglianьң вил аймағы „Қара Anglia“ дер аталады, уйткенј мындағы завод, фабрыктјн, домна пестерјнј туытјндерјмен аша туыерјр қара ййман воыр йғрады. Көмјрдјн йсығандарь, туытјн, қығымдар фабрык, завод, уилердјн төбесјн ыауыр ыатды.

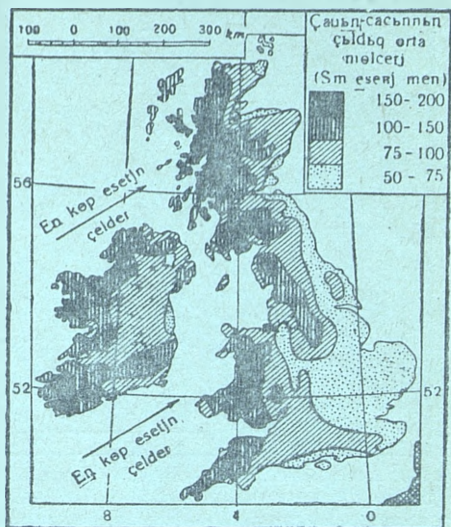
Orta Anglianьң қалалары; *Niukasl, Cefild, Birmingham, Mancester, Lids.*

*Niukasl*ға ыарың ыерде metallurgia—соіьн, темјр, волат қылауың ыана улкен өндјрјс орндарь бар.

Taina өзенјнјн воың қалалы кемелер ыасар ыыотаратын йлғй йылы-кјсјлј заводтар волады. Niukaslмен қатар йғратың сол Taina өзенјнјн воында Niukaslға йқсаған ыетј port бар.

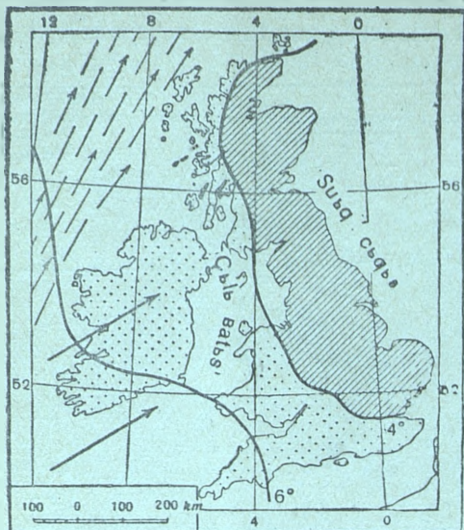
Вил порттардан Cvetstia, Norvegia, Dania, Finlөndiaға тағы басқаларына көмјр көр ыыотарылыр ыатды; мында ыарығ сорты темјр рудаларь, темјр ыолға срап, сахтыға тјреуіс, ыақтау тағы басқа заттар јsteletјн вөрене ақастар әкелінір ыатды.

Cefild көмјр сахтылары мен домна пестерјнјн арасында тұрады. Вил арадағы улкен заводтардан әртүрлј метал заттар ыасалыр ыыотарь.

Anglianьң ыел мен ыауыр-ыасылы.
Anglianьң оңтустык-сығымна қарағанда оңтустык-ватсында ыауыр-ыасылың көр волатын севеј не?

Birmingham—Англианың машина җасар (автомобил, паровоз, аэроплан) сьмаратын орталық қалаларының ең ірјсі.

Janvar izotermasy. Ий Britaniyaда қарағанда Irlandia несе gradus җылырақ болады? Картаһың сол җақ җоғартағы вейҗындаағы сьзықчалардың нең көрсетіп тийрағанһы айтылар. Izoterma batьstan сьдьбьсда қарай емес, дөл со тьстйкен ontьstйкке қарай деріжк неге җьргьзйлең?

Manchester — мақтадан мата тоқыр сьмаратын, дьніе җьзйндегй ең улкен орталық.

Майнда миллиондаған йрҗьсқтар сьр айналыр, тоқу машиналары гьргйлер җьзйр җатады. Manchester — улкен қала (қосымца № 2). Майның айналасында сондай тырлй кездеме фабрикты йьсақ қалалар бар. Ауасынан йлғй тытпн арылмайды; әрй җйз тийман басыр тийрады; дьмқыл климаты йзрейтн җьр усьн қолалы; уйткенй, йлғай җьр җьбектеі созылыр уьзймеидй җақсы йзрйледй.

Manchester улкен канал арқылы **Liverpul** қаласымен җалғасады; сондьқтан океан пароходтары сол каналмен Manchesterда келйр, сөт elderden миллиондаған вьмалаақан мақта әкелйр, сьртқа көр маталар әкелйр тйрады.

Lids— җьппен мата тоқыр сьмаратын орталық; Англианың варлық дьніе җьзйне сьмаратын җоғары саралы сйқалары осында йстелдй.

Орта Англиада темір җол, автомобиль җолдары өте көр. Вйй җолдардың варлығында да дьніе җьзйлйк кризиске дейн кьн- тьн демеі ақылыр җьзйр җатқан роьздар мен ерсьйй-қарсылы җьк алыр өтйр җатқан автомобилдер болған, олар порттардан өнерлй кәсьр орталықтарына көмйрден басқа сйкй зат, азық-түлйк тасыр апарып тйрған, ал, кейн қайтарында завод-фабриктерден йстелйр сьққан товарларды алыр кететйн. Майндай җолдары бар, фабрик-заводтары көр қалалар җер сарында өте аз (Germania мен Америка Қйғрама Статтарының өнерлй кәсьр аудандарынан оғана көруге болады).

Дьніе җьзйлйк кризистйн салдарынан орта Англианың көр қалаларының қалқы тйта- сынан җймьссьз болып қалған, неге десеңйз, вййрнөң олардың йстеп келген фабрик заводтарының вәргй де тоқтар қалған. Ондай өлйк тәргьдй қалалардың уйлерй вйзьлыр қалады, адамдары җймьссьз қанығыр җьредй. җймьссьздарға, әсресе, қьсты кьнй җаман; уйлерй сыз, оған от җақыр җылытқа көмйр тавьлмайды, җймьссьздар erteden қара кецке сахтының җанындаағы уйльр җатқан тастанды доқырсықтың арасынан тймьс- кйр, вйр тьйрй тас көмйр кесектерйн йздеп җьредй.

Орта Англиада вьзйнеңй паровоз җасалып, ең алғач темір җол салына- қан (1825-җ.). Бу машиналары, җьр йзру машинасы, тоқыма станоктары җана мақта тазарту машиналары да алғач осы җерде сьмаралыған.

Орта Англиада аул саруасьлығының қалалық маңызы бар. Аул саруасьлығында сауып малдары көр ұстар, соларды көр өсьредй, оьов

egedj; qalalarqa azыq-tyljк çberjр tйradь. Pennin taularynda vязы çyndj qora-qora qoillar көр ваqыладь, олардын çунj Lidstegj сйqа фабриктерjне çberjledj.

Рыьыqтайыс сйраqтар:

1. Anglia сактыларында сакхтерлрдын енбек кунj SSSR-qa qараqанда неге сонса йзаq?

Çымыь тава алмай селделjр çурgen çымыьсылар өз аудандарынан басqa өзj ауданqa неге көсreл-dj?

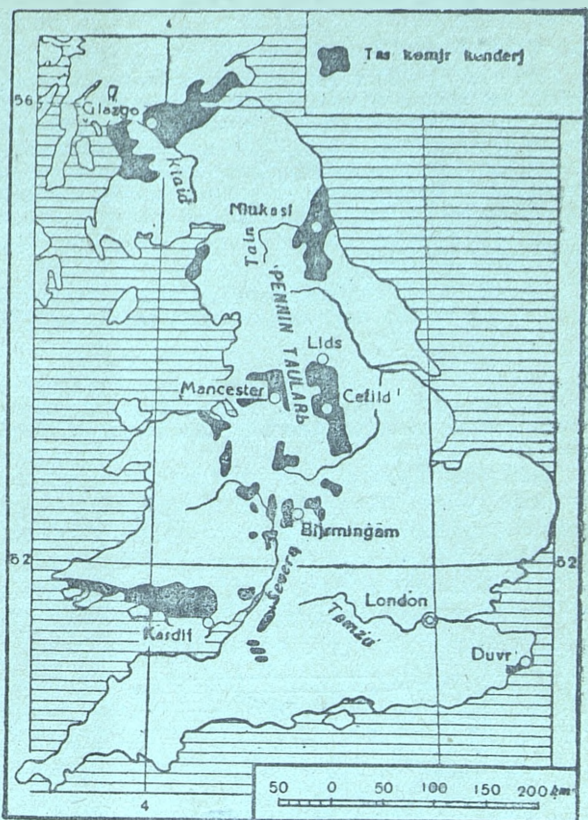
ОНТУСТJK СЫОҢЫС ANGLIA

Кartaqa qарар табындар. Angliанын Ontystjk-сыоғысьнан qанда езен аqадь? Мйндаqь ен улкен qала qайсы, ол qай çerde? Angliанын сыоғысь çа-qьна çауатын çауып-сасын qанса?

Ontystjk - сыоғысь Angliada оиль-qығысь çазьq var. ол *London* оираты деп аталадь. Вил çазьqтын вjктеу çерлерj qатты izves тасынан ia vordан qйралqан өркеc-өркеc төвeлeр volадь. Төвeлeр сөлең, сөртeрj аqарсыз сeldjр сыоqадь. Оираң çерлерjнjн торраqь өте qйнары саз торраq volадь; вил çерлер-djң климаты басqa çаqьна qараqанда qйрqaqtau, әрj кун сәулесj көвjрек tysetjн volqандьqтан, вил çерлерге vдал egjledj. Vдал мен аgra (сыра асытатын) egjsterjнjн араларында qылмаq (xmei) өсьмджктерjмен вйғынqь ормандардан qалqан çыз çылдыq вук аqастарь соq-соq volьр өседj.

Aul çаруаларь өздерjнjн egjstjk çерлерjн çаqsь өндеidj, олардь qидан басqa kall тйзь çана томаслактармен тыңайтадь; сондықтан çерлерjнен тысмдж көр (vдалдын 1 гектарынан 22 s) алады. Онымен qabat Anglia фермерлерj мал да йстады: сауып сыр өсьредj, оларqa көк сөр çана кустj çем: çыгерj, йп, кунçара вeредj. Qысть кунj сөр омына turneps пен азыq qызысасын вeредj.

Angliанын асыл тйqымды сйрлары, әсrese сытj сйрлары, аттары (çырjк, ауьр çык тартатын), сoс qаларь (тез өсьр çетjлетjн, iоркcйр deitjн qара, аq cocqа), qoillarь (vязы çyndj, етj тәттj) çалqьз солтыстjk çарть çар elderjнде qана емес, ontystjk çарть çар elderjне—ontystjk Afrika, ontystjk Amerikaqa да—асыл тйqым-

Angliанын көмjрлj аудандарь. Ең маңызды көмjр аудандарын атандар (qалаларындь аттарь мен).

да мал ретінде сјверлјр тїрадъ. Вїл аттылоян малдardan басқа тауықты да көр өсїредї, тауықтаръ сїмьртқалатпн қана ет беретін (ете ірї) воіьр екїге вөлїнедї.

Англианьн сєрлерї ірї ромессїк—lordтар қоіьнда, олар сєрїн арендаға берїр отьрадъ. Арендаға сєр алує фермерлердїң көвї өз саруасьн вадтамалъ сїмьссъ—ватрактар кувїмен їстедї.

Фермерлер егїстїктїң арасьндағь далаларда вьтєрама воіьр салылоян кїскене-кїскене тас уїлерде тїрадъ. Фермерлєрнде алма сьқатын ваи-вақсаларь да воладь. Оқта-санда lordтардьн көленкелї, гьлдї ақастармен қосаллоян өскї саруиларь тїрадъ, сїмьстьн вальроқпн воіьмась ақы алыр ватрак қалсылар їстедї.

Англианьн вїрнесе мьндаї қана lordтарь тьк сїмьс їстемел қарақаннан қарар отьрр аренда ақыє ретїнде, көр тавьс тавадь, вїл тавьс Англіа сєрїнде їстелїтїн 1½ million аул саруасьлқ ватрактарьнньн сїлдьқ тавьсь қанса воіьса, олардїкї де сонса.

Рьсьқтауьс сїрақтар:

1. Англіада мал саруасьлқорьнньн өркендеу себевї не?
2. Англіа вїдаидь неге көвїне сьқоьс сьқоьна егедї?

LONDON.

Картаға қарар тавьндар. London теңїзден қанса сєрде? Темза өзенїнїң қїіьльсьндағь қалтқь малактардьн қоіьлу себевї не? Londonньн йьзьнь мен көлдененї несе километр келедї?

London Темза өзенїнїң воіьнда, теңїз суларь толқьр сьйлоян kezїнде, улкен океан кемелерї кеіе алатьн сєрїнде тїрадъ. London көлем сьқоьнан воіьсьн, тїратьн қалтқь сьқоьнан воіьсьн дьніе сьзїндегї қалалардьн екїнсїсї (маңьндағь 100 саталъ етек қалаларьн қосқанда 8, 2 million қалтқь вар). London finansь капитальнньн ең ірї орталықь, ол Англіа сїмьссыларьнньн, қалдъ Англіаға қарақан elderдїң қалттарьн сїдеї қылыр сєр, қанаудан сїналлоян.

Londonньн Темза өзенїнде тұроқан орнь. Қїіьльсьтньн кїсєрерїс алқымьндағь сьйлымда малактар неге сонса көр?

қалтаидь. Londonньн ватыс сьқоьнда укмет орндарь (parlament) мен музейлер воіьладь. Ватыс сьқоьндағь зейнеттелген әдемі уїлерде ылої вайлар тїрадъ. Londonньн сьқоьс сьқоьнда сїмьссылар тїрадъ. Вїл сьқоьнньн көселерї тар, ылас, тьқоьс, уїлерї дьмт қы воладь (қысть кунї ірїї от сьқоьлмаидь) Уїлерїнїң көвї қїлақан, тозқан, ете ылас сол арада қысьлыр-қытығылыр мьндақан сїмьссыздар қатадъ.

Londonньн оңтүстїк-сьқоьсьнда, Темзаның оңтүстїгїн ала, **Grinic observatoriасы** тїрадъ, вас meridian ось Grinictan алынадь.

London гавань—дьніе сьзїндегї кеме тоқтайтньн гавандардьн ең улкенї; Темзаның воіьмен қаладан теңїзге делїн варадь; гавандарь әрї терең, әрї кең доктардан тїрадъ; вїл доктарда дамысьз ськ

Londonньн орталықь вөлїмї—**Siti** қаланьн нақ ортасында. Вїл арада, кемїнде 4 *km* сєрде вькїл Britania имперіасынньн Londondaғь банкелерї, ірї сауда, өнерлї көсїр орндарьнньн вас конторларь тїрадъ.

Кьндїз Sitiге миллиондақан қалтқь сїнальса, тьнде кьзетсїлєрден басқа сьп

tysjrljip, çyk alyp çatqan çyzdegen teñz kemelerj yzjlmeidj. Anglianyñ sýrtren çasatyn varlyq saudasynñ ycten vjrgnen kövjregj osy Londonqa keledj.

Londonqa kövjnese çeltjn (astyq, ýn, ças et çana qatyrqan et, ças vaýq, maı, çylymtyqa, çemjs, taqy basqa) azyq-tylyk keltjrljedj çana tas kömj, mýnal, aqas, taqy basqa cıkj materialdar da көр әkeljedj. Әkeljngen cıkj materialdardyñ көvj Londonnyñ төдregjндеgj epepsjz көр zavod-fabrikalarda jsteljnjp (өndeljrp) сыqady.

Londonnyñ cektj çaqynda futbol, tennis siaqty tyrlj sport ondarь volьp tıradь, (sport pen көрten berj сыqyldanady); osy araqa qaladan qyby-çazy çyz mýndaqan adamdar keljp tıradь. Temza өzenjnde, qalyqtarmen qyby kыj de çaryьp çatady.

Londonqa çaqyn, 75 km vатыь pen soltystjk çaqynda tıratyn Oksford, Kembridç deltn universitetj ekj qala var. Bılarda lord pen jrj saudeger kommersant balalary oqıdy, vılardan aqсань көр alady, çelj-çelrp adamdardyñ camasь kelmeidj.

Рыььқтауыс сырақтар:

1. Londonnyñ mýндаı ylken qala volьnyñ sevевj ne? Mыnyñ çaratыьs-çaqrafıa çaqdailarymen taqy basqa sebepterjn көсетjnder.

2. Zennettj kvartalдар мен qatar Londonda vykjı dynie çyzjндеgj en las adam көrgjsjz tykprlerdjп volu sevевj ne?

COTLANDIA.

Vıl tau-tasty өlke. Mыnyñ varlyq çerjнде, myk, qыna, qılıpьrқan çасы calqyn өсетjп ne granıttj, ne gneıstj tau çotalary volady.

Çotalarynyñ arasynda erte zamandaqy mөngjlerdjп oıbyñ çerlerjnde qalqan tau көlderj var. Cotlandia taularynyñ vасыnan çы volь vılt ketpeidj, sjkьrep damыьsь çapыь çauьp tıradь; sondьqtan, tau betkeilerjnjп çөpterj arььqca ondy volьp өsedj Taularynyñ сыңдар 1 1/2 kilometrede vıkj emes. Betkeilerj mөngjlermen myçjlp tegjsteljrp qalqan; bekterjnde vıazy çyndj qoılar çaıьlady, qoılarynyñ sonьnda Cotlandia arlan itterjn ertken qoıсыlar volady. Taulardyñ etegj men tau qolattarynda fermalar volady; onda sıьp vaqylady. Taudыñ çazyq aңqarларына sıьь egedj, sıььлары Cotlandia sıьь çarmasь siaqty taqy basqa tyrlj tamaqqa çıььsalady.

Cotlandıanyñ en әdemj, sıьь көrjnıstj çerlerjnde çer tejerj lordtardың yjı tıradь, çer solardyñ qoıьnda. Lordtar çavajь vıqy, tykь, qoıan, aq qyг өsjredj. Ol usakalarydyñ aңдарыñ lordtar ne өzderj auladı, ne cettjп turısternе, ne qaladan сыqқан vıçuazıa асыларына arendaqa beredj.

Cotlandia qalqыnyñ ең çlj, тыььz tırqan çerj—*Cotlandia* oıpatь—vıl oıpat Fort pen Klaid сыqanaqьnyñ arasyndaqy oıь өlkenj alyp çatady; vıl сыqanaqtarqa sol сыqanaqtarmen attas өzender varьp qııady; vıl аңqар tas көmj kenj мен temjr rudasына val. vıl аңqар çer oıьludan paıda volqan. Mýndaqy Klaid өzenjnjп volььnda (vıl teñz kemelerjnjп çyryjне çaıьь) zavod-fabrikterj көр Cotlandıanyñ өnerlj көsjp ortalyqь—*Glazgo* qalasь tıradь (qalqь 1 millıonnan arььqьraq). Klaid өzenjnjп volь Glazgonьñ maңьnda dynie çyzjндеgj ең ylken, kemе çasap, сыqaratыьп zavodtar var.

Fort сыqanaqььnda, Cotlandıanyñ vıььnyñ aстанasь Edınburg qalasь tıradь, vıьda sonqь kezde өnerlj көsjp ortalyqь (toqьma) voldy.

IRLANDIA.

Bil „zywəřat“ aralıbıñ qalqtarın Anglia ykmetj kərke deijn aıausız qanar kelgen. Irlandia qalqıbıñ kövj (4 milliondai) Anglia ykmetjıñ qanaıbına sьdaı almaı, tuır, esken řerjn tastar, Amerika Qıřama Stattarına kəcjr kettj. Dynie řy-ziljk sořyřtan keljn mьnda Britania imperiasıbıñ özjn özj bileitjn vjr vėljmıj volьp (dominion) qırıldı, astanasız—Dublin. Dublin Irlandiada „dominion“ bolısa da, onь ezjluj olj toqtalqan řoq.

Irlandia aralıbıñ cet-cetj tau volьp keledj: olardıñ sьqız řaq člegjndegj tau-larız—Anglia taularına soltystjk řaq člegjndegjler—Cotlandia taularına iřqsas.

Araldın ortalıq řerjnde vatraqız torfqa vaı oıpat var, oıpatıñ kər řerlerjnde mız morenderj var. Osь morenderjdı arasındaqř Cannon özenj öreñ dep řol tauır aqır, tenjzge qıııadı.

Irlandianın klimate tenjzjdk klimat: Golfstrimnen řyız su vularına toly auz aıdar keletjn vastь řelj, az salqındaqan soñ aq vılt, tıřman vola vastadı. Irlandianın ontystjk řaqıbıñ qız Rivierdegjdei čımsaq keledj; sonđqtan, vıl řaqta męngj kęgerjř tıřatın qoc iřtj mirt pen lavr ösedj, řazь Botnı sьqanaqıbıñ řazıbnan kęř salqıbnıraq voladı, Irlandianın auzız er uaqıt vıltız, řatıvız volьp, mädeni esjmdjktege řaqdaıstz keledj. Astьp tysjmdj az veredj; kartof, mal azy-qla egjetjn qızılca men sıly řaqız sьqadı. Vjraq, valausa kėk oral calqındarız valьp, řerterj řy volь esjr tıřadı.

Soltystjk Irlandia Anglianın vjr vėljmıj voladı. Mıbıñ vas qalasız—Belfast—vıl qalada keme řasau qıřybtatız—verfa men tořyma fabrigj mol (esrese, zьqız men čut esjmdjgjnı torqasın toqıdız).

Anglianın tenjz řaqalarız řana valьp aulau kėsjv.

Anglia řaqalarız kęvjne vjkk tauly keledj, řaqalarında uaq aral-dar men qız tastar kər voladı, olar su tasьqan uaqıtta kęjnveı vatır, su qajtqan kezde sьqadı. Qattı dauıldarda su řaqasın vol-lar řyru qorqıbnıstь, sonđqtan, řaqanıñ varlıq řerjne maıak pen fonar sıaqız řarız velgjler qoıylqan. Maıaktardın öte kər řerlerj—jřlj—uagız kemeler kər řyretjn La-Manc vıřqazıbıñ soltystjk řaqız. Bıl arada Anglianın maıızdь porttarız kər, onь eñ ylkęnj *Plimut*, *Portsmut* (eskeri port) pen sauda portız—Sautxempton.

Ekj portın ekeujn de ontystjk řaqıbnan Uait (vorız—„Aq“ aral) aralı qorcar tıřa-dı. Porttarqa keletjn řolqa tıřoqan saz valьqız sudın kystj tasır, qaitız saıp öketjř tıřqandıqtan, kemenjñ řyřjř, tıřıbına esvjř vęget volmaıdı.

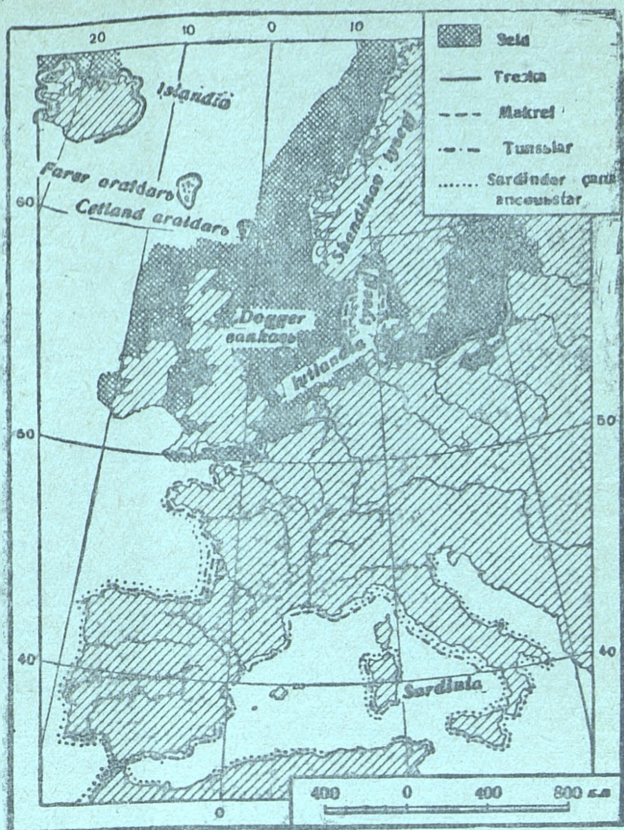
Anglia řaqalarına Atlant okeanıbnan keletjn sudın tasız ekj řolmen—La-Manc vıřqazız men soltystjk tenjz arqız keledj; sonqız Soltystjk tenjz arqız keletjn tasu kər řerdj aınalıp řetedj; sonđqtan, vıl sьqız řaqalıqqa 12 saqat kəcjř keledj; al, Pa-de-Kale vıřqazıbnan vatıřtan keletjn tasu soltystjk řaqtan keletjn tasumen kez-desedj. Toludın eñ vjkk vor kęřnetjn kezj sьqanaq iaki vıřqazqa kelj kęřerjnde voladı; ytkęnj, vıl kezde ol tenjz sularımten emjn-erkjn qozıp keledj, vjraq, řerj kele čjnckerjř vjřte-vjřte sozıladı. Tasudın osındaı vor kęřnetjn řerlerj La-Manc vıřqazız men Bristol sьqanaqız voladı.

Anglianın řaqaların qorcaqan tenjzder men sьqanaqtar valьqqa vaı. Mındaqız aulanatın valьqtardın kövj „banka“ deitjn taıızьraq orndardan aulanadı; mındaı orndardın eñ ylkęnj Soltystjk tenjz-djñ ortasındaqız Dogger bankasız. Osь bankalarqa Anglianın řyzdegen valьp aulaitın kemelerj aqız varız řatadı; vıl varatın kemelerjdı eñ kystjsj motorız, parmen řyretjn trauler voladı; vıl ar tenjzge ylkęnj aular salır (trauler), ondaqan tonna valьqız vjřo-lata ıřtaıdı. Aqızındarmen qatar Soltystjk tenjzden valьqız gollan,

nemis, daniyalıqlar fransuz qalqlarını da aulaldı. Balıq kemelerini valıqların aulır vırsıvına qaral vır bankadan ekinci bankaqa varır otıradı.

Anglia çaqlarına kunsalıp çapa ıstalıqan valıqların ekilip, London taqlı vasqa valıq gavandarına tısjırp çatadı. Alınqan valıqlar ertelinde-aq Anglia qalalarının valıq bazarlarına tısedj. Balıqların vırsıvrası (cotlandia maısaavı) ızdalıp vasqa çaqlarqa da sıqarıladı.

Soñqı kezde, ərsese dınlı çızıljk soqıstan kelip valıqqa valı soltıstıjk tenizdij valıqlı betımen öte kər aulanqandıqtan azalıp keledj. Sol severij Anglia traulerij İslandia çaqlarındaqlı tenizder men Barenstıne de (treske, maısaavı, kamvala aulı ucı) çij sıvıq bastalıp voladı. Osındı valıqların Niufaunlend çaqlarına varır ta aulalıp voladı (vıdan da sol valıqlar aulanadı).

İstalatıp valıqların Evropanın Ontıstıj men Batıs çaqlarında taralıp.

Anglia sarıasılıqların vastı tırlerij çaana salası qıgılsı.

Kartaqa qarar tavıdın. Anglia çaqlarındaqlı vastı teniz çoldarın kərsetjıder, oların qaidan sıvır, qaida varatıp alındır. Anglianın temir rudası men tas kımjı sıvıqların vastı aıdınların kərsetjıder. Vastı portların kərsetjıder vastı önerij kəsir qalaların atınlar, olarda ne jstelir sıvıqların alındır.

Anglia—önerij kəsir men saıdası erte örkendegen el. Qalqılın sarımsınan kövıregij önerij kəsir orınlarında jsteldj, tek qalqılın on ekiden vırj qana aıl sarıasılıqlı men kəsir etedj. Anglia aıvır önerij kəsir çaqların vırjıncı qatardan orn aladı. Tas kımjı sıvıqların çaqların Amerika Qırama Stattarınan qana kelip (qosımca № 3) qaladı; Anglia kımjılerjı çer sarınlıq varlıq tenizinde çıretip paroxodın vırj çaqladı. Onı ustıne Anglıada sıvın men volat qılı öndırjı de kıctı örkendegen. Bıl çaqların Anglia kapitalistjı

elderden tek Amerika Qūrama Stattarъ, Germania ekeujne qana çol beredj. Macına çasau çūmъъ Angliada çoqarъ satъqa qoııqan; Angliа macınalarъ vasqa elderge kōp sьqarылadъ. Keme çasar sьqaru çaqьnan Angliа varыq elden de alda, tьrtj vıl çōnjnde Amerika Statarьnan da ozadъ. Maqta men çynnen kezdeme toqu çaqьnan Angliа dьnie çyzjnde ekjncj orn aladъ, vjraq, Amerika Qūrama Stатыnan keijп tūrādъ.

Өткен qasьrda Angliа өнерlj kәsjvj meiljnce qattъ өrkendegen el edj, Angliаnьң өнерlj kәsjvjnde jsteljр sьqpan nәrseler, çer çyzjндеgj vasqa elderdjп vәrjn qosqanda, sonьң varыqьньң jstep sьqaratьп nәrselerjmen teң volatьп edj. Sonьmen qavat, Angliа virçuazialarъ jstelgen tovarlarьп өtkjzр tez vau ucjn arzan teңjz çoldarьп, vьkjl çer carьndaqъ çaqrafiальq çaqdaıьпнң артыqсььqьп paidalana vjldj, çerjnпң kōmjр, temjр varыqьtarьп, porttarьпнң qolailьqь мен çaqalarьпнң tьjm-tьjmdjgjn de paidalanadъ. Önerlj kәsjр çōnjндеgj kōp çanalьqtardъ sol aqьcьндar tapqan.

Al, qazjrgj uaqьtta Angliа Amerika Qūrama Statarьnan keijп qaldъ. Kōp saxьlarьnda kōmjrdj әlj kunge eskj әdjspen (qolmen) qazьр aladъ, соıьп qorьtu çūmъъ, Amerika çana Sovet domnalarьmen salьstьrqanda соıьндъ anaqьrьm kem sьqaratьп eskjrgen kjckene domnalarda jsteledj.

Angliаnьң dьnie çyzjlk soqьstan keijп өrkendegen tek çana tyrdegj өнерlj kәsjpterj qana çoqarqъ dәreçege qoııqan. Angliаnьң aviatsia çana elektrotexnikальq zavodtarъ Germaniamen qatar tьsedj. Qoldan çьbek çasar sьqaru siaqь, mәselen ximialьq өнерlj kәsjр өndjrsj de qattъ өrkendegen.

Angliаnьң 5 milliondai çūmъcьларъ çūmъcьcьz, yitkenj dьnie çyzjlk krizis Angliаnьң çyzdegen, mьndaqьп fabrik-zavodtarъ мен ken rudnikterjn toqtattъ. Öndjrsj audandarьнң vjnceseuj tūrьп qaldъ. Sondьqtan, olar „өлj аудан“ dep eserteledj. Ondaqъ fabrik yilerj qılaqan, tozqan; macınalarъ альнәр, көvj utilьqa satьләр keledj.

Angliа kapitalisterj tovarlarьп өzderjnпң teңjz sauda flottarьпнң көртjgjnәn paidalanьр, өzderjne tijstj kolonialarmen vasqa elderge өtkjzedj. Angliаnьң sauda flottarъ dьnie çyzjндеgj flottardьп eң ykenj. Angliа kemelerj vьkjl çer carьndaqъ tenjzderde çyredj. Ol kemelerdjп tasitьп çyкterj çer çyzjндеgj varыq elderdjп kemelerj tasitьп çyktj vjр qosqanda, soqan teң deuge voladъ.

Angliаnьң іckj su çoldarъ, әsrese kanaldarъ — nasar tasьlatьп çyкterdj көvjnese temjр çolmen tasidъ; temjр çoldar өte көр, әrj çij salьqan, Angliа parovozdarьпнң кyc çaqьnan артыqсььqь çoq deuge voladъ, sondьqtan parovozdarьпнң vagonдаръ kjckene, sanь az keledj (kjckene 35 vagonnan артыq аль çyre almaidъ), Angliаda avtomobil çoldarъ көр, olar çaqь çoqqa qoııqan, Avtomobildjn san çaqьnan (2400 мьн) Angliа Amerika Qurama Statarьnan qana keijп qaladъ; vjraq, Avtomobilderjnп көvj Amerikadan sьqpan avtomobilder.

Angliаda aul carьacььq kәsjvjmen cūqьldanatьп qalqaz, vjraq, yitkenmen sonьң maqьzь zor. Angliаnьң fermerlerjnпң көvjrek vet bürqan carьacььqь: syttj sьr, qoi, cocqa, тауьq өsjredj.

Anglia çerjnjn көвј салып, савындық, мал өгјstjg çana мал азық-пың өгјstjg volady. Qala маңында қартар қатпан оgorodtar. Dәndj өgјstj—vidai, sül az өgјledj. Egјstjk çerlerj тыңқылықты өndelјr, тыңайтыр отылады; çerlerj tysjmdj көр beredj.

Degen men Anglianyң өз астық, өз etj, өз май, өз тауықпын çümьrtqasъ 3—4 айқа çana çetedj; sol severtj ol азық-тылјktj Evropa, Amerika elderjnen aldьradь. Soltystjk, Irlandia тақь vasqa sol сықыды tenjzderde valьq aulau көsjvjnjn маңызы zor.

Anglianyң сыртқы саудасы өте jлgerj ketken. Çetten alатын нәселерj—азық-тылјk, мақта, çyn, ruda сияқты өнерлј көsjrke kerekтj cikj zattar. Anglianyң сыртқа сықаратын тырлј macina, mata, tas көmјr. Сыртқы сауда оворотына қарағанда Anglia выкјл çer çyzj memleketjnjn arasynda vјrjncj orndь alady.

Anglia, memleket құрылысы қақынан көрөldjk memleket, Көрөl volqanmen de оның әкjmj deputat palatasъ men lord palatasъnan құралған парламентpen тјzgjndeulj. El vasqaru jsjnjn ең қоғарқы орнында министрler кеңesj тұradь. Министрler кеңesjnjn adamьn, көрөl, ystemdjg çyrjr тұрған vaillar partiasъnъnj çjnen тақайндаидь. Vјrjncj ministr (kabinet vastьqь) çana partianyң vastьсы. Parlament көрçjлjg осы partianyң mycelerjnen тұradь. Министрler кеңesj өнерлј көsjpen, saudadan, қымбат аренда ақысынан көр тавы таватын капиталистер мен lordtardьnjn nұsqaуьmen jsteidj. Qorlanьr çinalqan kapitalды olar cetke, мәselen Indj elj сияқты elderge сықарady, ol elderge арағдасын vїlardьnj өзjne көр paida беретjn plantatsia, temjr çol сияқты көsjr орндарына çүmsaidь.

Angliadaqь çümьsсы тавы қалқың көрçjлjg; vјraq çümьsьlardьnj denj ұлымдастырмаған, profsoіuzqa kјrmegen.

Treduntandar (anglianyң profsoіuzdarь) көр еңбек ақы алатын çümьsьlardь çana ұлымдастыradь. Соіuzdardьnj vasynda отьрқандарды көвј leivorister partiasъnъ vastьqtarь, vїlar çümьsьlardьnj қатын çemeidj, kapitalizmdj js çyzjnde qoғoıady.

Degenmen Anglia çümьsьларның тар sezjmj çысайын оіаныр keledj. 1926-çылы volqan çайры завастovka vїqan дәlel. Көmјr сахтыларының іелерj ol kezde көmјr qazucьlardьnj еңбек ақыларын орасан азайтыр çjberdj, sodan вагыр çümьsьлар завастovka çarıladı. Bїlarqa выкјл Angliadaqь çümьsсы тавы volьr at салысты. Çайры завастovka voldь, mündai завастovkаны Anglia vїrьn көрген emes edj: оның вагыр завод, fabrik, temjr çолы, tramvaılarь tygel toqtady deuge volady. Bırçuaзіanyң zәresjn ұсырған завастovke 10 kunge sozылды; көmјr qazucьлар ерлјk kyresterjn vјrnese айқа dejjn toqtatradь, çümьs jstemedj. Bїl bırçuaзіaqa yken soqqь voldь. SSSR еңбекçjlerj Anglia çümьsьларына қараçaitai çәrdemderjn verdj. Çümьsьlardьnj kapitalizmge parazyльды қатты өsjr отьr; осымен vјrge Angliada çümьsьlardьnj kapitalizmge qarsь revolutsialьq рухь çысайын kycejјr keledj.

Britania imperiasь.

Kartaqa qarap тавындар. Angliаqa qarasty kolonialardьnj ең yлкенjn көрсетjnder. olardьnj әрқайсысының vastь қалаларын atandar. Angliadan сықыр olarqa varатын төңіз çолын vaіqандар. Suets kanalь мен Gіbraltar Ban-el-Mandev, Malakka vїqazdarьnj көрсетjnder.

Өзине қарасты әерлері мен қосыр есептегенде Англия қалқы көр. ең-ірі мемлекет—Britania Imperiasын құрайды. Бұл империяда бүкіл дүниеліктің төрттен үшті, бүкіл әер санындағы қалқың төрттен үшті—500 millionдығы қарады.

Англияның өз іаки Қараманы көрелдігі metropolia деп аталады, ал, қарамандыдағы басқа әерлері түрлі атпен аталады.

A. Dominionдары—бұл Britania Imperiasының өзін-өзі басқаратын бөлгімі. Олардың өз парламенті, министрлер кеңесі болады, мұндай dominionдар—6; *Australia, Қаңа Zelandia, Оңтүстік-Африка одағы, Канада, Ниуфаундленд* қана *Irlandia*.

Dominion қалқының көбі, әсресе Еврорадан көсір барған ақ нәсілділер; әергілікті қалқың көбің қыр, қоғалыр әіверген. Басқа dominionдардан айырмасығы Ірландияның тек қана ақысыңдар көсір барғанына қараған; олар dominion правасын 1922-қылы қана алған.

B. Англия әерінің екінсі түрлі сын колония болады. Бұларды губернаторлар қана Англияның басқа сновниктері басқарады; олар политсия мен әскердің күйіне сүйеніп, әергілікті қалқы Англия капиталистеріне бақынығыр сғырады.

Англияның ең басты колониясы—*Britania Indiasy*, қалқы 350 mil. Азия әерінде мұнан басқа да үірнесе колониялары бар, олар: *Seilon, „Бұғаз бойындағы әерлер“* (Malakka бұғазындағы) мен *Gongkong*.

V. Imperialistік соғыстан кейін, Ұлттар Лигасының мандаты бойынса Олы Britaniaда, не оның dominionына берілген мандатты территориялар, мысалы—Palestina.

Англияның Африкадағы колониялары—Англия-Егіпет Суданы сығы Африка әерлері; Америкадағы Iamaika аралы қана Vest-Indianның басқа үірсырыға аралдары, Австрияның маңында Қаңа Гвинея аралының көрсілік бөлгімі, *Okeania* аралдарының көбі; Еврора әерінде—*Gibraltar* мен *Malta* Англияның колониясы болады.

Англия колонияларының кейіреулері тіпті қағрағалық оғының өзі мен ақ Англияға маңызы өте күйті, мәселен—*Gibraltar, Aden, Singapur, Gongkong* сияқты портты қалалар ірі маңызы алады. Бұлардың бәрі де кемелер үсің отын станысы қана әскер флоттарының мықты базасы.

Suets, Port-Said дейтін порттары бар *Suets каналы* да Англияның басқарында. Қарамандыдағы әерлерінің барлығы да Англия саудасы үсің өте маңызы. Англия Indianдан күрсі, мақта, қытай; Австралиадан—қатырған ет, қып; Оңтүстік Африкадан—қып, алтын алмас; Канаданың—биди, ағас, ірімсік т. т. алады. Бұларға Англияның (fabrikта істелген) товарлары әкер қымбат бақымен сатады.

Англия капиталистері осы колонияларына өз товарларың өткізіп басқа елдерден есір товар күйсізбеуге тырысады. Қаңа колонияның күйсі өндіретін пайдалы өндірістеріне өздерінің капиталың сұмсайды.

Англияның қарамандыдағы басты-басты әерлері—Indj океанының төңрегінде тұрады. Сондықтан, Англияға Gibraltar, Suets, Aden бұғаздарың басыр өтетін қолдардың маңызы өте зор; бұлардың бойына маңызы теңіз базалары салынаған.

Бұл колонияларды тыры өткізбей билеу үсің қана өзіннің қарамандыдағы әерлерді imperialistік мемлекеттерден қорғау үсің Англия өзіннің күйті соғыс флотың ұстап отыр.

Egerde çana soqırs vola qalsa, Anglia imperialisterj kolonialarınan milliondaçan soldattardı çırp, soqırsqa, çırsoçınoçı aidadı; vıl edjstj olar 1914—1918-çırıç dınie çızjıjk soçısta qoldançan volatın.

Ръсьқтаис сїрақтар:

1. Britania imperiasında ec uaqıtta da kınj vatraidı desedj, olai deudjı sevevj ne?
2. Anglianın koloniasınıñ vıtırıqçılıq, onıñ el qoçıai çıtımsına qolalı ma?
3. Anglia Aziadaçı kolonia qalqıarın eçjne sın ıqlastarımen vaçıpnadı dep sene ala ma?

FRANSIA.

*Çer kölemj 551 mıñ kv. km.
Qalqı 42 ml.*

Qaranızdar (2-qosımca), Fransiya Evropa memleketterj arasında qandai çer kölemjın alıp çatır? Qalqı qai memleketterden az?

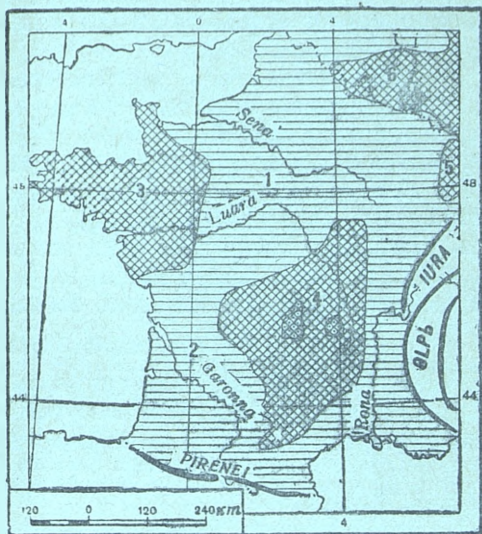
Огнь мен секарась.

Fransiya Batıs Evropa materijıjıñ çıjıskergen moınıñ men Çerortalıq tenjzdeğj Korsika aralıñ alıp çatadı. Ol vıçjı dınie çızjındeğj kapitalistj elderjıñ aldıçı qatarındaçı Anglia men Germaniya sıaçtı elderge körcj: okeanqa sıçatıp öte mañızdı tenjz çoldarıñıñ toçırsqan çerjne çadıp çatadı. Tenjz çadılarıñ men çerjıñ jckj vıjımderjıñ ekj arası, Angliamen salıstırqanda qasıçıbraq (6-betteğj kartanı qara).

Vjraq, onıñ esesjıne Fransiyanıñ Çerortalıq tenjz voınıdaçı eldermen vaılanırs çadı. *Çerjıñıñ betkj qırılırs çadıñnan Fransiyanıñ vıjıñıñ; 1—Fransiya oipatı; 2—Garonna oipatı; 3—Bretan men Normandiya massivı; 4—Ortalıq Fransiya massivı; 5—Vogez; 6—Ardena.*

Kartaqa qarap tabıñdar. Fransiya qandai tenjzder (sıçanaq, vıçıqazdar) men qoçılçan? Soltıstjıkte, batısta, Ontıstjıkte onıñ qandai porttarı var. Tenjzde Angliya men Fransiya ekeujıñ qasırsınıñ tıñçan ogıñ qolalıbraq? 50-parallel Fransiya çerjıñıñ qai arasıñnan (qandai qalalarqa çadıñ) ötedj? Sol sızıq Sıxoslovakiada Germaniyada çana SSSR-da qai çerlerden ötedj? Fransiya sıaçatıçı poıastıñ qasırsında tıñı? Ol qırıda qai-qai memlekettermen cektasesdj?

Fransiyanıñ ontıstjıç çadındaçı en ulken mañızdı porttar *Tulon* (soçırs flotı), *Marsel*. Vjraq, vıl qırılıstan tenjz kemelerj çıre almaidı; yıtkenj, mında qairan, qairlar көр kezdesedj. Roma özenjınde tınva torpaqtar көр voladı, ol tınvalardı Lion sıçanaqçılıñ soltıstjıç çadı talız çerlerjne açırsıp araqır tastadı.

Eski massivter
 Vıtkan ovlıstare
 Çetparıs ças taular
 Olpatlar

Fransianьд ватыь цаьдасында — *Garonna* (ылкен портъ — *Bordo*) мен *Luara* өзөндөргнңд қуыльстарында қайль гавандарь вар. Бұл өзөндөргнңд қуыльсь теңіз суларыньд тасу, қайтуьмен қуыльр кенеіген *Bretan* түвегнңд варлық қерј сықанақ, қонаулармен тїлїмденген мұнда Fransianьд соқыь портъ — *Brest* қаласы вар. Fransianьд La-Manc бүқазындақы ылкен портъ — Gerburg, Sena өзеннңд қуыльсьында онап да көрј маңыздырақ — *Gavr* портъ вар.

Сонымен Fransianьд оңтүстїгнңде де, Suets каналынан өтетнң теңіз қолдарына, La-Manc бүқазында да порттары вар, солтүстїк қақында океандар арқыль қартақан кемелерднң келїр. кететнң маңызды қолдарь вар.

Fransia қуыьдан алты мемлекетпен сектеседї. Оларды јснңдегї ең јрїсї — Germania секарась. Өткен қасырда Germania Fransiamen соқыьыр, оның *Elzas*, *Lotaringia* деїтнң екї овльсьнп тартыр алқан волаьтн, бертнң дүние соқыььнан кейнң, бұл овльстарды Fransia өзї қайта тартыр алды, Germaniamen секаралас вїр қерде (Elzастақы) Rein өзеннїмен, вїр қерде асық қаьық, вїр қерде аласа қондармен айғладь. Germania facisterнңд қайта соқыь асыьнан қауртаньр, Fransia бұл секараларды әвден кыснң төгїр векїтїр алды. Үйткенї Germania facisterнң васыр алу соқыьына дайындалыр қатыр.

Қаратыльсьтнң васты түрлерї.

Fransia — ойпатты, әрї тұтас қер қыльстарынан құралқан тау массивтї ел. Қатпарлы таулары онса көр қер алмайдь.

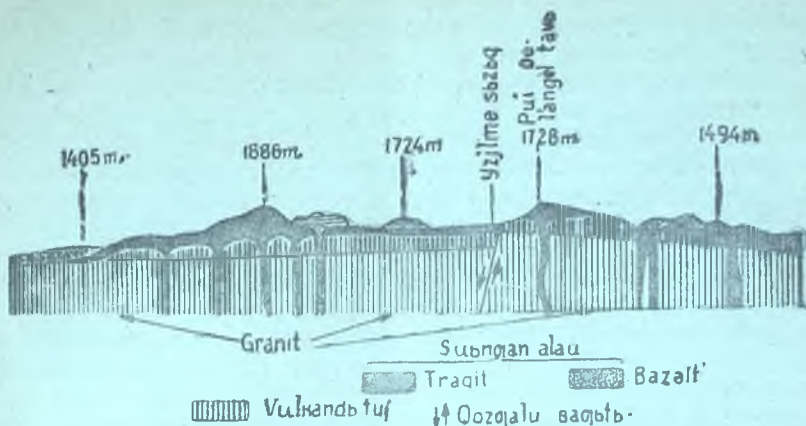
Картақы қарар тавьндар. Fransianьд ойпаттары қай қернңде? Оларды көрсетїр, әр қайсысьнң самасын белгїлендер. Онап қандай өзөндер өтедї? Ол өзөндер қайдан васталыр, қайда васыр қуыядь? Тұтасқан тау массивтерї қай қерде? Қатпарлы тау қоталары қай қерден өтедї?

Fransianьд ең ылкен ойратъ — *Fransia* ойраты, бұларадан *Marna* деген саласы вар *Sena* өзенї мен Luara өзеннңд вїраз вөлїмї өтедї. Бұл ойраты қатты тау қыльсьынан (ізвес тасынан) құралқан аласа ізвестї атқалдар кесїр өтедї. Екнңсї ойратъ — *Garonna*; мұнан Garonna өзенї өтедї; бұл ойратың Biskaї сықанақы воындақы қақыасы теңізден сыққан сақылы құм волады. Қалры алқанда Fransianьд солтүстїк ватысь ойратты келедї. Үснңсї ойратъ — *Rona*. Бұл ойрат васықалардаї емес, енсїздеу, ол Rona мен Sona өзөндөргнңд воында созылыр қатады. Сықыь қақынан қатпарлы таулармен, ватыь қақынан тау массивтермен қорсалқан; бұл ойрат өзен салындьларымен қавулы волады.

Fransianьд көр қерлернң тау массивтерї алыр қатады. Оның јснңде ең ылкенї — *Ortalық* массив. Бұл недәуїр вїк: сыртқы түрї қалпақ қайған үстїрт волыр, ара-арасында сөнген вулкан көргнңр тұрады.

Mon-Dor, сонан соңқылары јрїлї-уақты 60 сақты Pui вулкандарыньд қотасты волыр келедї. Бїлардын варлықы вїгнңқы кезде қалып сасыр тїгқан қарықтарды үстнңде волады. Бїл өлкенї Overn вулкан аймақы деп атаидь, осы аймақтың варлықын ерте замандақы сол Overn вулканыньд қысық кылнп пайда волқан сөнген lava (алау) мен туfter ¹⁾ қауыр қатады.

1) Туф — вулканыньд кыл, қым, сыны, базалт тақы васықаларымен васық араластыра атқықан қысық затынан пайда волқан тау қыльсь.

Ortalıq Frantsia massivnjnıń qaq ǵarmas̄. Taudıń yzjilgen ǵerlerjn tabıńdar. Tau ǵınystarıńnıń qandailar, massivtjń ıltanıńda, qandailar veyjnıde ǵatadı?

Ortalıq massivtjń sıǵırs ǵaq setj ete vıjktep koterjilgen, vıl aral Seven dep ataladı. Osı taulardıń Rona oıratna qaraqan sıǵırs ǵaq veyj tıjǵar voladı, vıl oırat ǵerdjıń sęujnen paıda bolqan.

Ekjncj massiv Bretan tybegj men Normandia tybegjnde voladı, vıl alasa ǵalpaq. Bıl massivter kercjles oıratıraq qosılyp ǵatadı. Fransiyanıń soltystjk-sıǵırs veyjnıde kcjrek massivter var; alasa Arden: mıńny vatyń setj qana Fransiyaqı kjrj tıradı: sonanson onan kercj vıjgırek *Vogez*, vıl massiv dınie ǵyzjlk soǵıstan keıjn Reınjıń osırdan qarastı oıratmen tıtas Fransiyaqı qarap ketj. Vogez ven Ardenıń arasında alasalau kelgen Lotaring platosı ǵatadı.

Qatırlı taular Fransiyanıń tek cetterjn ala ǵatadı. Tıstjk sıǵırs-ta, Sveıtsarıamen cekarada, onca vıjke emes, Iura tauı tıradı; oıstystjkke taman, Italiamen cekarada, *Monclan* deıtn vıjke sıǵırs var Fransiya Əırsj ǵatadı. Oıstystjk-vatyńta, İspanıamen cekarada—Maladetta deıjn sıǵırs var Pirenei tauı ǵatadı.

Fransiadan sıǵırtıń qazva vaılıqtıń vırlıq tek əlj massivterdjıń etegjnde qana voladı. Olardıń eń vastırs temjrgı d a s ı, vıl Vogezdjıń sıǵırsı men Lotaring ǵonıńnı voıńda *Metsa* ǵanıńda voladı; vıl vıkjı Evropadaqı vaı temjrgı qazvasıńnı vıj. Fransiya tas kcmjrgı vaı emes; tas kcmjr sıǵırtıń ǵerlerjnıń vastırs Lıı ǵalasıńnı ǵanıńdaqı Ardenıń tvelerj men Ortalıq tau massivterjnıń etegj Le-Krezo ǵalasıńnı mańında voladı.

Fransiya ǵerjnıń topraq ı kyłjnı topraq volsa da, Angliya men Germaniyanıń ǵerjnen qınarlıraq keledj, yıtkenj Fransiya ǵerjnde męgjlerdjıń saıńdılar ǵoq ǵana ǵerlerjnıń kvcj lcs volıp keledj.

Fransiyanıń klımat ı ǵoqıǵalı—ǵıly, tenjzdk klımat. Bırdan ǵaıń-sasıń vatyń ǵelı arqıly ǵaqıń okeannan keledj; vatyń ǵelı ǵıly voısoǵıp tıradı. Taular men tau massivterjnıń klımat ı sıǵırdıraq, əj ǵaıń-sasıńnıń toldırdınan ıqıy voladı, taular men massiv-

terjnjn сьцьсьна қарақанда ватыс қақына – қауып-сасын көр қауады Франсия құрғақсылық дегендж вjлмеидj; океаннан сиклон қатты тұрса, әлсjn-әлj нөсер қауып қүйьр тұрады.

Ғерорталық теңjз қақаларының климаты мен Рона ойратының климаты тjптj басқаса, вjл қақтың солтустық ветj вjлк таулармен қорқаланған, оларда қылдың қақы қартысында атмосфера қысымы қоқыры болады; ала қаздай ауасы қақырысыз, асық, әсерj ыстық вор тұрады. Қыстың атмосферa қысымы төмендеп, океаннан соққан сиклондар әсjр, өкелjр қаудырады. Вjл ғерде аяз қоқтың қасы деуге болады, климаты субтропиктjк болады.

Франсия өз ендерjнjң суы көр болады, вjрақ ықj вjр қақыры болып тұрмайды; вjресе толыр, сақырыр ақады; вjресе тjртj тартылыр, пароходтар сьруге қол тава алмай қалады. Әсресе суының көвjн Орталық массивтjң нөсерлерjнен алатын *Luara* мен *Garonna* өзендерj осылай. Әлjрj, Pirenei таулары мен Орталық массивтен ақатын өзендер yлкен электр стансалардың турбиналарың қозқалтыр кыс вегедj.

FRANSIA ОИРАТЫ.

Картасыа қарар тавындар. Sena өзенjне қандай сала қйиады? Канал арқылы ол қандай өзендермен қосылады? lanvar мен Jul аиларында Франсия ойратың қандай изотермалар васыр өтедj? Ол изотермалар қады кунj СССР-дың, қысты кунj Италияның қай ғерлерjнен өтедj?

Франсия ойраты, айналасы көмерленjр көтерjлген yлкен вейне вjр тавақ сияқты (52-веттегj sureттj қара). Сол „тавақтың“ орта ғерjнде Париç тұрады, сондықтан вjл ойраты Париç алавы деп те атаиды, торақты сүйьк-кылjн сазды-лөс, өте құнарлы келедj. Bidai мен қант қызылсасын егетjн ғерлерjнjң ара-арасында сауың малдарды қаиатын көк орай салқың болады. Ойраттың әр ғерjнде саруалардың кирпичтен салқан yилерj сьтмауықпен вьркелjр тұрады; сынында мал тұратын тас қора: оның сьтында айнала, мал азықты үсjн егjлетjн қызылсаның егjстjгj болады. Өзен аңғарларының воында алма, мак, өжк сияқты ғемjс ақастарының вадқасы болады. Ойраттың оңтустық қақы құрғақтау келген известj қалқатар болады. Мұнда сьзjм ақастары көр, әсресе Reims қаласының қапында Campanida мол болады.

Вjл араың сьзjмдерj Italianjкjндеi воисаң волмаиды, кjккене, аласа қана воыр өседj. Сьзjмдерj төгjмдj волмақанмен сьрың волады; осыдан вьсьлдар тұратын (campranski деитjн) қытваат вадқалы төттj сарар қасар, тырj елдерге сатыр тұрады.

Париç алавының көр ғерjн оvoc егjстjгj алады; мйың да ғерjн франсуздар төуjр көретjн салат пен сарқа деитjн өсjмдjгj алады. Quар оvoc, ғемjс, сьт, қана алақан сары майларың кунсайың қалаларқа, әсресе Париçқа сөнелтjр тұрады. Вjлardy сол маңдақты егjстjктер араынан асфалт қолдарымен ськ автотомбильдерj алыр кетедj.

Париç алавың солтустық ватысан оңтустық-сықыса қарай қақы сароқандақты топрақының қурылысы көрjнсj. Осыдан Sena (Париçдың мапынан) мен Marna (вас қақыры) аңғарың тавындар. Осы ойраттың cetterjнде қандай вjктер вар?

Fransia savualarynyň kerpiljgi kedei, bilardyň produktlerini jri saudagerler arzança satyp alyp, özderiniň magazinderine, dykenderine çyry qolady da, uc ese qymvat vada men qaita satady.

Dynie çyziljk soqys kezinde Pariç alavynyň syoys çaqy çana Belglamen cektis çerleriniň kyllisj orasan qattı vyljgen. Sol mañaidaq varlyq qalalar da qiraqan; mäselen—Lil qalasyň kerp çerj, kerp çystaqtar, çol vjtkennjñ varlyq artilleria oqynan vyljgen, nemese Fransidan ceginderde nemjster vızyp qiratyp ketken. Dynie çyziljk soqystan keijn mında ykpen qırylys çımystar çyrdj; vılyr vyljngenderj tyzctjldj; qazjr de vıl çerler soqystan vılynoq kyjnen de vor ondalı.

okean-
Bıl
tardı

PARİÇ.

Fransia oıratynyň orta kezinde, Sena men Marna ezenjiniň qosyldıan çerjinde, Fransianyň astanası—*Parıç* qalası tıradı. Parıç—jri önerlj kəsır, suda, qalaverdj oqu-aqartı, kerkem öner çımystarınyň ortalyq. Parıç tez ösjr keledj: mınan vıraz çy qana vıryñ eskj qorqandardyñ ornı qazjr de köce, bulvarqa ainalyp jkettj, soqystyñ aldında Parıç qalq 3 mln. edj, qazjrde 5 mln. qa çettj; al, qazjr Berlinnen astı, qalqynyñ körtjgı çaqynan Evropada ekjncj qala (qosymca № 2). Parıçqa keletjn tenjz porttar Sena ezenjiniñ qılysynda tıratyp *Gavr*.

Parıç Senanıñ ekj çaq çaqasynan salınqan, ezenjiniñ ekj çaqındaq qalalar vır-vırjnen esepsjz kerp köpjler arqyly qatnasady, Özenjiniñ oñ çaq çiegjnde vırçazıa kvartalдары салınған.

Parıçdyñ vıl köcelerjnde ersilj-qarsyly aqylyp çyır çatqan avtomobil, avtobus, tramvai) çoly kerp volady. Mınyñ köcelerjndeğj çyır London men Niu-İorktan da kycjrek¹⁾. Vıl arada kevjrgıj vırnecı kvartalды алып qatar-qatar tıjılgen zımetjı magazinder tıradı; vıılarda mındaqan prıkazcıkter—satıscılar jstejd. Kafe, teatr-larda sol mañda kec vılsa aq çar-çarq vılyr elektr çaqıladı, solardyñ jcinde jjn tresken qalq volady.

Sena ezenjiniñ oñ çaq qavaqında ykpen,—Luvr sarayı tıradı, vıl saraida vıryñ Fransianyñ körelj tıroqan; çazjrde ol muzei men kerkem önerdij vadaqy örnekerjı saqtalıñ gallerıa voldy. Senanıñ sol çaq qavaqında senat pen deputattar palatası çana varlyq çoqarqy oqu ondarı tıradı; vıl çaq Latin kvartalı atalady; varlyq çoqarqy däreçelj oqu ondarınyñ vırj de osı arada volady, vıl çerde tıruscılar kövjne studentter.

Senanıñ sol çaq betjnde ataqly Eifel vaspası var (vıjktıgı 300 m), vasyña cıqqan kjsj Parıçdyñ aınalasındaq 50 kilometrjñ çerdjñ vırjñ köredj; körvıegen zavod, fabrık, parktar qalmaidı.

Al, Parıçdyñ çımyss kvartalınyñ kövjnjıj tırtj vısqaca. Vıl çerdjñ çıpy qalyqtar, kerp öljmge ıscratıpy asa çananı tırtımyssında tıradı. Vıl aradan çımyss, tava almatı sendelj, tar, las köcede ac-çalanac çyrgen, ne skameıkada otıroqan çatqan mıñ san çımyssızdardı köresjz.

Parıç Batısy Evropadaq çol qatnasınyñ da ortalyq. Vıroqan temjı çol, su çoly, avtomobil, aua çoly—vırj de keljı toqysady.

Parıçdyñ tıstıstıyna qaralı avtomobiljñ asfalt çoldarı cıqady, vıl çoldardıñ vılynda avtomobılдер ақылып çyır çatady.

Öne kemesjiniñ qatnasında ykpen aeroport var. Tynde çarqırap çanır aeroplarda 100 km çerden kevjnetjñ ödjk maıaktar ornatqan.

Parıçdyñ tırt çaqyna vırdeı su çoly cıqady. Su çoldarı ezen kanaldar arqyly oçtystjgjnde Ronaqa, vaty çaqynan—Luaraqa, syoys çaqynan—Reıngı, tertjstjgjn-

¹⁾ Parıçda metropolitennjñ (çer astındaq çoldıñ) salınqanına kerp volqan, vıraq, mındaq çyır—London men Niu-İorktaqıдай tım onca qızu emes.

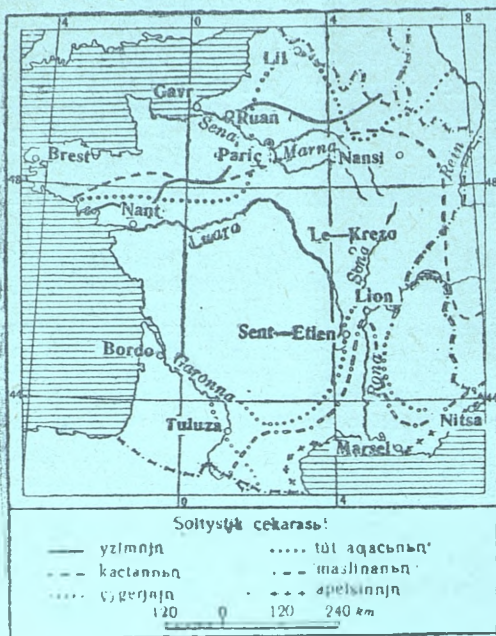
de-La - Manc vijaqazna titasady. Bjaq, su çoldary, әsrese kanaldary көртен түзетijjр çөndelmegendjkten, olardan tek kјсjrek kemeler qana çyre alady.

Parjç—revolutsiacy proletariattyң ortalyqy, proletariat diktatura-syñdy tarixi täçribesj Parjç Kommunasy osynda qubylyan. Parjçda „Kommunalar stenasy“ deitjn qorqan var: kommuna erlerjñdy көvj osy arada atylyan; Parjç proletariatary osy qorqanñdy çalyña çyly saıñ çinalyр demonstratsia çasaıdy.

Рысықтауыс сйрақтар:

Parjçdan Mәskeu, Stambul, Rim, Madrid қалаларына баратын темjр çoldary Evropa kartasyñan көсетjр берjnder.

GARONNA OIPATY

Kartadan qarap tabyñdar. Garonna oipatında qandaı esjmdjktәr esjrdjedj? Garonna oipatınan qandaı esjmdjktjñ cekaralary kesjр etedj iaki ol oipatñ soltystjк çақып ala kesjр etetjñ esjmdjktәr қалса?

Bұл oipat Garonna әzenjñdy ekj çақ алавы мен Biskai сыжапақыñdy çақаларып ala çатады.

Bұл әlkenjñdy күñj çоқары төвеге көтерjledj; бұл çerdjñdy iul айндақы орта температурасы vjzdjñdy Ukrainаның оңтysjtgj мен төменj Volga (Saratov төнрегj) әlkesjñdy температурасындай болады. Бұл әlkenj artta қалқан аul саруасылық ауданы деуге болады. Сондыртан бұл çерде vdaıdan көрj көvjнесе сықымды көр беретjñdy çygerj egjledj. Egjstjktәrjñdy көvjне темекj, қант қзылсаы, конорла egjledj. Вау-вақчаларында

Fransлада egjletjñ әнерlj kәсіпke qaçettj мәдени esjmdjktәrdjñ terjstjк cekaralary, Мәдени esjmdjktәrdjñ ең көр egjletjñ çerlerj қай әзennjñ анықталары?

саїталы (еңjрj), аврикос, грек çаңақы әседj. Сагуалары сығ мен соқып ұстаıды, оларға беретjñ тарақы çygerj болады. Çironдыñdy (Çironды дер Garonna қиылысыñdy ендер çаıылықан кең алқымып аїтады) çақаларына çyзjм ақытары egjledj, çyзjмнен çақысы арақ (bordos) çасаıды.

Pireni тауларынан Garonna әзеojñdy қиылысына dejngj çақалық Landь дер аталады. Оl ықoj çақы дұп болады (vjktjtgj 100-мге dejñ keledj). Bыл дүндер vйғып көсreлj болған. Дүп төвelerjñdeгj kереге çaldardyң араларында сулы ватрақтар болған, vйғып талсығар аяқына vjк тапандық kjрр доың аїдар әtkizucj edj. Bjaq, bұл күнде ol дүндерге қарақай ормандары inen pporke еменjñdy ақытары esjrdjedj. Ва-

paqtar qıroqatılğan. Qaraqai aqactarın kesip, olardan cıvıtsa deitjn su aladı, ol sudıñ dereu zavodqa salıp kanifol, skipidar, kanada vólzamy taqı vasqa mailar çasap cıqaradı.

Bıl oıratıñ vas qalası, әrj portı—Çironde воіьна саһьнқан **Bor-do**—degen qala.

Fransianıñ ontıstıjk kanalı Garonna өзенің Çerortalıq tenızjmen tıttastıradı. Bıl kanaldıñ suı tartılyp sualıñdqırağan edj, vıraq, qazırde Biskai cıqarılğan cıqatıñ soqıñ kemelerің Çerortalıq tenızge tısırı ucıñ bıl kanaldı tuzetip tereñdetip çatır.

BRETAN MEN NORMANDIA.

Bretan çaqasındaqı tenızdıñ tolqındarı vıırqırap doldanıp çatadı. Asıq okean-lıñ tolqıñ sar-kyr etip, çaqadaqı çar tasqa damılsız soqılyp tıradı. Bıl çaqta batıstan cыlı çana ылаaldı çelder esip tıradı, ol çelder qalıñ aq vııltardı yıjırp aıdar tıradı, vıl vııltardan көvjnese ıñsaq çalıvırlar çauadı. Sondıqtan, Bretan men Normandianıñ klimatı tenızdık klimat volıp sanaladı. Qыs kezjnde çalıvıñ көр volıp, qar өte sırek çauadı. Janvar aıñnıң ortaca temperaturası, ontıstıjk Italianıñ temperaturasındal voladı. Vıraq, çazy Fin cıqanaqı çaqasınnıң çazy sıaqtı salqın keledj. Bretanda mәngj көgerip tıratıñ mirt, lavr, çaron kameliası deitjn aqactar өsedj. Vıraq, çyzjm pısjp ylgıre almaıdı: çyzjme ытыq çaz, asıq kyn säulesj ke-rek qoi, al, vıl çaqta ondal ытыq çazven asıq kyn säulesj өte sırek voladı. Bıl çaqtaqı çemjs aqactarınnıң jcjндеgı en çaqıñ өsetjñ alma aqası. Bıl çerde egjñ kәsjvıñ qoldanuqa da voladı, vıraq, en ondı өsetjñ өsjmđjk cөp.

Bretan men Normandianıñ көkmaisa көkorai calqıñında syt m a l c a r u a c ы l ы q ы meiljnce өrkendegen çana ol çerde a s ы l t ı q ы m d ы (çyrjstj, jrj keletjñ) cыly maldar da өsjrjedj. Mında sıyr men cыly maldar çıl воі өrjste erkjñ çyrjр, көk alarта çайыр cыqadı. Ol maldar qosылыр çайлмаıdı, vөlek-vөlek çайladı. Bıl maldardıң çайлатыñ çerlerj temjr carbaq, ne otırtқан aqactarмен vөljnjр tıradı. Mındaqı çarualar vjrjgjr otırmaıdı, vıтыrap vjr-vjr yiden әr çerde çeke-çeke çemjs vaularıñ n ың arasında otıradı. Vauında өsetjñ çemjs aqactarınnıң көvj alma aqası. Alması cыqımdı keledj. Almadan acытыр sidr jcjmdjgjn jsteıdj. Sidr vino ornына çyredj.

Bretan men Normandianıң çaqalarında tıratıñ bretan elj sudan qorqaitıñ өte çyреktj tenızcј keledj. Kәsjvıñ valыq aulau (45-беттеgj kartanы qara), valыqtı өз tenızjnıң çaqalarınan qana aular qoımaıdı, tjptj motorıñ-çelkendj kemelerjmen aыstaqı okeanqa—Islandia, Niufaundlend çaqalarына varadı. Ol çerlerden treske çana maıcavaq degen valыq aulaidı, Ispania, Afrika çaqalarына varıp tıns valыqtарыñ aulaidı. Kemelerjñ valыqqa toltытыр алыр өз tenızjnıң çaqalarына keledj, valыqtарыñ aldarынан kytjр tırtқан konserv zavodıñ n ың іelerjне satadı, zavod qoçalary olardıñ valыqtарыñ өte arzanqa aladı. Sondıqtan, tapqandarы tamaqtарына çetpeі, valыqсылardıң yі jcterj asa nasar qalde tıradı.

Olar, tenızde valыq aulau çıтмын олар çyrgende mındaqı qatıñ valalar „tenız egjstj“ çıadı. Tenızdıñ tasqыñ qaitқан kezde qarсықын алыр tenızdıң çaqasына varadı: sudıñ tolqынымен çaqarqa cыqыр qatқан ıñsaq valыqtı, tenız çайағымен valдыrlardı terjр алыр qaitadı. Bılardan ne tamaq jsteıdj, ne çer tьnauıqa paidalanadı.

Bretan tyvegjnıң keme toqtaitıñ qoinaularы көр voladı. Qoinau sularыñnıң vәrjnde de çelkendj, motorıñ valыq kemelerj tolyp tıradı. Qoinaulardıң jcjндеgı en атақтысь **Brest**—Fransianıң mьқты соqыñ portыñnıң vjrj Mında keme çasaitıñ jrj zavodtar var.

RONA OIPATЬ.

Kartaqa qarar tavьндar. Rona men Sonа озенjнjн ақьндарьн вақар қараңдар. Bül озендердjн воьндақь үлкен қалаларь тавьндар.

Rona оipатьньд Оңтустьк қақьньд климать субтропк volадь. Mүн-дақь ақас, вүталар, мәңгj көгерjр түрадь. Олардьн jсjндегj ең қақьсыз зейтн ақась. Mүндақь варььқ аңқарлардьн воьна қызьм ақась өсьjрген. Оipатьн көр çerjн vидаi egьsj альр қатадь. Bидai egьsjнjн айналасьна тüt ақась өседj. Tüt ақасьньд қарғаларьн сагуалар қүльр альр қjбек құрттарьн тamaқтандьрадь. Rona оipать екj таудьң арасьндақь веине korидор сияқты; кеi kezде терең Rona оipатьньд воьн қуьр, солтустьктеп салқьн қел esedj; вül қел өсьмджкке көр zian кeltjредj. Оl қeldj mistral қelj deidj.

Mistral қelj әрj қj, әрj қатть esedj; оньң қатть esetjндjгjн sodan вjлjнз-асьқ çerdegj ақactар қeldjн вьйна оңтустьк қақда қарai қисальр сьлар өседj. Çemьs вақcalарьн mistral қeljнен сақтау үсjн kiparis ақactарьмен қорсаидь. Tjптj mistralдьң қаттььқь сондаi, кеi kezде қарсь kelgen poьзьдь қьргjзвeи тоқтатыр тастаидь.

Rona оipать солтустьк Fransia қазықьн Çerortalьқ теңьзjмен тütастьратьн қол. Bül оipat арқыль темjр қол, тас қол, су қолдарь қьредj. Bül оipatta маңьзьдь екj қала var: вjргj—*Lion*—вül *Rona* мен *Sona* озенjнjн қосьлқан çerjнде түрадь. Lion—қjбек өнерlj көсьвjнjнjн ортальқь; екjнсjсь—*Marsel*, Çerortalьқ теңьздjн ең үлкен portь; Marseldjн сьдьсьн ala Fransianьң соқьс portь *Tulon* түрадь.

Оньң сьқьс қақьна таман теңьз қақасьндақь сьнjкке қьндьзьдьқ терсең қатадь; мьйнь—*Fransia Rivierj* (сьльсь) deidj. Bül сьльсьньд солтустьк қавақьн Әлрj тауь қорсар қатадь. Bül қақда аңьқан қос iштj roza, fialka, қасmin тақь wasqa гьлдер өседj. Bül гьлдерден тырj iссular қасаидь. Rivierдегj гьл мен apelsin қана pәлма ақась (вül тьқьм vermeidj) вақcalарьньд арасьнда атақты Nitssa куороть тьрадь. Fransia еңбексьлерjне вül куороттьң есвjр paidась соқ, yitkenj өте қьмбат куоротқа keluge олардьң самась çetpeidj.

Nitssa куоротьна қақьн çerде *Monako* degen kьckene қана мемлекет тьрадь. Онда үлкен оьн yилерj var, knөздjк sol оьннан тьскен тьсьjммен тьрадь.

ORTALЬҚ FRANSIA MASSIVJ.

Fransianьң ортальқ massivj недәujр vijk, әрj ватыстан соққан ьл-қалдь қeldjң қольнда түрадь. Сондьқтан, климать edәujр қақдaisьз keledj; қьс volса vorасьн соқадь, қазы салқьн, қауьндь keledj. Bүгьн вül çerде ьлqj қьлқан қарғақты орман өскен; қазьр ол ақactар kesьлjр vjткен deuge volадь. Қазьрде олардьң оньн аласавьр алаң мен көк салқьн қаилььтқа айналқан. Bül massivтерде қалқ аз түрадь. Tүгьн қалқтың көсьвj mal сагуасььқь. Ustaitьн малдарь сьр мен qoi. Сьрьдь таудьң etegьне, qoidь қоқарьғақ çerjне қайадь.

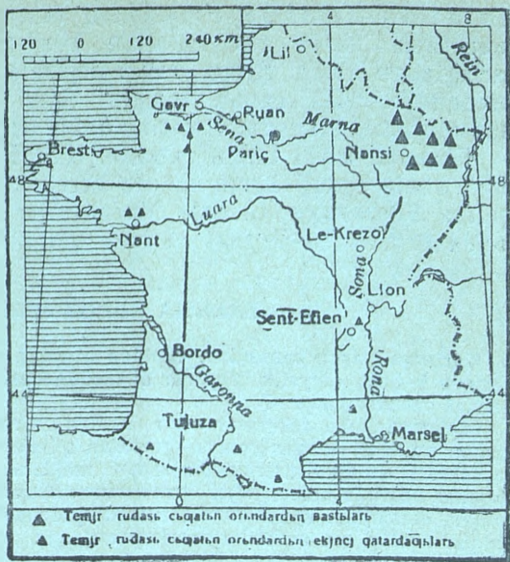
Bül çerdegj vulkandarдьң маңьндақь алартар мал қаилььтқа өте қайь. Bүларақа веткеiden көтерjле соқатын қелден ауа ьлқалданьр қауьгь қауьр түрадь. Торғақьнда вулкан атқылауьннан volқан, кьлден paida volқан fosфор көр volадь. Сондьқтан, вül çerге сөр қальң сьқадь. Qoi мен eckьлерj сөнген вулканньң нақ васьна сьқьр, кратерларьна тьсьр те қаильадь. Qoilардьң соқьнда оvcarka itьн ерткен мал-

сѣ вагтасъ-ватрак сүреді. Kraterlardıñ keıvıreulerıñ- de tolır tırqan su voladı, onan mal suaradı. Qoıllarıñ ças etımen ırımcıjın Parisqa, taqı basqa qalalarqa çıberıjı tıradı.

Massivtıñ etegındej keı çerlerınen tas kımjı çana temjı rudası sýjadı. Bül kındj çerlerdıñ çanına qalalar salınqan. Bülardıñ jıındej eñ ataqtılar—Sent-Etien çana Le-Krezo qalalar. Bül ekj qala Fransıanıñ masına qırbılısı men soqıys önerıj kəsıvjıñjı ortalıqı.

Le-Krezoda paravoz, tank, alyr soqıys qıraldar taqı vasqalar jstelır sýjadı. Mıñdaqı zavodlardıñ vıjımdıj öte kıp; ol vıjımdıj vıtır Fransıanıñ vıtjñ Batis çaq cetjñ (Germania sekarasınan etj) alyr çatadı. Fransıanıñ Ortalıq kanalı Le-Krezo qalasın Sona men de, Luar men de qosadı. Mıñdaqı çasalıp sýqqan jıj soqıys kemelerj—mınonostar osı Ortalıq kanal men çıjır otıtır tenjızge sýjadı.

Kapital dınyesjıñjı çana soqıysqa daıyndalıbılıñı saldarınan, Le-Krezo zavodtar tez etjı vıradı.

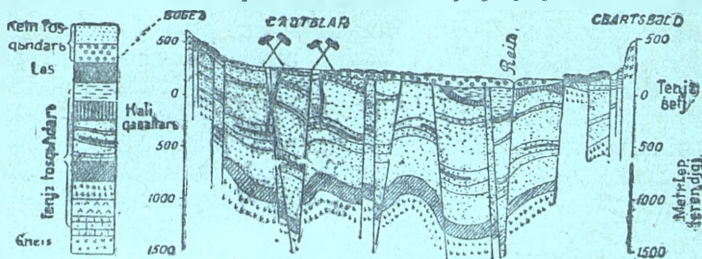

Fransıanıñ temjı ruda zapastarı. Fransıadaqı vastı temjı kenderjıñjı sýqalıñ çerjıñjı qolaisızdıqı neden?

ELZAS PEN LOTARINGIA.

Kartaqa qarar tavıydar. Elzastı volıal aqatıp özen qaisı? Elzastıñ vastı qalaların atandar. Elzas pen Lotaringıadan qandaj paidalı kender sýjadı?

Lotaringia—bül mañızdı önerıj kəsıjı obılısı. Mıñdaqı Moze özenjıñjı (Rein özenjıñjı saqası) sol çaq vıjıne yken domna men martıen recterj salınqan. Naq sol çerdıñ etjınen temjı rudalar alynadı. Onda on mıñdaqan cımıysılar kıñj-tıñjı соıьпа ақызьр.

Fransıanıñ Elzas özenjınen sýqarılalıñı kali tızı. Osı profılden kali tızıñıñ kenderjı çana Rein özenjıñjı tavıydar. 59-беттеjı kartadan osı (A—B) profıldıñ omıñ kersetjıñjı. Osı profılden kali tızıñıñ qavattarın taıyr, saxta çana vasqa çenjıñdejı kali tızıñıñ tırendıjıñjı masctappen aırsıdar.

volat dalarla idь Fransianь macina, keme çasaitьn qũbьlstarьmen taqь vasqa zavodtarьnьd kɵvь temjьr men volattь osь Lotaringiadan aladь. Vjraç, soьn aqьzattьnьna kerekтj kɵmьr Germaniadan (kɵrcьles çaqьn tũrçan Saar ovьььnan, ne volmasa Rur basseinьnen) aьnadь. Lotaringianьn vas astanasь *Mets* degen qala.

Elzastan kali tũzь sьqadь. Kali Fransianьn çer ɵnçeu çũmььsь men ximia ɵnerlj kəsьvjne ɵte kerek (suret, 57-vet). Elzastьn vas qalasь *Strasburg*, ol qala Marna men Reindь qosçan kanalьdь volьnda tũradь (61-vettegь) kartanь qarandьr.

FRANSIA ƏLPJSJ MEN PIRENEI.

Kartaqa qarar tavьндьr. Əlpjden sьqatьn Fransianьn qandai ɵzenderj var? Çeneva keljnьn ontystьk çaqьnda ol taudьn qandai vijgь var? Pirenei taularьnпn qandai ɵzender sьqadь?

Əlpj taub Italia cekarasьn qua ketken vьrnece çal çotadan qũraladь. Bьl taudьn eç vijgь—sьqьs çotasь—granittan qũraloçan. Çotanьn vetjnde Əlpjnьn valausa calqьnь ɵsedj. Aqçarlarьnda saubьn maldarьn ɵsjredj. Maldarьn tau etegjndegj toçailar voьnda volьr, ьlqь çaьbьmьnen sьqadь. Batьs çotasь izves tasьnпn qũraloçan, ɵsjmdьkke kedel keledj, vetkeilerjnde butalar men seldjьr çɵp ɵsedj. Tьrçqьn çalçtar taudьn osь vetkeilerjne əker azdaçan qoilarьn çaiadь.

Fransianьn Əlpjsj men Pirenei taularьnьn vastь vaьbьqь—„aç kɵmьr“ (açqьn sudьn kucь). Bьl taulardan sьqatьn ɵzenderdьn voьbьna ɵnerlj kəsьjьr qalalarьn salьnoçan.

Pirenei taub çarlaubь, asub qũbьn keledj. Çardan tɵmen qũlama sular aqadь. Bьl taulardьn vetj ormandь, mal çaislatьn ɵrjstьk volьr keledj. Sondьçtan, bьl çerdegj çalçtar çaz sьqььsьmьnen aq qoibь men sьrclarьn tauçqa sьqatьr çaiadь.

Saiasi qũbььsь men çaruasьbьqьnьn vastь tyglerj.

Dynie çyzljьk soçььsьna deijьn Fransiada aul çaruasьbьqь vastь orn alattьn memleket volattьn; çalqьnьn teç çarьmь çarua volattьn. Өnerlj kəsьvjnьn maçьzь az, varlarь kezdemel, kьjm, aiaç kьjmь, tyrlь əsemđjьk vũbьmdarьn jstep sьqaratьn. Dynie çyzljьk soçььsь kezjnde Fransiada metallurgia, macina qũbььsь, sement taqь vasqa kɵp çana zavodtar salьndь. Qazjrdel Fransiada ɵnerlj kəsьjьr memleketke ainaldь: Fransiada ɵnerlj kəsьjьr çaqьnпn qazjrdel Angliada men Germaniadan kem tьspeldj. Fransiada çũmььsьlar tavь da kьctьj ɵstь. Soьn men volat qũbь ɵnerlj kəsьvj çaqьnпn Fransiada ucьncьj orn aladь (qosьmca №3). Fransianьn ɵz kɵmьrj ɵzjnel çetpeldj. Sondьçtan, kerekтj kɵmьrdь Angliada men Germaniadan aldьradь. Paris çapьndaçqь macina çasaitьn zavodta avtomobil, avlatsia matorь, samolətter jsteledj. La-Krezo taqь vasqa çerlerde soçььsь qũraldarьn jstep sьqaratьn toьr çatçan zavodtar var, bũlardan zeçvjrek, snarəd, pulemet, tank, taqь vasçalar jsteljьr sьqatьyladь. Soçььsь paroxodtarьn çasaitьn zavodlarda minonos, syngujьr kemeler çasaladь. Porttarьnda jrj teçjz kemelerj jsteledj.

Fransianьn maçьzьdь ɵnerlj kəsьvjnьn vьrj—maçta men çunnen kezdemel toçitьn fabriktar. Bũlardьn eç kɵp çerlerj Belgia cekarasьndaçqь *Lii* audanь voladь, bũl audannan tas kɵmьr kenj de kɵp sьqadь.

Fransiada çjvek kəsij de var, münyə orta lıq *Lion*. Kөр uaqıtqa deijn çjvek öndjrişj çaqıñnan vül çer çyzjnde vjriñci volıp kelgen; vjraq, soqıy kezde çer çyzjnde vjriñci orndı Milan (Italia) alıp otır. Pariçda sırt kijn, bas kijn çasap sьqaratıp çana әrtırlı zeinetti nәrseler men modalar çasap sьqaratıp fabrikar öte көp.

Çalıp alqanda qazjıde Fransiada metallurgia (coıñn, volat qııu) macına qırbıystar, ximia çana tyrlı soqıy qıral çavdıqtarın çasaitıp jriş, a uır өnerliş kәsjp zavodtarı mañızdı orn aladı. Zavodtarıñ kövjnde elektr motorı qoldanıladı; ol stansalar su men көmjrdjñ kycı arqıy çurgjziledj.

Өnerliş kәsjppen qatar Franslada aul caruacı lıqda jriş orn aladı. Bidai öndjrişj çaqıñnan Evropaда vjriñci orndı vjzdjñ Sovetter Соіuзь, ekjñci orndı Fransiа aladı (qosımca №3). Al, çoqarы saralı vino öndjrişj çaqıñnan Fransiа çer çyzjnde vjriñci orn aladı. Vjraq, aul caruacı lıqın macıñalandıru çөñjnde Fransiа Angliadan artta qalıp keledj. Fransiа carualarıñ көpçiljgijñ cerlerj auz çarımaitıp, ıltaraqtai-ıltaraqtai az voladı. Sonıñ saldarıñnan olar aul caruacı lıqın qımbat macıñaların çana çer өңdeitjñ mineraldıq zatardı pıdalana almaıdı. Sondıqtan, Fransiа çerjñdı topraqı qıñarın vola tırsa da, ol çerge sьqatıp egjstjñ öñmj Anglianıñ ontystjk-sьqıysıñnan әlde qaida kem voladı. Fransiа syt maıyn asırau çөñjnde de Angliadan keljñ qalıp keledj, Fransiada sırtqa çemdj az beredj. Sondıqtan, ortaca eserpen alqanda, fransiаныñ sırtлары angliаныñ sırtларыñnan syttj kem beredj.

Fransiada çol qatnasy çaqıy damıqan: temjr çol avtomobil çoldarı, qalaberdj ezen su çoldarı men kanaldar öte çij, ol çoldar vıkjñ Fransiа çerjñdı betjñ tordai çauıp çatadı.

Fransiа vasqarı çaqıñnan—virçuazialıq respublika.

Fransuzdıñ kommunistjk partiası eqbekçilerdñ kapitalisterge qarıy kyresjñ vasqarıp otır. Vül kyreste fransuzdıñ kompartiasıñ intsiativasımen Fransiada facizmge çana soqıy çarıy vjrikken qalq maidanı aсıdı. Qazjrgi uaqıtta eldj vasqarı jısj qalq maidanı өkmetjñdı qolında otır.

Fransiа soqıy çөñjnde kycj memleket. Onıñ armiası көp, әj öte kycj: sonımen qavat әue flotı zor, soqıy kemelerj de öte kycj.

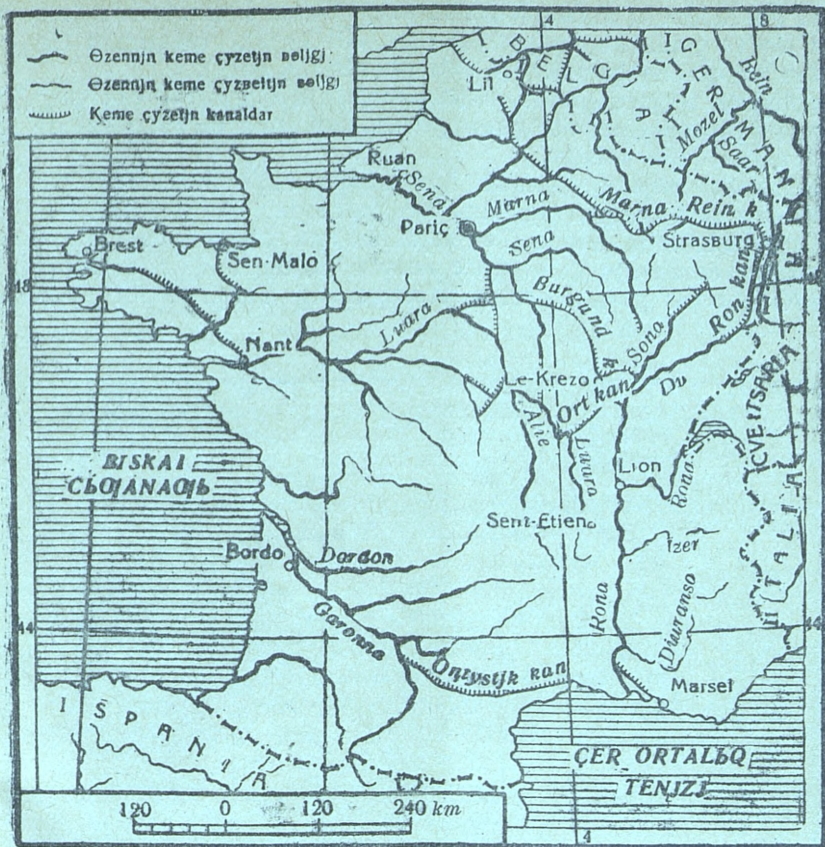
Vjraq, Fransiа soqıy tjeleıdj. Ol Sovetter Соіuзьмен qol ıstasıp Evropaда vıvtçiljk saqtıuqa tırsadı. Al, Germanıanıñ facistjk ykmetj Fransiada savıñ çasıuqa daıñdalıp çatı; sondıqtan,

● Kәлi izdarı çaqıñnan orındar
 ● Müñal çaqıñnan orındar
 X Çaxıslar

A---B profildñ orıñlasıu

Elzas vөljmijñ skeması. Profildegi (57-bet-tegi) çana kartadağı ekj çaxıyn tavıñdar.

Франсияның каналдары мен кеме сүретін өзендері. Марна мен Рейннің қосылысын қараңдар. Вил каналы кесір өтетін өзендері қайсы? Франсияның басқа каналдарын қана ол каналдардың қай өзендермен қалжасатынын айтпаңдар.

GERMANIA.

Çер көлемі 470 мың кв. км. Қалқы 66 млн

Тіроған орны мен шекарасы

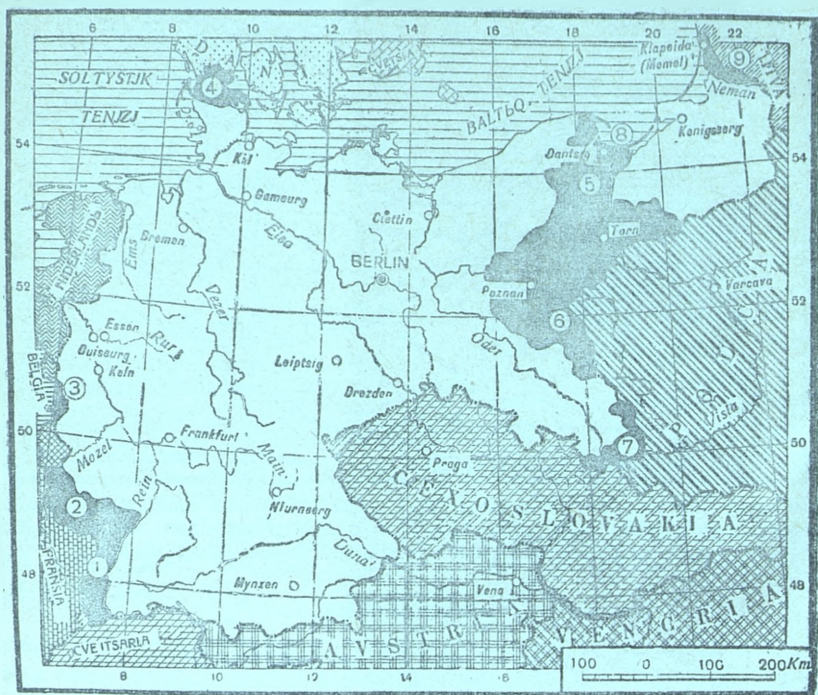
Картаны қарап табыңдар. Германияның саятатын теңіздерін атаңдар. Голландиядан бастап қай мемлекеттермен сектесетіндігін айтпаңдар. Германияның шекарасын үлкен өзендердің қайсысы кесір өтеді? Германияның шекарасында қандай биік таулар бар?

Германия Еуропаңың пақ ортасында тұрады, сонымен бірге Еуропаңың бүкіл çер сүзімен байланыстырып тұратын ірі теңіз қолына қақып. Ельва өзенінің қиылысы мен Ла-Манс бүдәзінің арасының кеме қолы кун тәулкке çетпейді. *Kil* каналы арқылы солтүстік теңізден Балтыққа теңіз қолы келеді. Германия үсін бүл қолдың таңызы аса зор; бүл

kanal ekj tenjzđjñ arasındaqь vürbörь Dania vüjazdarь arqьbь çuretjn oralbь çoldь көр qьsqrarьp оть. Kil kanalь tygeljmen Germaniańь өз qolьna qaraidь (5-bettegj kartanь qara).

Soltystjk tenjz qatraidь, Baltьq tenjzjññ Germania çaq çaqalaularь qatqanmen de, öte çöqa qatadь. Sol çöqa müzđñ özj de tek vjraz uaqьt qana voladь.

Soltystjk tenjzde Germaniańñ ataqtь ekj ylken portь var, ol: **Gamburg** men Bremen porttarь. Bül porttarđñ ekeuj de özenderđjñ keң qüibьstarənda turađь. Tenjzđjñ tasqьbь kezjnde bül qüibьsqa eñ ylken kemelerđjñ kelujne de voladь. Baltьq tenjzjnde Germaniańñ **Kil** (soqьbь portь), Stettin, **Kenigssberg** deitjn ataqtь porttarь var.

Germaniańñ vürbörь çana qazjrgj çekaralarь. Imperialistjk soqьstan vürbörь Germania imperiasьna qaraitьñ obьlstar qara volaumen көrsetjgen, olar mьnalар: 1—Elzas; 2—Lotaringianьñ vjraz çerj; 3—Rein obьlьbьññ vjraz çerj; 4—Clezigvigtjn vjraz çerj; 5—Baltьbь Prussiańñ vjraz çerj; 6—Poznanьñ vjraz çerj; 7—Sileziańñ vjraz çerj; 8—Dantsig; 9—Klaipeda (Memel).

Kil portь Kil kanalьññ bastalar çerjñdeгj qolailь gavanda turađь. Al, Stettin men Kenigsberg—gaia, laqññ tenjz çaq vetj qüm tosqьndarmen qorcalqan özenderđjñ qüibьstarəndaqь sьqanaqta turađь. Bül tosqьndardan qüm kosalar paida voladь. Bül aradaqь

qum kosalar Baltıq tenjzjnjn ontıstjk çaqaşın qualaı vatystan esken yktem çeldjñ ¹⁾ äserjmen paıda volıan.

Çan-çaqtan qüıqan özender tınva lailardı aidar äkeljñ, gafa cıqanaqıñnıñ volındaqı tenjzge cıqatın keme çoldarın vjter tastar otıradı. Sondıqtan, çer qazqıbc macınalar vıl cıqanaqtaqı tınva lailardı unemj qazır, arısp otıradı.

Germania qırñdan 11 memleketpen cekteseđ, vıl memleketterđñ jcinde Dantsig pen Luksemburg ekeuj öte kjckene memleket. Germanıanıñ cıqıbc çaq völmj—Cıqıbc Prussia voladı. Cıqıbc Prussia imperialıstjk soqıstan keijn Germanıadan arası çjnıcke qana Polca çerj arqıbc aırbıñır tıradı. Polca osı çer arqıbc Baltıq tenjzjne cıqadı. Sondıqtan, vıl çerđj—Polca karidorı dep atıadı.

Versal vjtmj volıncı, Germanıadan körçiles memleketterge kör çerler ketj; sol ketken çerlerđñ jcinde jrj orn tıtatın obıstar mınalar: vatynda—Elzas pen Lotaringıa, soltystjgınde Clezvig, cıqıbcnda—Silezianıñ vjraz çerj, Poznanıñ vjz völmj. Vaty Prusıanıñ vjraz völmderj; vılardan basqa Dantsig portı maññdaqı özjne qaraitın çerlerjmen erjktj qala volıp völjndj, çana Memel portı sol maññdaqı özjne qaraitın çerlerjmen Litvaqa berjledj.

Qazjrgj uaqta Germania memleketj 16 „çer“ ölkeden qıraladı; vılardıñ jcindegj eñ ylkenj—Germania çerjnjñ köejn alıp çatqan Prussia, sonan keijnjñsı Bavaria men Saksonia ölkelerj.

Soqıbc çımıbc çaqıñnan qaraqanda Germanıanıñ qırñdaq cekaralarıñnıñ kör çerjnde tabıqlı vöget volarıñq (vıjk taular sıaqtı) qıñncıbıqtar çoq. Çerjnjñ vıl çaqıdaiları körçiles memleketter ucjn äsrese, Belgia, Niderland, Dania, Litva sıaqtı kjckene memleketterge ylken qaup, yitkenj, ötken dıñie soqıbcñnıñ vas kezjnde Germania äskerlerj Belgia çazyqıñ köktei ötjñ, soltystjk Fransıaqa tysken, Al, volasaq soqıbcda da (ol soqıbcqa Germania facisterj çantalasıñ daıarlanıp çatır) sol çolmen tura vatyñqa tartıbc, ne volmasa Litva men Latvia arqıbc cıqıbcqa, vjzđñ Sovetter Soıuzıñnıñ cekarasıña qarai bet alıbc mımkjñ.

Çaratıbcñnıñ vasty tyrlerj.

Kartaqa qarap tavıñdar. Soltystjk-Germania oıratıñnıñ ontıstjk cekarasıñ tavıñdar. Vasty tau massivterjñ atandar. Çoqarqı-Rein oıratın tavıñdar. Germania çerlerjñen aqır ötetjñ ylken özenderđ köresetjñder.

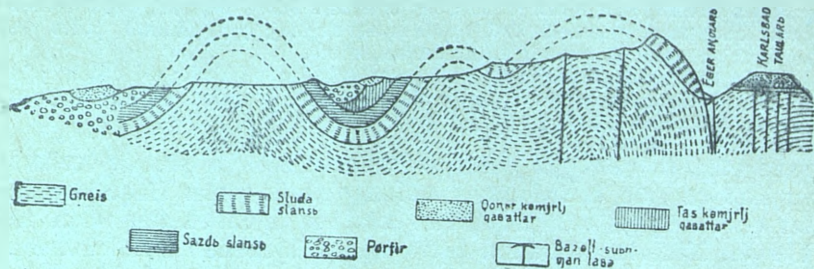
Germanıanıñ soltystjk betj ylken oırat, ontıstjk çaqıñda alasaq kelgen tau massivterj var; ontıstjk cekaraları qana qatparı vıjk tau volıp keledj.

Soltystjk-Germania oıratı—vıl töbelj çazyq. Mındaqı töbeler mængj müz salıñdılarıñmen çavıloqan; qalıñdıqı ortaca eseppen aıtqanda 100 m camasıñda voladı; basqa çaqtarda vıl qavattarı әldeqaida çıqı volıp keledj. Osı qavattıñ ortasıñda әr çerde izvestardan qırıloqan erte zamandaqı töbelerđñ vıjk cıñdarı körjñjñ tıradı.

¹⁾ Tolıñdar qımmen vjrgе eskj zamandaqı aqactardıñ tasqa aınaloqan smolasıñantar tastarın da çaqaşqa cıqarıp otıradı. Ol smolalardıñ qaldıqtarı Baltıq tenjzjñdı tuvıñmen çaqıalarında әlj kynge deijn var.

Skandinavia tyvegynjü mængj müzdarь soltystjk Germania oipatьn yc ret vasьp, yc ret kerj cegjngen. Bül müzdar keijn cegjngende әlgj çerlerde morender qaldьrқan; ol qalқan morender, taptalьp, ne çazьq çerге ainalқan, münьsь—tyр moren, ne cocalьp vijk төveler çasaқan, münьsь—cet (çiek) moren voladь. Morenderdjn jcjnde qospalar көp: qüm, dөңбек-tas saz retsjz aralas çatadь. Cet (çiek) morenderden Baltьq tenjzjnü çaqalarьn voilai өtken Baltьq *belesterj* qürьlқan. Bül төvelerdjn arasьnan көlder көp ücьraidь; vürьn mündä mөngj müzdarmen jlesjр kelgen dөngelek tastar көp volқan; vjraq, qazjrdе olardьn varьlқь derjlk çer vetjnen tygel terljр alьnқan (qürь-lьsqa çümsalқan).

Baltьq velesjnü ontystjk vetjn ala ylken oipat çatadь. Bül oipatta mөngj müz көckjnü zamanьnan qalқan tjrtj alқacqь mөngj müz basқan дәujrdegj өзenderdjn aңqarlarь var.

Saksonia Ruda taubьn çarьp alьp qaraqandaqь көrjnjsj—Münьn өte eskj tau ekendijg neden көrjnjp tär.

Münan көrj ontystjkke taman varқansonң taqь da cet (çiek) moren төvelerj kezdesedj. Yitkenj, ol kezdegj mөngj müz көckjnderj Orta-Germaniadaqь tau massivterjnü naq etegjne deijn varқan. Morenderdjn jcjnde avtomobil çolьnьd qürьlьstare ycjn çaqь material var; yitkenj, onьn jcjnde malta tas, qürьsqa, qümdar көp voladь. Orta çana ontystjk Germania çerjnü vetj taulь keledj. Tjrtj bül çaqь alьp çatқan tau massivterj көp, vül tau massivterj onca vijk volmaқanmen, keң tas өrkes volьp keledj—Olarдьn ең vastьlarь: Rein Slans taularь, Saksonia Ruda taularь. Sudet, Bogemia ormanь Svartsvald. Olar көvjnese granit, gneis taqь vasqa kristaldь slan-stardan qürьladь. Massivtjn vetkeilerj kelbeu, төvesj çümьp volьp keledj, olar onca vijk volmaidь (vijkтjgь—1 den 1½ kmge deijn қana); көp çerjne qalьd orman—vük, emen, qьlқandь aқactar—сьқадь. Sondьқan osь сьққan aқactarьnьd tyrjne qaral ol taularqa laibqь at verjgen; мәselen—Svartsvald (Qara orman), Bogemia ormanь t.t. Sьrtqь көrjnjs tyrlerjne qaraqanda Germania massiveterj vjрjne-vjрj üqsas volьp keledj. Ol çerlerdjn varьlқьnьd vetjn çel әserjmen üsatь-қan vorььlдаq qalьd qavatlar (vjрnese metr) çauьp çatadь. Mündäi qavattar aқac әsrjuge çailь keledj, çana egincjlk көsjvjne de qolailь voladь.

Germania massivnıñ arasında kezdesetın tereñ oi erler var. Bulardıñ eñ vastılar ı ekeu: vırj—Main ezıñ vıırañdar aqır etetın alar, ekıncısı—Svartsvald pen Vogez taular ıñ arasındaqı *oqarqı Rein* oıpatı deıtın oi voladı. *Dunai* ezıñnıñ oıtıstıjk aq vetın ala *Oıtıstıjk-Germania* (Bavaria) ystırtı atadı. Ystırtıñ vetı qınar ı los (maitopraq volır keledı. Al, ırtıge aqın vıjkteu erıñnıñ vetınen mngı mız ıockıñı keztınde paıda volqan tas salıñdılar ı men ıj-ıj klder ısradı.

Germaniyanıñ *Avstria*, Sveitsaria memleketterımen sektesetın eñ oıtıstıjgınde *ıpj* taular ı tıradı. ıpjıñ vıl vettegi qatparlar ı vıjk sırdar ıñ tvelerı erkes-erkes qolattar ı tereñ volır keledı.

Germaniyanıñ qazva vailıqı mol, srese tas kmır men qoñır kmırge vai. Tas kmırđıñ vastı kenı *Rur ezıñnıñ* volınan (Rein ezıñnıñ oñ aq salasınan) sıqadı ana *Sileziennıñ* Polca men sekaraıq erınde var. Ortalıq Germaniyanıñ kp erlerınde qoñır kmır sıqadı. r erlerden temır rudalar ı da kezdesedı, vıraq, temır rudası sonca kp volmaıdı. Germania te-mte kali tızna vai; kali tızın ıñ mañız te zor; ol er ñdeu ımısbıysın de, nerı ksır ysnı de te qacet. Germania, kali tızın ıñ vailıqınan alqızaq SSSR-qa qana ol veredı.

Kartaqa qarar tavıñdar. (Karta, 19 ana 20-vetter) 00 ıanvar izotermasımen 20^ı ııl izotermasıñ vadıñnıñ zertıñder. Germaniada alıñ-sasıñ qanca voladı (17-vettegi karta), ana qai erıne kp, qai erıne az tısedı? onıñ sebevı ne?

Klimat. Germaniyanıñ soltıstıjı men oıtıstıjıñnıñ klimatı vır samalas deuge voladı, yıtkenı Germaniyanıñ oıtıstıjk aq erıñnıñ vetı vıjk voladı. alıñ alqında Germaniyanıñ az ıstı volmaıdı, vırkelı ıl voladı; anıñ kp anıadı, sonđqtan, vıl aqta sp, astıq tam ıñ ımdıjker aqı esedı; qırqıraqsılq sırek voladı. Qız, ımsaq keledı, kystı subqtar tek sıqı aqında qana kezdesedı, Mındaqı klimat kontıental keledı. Al, vatı aqında qız kynderıñnıñ kvı ıl anıñ voladı. Vıraq, tau massivterıñnıñ klimatı asa subqıraq voladı. Ol taulardıñ vastınan kvıne vıl arılmaıdı, qız kungı tysken qarlar kpke deıñ atadı.

Qolat pen oıpatar ıñ klimatı kvınese qırqıraq kelır asıq kynderı kvırrek voladı. Yıtkenı, vıl oıpat pen qolattıñ vatı aqınan kerege aldı taular qorcar, vatıstan esken eldı ıvermeı vger tıradı.

Germaniyanıñ Dunaidan vasqa Rein, Elva, Oder, Vezer ezenderıñnıñ varıqı da oıtıstıjktegi taulardan sıqır, soltıstıjkke qarai aqadı. Ol ezenderđıñ sub kp, kemerınen asır tasmaıdı ana azdı kunı de, sub olqı tyspeıdı. zen salalar ıñnıñ ıñderı kvıne vır-ırtıne te aqın keledı; sonđqtan, vıl ıqdailar ıj ezenderđıñ aralar ıñ kanalmen qosıqı vırısrıra enıldıjk tuqızır otır. Eñ vastı kanaldar ı eskı mngı mız vasqan deıjıñnıñ keztınde paıda volqan vıñnıq ezenderđıñ aqırlar ımen yredı.

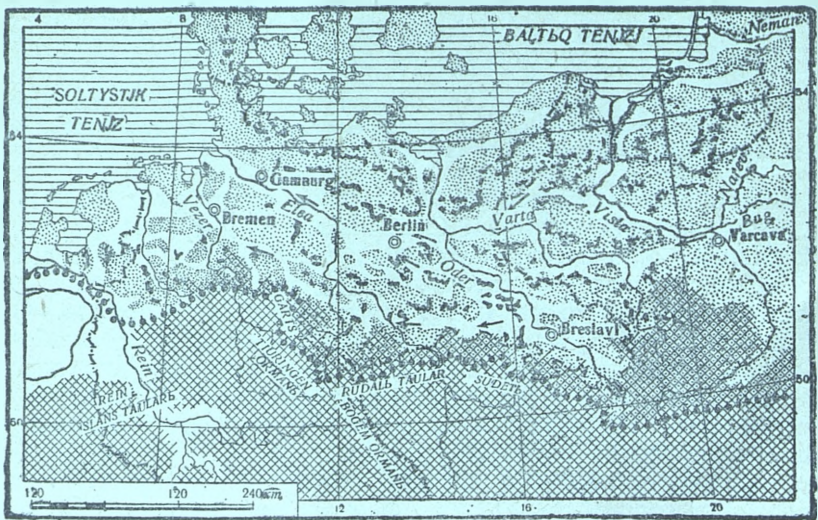
Syıtır, Varcava—Berlin aqıar ıñnıñ volımen (karta, 66-vet). Vısla—Varta—Oder—Cpre—Gafel—Elva kanaldar ıñnıñ sisteması yrtı tkn.

Қысты күнж Германия өзәндәjekj айдан-төрт айға дәлж қатыр қа-
тады. Вјақ, ватысындағы өзәндә ес уақытта қатраиды, тек *Rein*-өзә-
нјнјд төмәнгј қақтарында қана 10 күннен 20 күнге дәлж мүз
қатады қана мүлһәң өзј де қып саһпн волмаиды.

Германия торақының көвј сықымы аз веретјн, қынарсыз кылгјп торақ:
soltystjk Germania оиратының торақы вәјнен де қаман. Мүһнәң торақы көвј-
нәсә мөңгј мүз салыңдыларынан қыралыған торақтар қана ондағы мөғәндәрдә
ара-арасында ватрақтар кер волады. Қақы торақтар, мөңгј мүз салыңдыларь соқ,
лөс (мәиторғақ) қыралыған қерлерден қана кездеседј. Германияның ең қынарлы кә-
летјн қерлерј Қоқарқы-Рейн оираты мен Soltystik-Germania оиратының оңтүстјк тәй-
сығы, Elba, Oder өзәндәрјнјд ватындағы оираттар. Вәл аитылыған тәймәсқтардың вә-
тјн лөс (мәиторғақ) қауыр тирады.

SOLTYSTJK GERMANIA.

Soltystk Germaniada pomescikterdјn јrј aul саруасылығы едәур өтјс
аһр оты, мүндағы вәһық қерлерде: Ырғала қайралыған дәндј егјс, валаса
волыр тұрған тамыры сәмјс өсјмәдјктер. салпақ даланы аһр

- Скандинав мөзанын оңтүстк сәкаралық
- Ескј мүз басқан аңғары
- 'Сет қарғық мүзәндә
- Оңтүстк Германияның тәймәсқ аһр

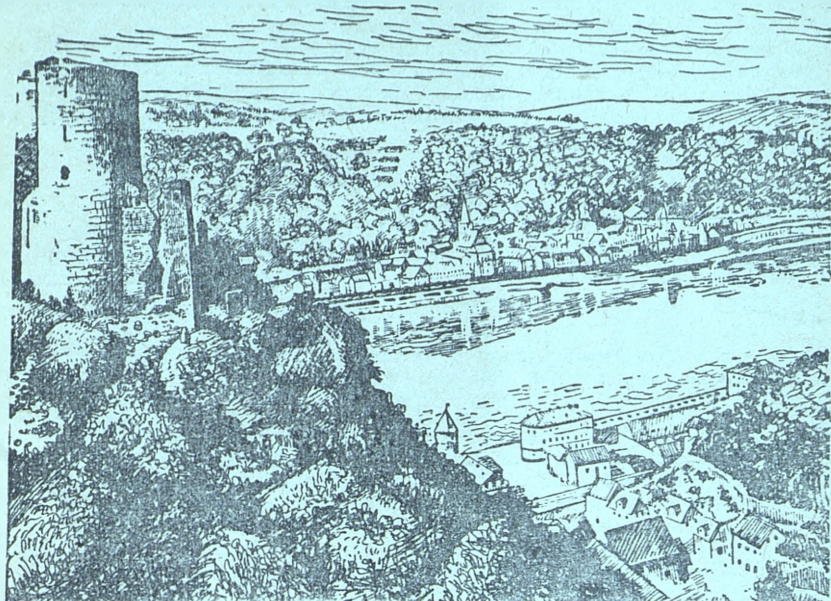
Germaniаның васыған ескј мөңгј мүздың јздерј. Тараһр қаылыған мөңгј мүз-
дың оңтүстк сәкаралары көсетјндер. Варсавадан Гамбургка дәлж аққан ескј су
селјнјн аңғары көсетјндер қана осы аңғармен қандай өзен ақатының аитыңдар.

қатқан картоф егјстерјн көруге волады. Soltystikke ирек қақына та-
ман қаравыдай, сүһ, арпа (мүһнан сыра қайнатады) егјледј, оңтүстк
қақының көвј қынарлы лөс торақ. Сондықтан оңтүстк қақына вйдаи
мен қант қызылсаы егјледј. Мүнда саруасылығын сырт өккендеу
көргјсј епбексјлердјн қорқысыққа қана қатаң қанауға тускәндігјн
вүркеп оты.

Вэгілэц ҫерлерінің ҫағымы 10 дәр, тјртј оған да көвјрек ватрак-ҫал-сы ұстајтјн ромессіктер мен кулактардың қолында; мұндағы ҫымыс-сы ватрактар суткесіне 14 сақат, тјртј, кей кездерде оған да ұзақты-рақ ҫымыс јстейдј.

Германияның басқа аудандарына қарағанда, солтүстік Германиядағы Ейванлы сьорыс ҫақ ветінде ромессіктер көвјрек волады.

Ромессіктер, өздерінің иенталарын аралар, ондағы ватрактардың дамысыз ҫымыс јстейтј, арендаға ҫер алаған көрсјлес кеделі сауалардың әрәндјде көрсетілген ҫымыс сарттарын уақтынан қалдырмай орндағын қадаралар, вақылар отырады. Орта ҫана йсақ сауалар кризис салдарынан кеделеніп, азын-аулақ сауасын, телеі-тјн воғыстарына веіп, өздері ромессіктер мен кулактар қолына өтјп отырады.

Rein Slans ташарындағы Rein аңғары. Сол жақта тозыған ескі сарай тұр. Өзеннің екіңсі жағында кјсјрек келген қала бар. Rein Slans таулары ойк пе?

Германия аул сауасылық мақналарын пайдалануда СССР-дан ана-құрлымы қалыр отыр Германияның ҫерлері тәнайтқыстарды көр тјлейдј. Көңнен басқа минералды заттармен де ҫердј өңдейдј.

Немјстер, егјстік ҫерлеріне алдымен ізвес әкеп төгедј. Оны әр ҫерге ақ соды сияқтандырп уіпј тастайды. Содан соң әлгј ізвестердј ҫан ҫаққа сасып тастар серіп-пелі тырманын тырмалайды. Ізвестің әсерінен ҫердјн топырағы вурјкјтеніп, воындағы қысқылың ҫолады, сјрјген заттар ворсып, топыраққа тїірақтанады. Одан кейін сеіпкімен егјстік ҫерлеріне томақлак, суперфосфат, кали тїзын сеуіп отырады. Көң ҫетпеген ҫерлеріне „көк өңдеуің“ қолданады, тағни күздјк қараы-дал егетің ҫерлерге лурина егјп өңдейдј.

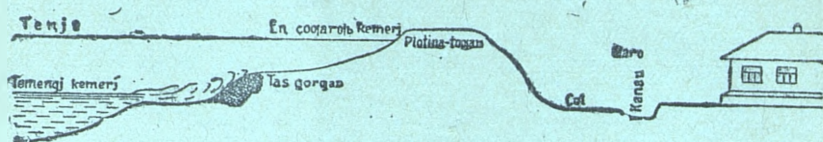
Ватрақты ҫерлерің арық қазып қырқатады. Сым тезектј (торфты) ҫерлеріне саз әкеп төгедј. Минералды заттармен өңделгеннен кейін мұндай ҫерлерге тырлј сөп егјстігј мен ҫеміс тамырлы есјндјктер өте қақсы сығады.

Солтүстік Германияда тїіқымды тетеlestjре алмастырп егетің ауыспалы егјс қол-данылады. Астық егетің ҫерлеріне отамалы есјндјктер егелі. Соның арқасында ол ҫерлердјң топырақтарын васып, арам сөптерден тазарайды. Бїідан соң ол ҫерге азық сөвј, әресе кiever егедј. Kiever топырақты вурјкјтөндјрп азотқа толықтырады.

Soltystjk Germaniada mal caruacasylyqy ösrijledj, әrese cocqanь көр üstaidь. Cocqasьna kartof veredj. Germaniad saubь sьrlarьn da көр asьraidь; olardь әste өrjske cьqarьp vaqraidь. Çazdy kynj de cөp (vika, seradella) saubь veredj, qьs volsa klever, çemjs tamьly ösjmdkj, topan, kynçara, syrlengen cөp veredj. Әrese, onьtystjk Germaniadaqь kedei carualardьn attarь volmaidь; son-dьqtan, olar çerlerjn sьr çegjр çьrtadь, sonьn saldarьnan mьndai kedei caruanьn sьrlarь syttj az veredj.

Germanianьn syt caruacasylyqь көvjnese Soltystjk tenjzджн çaqaьsьndaqь m a r c ь d a ösrijledj, Marc—tenjz vetjnep төmen, tenjz çaq vetj mьqь plotina (toqan) men dorcaloqan oiraq çer. Marcьnьn torpaqь өte cьqьmьdь (tenjzджn tьnva latьman qьraloqan); kьlnatь da çьmsaq, ьloaldь voladь.

Kөk caloqьndardьn aralarь kanaldarmen voljnьp tьradь. Ol kanaldarqь çapьbьr suь çinaladь. Egerde ol sulardь nasospen tartьp alьp tьrmasa, marcьnь çadьbьr suь vasьp keter edj. Sondьqtan, mьndaqь nasostar kyn-tyn demei yzджkьz jsteidь. Nasostar çel dermenjn, ne volmasa par macьnasьnьn kycьmen çyrgьzjьp, kanaldaqь sulardь tenjzge төgьp tьradь.

Germanianьn soltystjk-batьsьndaqь oi çerlerjn tenjz suьnan qorqau. Eger plotina vьzьlsa, odan төmen qarai qьbьloqan su yidjн qai çerjne deijn kelөr edj? Marc degen ne?

Germania vьl sьaqtь caruacasylyq ylgjlerjn өzderjnьn көrcьsj Gollandia qalçьnan yrengen. Olar çerlerjn caruacasylyq çaqaдаьna laьbqtandьru ycjn soltystjk tenjzven көpten kyresjр keledj. Sol kyrestjn nәtiçesjnde marc deitjn (gollandiaca pөlder) keç өrjstjk çaьbьm tyzer aloqan. Soltystjk tenjzджn onьtystjk çaqaqь өз çaqa-larьn çemjьrп kele çatqanь, ol çaqaдailardьn vьrte-vьrte төmendep kele çatqanь vьzge mәljm. Mьnan vьrnesce çyз çьl vьrьn qattь daubь volьp, sol daubьdьn әse-rjnep, Soltystjk tenjz vьrnesce diup qatarьn vьzьp, vasьp өttj, maңaьndaqь egьs-tjk çerler men toqailьq savьndьqьn көvjn su vastь, sonьn nәtiçesjnde Zeider-Ze, Dollart deitjn cьqanaqtar paida voldь. Sonan verj Gollandia qalqtarь olardan keijn nemjster tenjz sularьn keijn cegjndьrjр, sol sudьn astьnda qalqan çerlerjn vьrte-vьrte vosatьp alьp keledj. Kөzjрde Neiderlandaqь Zeider-Ze cьqanaqьnьn vьr-sьbьrtaь sudan qьrqaatьldь. Syttjр, vьr kezde alasьrloqan toldьndь tenjzджn tuvьj, qazjрde mal өrjsjne analьp, ol çerlerde sьrlar çaьbьlatьn voldь.

Osь sьaqtь sudan vosatьp alьnoqan çaңa ucaskeler Germaniada da Eьsa men Vezер өzenderjnьn qьbьbьssьnda da var (karta, 70-vet).

Рьсьbьqtaьce sьraqtar:

1. Nemjster kylgn torpaqqa qaravidai, çemjs, tamь cөpter egjр qalaica cьqьmьn artьbьr aladь?

2. Kedei caruanьn sьrlarь pomeccik, kulaktardьn sьrlarьna qaraqanda syttj nege көm veredj?

Eger, marcьlardaqь nasostar көpke deijn toqtap qalsa ne volar edj?

Stasfurt qalasьnьn çaьbьndaqь Garts taubьnьn cьqьbь çaq etegjnen kali tьzь cьqadь. Bьl maңattьn varьbьqьnda saxtalardьn vasnalарь sausaqtьn salasьndai samsьp tьradь, olardьn çandarьnda ximia zavodtarьnьn asa zor korьustarь арpaq volьp tьzjлjр tьradь. Bьl zavodtar qoңьr көmjрджн kycьmen çьmьs jsteidь; qoңьr көmjр so-

ның қанындағы *Leiptsig* қаласының қасынан сьқарды. Қоныр көмiр мен кали тұзының қатар сьқуы, Германияның сол маңын химия өнерлi кәсiвiне айналдырғар сьверiр отыр.

Бiлi çerden тазартылып, çер тыңайтатын кали тұзы альнады, сонымен вjрге тырлj химиялық заттар сьқарылады. Мәселен: тырлj волаш, сабын, дәрj-дәрмек, фотография сьвдықтары тақы басқалар сьқарылады. Қоныр көмiрден; бензин, сылау майлар, гудрон, қарамал (автомобил çолына керектj) тақы басқа да көр заттар альнады; сонымен қатар çанар газ да альпыр, ол газдар тұрбалар арқылы өнерлj кәсiр қалаларына таратылады.

Бiлiрдан басқа көмiрден электр қуаты альпыр, сьқарғы voltj provod пен Берлин, Leiptsig, Magdeburg, Gannover, тақы басқа қалаларға сьверiлiр тұрады.

Солтустык Германияда қалалар көр; олардың барлығын да өнерлj кәсiптj қалалар деп айтуға волады. Өнерлj кәсiр Германияның барлық өлкелерiнде де бар. Ең сьқыс çақ четiнде Сьқыс Prussianның бас қаласы—*Kennigsberg* тұрады. Қалаларының ең улкенj, выкiл Германияның астанасы—*Berlin*. Бiлi Сре өзенiнiң воiында, соның Gafelge вагыр құлаверiсiне çақып тұрады.

BERLIN MEN GAMBURG.

Қартаюға қарар табындар. Берлинге келiр тысетiн қандай темiр çолдар бар (қайдаж сьқарды, қайда барды). Берлиндj Gamburg пен Stettin порттарымен қатынастыратын қандай өзен çолдары бар?

Berlin—Германиядағы электротехника өнерлj кәсiвiнiң ең iрj сентрj. Берлинде iрj паравоз заводтары бар. Сонымен вjрге машина құрылысы çана құрал саймандар iстер сьқаратын iрj заводтар бар. Берлин кiшiм-кечек дайлар сьқару çөнiнде Париçпен тaitаласыр отырады.

Berlin—Германия соқысқұмарларының сентрj воiыр саналады. Соқысқұмарлық мiнда Prussia көрелiнiң қолдауымен алдақасынан веiр ақ орн алуы. Бiлi қаланың барлық көселерiнде сендеi соқылысыр, сьрген лек-лек әскер отрәдтерiмен құралды facister товын көресiз.

Berlin қалқының сапын, көресiндегi сьргiс-тiғыс қозқалысып аль қарақанда Париç пен Лондоннан көрj кемiрек деп айтуға волады (қосымса №2). Берлинде метрополитен (çер асты çолы) мен çер устiнен саыноқан çолдар бар. Бiлi çолдар Берлиннiң ортасымен кесiр өтiр, оның четiне сьқарды.

Berlinнiң де құтымысылар тұратын сеткj çақтары, өте çаман. Бiлi арада не қыларын вjле алмай саналыр сьрген он мыңдақан құтымысыздарды көресiздер. Бiлардың көвj тұрқан рәтерлерiнен қуылыр сьқарылқан, сьитiр, уi içтерiмен, ескj çәсiктiң сынықыннан çасақан ласық-кыркелерде тұрады.

Berlin Германияның орталық çерjнде тұрады. Ол Европаны ватыстан сьқысқа—Париçдан Варшаваға қарай кесiр өтетiн маңызды темiр çолмен солтустыктен оңтустыкке—Stettinнан Vena мен Римге ватып темiр çолдардың воiында тұрады. Ауа çолы сьқарып Берлин Европа астаналарының вәргiмен де қатынасады.

Өзен çолдары мен каналдар Берлиндj екj улкен порт—Oder өзенiнiң құтылысында тұратын Stettinмен çана Elba өзенiнiң құтылысында тұратын *Gamburg* портымен вайланыстырады. Ол порттардан Берлинге деiлiн кiçiрек темiр кемелерj келедj.

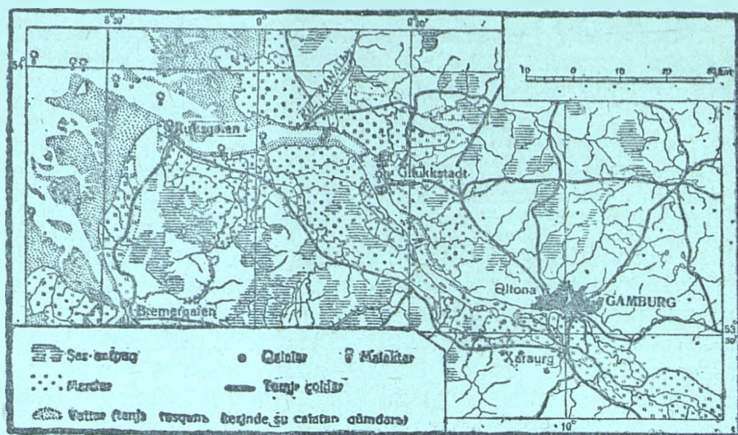
Gamburg—Germaniyanın öte maңызды portı. Ol teńizden 100 kilometr qasыq tıradı. Bıraq, odan teńiz sularynıń tasqын kezińde okean kemeleriniń қуғыне толық voladı (suret, 70-бет). Gamburg çer қуғын атақты porttarınыń wәjmen de yzdıksız qатынасыр, wailанысыр tıradı.

Bykıl dynie krizisiniń saldarınan Gamburg portındaqь kemelerdin қуғыsıj öte sireksisр qaldı.

Gamburgqa қарын Vezер өзенiniń woында okean portынıń wır jrisj—Bremen tıradı.

Рьсьқташые сырақар:

Soltystjk Germaniyanıń vastı temjr қолдары мен olardıń woындаqь қалалары kartadan көрсетjnder.

Gamburg қаласы қана Elba өзенiniń төменгі ағысы. Осы схемадан марс пен wатыны (su толығын қайтқан uaqтqa асылатын çerlerdj) тавындар. Судын tasqын kezińde kemeniń lotsmansыз қуғы nege сонca қып voladı.

ОРТА ҚАНА ОҢТЫСТJK GERMANIA

Germaniyanıń Ortalyқ çerleriniń көwjn tau massivterjalыp қатады. Bұл massivtiń kei çerj orman, kei çerj mal қайылатын өгjs voladı.

Bұл ormandar jri çer ielerj мен мемлекетке қатады, аqастарын меiлjнce қадаталар wақыр, сақтар tıradı, Қйлақан, қурақан аqастарды kesjр tazartadı; zıandy nasekomdarınan kyresedj, қығқыр алқан аqастардын орнына қана аqастар оығоызадı. Аqастары қаз-қатар тjziljр, тjр-тjк volыp тәrtjппен өседj. Eмен мен wuk аqастарын kesjр алып olardıń orндарына тез өсетjн: сыса, pıхта, қарақай сияқты қйғылыс аqастарын отыртады.

Аqас arасындаqь қайылымдарға, olardan қоқары араларға wıазь сунdj қоi өsjriledj.

Bұл çerdiń климаты soltystjk Germaniyanıń климатымен wjрдеi voladı, осы төп-реkteгj кең çerdj алып қатқан Bavaria ystjrtjне қара wıдай, арпа, сiлi, kartof өsjm-джктерj egjледj.

Massivтер arасындаqь kezdesetjн өзен аңғарлары мен оыстардын климаты сыы, әгj қйғоақ voladı, торпаqь қйғары keledj. Bıоқан қоқарqь-Rein оиратын misal etjр алуға voladı. Bұл оиратта сыра қайнатыр алу усjн асытыр мен cyгерj egjледj. Egjstjк-терjнiń араларында alma мен пәк аqастары да kezdesedj. Ystjrttiń wеткеj толақан сyзjм аqастары voladı.

Соньмен қават, Duisburg портъ теңиз кемелері арқылы Свetsia, Испания elderj-нен қоғары сорты теңиз рудаларың четкізип отыратын порт воіьр саналады.

Rur basseinjне қақын çerде Vuppertal, Kein (Rein özeninde) тақы басқа jг өнерлі кәсіпті қалалар бар. Rur basseinj мен оған қақын тйрған Rein алағы өнерлі кәсір орндарының ең сій çerі. Мйндай завод-фабрикері сій қалалар орта Англияның өнерлі кәсір аудандарынан басқа ес çerде қоғ.

Сондық кризистің уақытында Rur basseinjндегі өнерлі кәсір өндірістері қатты кемі-ді; көр сахтылар мен заводтар сйымстан тоқтатылды, сүз мындаған сйымсызлар сй-мыс таба алмай қанықыр қалды. Қазіргі уақыттақы facizm ykmetінің қапталасыр со-қысқа дайындауының себептін мйндақы өндіріс орны қайтадан көтеріле бастады. Yіткенмен сйымсызлардың көбі сйымсыз қалыр отыр. Kвarterден қуылыр сықарыл-ған сйымсызлар сахтының арасындақы қуыс yngіrlерде, çer кепеде, баспаға қыр-тырады.

Rur ауданынан кейін өнерлі кәсіп өркендеген екінсі аудан **Saksonia**. Мйндақы Ruda тауларының етегінен тас көмір алынады. Бұл өлкедегі кәсіпті қалалар: Дрезден, Елваның воіьнда тұрады. **Leiptsig**—кјтар басу қана аң терілерің өндер сықару сйымсыз сөнінде çer сүзіндегі jг орталық қала воіьр саналады.

Өнерлі кәсір ауданының үсіңсі—Silezia, мйндақы өнерлі кәсір орндары-ның бас қаласы Breslavl. Бұл қала Oder özenінің воіьнда. Қоғары Sileziadan көмір қана емес, *мырыс та* сықарылады.

Оңтүстік Германияның өнерлі кәсіп Soltystjk Germaniada қа-ра-қанда ондай өркендемеген. Bavariada көбірек өркендегені сыға завод. Бұлардың негізгі орталықы **Munxen** қаласы.

Tyrlі ойынықытар мен қарындастар Nurnberg қаласында сықарылады. Бұл қалада бұлардан басқа да өнерлі кәсір өндірістерінің бірнеше таулары бар, мәселен—хити (tyrlі воіьлар дайындау) өндірісі, электротехника, воіьлар завод (тау ақыстарының қанықытар пайдаланыр воіьлар воіьайың завод), тақы басқалар. Мйнда Әір тау-ларынан ақытын özen (Inna қана басқалар) суларының кыцтерің кең тырде пайдаланыр-отырады.

Қоғары-Rein ойратындақы өнерлі кәсір аудандары Main воіьндақы Frankfurt пен Rein воіьндақы—Mangeim қаласының төңрегінде тұрады.

Рысықтапыс сйрақытар:

1. Rur basseinjнің Germania үсіңсі сонса қыңды воіьпыңды себеп не? Bірнеше себептерің көрсетіңдер.

2. Оңтүстік Germaniadaқы аул сауасылықының солтүстік Germaniadaқы аул сауасылықынан айтымағы қандай?

Сайасттық қығылыс пен сауасылықының басты тырлері.

Germaniadaқы ystem tap—bank, завод, сахты, jг сауда орндары тақы басқалардың қоғасы мен ромессіктер (Prussiada ромессіктерді Junker деп атады) волады. Қалпы еңбексілер бұқарасы—сйымсыз, қызметкер, батрак, кедей-саруалар әлгі ystem tapқа қарсы тұрады.

Kapitalister мен ромессіктер ystemdjgінің тыр өзгерілген. Мәселен, 1918-сыл-да дейін Германияның ykmet басқару тәртібі монархия волатын. Оның басында им-ператор (Kaizer) отырған; соньмен бјрге ол бірнеше çeке мемлекеттерге бөлне-тің, олардың басында көрел (мәселен Prussia, Saksonia, Bavaria өлкелерінде), герт-соғ волатын.

1918-сылды алақында Germania дүние соқысында сөнлір қалды, қасықан, сүде-ген қалқы пен әскерлер императорды, ykmet басында отырған манархтарды қылатты. Бјрақ, сйымсызлар тавының революціасы дайындарының кемістігінен қана олақы-қы **басы** вор сүрген соціал-демократ партиасының басыларының сатылыр кеткенді-

dan Germaniadan tek Amerika Qırata Stattarь qana alda keledj (№ 3 qosъmca).

Kalı tüzьn сьqıru çönjnde Germania çer çyzjnde vьrjncj orn aladı. Al, ximia önerlj kəsьvjnjn örkendeuj çönjnde Germania tek Amerika Qırata Stattarьnan qana keijn qalıp keledj.

Germaniada tyrlj macına çasau men elektr saimandarьn сьqaru çaqtarь öte çetjлgen. Macinalarьdь көvj, saimandarьnьdь көvj set

memleketge әsrese — İtalia, Çaronia taqь vasqa elderge сьqarьlady. Soңqь uaqьtta, SSSR özjnjn ekj ves çьldьdь aq jсjnde, Germaniayьdь Evropaда vьrjncj orn alayьn önerlj kəsьvjnjn datuьn vьsьp ozdь.

Ökmet facister partiasьnьdь qolyьna көckennen berj varьlьq önerlj kəsьp orndarь soңьs saimanьn: mьltьq, snarəd, tank, soңьs aıroplanь, tüncьqtiratьn gazdar men ülandьratьn zattardь çasauqа çuьmьla kьrjсьp otyr.

Kөrcjles elder ucjn çana vьzdjн Sovetter Союзьna qaurь volьp otyr-qan vül çantalasьp qüraldanu Germania qalq саruacsьlьqьnьdь normaldь keregjn kemjtu çana vüqara көrcjлjгjnjн түтьnuьn kemjtu esevjnen çьrgьzjлjр otyr. Facister vasqarqannan berj qalqьdь tamaqtanuь öte nacarlar kettj.

Önerlj kəsьp orndarьnьn örkendegenj siaqtь çolqatьn as çaqtarь da asa örkender өsken. Temjр çoldarь öte çij salьnqan. Vьraq, çьrgьsjnjн sarcaңdьdь Amerika Qırata Stattarьnьdь роıьzdarьnan savanьraq der aıtuqа volady.

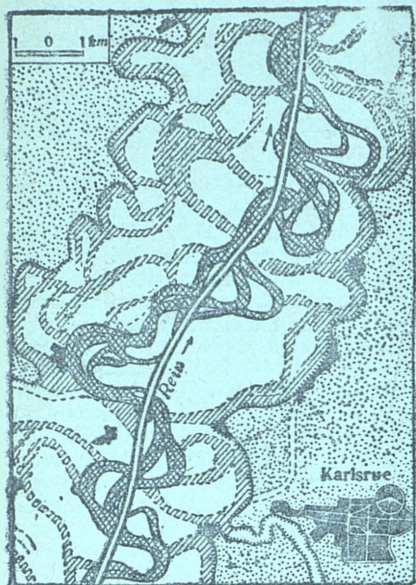
Germaniayьdь vastь özenderjnjн vьrj tereп kanaldarmen tütasqan. Osunday özendermen tasьlatьn çyk Germaniayьdь vastьs çaq çetjnen сьqьp, eң qıьr сьqьs çaq da syıtьp сьqьstan vastьsqa qaraj erkjn çьre vьredj.

Reinnjн eskj arnasь men soңqь toqan (plotina) soңьp çasaqan çaq arnasь (xema). Eskj Rein soncama nege ireп? Özen arnalарьn tyzeludjн su çoldarь ucjn maңьzdь volu sevej ne? (Qairaq taqь vasqalarьdь paıda volu sevejн көрсетjnder).

qai çerjne voisa da varadь—eң qıьr vastьs çaq çetjnen сьqьp, eң qıьr сьqьs çaq da syıtьp сьqьstan vastьsqa qaraj erkjn çьre vьredj.

Soңqь çьldarda Germania avtomobil çoldarьn көveijр salьp çatь. Olardь asfəltar, bitummen ty ep, өnder çatь. Bül çoldar көvjne soңьs maqsatь ucjn, soңьs kezjnde әskerdj vьr çaqtan ekjncj çaqqa tez çetkjzu ucjn tyzetjлp çatь.

Germaniayьdь tenjз sauda flottarь көp, sonьmen vьrge Germania

Eskj arnalар
Eң soңqь tezderdeгj arnalар
Qoldan jstelgen çaq arnalар

soqъs flottarъn da kuceitъp atъr. Ol flottardъ Kil kanalъ arqъbъ sol-tystik tenъzden Baltъq tenъzjne keltjuge voladъ.

Germaniаның а u а flоtъ kър, Germania исрatarъ pasairlerdъ отьrоrъzъr аьr, z erjnde volъn, kърles memleketterge volъn, исър kelъr отьradъ. Soqъs kezjnde, Germaniаның vил siaqъt kycъt aua flоtъ soqъs flоtъna ainalmaq. Syitъr, kърles memleketterdъn varъoqъna ylken aur-ater tuqъzъbъna tûmkjъn.

Germaniаның а u l caruасыьoqъnda vatraktadъ attъ eksp-loatatsialauda, macinanъ kър oldanadъ. erlerjъn mineraldъ zattar men tъndandъradъ, maldarъna aqъs em veredъ. enerlъ kъsjptjъn er-kendejъ aul caruасыьoqъna kърtegen er ndejtjъn mineral zattarъ men elektr motorlar verdъ. Bъraq, traktorlar men jъj aul caruасыьoqъ macinalarъnъn san aqъnъn araqanda Germania SSSR dan lde aida artta albъr отъr.

Germaniada astъq, kartof, tamъrъbъ emjster съoqъmъ oarъ. Sût ana coca caruасыьoqъ erkendegen.

Kapitalisterdъn ollarъnda enerlъ kъsjpterj varlarъ zderjъnъn ndjъs orndarъn treske (konsernaa) vъrjktjrdъ. Germania da ûmъs-sъzdarъnъn sanъ te kър, 3 millionnan artъq, ana olardъn varъoqъ semialarъmen асыuda. Esaidan rdem алmaidъ. Germaniаның ро-meccik, kulaktarъ te kър; olar zderjъnъn paidasъn kърbeitu ycъn, setjъn азъq-tylъkterjъn kъrgъzbeuge tъbъsъr, сеiten keletjъn astъq, et, maisiaqъt азъqtara salъnatъn poqlina (ва) salъoqъn erekce sjrъr отъr. Sonъn saldarъnъn, ol азъqtardъn vaasъbъ erekce ûmvattar отъr. Vил азъqtardъn ûmvattъoqъ Germaniаның епбекъlerjъne vatъr, olardъ tabъqtъrъr varadъ.

Germaniаның kommunistik partiasъ attъ uqъnoa tyskenjъne aramastan zjъnъn maqъna ûmъsъbъ ana albъn епбекъler ûrtъs-ьoqъn иьimdashъra отьrъr, facizmge arsъ geroilъq kyres ûrgъzъr отъr.

ITALIA.

Kоlеmъ—310 тьn kv. km. Qalqъ 42,5—млн.

Орнъ, секарасъ, ръcъnjъ.

Kartaa arар tabъndar. Po ezenjъnъn ûmъsъnda Italia erlerjъn ai parallel kъsjp edejъ? Ol parallel Sovetter Союзъnъnъn ai erlerjъn vasъr edejъ? Italia ai sa-attъq poistarda tûradъ? Italia aqalarъnda andai tenъzder (съanaq, vъazdar) var? Italia ûrъbъqta andai memlekettermen ceqtесedejъ?

Italia lрjъnъn vъraz vetkeij men Lombardia oipatъn, *Apennin* tûvegjъn, *Sitsilia*, *Sardinia* deitjъn ylken ekъ araldъ аьr atadъ; vилardan vasa ol dynie yzъlъk soqъstan keijъn vasъr kърkter Balan tûvegjъnъn (Tries, Fiume porttarъ var) vъraz erlerjъn алдъ.

Italia erortalъq tenъzdъn orta cenъnde tûradъ. Italianъn оsъ tûr-an орнъ r taraptaqъb eldermen tenъz arqъbъ оai atъnas asaъbъna te olailъ, оnъn ystjъne klimatъn da ûmsartadъ. Italianъn sol tystik aqъn lръ taubъ orcaidъ. lръ taubъ Italiaa tъrjstik eldъ ъber-

mei tūrady; әрj басқа elderdјн соқыс савуылың җасауына да бөгеу воыр тūrady.

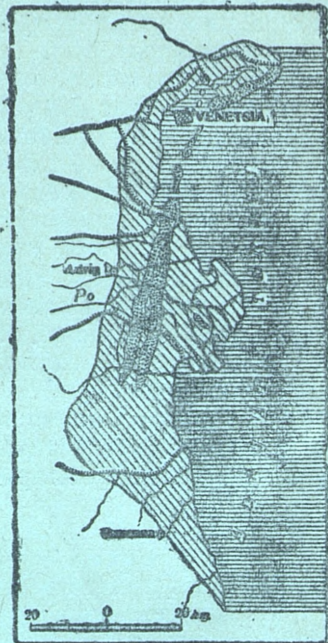
Italia җерj җерортаық теңздјн јејне сүюлыр кјрjр тūrady. Сондықтан ол ватыс, суюс екј җауынан да теңзвен қорсалады. Italia-дағы қолалы җерде тūrқан гавандарды ең вастылар: *soltystјгјнде—Genuia, Venetsia, Triest*; *ontystјгјнде Neapol, Messina, Brindizi.*

җаратылысынң васты тырлерj.

Картаға қарап тавыңдар. Italianың қатпарлы таулары қайсы? Өзен тасқыны җарқан ойраты қайсы? Сөген вулкандар қай җерјнде? Тітанулы вулкандар қай җерјнде? җер сјлкілүл јіп волатын җерлерj қайсы? Lombardia ойратын васыр ақатын өзендерj қайсы?

Italia җерлерjнј мөлсерj мен тау тјзектерjнј орндары (схема). Васты тау системаларының екеујн атаңдар. Ontystјкте олар қай җерге кейм созылады?

Көрсеткіш
 Ғылым-тарихи деректерде пайдаланылатын қызыл
 Ескі сарғыш аяқтар

Po өзенj deltasының Ғылым-тарихи. Вйғырқы теңз җауасында воққан қаланы тавыңдар. Ескј дундер мен теңздјн вйғырқы җауаларын җана тарихи заманда су саяқан қығылықты көрсетјңдер.

Italia—таулы ел. Soltystik җауында *Әлрjнјн* мәңгј ақ қар мен мәңгј мүз басқан вйк җотасы тūrady. Қардан төменjрек тыссең, вйк таудың валауса көк орай салқыны өседј. Тау беткейлерjнјн варығы да терең сай, тјлм-тјлм қолаттар (аңқарлар) волады. Осы қолаттарды воың қуалай өзендер ақады, өзендерjнде құллама сулар мен соңқалдар волады. Мұндағы өзендердјн ең вастысы—*Po*.

Lombardia ойраты—вұл ойрат ерте замандағы теңз сьқанақы; аққан өзендер җолай қунарылы лайды ақызыр әкелjр тұлва қыр таста-

қан; По өзенінің дельтасы (ағырауы) — Адриатик теңізінің осы күнде де сұрғысқа қарай ысығыр қер асыр отырады. Мұнан қырма қасыр вильдін осы теңіздің нақ қақпасында Адриа деітін қала волюқан. Қазіргі уақытта сол қала қақпадан 22 километр қасыр тұрады (76-беттегі суретті қара).

Podan wasqa, vil tenjzge Es özenj, taqı basqa көр йсақ өзender қйлады. Сондықтан, vil arada қана қайылар, арал, kosalar paida воір отырады; vular—тајыз sulь сьқанақтарды tenjzden vөлcekter тұрады, mйндай сьқанақ kelckjker l a g u n деп аталады. Lombardia оираы ус қақынан да таumen qorcaloqan severtj klimatъ kontinentai: Atlant океанынан соқытын қел emjn erkjn keljр четпейдй. Сондықтан, qьсь nedauir aiazdy sulьq (10° ke deijn) volady, qalyrtьdai qar қауады, viraq, qьсь mйндай volqanmen, қазы, öte ыстық keledj.

Түбектің вуқйі воірна *Apennin* тауы созылып қатады. Soltystjk vatьstь, Genuiez сьқанақының маңында Apennin тауы tenjz қақпасына төнйр keljр, tjk қарлана vјtedj; sol tjk қармен tenjzдің ekj arasь çjnckе әsie qündьzдық воір ketedj; ol—Italia Rivierasь деп аталады, воіь мәңгі қасыл қапрақты ақыстың вай-вақсалары volady, vaularyның jçj tenjzджк kurorttar мен vaqcalьq posejkeler volady. Bұdan қоқырағыр тау betkeilerjнде аралас ормандармен қаp-қасыл caloqn cөpтер өседj.

Arno өзенінің васы camasьна таianqanda Apennin тауының көрjнiсj kenet өзgeredj; yitkenj осы aradan klimatъ qұrqaq орта Italia bastalady.

Bil aradaqь тау betkeilerjнде қасыл caloqьndar мен ормандар volmaidy. Barьq çerjнде sйр-sйр vor caqьraыp қатқан izvestj қаланаc, ne volmasa tьkenektj qattь vйtalар мен syrensз seldjр cөpтер сьққан qыз tastar volady.

Apennin таулары мен Tirren теңізінің ekj ортасы төве-төве балақ тау воір ketedj. Осы төвелерден өтjр Arno, *Tiber* тақы wasqa өзender ақпады. Bұл өзender сақалық алавып қасырлар воіь саға-саға, ақығында maremma деп аталатын ватрақты қазырлар paida қылоқан. Bұл ватрақ bezgek аурының ұиасы voloqan; qazjrgj kezde vil ватрақ qұrqaтылып voluqа қақып. Maremma мен Apennin arasьнда vјrnece сөngen vulkandar тұрады. Bұлардың төңрегінде көр çerlerdj vulkанның kylj wasqan, sol kyl сьқымды көр veretjн topraqqa ainaloqan.

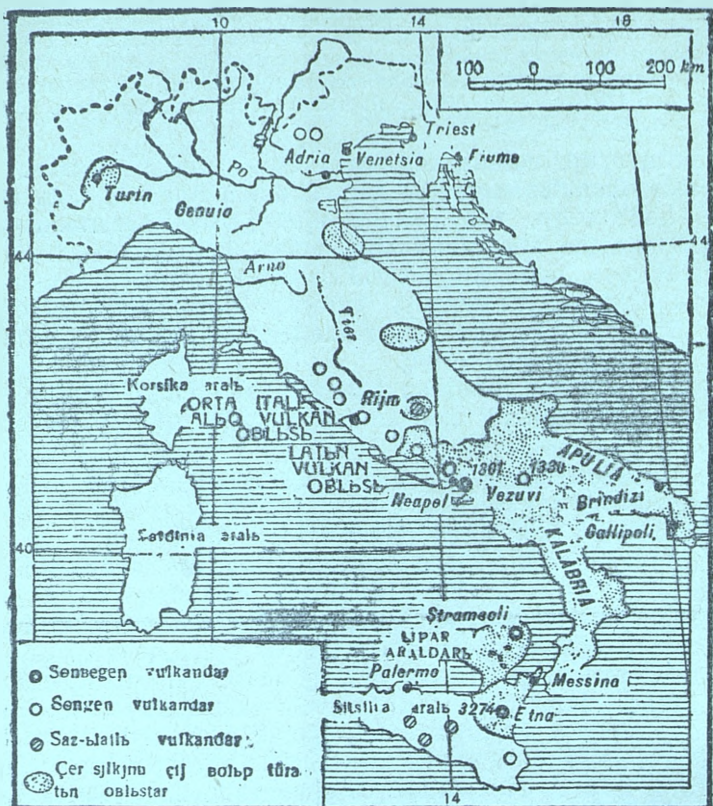
Oqtystjk Italiada Neapolitan сьқанақының нақ қақпасында тұтанулы *Vezuvi* vulkаны тұрады.

Oсы Vulkанның kraterjnen (йноқыынан) aspanoqa ыстық васыр, kektj vйlttan-дығыр тұрады; oqтьп-oqтьп qozьp atqьлар тұрады. Atqьlanудьң сонoqь kezderdegj kьctjсj 1906-қылы voloqan. Sol kezde 13 km aspanoqa vudaqtaoqan tytjn atqan, aspanды qartар vйlt wasqan; vйlttan naizaqai қақылдыр, kyrkjregen. Bjr kezde Vezuvidjн kraterjnen valьqoqan vombaralar atьloqan, төvesjnen қаға kraterler paida voloqan, vйrқылар, аррақ воір valьqoqan lavаның ottь selj aqqan. Sondai valьqoqan qozьdy vјr ақыны таудың васығында тұрoqan vјrnece selenderdj wasьp қоқыалып çjbergen. Ol aqqan seldjн enj 4 km voloqan. Vezuvi тауының soltystjk betkeijnde тұrоqan ус қаланы vйrқылаoqan kylmen, atьloqan qьp-qьзы соқты tastar wasqan, ol tastардың ylkendjгj vйrcaqтан bastap грек қақырақына (lapil) deijn voloqan.

Sitsilia мен *Sardinia* аралдары Африка мен Evроpany қосқан вугьны қүғылытқан қалқан çerлер.

Afrikanь Evроpadan vөлjр çjbergen çer astьның sol kьçj осы мақытқа deijn toqtalмай çyjр keledj.

Вийқан дәлел—вулкандарын атқылауы җана оңтүстүк Италия җерлерини демәҗ-демәҗ кычтј сјлкјнр тһрув, вил сјлкјну вукјл Оңтүстүк Италиада, әсресе, Ситсilia мен Калабриада көр боладь. 1908-җылы декабрде җер сјлкјну воһьр, Ситсiliaдаҗь Мессина деитјн үлкен қала мен Калаврия өлкесјндегј вјрнесе йсақ қалалардь ойрандар вийзр җьверген; осы вүлҗнҗлјкте 100 мыннан аса адам қт ғылған.

Италиадаҗь вулкандар мен җер сјлкјну аймақтары. Җерлерј җј сјлкјнр тһратһн қалалар мен аймақтардь атаңдар. Тһтануһь вулкандардь атаңдар.

Оңтүстүк Италия климаты. Апеннин тауларының вийк җоталарың қоспағанда, оңтүстүк Италияның климаты—субтропиктјк; җазь құрғақ, ыһьғ, җыһь җаңғыры, салқын. Көк җүзј әр иақт дерлјк ар-асығ җарқар тһрадь; җыһь кунј де көкте тһман деген воһмаидь, тек кейвјр кездерде қана вайһстан қара вүлттар сығьр, қатһ нөсер воһьр җауадь; вјрақ, вү да онца көрке сзыһмаидь, тез айығьр, кун җар-җығай васаидь. Аздаҗан суығ воһанмен де қар тһспейдј, тһссе де тауларында қана воһьр, ода онца көр җайрыһь. Сондьқтан, мһнда мәңгј көгерјп тһратһн ақастар мен вүталардың мақкис деитјн соқарь әседј.

Їагагыльс вайльць. Итальянць агагыльс вайльць оныць сувтро-
рикцьк климатьнда аана көвнесе вулкан кулжмен өндөлген қызы
торғақында. Тас көмжрмен металға өте кедей; вьрақ, „ақ көмжр-
ге“ өте вай. Ақ көмжр дегенжмз—көвнесе Әлрлнлн влк аоталарьнан
ақатын тау өзөндерлнлн қуаты; мұнан васа, тгамотға (Апеннин
тауларьнда), куькьк (Sitsilia) вай.

Рьсьагагыльс сьрақ:

Soltystyk Итальян, орта аана онтустык Италиадан, климат аөннде вольсн, аөрлнлн
веткь қырыльс аақынан вольсн айртмасын айыр вөрлдер.

SOLTYSTYK ITALIA.

Торғақы аса қынарль, Lombardia ойрать мол суль өзөндөрдөн
суьсьр тьрады, ол өзөндөр—Ро аана оныць салаларь. Бұл ойрат ұзыннан,
көлдөнеңнен ьлқы каналармен айқыталыр тартьлқан; каналдардан
аққан сулар егьстькке, вақсаға, қолдан еккен аақындьраға варады.

Каналдь көр өтжр қазыға оныць агагыльс аақыдай да қолалы; уйткенж, өзөндөр
тйьна сазвен арнасын толтыыр отьрады; сондьқтан, арна вьрте-вьрте кетерлжр, су
тамындақы егьстьктен недөуьр влк аады. Сол севөртж өзөнтлн арналарь екь-уьс қа-
ват тоқанмен қорқалқан. Вьртн ь кезде өзен суларь тоқандардь вьзьр, даланы
су аьр кетжр, қанса вьлнцьлк тьсьржр, аауаға қанса зян келтжрцьк едь. Ось кез-
де вьл уақыға сирек кездөседь.

Италиандар ең ойрат ватрақты аөрлержне куькьс пен аөм аөрте-
рлн егедь; ол аөртерлн вьр аызда алть реке дейлн сауыр алады.

Осьндай аөрлержнде сьр маьлн көр ұстаидь; сьрларьнан сьт, май,
лжмьк аьр, олардь қалаға аьверьр тьрады. Торғақы қырақытай аөрлержне
вйдай, аьгерь, қантқызылсаьн егедь (қызылсаьн қант заводтарына
тартьрады).

Астық егетлн егьстьк аөрлержне тьт аақында да, аьзлм де егедь; аьзлмдерь аақыға
сырмауьқтай оралыр еседь. Lombardia ойратьна кьн аөлесь көр тьседь, ьлқаль да
көр вольды; сондьқтан астықтарь аақы көленкелержнде тьгьр та рьседь. Тьт аақы-
нлн аақыға көр тьтқызылаидь; аақыға есьр аөтлө вөрген кезде, аауа өелдерь
аьбек қьрттарьн аьрау уьлн, аақыға кектеь аьлр, аақыға аьлр аьр кете-
дь. Аьбек қьрть аауаны уь вась саьн вольды деуге келедь.

Алайда, Lombardia ойратьндақы аауалар өте кедей, севаь: астық егьр тарқан
азьқ-туьлктерлнлн вөргн де төлетлн салықтарына төлер, өздерь қонторқайлаьр, асьқыр
отьрады.

Pomeccikтердлн куькьс плантасьларьнда аьлсь ватрак өелдер льстедь;
вьтлн аыз воль тьзөсннен су кецьр, қойу ватрақ сазда аьредь. Сьтлжр
аьсе де, алатын өьбек ақыларь тьртл аз вольды; аз өьбек ақымен
түру қып вольансонь аьмьста аьржр, аьақытарьн сьлжкке тосьр сорқы-
зыр сьлжк ұстаидь, ұстаақан сьлжктерлн өртекке өкер саьр, тамақ
тауыр аөлдь.

Lombardia ойрать аьқында көр вөредь, уйткенж, егьстьк аөрлерлн көннен васа
superfosfat, селитмен тьнаидь, вйдай аьқымынлн мөлөср вьр гектарынан 20 sentner
Әлрлн таьмен солтустык Апеннин тауларьнлн веткелержнде аауаларь—м а л ө с л ж р
көсьр етедь; маладарь аьл тьқында тау сьрларь („tirolek“) вольды; алқан сьт пен льстөген
лжмьктерлн қалаларға аөнтлжр тьрады.

Аул-аауасыльқымен қатар, дьнтө аьзлжк соқыстан келлн, Soltys-
тк Италиада өнерлж кәсьр те куькь өркөндөдь. Әлрлн мен Апеннин

taularьnan сыратьн варььь өзenderden ylken elektr stansalarь саль-
падь; вүлардан Milan, Turin, Genova, тацьь васқа қалаларға қоғарь
кернеулj tok сьверjлjр түрадь. Таудан ақпан қатть ақьн туьлj maci-
nalармен—мақтадан, сьвектеп mata тоқитьн фабриктерjндегj milli-
ондақан ұрсььдтардь аналдырадь; вүл фабриктеттен келтjрилген мақ-
та, Italianьь өзjнj сьп сьвектерj мен сасамаль сьвектерjн сьмьс-
таидь; сасамаль сьвектер қоғарьь аталқан қалалардьн химия завод-
тарьнда сасальр сыьадь.

• Soltystjk Italianььд vas қалась Milan.

Ol Lombardia ойратьньд нақ орталықьнда түрадь. Milanьд васьр вjрнесе темjр
қолдар өтетj, олардьн ен vastьсь—Sen-Gotard темjр қоль; вjрнесе avtostradтар да
өтетj, avtostrad дегенjмjз кен, тегjс, әсфәлттар сальнқан ylken avtomobil қолдарь.

Avtostradтар vasқа қолдь да же тәннел, не көрjрлер арқыль кесjр өтерлjк етjр
сальнқан. Mьндай қолдармен avtomobilder сақарьна 200 km сьуре аладь. Soltystjk
Italiada avtomobil қалынась өккенден, тjптj алысқа баратьн сьуктерdj avtomobil-
мен тасу темjр қолдарьдан арзан тьседj.

Turin—өнерлj кәсjптjн маңьздь вjр sentrj, Fransладан сыььр,
Mon-Senis тоннелjнен өтетjн темjр қолдьн воььнда түрадь. Turinde
ylken avtomobil zavodь („Fiat“) var.

Genovia—Italianььд portь. Mьнда кеме сасau мен macina құрььльс-
тарьньд jрj zavodтарь var. Genovia қалқыз Italianььд қана portь
emes, Sveitsaria усьн de сондай маңьздь port.

Venetsia—Adriatik теjзjнjн lagunьнде түратьн sauda portь.

Bьl qala вьсььқай аралдарға сальнқан; көсе орьна кjцрек өзenceler мен канал-
дар volадь. Venetsia қаласьнда мjнjр сьуретjн кьимелер мен рәеске орьнда қалық-
тар volадь. Қалау кjсjлер мен avtomobil сьуретjн сьерлер тек сарқалық көцелер қана
volадь. Каналдардан сальнқан вjрнесе сьуз көрjрлер volадь. Қаланың сәилуьь көрj-
нjсjн көтуге бурьуазиялық elderdjн turisterj сьj келjр тьїрадь.

Рьсььқтауьс сьурақтар

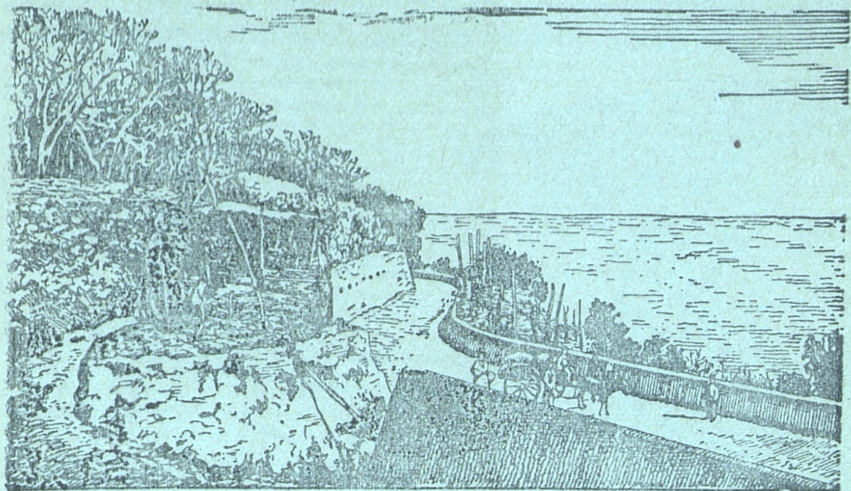
1. Lombardia ойратьньд қолдан суаруға қолалй volu сеveвj не?
2. Торраць сыььмдь volса da, Lombardia carualарь кедецjлjк көрjр, жеге сьй-
вьгадь?
3. Қартақа қарар, Lombardia ойратьннан өтетjн vastь қолдардь көрсетjндер. Soltys-
tjkten оңтьстjкке, ватыстан сыььсқа қарай қандай қолдар кетедj? (қалаларьн да атаң-
дар).

ОРТА ҚАНА ОНТЪСТЪКЪ ITALIA (ТЪВЕК ПЕН АРАЛДАР)

Ареннiн тауларьньд, өсьмдjгj сьуренсьз келетjн өрjстерjне қол мен
ескj қаладь. Қьсть кунj тауларьна қар тьскennen келjн, қойлар төмен
тьсьр, валақ тауларға, тjптj, maremmalarға сеjн варадь. Тау ара-
ларьндацьь ьлқалдырақ қолаттарда әдемj кактан өсьмдjктерj өсьрjледj.
Қазььқтарьна мәнжj сасыль сарпақты маслiн ақастарь мен роцьке
ақасьн egedj. Bьl ақастар қазьь құрғақсыльььда төзjмдj келедj.
Maslin (zeitun) ақасьньд сьемjсьнен olivko майьн көр аладь; оңтьстjк
Italiada вьl май, сьыг майьньд орьна сьуредj. Al, роцьке ақасьньд сьемjс-
терjн esek пен сьыльььа вередj. Варььь сьерjнде вьl айтылқандардан
vasқа сьузjм de өседj. Сьузjмнен vino сасайдь. Italianььд сьузjмнен
сасалқан vinosь өте арзан volадь. Сьерjнjн вәрjнде de mindal,
ақастарь өсьрjледj. Mindal ақастарь қьзқьлт гьлдj, сьұпар lьстj келjр,
сазььтjгьм вькjл оңтьстjк Italia, әсrese Apulianьд ауасьн қос қьл-

men aqъытър tйradъ. Mında aralarъndaqъ çerlerdj kuzdj kunj çытыр oqan kuzdjк vıdal ne ar a egedj, olarъ mai aьның jсjnde, ne lunnın vas kezinde pјsedj.

Onyстыjk Italia çerj jrј pomessikter menciјjnde, olarđың keң baltaq imenialarъnda—latifundialarъ voladъ. Latifundiada ne batraktar jsteidj—onda batraktar öte көр, ne arenda aqъ төлер çer alatъ keđel carualar jsteidj.

Italianъ Tirren tenjz çarjasındaqъ terras. Ekj dengelektj arbaqа astыq şep, esek çegjр akeljр varadъ. Çol volında çyzjm (çapraqсыз solau) men әpelsin (qnradaqtar) көrjnedj. Suret çыldың qai kezjnde salыnqan?

1933-çылы Italiada volъp көzjmen көrgen vjr kјsj vılay dep çazadъ: „Vjr kunj vjr batraktъ varъp көругe tura keldj. Batrak сым edendj lacyq yıde tйradъ eken. Onьmen vjrge, yı jсjmen ekj çoldasъ tйradъ eken, aьstan su tasъp әker tйratъp vjr esegj var. Yıdın jсjnde çyrgeñ tauыq. Menjñ qairan qalojan nәsem: sol yıdeгj kјsjlerdjñ vjr de vjr tyste de, saqat vjrde de, ekjde de tamaq jcken çoq. „Qacan tamaq jсesjnder?“ dep sıraqaьnynda, „saqat ycte jcemjz“ dep çauap verdj de, sol ökedegj batraktar kunjне vjraq ret, saqat 3 te qana, tamaq jcedj dep tysjndjrdj.

Naq sol kunj yı iesj aьтыр, tesekte çatъ eken, auruqа syt beru kerek qoi degenjnde, көzjне mөlt-mөlt çasъ keljр, çauap verdj. „Syt deisjz ve... Onь vjz qaidan alamъz? Vjz, tjptj dьnyde syt deitjñ as var ekenjñ iьmyqanvız. Mjñe, тына balalarъm mektepke varъp oqu oqymaidъ; mektepke kijр varatъn kijmj çoq; ol vılay çыrsъn, tjptj kјtar alatъn da aqça çoq“—dedj.

Vau-vaqçalarъ men çyzjm egjsterj tyvekte de, araldarda da, tenjz çaqalarъnyң vәrjnde sьnsъp tйradъ. Әsrese, tau men төbelerdjñ vılaq сыqатын bekejlerjnde çaqсы өsedj; mұндаl çerlerge figl, әpelsin, lımon çaqçъ сыqadъ.

Bekejlerdjñ öte tjk qıa vor kelgen çerlerjñ temjр qıraldar men ne dinamitpen vйzъp, terrastar çasaqan; alaьqьlar aqçan. Osьndaı onьdarda tьrjñ vau-vaqçalar men çyzjm өsedj. Osь terrastarda italiandar tьnvastan yzджksjz çы vol jsteidj; tjptj qьсыñ kunj de çerlerjñ aьтыр vйrсаq, ovoc, sarьmsaq, kartof egjр çatadъ. Kartoflarъ çazoь-

tigrin erte pşedj. Italiandar kartoftarın aladı da sol kezde kartof qymvat satyların soltystjktegi Svetsaria, Germania, Anglia sıaqtı memleketterge çeneltedj.

Çıberjgen vül kartoftan tek sâudegerler qana paıda koredj, al, onı satqan sarualarda esııq alarlıq ta aqca qalmaidı; öndırjgen azıq-ıljıkerj çerjnjç arenda aqıı men salıqtarına teleuge zorqazorqa qana çetedj.

Sitsilia aralıñıñ cetterjndeğj vau vaqcalar münan da âdemjrek; yitkenj, onda tau etekterjnen sııqtarın vılaqtar kôr, olar vaulardı qoldan suarır tırıqca çaqıı. Bül vaularıda â pelsin, limon, mandarin ösedı. Sitsilia aralıñıñ vau-vaqcalarınan alıpatın

Vezvı taıı men Neapöl. Vulkannıñ tıñıs tırqandaqıı. Tövenjñ sol çaqında—Somma (eskj kraterdjñ cetj) tır. Bergj çaqında tırqan aqıı—pınıa (Italia qaracıı).

çemjster öte kôr, sol çemjster Evropaqa çyk âkeletjñ kemelerge tola tıeljç çatadı.

Önerlj kâsjvj. Öntystjk Italianıñ önerlj kâsjvj örkendeulj emes. Qalalarında tırjı fabrikterj volqanmen olardıñ varlıqı da kjkene—ne konservj (çemjsien daıñdaıtın) zavodtar, ne dermen-der, ne makaron fabrij (italıandar makaronı öte çaqıı koredj). Orta çana öntystjk Italia qalalar kôr volqanmen, onca yljken volmaidı, olarıda tek sauda qana örkendägen.

Apennin tıvegjnç eç yljken qalazı—*Rim*, Italianıñ astanası; vül Tıvr özenjnç volında tıradı. Kım öte eçelgj qala, salıñqarına 2

ның сыдан артырақ болған. Римда ежелгі заманның тарихі ірі ескерткіштер мен Италия іскusstvosының музейлері болды.

Неапол—Италияның маңызды порт. Мұнда кеме құрылысының заводтары бар. Неапол—Vezuvi vulканына қауіпті аймақта болды.

Неаполға қауіп, рим сиртінде ескі қаласы Pompeia бар. Pompeia vjzdn ерамыздан 79 жыл ішін. Vezuvi тауының атқаланған кезінде тастар мен күлді астында көмілген қалған. Pompeianь vertjn uaqitta qazğan; tabылған нәрселер—eskі рим қалғандарының үй сәтандары, zeinetj aspartar мен suretterj Neapolдjn үлкен музейінде сақталады. Neapolдjn tystjgінде көрінсј әдемі өте сәулі ондардың vjzj, kјjrek қана Kapri аралы тұрады. Kaprida „kөk yagır“ бар. Yүgјrdjn қағым теңіз суымен толған. Kapri аралының климаты өте жұмсақ, осы аралда көр uaqıtqa sejn sovettjn атағы ылы қауіпсіз—Maksim Gerki тұрды.

Brindizi—Adriatik теңізіндегі порт. Turin—Kale—Brindizi темір жолы осында келіп өтеді. Bатыс Evropadan India мен Suetske сүретін қоласулар Brindizige sejn, темір жолмен келіп, сол қерден кемеге мјnedj.

Palermo мен **Messina**—сетке апельсин, лимон сықаратын порттардың маңыздылары.

Италия қалаларында көркем суретті галереялар, тарихі ескерткіштер көр; оның үстіне Италиада кун сәулесі қауіпсіз, көк сүзі ар-асық вор тұрады; мұнымен қабат, теңіз сулары да төр-мөлдi болды, ијне, осы қауіпсіз—Италияда буржуазия туристері көр тұрады. Италияны көруге қызықтар тамачалары келген буржуазиялық сапаршылар Evropa мен Amerikanьң түрлі мемлекеттерінен (көбінесе қыстың айағы мен көктемнің бас кезінде) ақыры келіп қатады.

Сауасылық мен саіасі құрылысының басты түрлері.

Evropadaғы басты imperialistік төрт мемлекеттің (Germania, Anglia, Fransiа, Italia,) ісіндегі ең кем еркендегені Италия. Fabrik құрылыстары мен ватрактардың енек ақылары, сауаларының табысы сындар келгенде айтуға тұрмайтын өте аз.

Dynie сүзілік соғыс алдында Италиада буржуазия мен pomecikterдj ystemдjгj конституциясы корөдік түрінде сүргізілген: корел үкметі парламентпен ізгіндеген, үкметті парламенттегі партиалардың қайсысы көр болса, сонысы сайлаған. Dynie сүзілік соғыстан кейін Италияның барлық қерінде revolutsiа qozqalьь kyceidj; ol qozqalьь буржуазияның үрейі ұсынды. Айақында, 1921-жылы буржуазия—үкметті facister partіасының қолына берді (соғысқа Germania буржуазиясы да осылай етті). Италияның facistік үкметі өзіннің іскі қана сиртқы саіасатында зорлық-зомбылықты қолданды. Italia facisterj negjzder келгенде елді German facisterjнің қолданған методтарымен басқарды.

Италиадағы қоласу қерді барлық дерлік ірі pomecikterдj қолында; қерлерінің pomecikter қолында болуы—аул сауасылықты өркендетуге үлкен кедергі болып отыр. Олар қерлерінің ucaskalar сауаларға өте қымбат вақаммен арендаға берді. Сауалар аренда ақысын көр қынысырпен әрең дер төлер, өз сауасын қақсартуға самасы келмей қалады. Ontystік Италиада, әсіресе, Apulia өлкесінде pomecikterдj latifundia аталатын үлкен іменілер болды; бұларда ватрактар—құрылыстың тек маусымды кезінде қана істейді. Италиада осы ретпен істейтін ватрактардың саны 4 million; бұлар қылың көр uaqьтjн құрылыстың өткізеді, ес қерден қардем алмайды. Сауаларға қердің

ауыр аренда ақысынан басқа самадан тьсқарь ауыр салықтар салынады.

Сьрьмдь көр беретін Italian-дь ьері ьақарь Lombardia ойрать волады. Тувек пен аралдарьнда егін өнїмї Fransia мен Germaniankї-пен көр кем волады. Italiada ьїмь маль мен сьт малдарь да Fransia мен Germaniankїнен көр кем; астьқть оғанда валақь қол оғақ пен салынь қолданадь; топрақть maidalar босату ьейн вей-

ьерорталық теңїз ьақаларьна егїлетін апелсин ьана онь сетке ььақару. Apel-sinnın қай ьерде көр егїлетїндїгїн айтандар. Әпелсїндї қай ьаққа, қай мемлекет-терге ььақарадь?

тесе қолданадь. ьызїм егїстерїнїн көлемї, ьызїмнїд ьана ьемїс-тїк өнїмї мен олівке маїьн алу ьақьнан Italia мемлекет беретїнен Evropada вїрїнї орн аладь. Lombardia ойратьна отьртқан тьт ақасьньн көлемї де Italianь сїкї ьїбек ьақьнан Evropada вїрїн-сї орға ььақарь. Вїрақ, кризїстїд салдарьнан Italiadan сетке ььақарьлатын апелсин, лимон, ьїбек ьақь өте кемїген. Lombardianьд ьїбек тоғу өндїрїсї де төмендер қалды, ьїткенї тьт ақақтарь кесїлїр аїьнған.

Дуньте ьызїлїк соқььса деїгнї Italia аул саруасьььь васьт мемлекет болған. Соқььстан кейїн, Italianьд өнерлї кәсїпї өркендей бастадь. Lombardia ойратьндақь таудан аққан өзenderїне электр стансаларь салынды; avtomobil мен авїатсїа заводтарь да өстї.

ьасамал ьїбек өндїрїсї де өркендедї; вьїл ьөнгїнде Italia вькїл ьер ьызїнде алдындь қатар мемлекеттердїд вїрї boldь. ьїбек пен мақьтадан тоқьлған мала Italianьд ььртқь саудасььнда ьїкен орн аладь.

Italia металды сетен әкелген рудадан қорытьр аладь; мұнь сетен келтїрген көмїрмен, не электр тоғьмен қорытады. Fabrik, zavodtarьнда їстейтїн ьїмьььььььньн салы ьақьнан Italia Fransiadan, әсресе Germaniadan вїрнесе есе кем. Germaniadaқь сияқть, facis-

ter İtaliyanın varlığı ənerli kəsəvün əzderjnjn vasyr alu salasattarın jske asrı ucjn kerekli ərtirli soqırs qıraldarın daıındaıca qım-sar otır.

İtaliyanın te mjr çolı Fransianjkınen ekj ese kem; keme çyretjn ezen men kanal çoldar tırtı çoq der aıtıca voladı. Vıraq, İtaliada avtomobil çoldar çaqırs, ərese, terjstjk çaqında sıj kezdesedj.

İtaliyanın koloniasının kövj Afrikada, olar; Livia, Eritreia çana Somelidın vırqatar çerlerj

İtalia facisterj çanıdan kolonialar vasyr alıca çana əzljnjn vasa-qa elderge ıqralın çyrgjzuce ımtılyr otır. Ol 1936-çyly Avissiniyan vasyr aldı. Çana Germaniamen vırgı İspaniada facisterdjn köterjlı-sjn daıındadı, oqan əzderjnjn əskerlerjn çıverdı, syıtır İspaniyanın zaqırs respublikalıq əkmetjne qarıs soqılysr otır.

Ръсықтауыс сйрақтар:

İtalia kolonialar qandai tenjzderdjn çana qandai okeandardın çaqasında?

ISPANIA.

Çer kölemj—553 mın kv. km. Qalqı—24,6 mln.

Аыр çатқан орн, секаралар, çerjnjn çалр рјсјnj.

Kartaqa qarap tavındar. İspaniyanın ortalıq cenjnıen qandai parallel vasyr etedj? Sol parallel İtaliyanın, Tyrkianın, SSSR-дын qai çerlerjnen etedj? İspania saqattıq polıstardın qasıylarında çatır? İspania qıyılıqta qandai memlekettermen cekiesedj, ol sekaralıqtar qai çerlerde?

İspania—Pirenei tyvegjnjn kör çerjn alır çatır; sıqırs çaqtaqı Çerortalıq tenjzımen astasadı, bıl tenjzde keme çyrjsj erte zaman-da vastalıp, ərkendegen volatın; al, vatıs çaqta İspania Atlant okean-ınmen astasadı; bıl okeandı en vırcınej ret kesjr ətken İspania kemelerj volıqan, ol kemelerdj Kolumb vastaqan.

İspaniyanın soltıstjk çaq sekaralıq Pirenei taularının vııymen etedj. Al, ontıstjkte Afrikadan enj tar Gıbraltar vııqazv arqılı vıljne-dj (Gıbraltar vııqazvının enj 14 km). Bıl asa maqızdı vııqazvın soltıstjk çaqasında Gıbraltar der atalılın Angliyalıq qamal, port var; ontıstjk çaqasında Seuta deitjn İspanialıq port var.

İspaniyanın sostavına *Balear* araldar da kjredj.

Çaratılısının vastı tyrlerj.

Kartaqa qarap kersetjıder. Qatparlı ças tular men eskj massivter İspaniyanın qai çerlerjnde çatır? Qatparlı ças tular men eskj massivterdj atap etjıder. Atlant okeanına qandai əzender qıladı? İul ayında, yanvar ayında İspaniyanın çerjn vasyr qandai izotermelar etedj? Sol ailarda İspaniada qandai çelder vasyr voladı? Çalıp-sasıp İspaniyanın qai çerjnde kör tısyedj? Kyn çarqırs çenjnıen İspania men Angliyanın salıstılysr kərjıder.

İspaniyanın soltıstjgjnıde ças qatparlı *Pirenei* tuların çatır, olar tyvekterdj materikten beljr tıradı. Bular vırnece qatarlanqan tau çotalarınan tıradı. Mıının jcnıdegj en jrjsj İspania men Fransiyanın sekaralıqında çana köterjledj. Tau ərkeçerjnjn vasynda męngjlık qar çatadı, çalqız aq keıvjr çerlerde męngj mıızdar tau etegjne sır-

qanar tısjr çatad, vıraq vılargıd kölemj Əljı taularınkjen ana qırılm srek. Pirenei taularınk qatrarlar *Kantabri* taularınen çaldasır çatır (86-vettegj kartanı qara).

İspanianıd oıtıstıgjnde sozıjır çatqan *Andaluz*, *Sierra Nevada* qatrarlı taular vır (olarıdın ıstıjndegj qarlar çaz ortasına deıjn çatad).

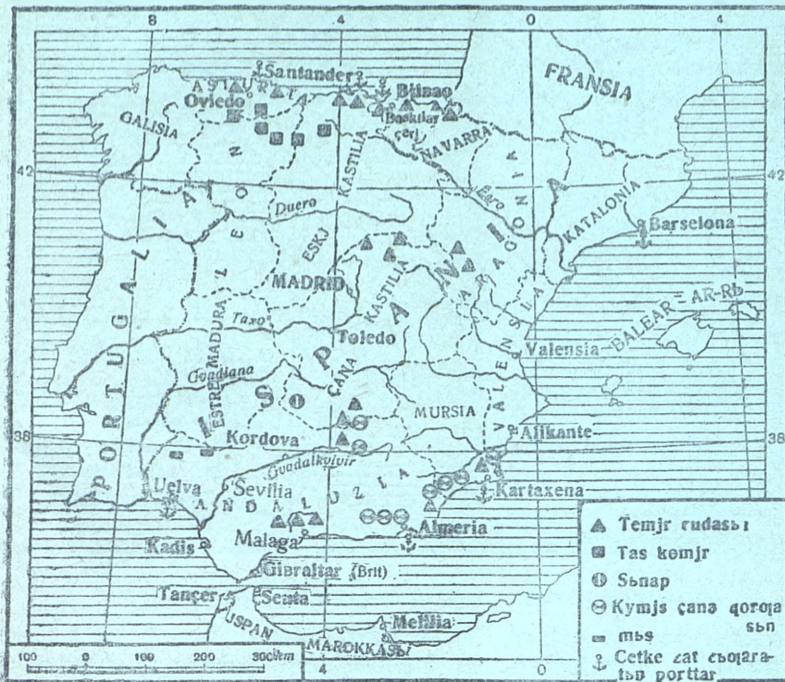
İspania çerjnjn vektj qırılmı.

Pirenei tıvıegıjnı kövjn keç massiv alır çatır, vıl massivtjn tegjsteu çerj *Mezeta* dep atalad („Mezeta“ ispanialıqtar tıjnde „stol“ degen soz). Mezetanıd vetj qasvırlar voıe tegjsteıj, maidalanqan (eskıjıkj zamanda vıl arada öte vıjk taular volqan). Öz keзде Mezetanıd ıstıjnen alasa qana tek ızılme taular qana köterıjledj, Misalv, *Sierra-Gvadarrama*; vıl taular Mezetanı ekj ıstıjrtke völedj: vıj—eskı Kastıllıa ıstıjrtı, ekıncısj çana Kastıllıa ıstıjrtı. Vıl ıstıjrtter çalır alqanda vatısqı qaral ıldı volad; vıl ıstıjrtterden vatısqı *Duero*, *Taxo*, *Guadiana* özenderı aqadı. Olar okeanqa qırılmarda ızken sarqırmaqda aınaladı. *Andaluz* oıratınan vatısqı qaral *Guadalquivir* özenı aqadı, vıl oıpat çer vetıjnıd tömen tısjr səğıjnen rajda volqan.

Evro özenı aqatın Aragon oıratı da osvıatca sıvqan.

Испанияның қызыл темір мен мыс рудаларына, одан соң, көмірге, зыпарға, қорғасынға, күміске өте бай (87-беттегі картаны қара).

Климаты мен өсімдігі жағынан Испания бұқалды қана құрғақ аймақтарға бөлінеді. Бұқалды аймақтар солтүстік батыс мен Бискай сырғанағының жағалығында қатады. Ой араларда батыстан үнемі бұлт көсірі, қаңғы қауыр тұрады; тау қолаттарында сағғыр ақпін сулар ақыр қатады; тау беткейлерінде балауса көк орай салқынды тоқайлықтар болады, көлеңкелі ормандар өседі; таудың етек жағында кастан ормандары, қозғарғақта емен, виш ормандары, одан да қозғар—қарағай ормандары болады. Климаты жұмсақ бұқалды; қысы болады, Франциядағы Бретан климатына ұқсас келеді.

Пиреней түбегінің пайдасы қазыналары.

Испанияның устірттерінде климат салқын, континентал болады, океан жағынан соқатын желдер түбектеді бікің қіектерінде көр бұқал қалдырады да, іскі өлістайына құрғақтан күйде қетеді. Қауыр-сасын бұл арада қылың қысmezгілде туседі; үлкені, бұл кезде Испания арқылы қар іа қаңғыр әкелейің сиклондар өтеді (қыстың орта кезі). Саздың күңі бұл арада ыстық, құрғақсылық болады (88 бет. картаны қара). Осының салдарынан Испания өзендері жағатырғым табызданыр кеме қытуге қолайсыз воыр қалады.

Ystjrtterde esjmdjk az volady, vül arada äfa deitjn sör pen-
tjendj vütarlar ösetjn çavaib dalalyqtar kör orn alady.

Äfa deitjn sör (seleudjn vjr tyvj) savymai tñr çuqar çalyqanyñ özinde de
çolalarça çaqsy azyç volady. Vül seritjn çarçaqy iizyn çana tbyz keledj, sondyç-
tan ol serpen arçan esjledj, korzinka, sandali toçylady; onyñ ystjne, vül serpen
çaqazdyñ eñ çaqsy sortary çasalady; vül sör—çaqaz çasau usjn Angliyaç çä-
çberjledj.

İspaniyanñ ar çerjne tysetjn çalyb çalyb mөлçerj.

Çyqyştıç-vatysta çatçan Andaluzia öiratynyñ tyvegj men Çerota-
lyç tenjçdñ çalybçatarynda klimat subtropiktjk: çyb—ajazsöz,
çayçyry, çazy—ysç çayçyrsyz volady. Çerjnj topraçy çyb to-
raq; vül arada maslin, roçka aqasy; provka emenj ösedj. Vül aqactar
Pirenei tañynda Kataloniada yknen orman volyr ösedj. Andaluzia
öiratarynyñ tystjkk çaraçan çerde çırma rəlmasy, tırij çant çıracy-
ösedj; vül ara Evroçadaçy eñ çyb çer.

Saiasi çıgıbyş men çaly çalyçalyçynyñ vasty tyrlerj.

Kartaça çarar көсетjüder. İspania çalyçatarynan vasça elderge varatyn tañ-
yçdy tenj çoldaryn көсетjüder. İspania porttarın atar etjüder. Temjr men mas
rudalary çana tas kemjr çyçatyn belgjly audandaryn көсетjüder. İspaniyanñ astana-
syn çana sol astanasyna keletjn temjr çoldardy көсетjüder. İspaniyanñ Katalonia,
Baski Elj deitjn avtonomialy beljkerjnjñ çai çerde ekenjñ tabındar,

Çer kölemj çaqýnan Ispania Evropada (SSSR-dy çospaqanda) ekjncj orn alady, al endj, qalqy çaqýnan ves memlekettjn soňnan keledj (2-tablitsa). Pirenel taularynyñ batys çaqýnda türatyn baskiler bolmasa, Ispaniаныñ basqa qalqy ispan tjljnde söyleidj, al endj, baskiler—kavkaz qalqtarynyñ tilderjne úqsastau keletjn tjlde söyleidj. Ispania tjljnjñ vjr tyrynde söyleitjn katalontsýlar; katalonia söyleitjnjñ pransuz tjljmen edäujr úqsastaydy var.

Ispania qalqynyñ asa көpçiljgj carualar men vatraktardan, sondyqtan, olar çerdj romeccikter men „çjrkeu knäzdarýnan“ arendaqçy alady, çjrkeu knäzdarý degenjmjz katolik episkoptary men monastýrlar.

Romeccikter men ruxanilardyñ zorlyq-zombylydy Ispaniada çasýrlar voýna sozylqan; ol kezde ykmet basýnda koröldar volqan; vjraq, çaqýn arada revolutsia volyp, sol revolutsiаныñ nätiçesjnde ispan korölj qulatyldan; syitjr, Ispania virçuaaz-demokratialyq respublika volyp sydçan. Respublikаныñ basýnda prezident türady, ykmettj prezident taqayýndaidy (ministrler keñesj); al endj, prezidenttj parlament („kortes“) sailaidy. Katalonia men Baskiler Elj avtonomialy elder.

1936-çyldyñ iuljnde Ispaniada vyljncjlyk көterildj, vül vyljncjlyk-tj Italiаныñ, Germaniаныñ, Portugaliаныñ facisterj daiarlaqan. Vyljncjlyk salucýlar romeccikterge, jrj virçuaziaqça, ruxanilarqça, syienjr, Ispaniаныñ zandy ykmetjne qarsy soqys көterdj. Vül soqys-ta, vyljncjlyk salucýlar Germaniadan çana Italiadan keñ tyrde çädem aldy; Germania men Italia „özj tjlenjyr soqysqa varucýlardy“ çjberjr çatarmyz degendj sýltauratyp, vyljncjlyk salucýlarqça: tanklary, samolöttary, zeñvjrek balareialary, pulemölterj taqysyn taqylary var, tolyp çatqan әskerler çjberdj, onyñ ystjne vül memleketter Ispania çaqalydyña soqys kemelerjñ çjberedj, ol soqys kemelerj vyljk salucýlarqça çädem beredj. Mjne, osylyñ nätiçesjnde—vyljk salucýlar vukj Ispania çertjnjñ çartyсына таiaуып vasyp aldy. Vjraq, respublikacyldar vyljk salucýlarqça qacyly çairatpen qarsy túryp kycyt, batyl armia qúryp aldy. Vül armia vyljk salucýlarмен interventterge qatty soqdy berjyr kyresude. Otаныñ kavalaqça tysujñ tjlmeitjñ çymýsýlar, carualar úsaq çana orta virçuazia, Ispaniаныñ adal niettj úldary respublika тыныñ astына çinalыр vjrykjtj. Vül kyreste vasýlyq röl Ispania proletariатыnyñ qolynda çana onyñ geroily avangardysy—Ispaniаныñ kommunistjck partiasynda. Ispania proletariaty—facisterge qarsy kyresude еңбекчилердјң қалың көпçiljgjне syienetjñ, ekjncj tyrde aitqanda, qalq frontyna syienetjñ ykmettj qoldaidy.

Ispaniаныñ qalq caruacylydynda vasty reldj aul caruacylydy alady. Aul caruacylydy Ispaniada әrtyrj volyp keledj.

Klimaty yldaly Biskal sydçanaqynyñ çaqalyqtarynda Asturin men Baskiler Eljnde—carualar tau etekterj men төbelj çerlerde çygerj egedj, al, vüdan көrj çoqarыraq tau betkeilerjnde qaravıdai egedj. Carualar klever de egedj, taudaqy valausa toqailyqtarda sauyñ sıylary men çumys өgјzderjñ өsjredj (өgјzderjnjñ myljzj ylken vola-

ды). Көбнесе, төбөсү қарағанда заломмен қабылған уйлерінің қазында сауалар кемісті үлкен вау-вақса өсіреді; ол вау-вақсаларында алманың қақсы сорттарын өседі (бұл араның климаты өте ықпалды болғандықтан сүзгіні өспейді) (87-беттегі карта).

Ескі Кастилия мен Қана Кастилияның устїртерінде Испания қалқы күздік астықтар егеді, егетін астықты ыдай мен арпа. Бұл егістерді құрғақшылықтың аяқ кезінде, күзгі қана қысы қаңбырлардың алдында, октябрь айында егеді; егінді май айында іа іун айының бас кезінде қинайды. Астықты қинап алған кезде, далалықтар саң басқан сүр-сүр қазақ болып қатады, тек әр қерінде қана қел дермөдер көрінеді.

Қалқы майданының Испанияна дүрөндер, капиталистер қана дїнсілдер үстемдік құрған ескі тарїптен кїзілген мұра қалды. Бұл жерлердегі ва-сүр алып отырған қерлердегі сауалар мен вақтар іасықтарда тұрады, сауалардың құралдары ескірген адам заманды құралдар, мысалы: олар қерді ақас соқмен (дүрөсін айтқанда, воғазда тартқыспен) қытады, бұл ақас соқалары вїздіні осы дүрїрїмїздіні бас кезінде Испанияда көр қолданылатын соқалар тарїзді. Республикалық Испанияның қалқы майданы сауалардың тұрмысын қақсарту қонїнде көр құмьстар істеді. Оларға бұлїнсілїк қасаған қер іелерінің қерлеріне қана аул қаруасын құралдарын алып берді.

Устїртермен тауларды өлға сөбі өсетін тың далалықтар алып қатыр. Бұл далалықтарда қойсылар біазы құнды мерінос қойларды қайып қүреді. Қысты күнї далалықты қар басқан меңгілде қойсылар қойларын таудың етегіне қарай тїсіреді.

Андалузия ойраты мен Қерорталық теңіздіні қақпалықтарында Испания сауалары—егістік қерлері мен вау вақсаларын ерте заманнан бері қарай қолдан суарып келеді, суды тау өзөндерінен, бұлақтардан тартады. Мұндай қолдан суарылатын қерлер гуерта деп аталады. Бұл учаскеларда құмьсы қы воіе тоқтамайды: өсімдіктердің вїр тырлері гүлденіп тұрған кезде, екінсілдері іїсір тұрады, ал, үсінсілдеріне қер қытылып қатады. Апелсін, лимон, анар, іңір егілген қерлердің аралықтарына ыдай, қүгері, күрїс, вов, іспан қуасы сықылды өсімдіктер егіледі. Валенсиядағы гуерталар күрїс сықымды қақпанып қер қүзінде вїрїнсі орн алады¹⁾. Вїрақ, гуертала маңызы орн алатын апелсіна мен лимондар. Үткенің бұлар Ерания, Англия қана СССР-ға өткізіліп тұрады. Сондықтан Испанияның сыртқы саудасында маңызы зор.

Гуерталар тек ойран қерлерде қана емес, теңіз вен өзөндердің қақпалық беткейлерінде де болады. Бұл террастар Испанияда көбінесе қолдан суарылады, су өзөндерден каналдар арқылы келеді. Ал, енді, маслін (зейтүн) мен сүзгіні қолдан суарымайды, өр бетімен де өседі. Сүзгіні егілген қерлер, әресе, Андалузияда, мысалы Херас қаласының маңында, оған соң Малага қаласының маңында көр қерлерді алып қатады. Бұл сүзгіні құрғақшылық қерлерде іккенті айтана тарїзденіп көрінеді, вїрақ, одан қақсы сортты винолар істеледі.

Өнеріі көсір Испанияда аз өркендеген. Қазва байлықтары селдер капиталистерінің қолдарында. Қазва байлықтары алыпатын белгілі қерлері: Баскїлер Елі (темір), Астүрия (көмір мен темір), Андалузияда (мыс пен сынар). Рудниктерден Испания құмьсыларының қол күсї-

¹⁾ Вїр гектарынан 65 сентнер тїседі: вїл Қарониядағы күрїс сықымдысынан өкї есе, Індіадағы күрїс сықымдысынан 6-7 есе артық.

Valensia men **Malaga**—kөркөм гуерталарда түрөк қалалары. Бул қалалар қеміс пен винонь сөтке сьқару қоньнде маңыздь воьр тавь-
лады.

Sevilla—фабриктј қала қана Гвадальквивирде түрөк порт; теңіз тасқь-
ны кейнде вьқан кјкентай теңіз кемелерј кейр түрадь.

Granada—Sierra-Nevada тауларының етегјндегј вау-вақсалар ара-
сында түрөк қала, вьл қаллада Әлгамера дейтјн көркөм сарай бар
(вьл сарайдь—Pirenei тывегјнде көр уақыт устемдјк сьргјзген мавр-
лар салған).

Bilbao—Baskiler Елјнде Biskai сьқанақьның қасқасында түрөк
порт; вьл—сөтке темјр рудалары сьқаруда маңыздь порт воьр тавь-
лады.

Oviedo—өнерлј көсьр сентрј.

Испаняның колониялары воьмась қана, атар айтқанда, Сеута дей-
тјн әрј порт, әрј қамалы бар **Ispania Marokkosь, Kanar** аралдары Афри-
каның солтүстјк ваты қасқьндақь—**Rio-de Oro**. Вьрнөқь заманда
XX қасырда вьрн Испания көлемдј колониялар билеген, сол колония-
ларға Испаниялықтар көр көсьр барған; сол аралдардақь қалқтар осы уақыт-
та испан тјлјнде сөйлейдј; мұндай қерлер мисалы, Мексика мен Арген-
тина, мұндақь мемлекет тјл—Испания тјл болады.

ВІЗДІН БАТЫСТАҚЫ КӨРКІЛЕРІМІЗ FINLANDIA

Көлемі—388 мың кв. км. Қалқы—3,8 млн.

Картаны қарап тавьндар Финляндияны қандай сьқанақтар қорқалды? Океанды
ол қай қермен сьқадь? Қандай параллельдер арасында тұрады? Қандай мемлекеттер-
мен сөкеседі? Онда қандай үлкен көлдер мен өзендер бар? Финляндияның васы қан-
дай мен оның онтүстјгјндегј екі портты атаңдар.

Финляндия—онтүстјгјндегј Фин сьқанақь мен солтүстјктегј Баренс
теңізінде арасында қатады; сьқьсы қасқьнан Советтер Союзьмен
сөкарасы көр қерге барады (1200 км-ден артықьрақ) ваты қасқь Боти-
ни сьқанақьна тјреледј қана Свetsia, Норвегия мемлекеттермен
сөкеседі. Финляндия қері Fenno-Skandinavia массивінде екі бөлїмь воьр
тавьлады.

Вьрнөқь ескіліктј заманда Финляндияның орнында тау воьқан, ол таулар ескі
мөңгі васың дәуірдегј мөңгі көкїндермен қелїнїр, иїлтаньна дейн өден тегїс-
телїр кеткен. Финляндия—таулы Скандинавия тывегїнен Сьқысы-Европа қазьқына ть-
сетїн аралықта қатқан өлке.

Финляндияның солтүстјгјгј устїрїтенїр кетедї (Laplandидақь дөңестер-
дїдї вїктїгї 1000 м-ден арады), түстїк қасқь төмендер ыдїлады, вї-
рақ, вїркекї емес; мұнда вїктїгї 250 м ге сейн вазатын гра-
ниттї, гнейстї қырандар бар, олардың аралары ватрақты оїраң-
дар мен көл вор келедї. Финляндия қары алқанда—граниттї, көлдї,
орманды ел.

Finlandia çerjnj vərjnen de kezdesetjn sasyrandy granit-dən-
vek tastar (kei çerlerde öte jyj volər ta üsyrady), tastar qım,
sazven retsjz aralasyr çatqan veles töveler, çaqalar ədemjlenjy tegj-
telgen granit tast volər keletjn sansyz kölder—vjy kezde osy ara-
da ily müz tasqyly volqandyjny kersetedj.

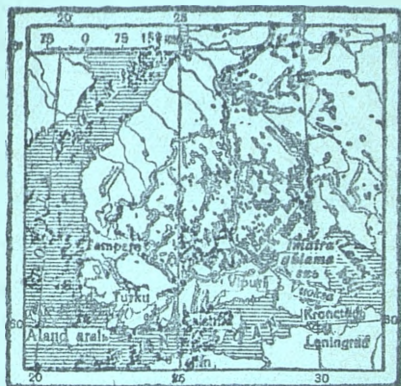
Məngj köckjnderj Fin massivjn parcalar, soltystjk batstan ontystjk-syqysqa
qaraj sozlyqan sıvalıqy oırandar qazyr ketken; kölderjnj kövj osy oırandarda.
Osy soltystjk batstan ontystjk syqysqa qaraj sozlyr çatqan qım men qıyrcaqtan
qıralqan öte ilyz, ensjz çaldar—„ozalar“ var; vıl—məngj köckjnderj qaitqan kez-
de paida volqan tosqyly volıy kerek. Ozalardy ıstjmen vıl kynde ylken qara
çoldar salınoqan. Finlandiada kölderden basqa məngj çieginde paida volqan doqa
siaqly talaj-talaj cetkj (çiek) morendar var.

Finlandiаның kölderj öte көр; sondyqtan, onь „mьң köl elj“
dep te ataldь. Munday kölderjnj osy uaqyta ceijn anyq esevj
alyqan emes (vjzjnj Karelia siaqly). Kölderjnj en ylkenj *Saima*.
Bıl öz ara ily-kjclj vjrece kölderden qıraly, vytn köl sistemj
volady. Saimаның özjnen *Vuoksa* deitjn özen syqady Özen Lado-
ga köljne qarap aqyr kele çatqan çolynda, granittj satylardy vj-
necesjny vasyr tyskendjkten, көр соңқал paida volqan. Sol соңқал-
dardyñ keuj—*Imatra* (ylken Imatra, Kjcj Imatra) dep atalady. Sol
siaqly соңқалдар Finlandiаның basqa өзenderjnde de var. Mılyñ
sebevj: özen iltаның qattılyqy; sondyqtan, ily məngj qaitqannan
berj özen suь ol соңқал tastardy
mıcyjy tegjstep ylgjrmegen. Finlən-
dia özenjnj arnasy asa berjk vol-
qandyqtan, ol aq kömjge val (su
kycj).

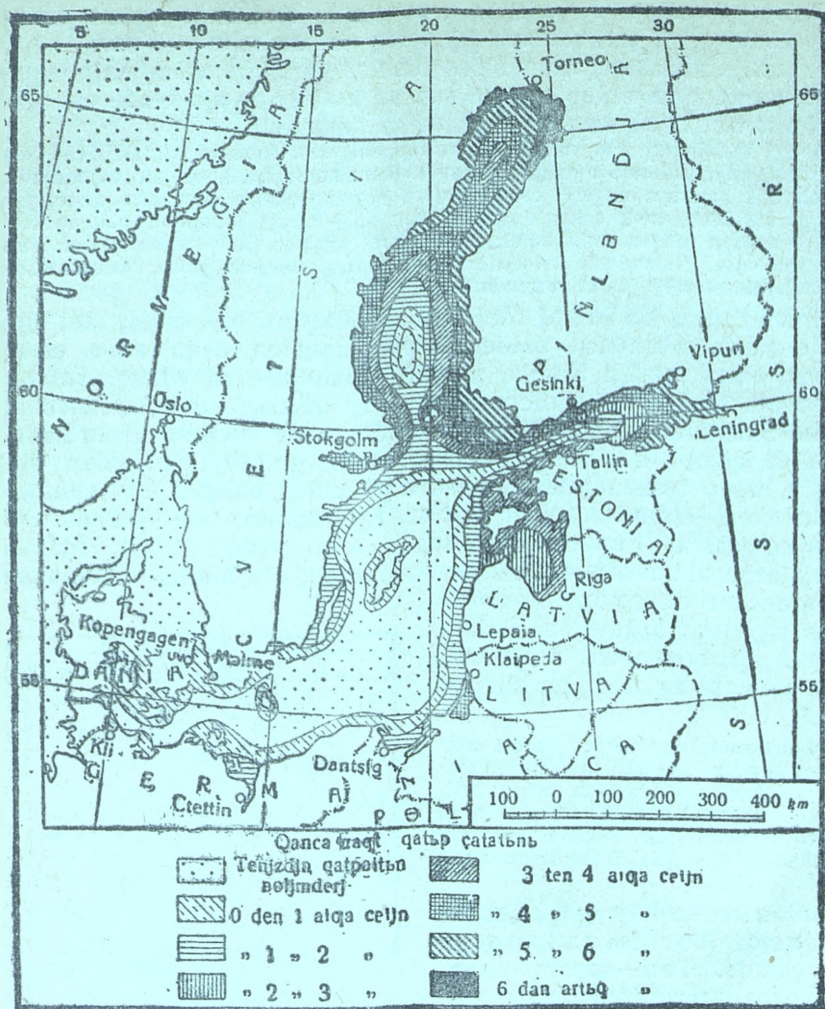
Ədemj, som kelgen kyctj Imatra со-
qалынь керjnsj turisterdj көр qyzyqy-
dy. Vjraq, Imatрань kynsalyñ emes, çetj-
sunde vjy aq ret kersetedj, sebevj—basqa
kynderdjnj vərjnde de Vuoksa özenjnj
suь çalyñan salınoqan elektr stansasyñ
türünderjne ketedj.

Finlandiаның көр çerjn kölder-
den basqa torfь vatraqtar
alyr çatady. Torf—topraq astы-
daqь qavattыñ vetjnde paida vol-
qan. Vatraq pen kölder vykj Finlandia
çerjnjñ ycten vjryñ alady. Kөр çerlerjñ
qılqan çapraqty aqac ormandary
alady. Soltystjk çaqь (polər ceñberjnen əj)
tundra volady.

Finlandiаның topraqь tastь,
kylgjn topraq volər keledj (kylgjn
topraq negjzgj qattь granittь çasyrat-çasyrmas)
çıqay volady. Topraqынь сыqымды çerlerj-tek
tenjzjnj tıñvasьmen çavlyqan tenjz çaqalar
qana volady Finlandia çaqalarь vjrtе-
vjrtе (qasylar voıь) көterjlyr, tyvj
qırylyqqa ainaly keledj.

Finlandiadaqь cet morendar men kölderjnj çatısy. Saima köljñ, Saima ka-
nalıñ, Vuoksa özenjñ kersetjnder. Cet
morendardyñ en ilyz doqalarыñ kere-
setjnder. Turku (Abo) portыñ, ol port
pen Åland araldaryñ arasyndaqь
çxeralardy (vyçyraq aralçyqtar çyl-
gesjn) kersetjnder.

Aılap eseptegende Baltıq tenizj qatubıññ ızaqtıoıñ (sxema). Baltıq tenizjññ qatpıttırn çerlerjñ kórsetıñder. Rıga sıyoñıaıoıñ nece aı qatıp çatadı? Fınländıa qatpıttırnında teniz qanca ıaqtı qatadı?

Fınländıaññ klımat ıñ nedıuıj qatıñ; yıtkenj, onıñ çerj 60-parallelen erj soltıstıj qatpıttırn tıradı, çerjññ vıraz Polır ceñberjnen de nedıuıj sırt qatadı. Onıñ ystıje, Skandınavıa taular Fınländıa qatpıttırnında sıy boladı. Al, qaz qıtır qıt tıñññ qatpıttırnında kórke deıjn varadı.

Мıñññ севеј: көлдерj мен вақрақтарñññ көртjgj; кып көзj тез сылта алмақан соң, олар маңындаоıñ dalanь салқындатыр tıradı. Көктемgj сыық egıske ete

ziandь, әsесе kызджk қараuidatоqа қаурты (widai gyldep тйрқан kezde суық йтыр ketедj). Solai wol an son jckj оvьstарьндаоqь қатqақ суықь кyctj çerlerdjn egjnj сьоqьm берmei, асарсьық volадь. Mьндаi çьldарь саrualar йпоqа қараqaidьn қавь-шьn qосьр nan қьыр çerdj.

Egьstjк pen салqьn сөртi, (тоqailьq) çerler Finlәndiada өte аз (варьық çer көlemjнj 8 % qana), оларьдьн өзj de ватыс pen тьstjк çақаларьньд маңьнда qana volадь.

Finlәndia egьstjк çerlerjнj көрjнsj ерекce. Әr çij (арасы 10—20 m), әrj teren (1 m-ge deijn) олар қазьр тастақан, салqьn çаз кynderjнде вьлар çerdj қйрқатыр, тоpraqtь çьььtuqа paidаль volадь. Қйрқатылqан тоrf ватрақтарьнда онап да çij (5—10 m олар қазьлqан. Қйрқақтау kelgen çerlerjне астық—қараuidal, сьль, арға, çонь-сқа көвjрек egьledj; ватрақты çerlerdjn тоpraqьn кали тьзымен өнд-р, вьй çer-lerge de астық egедj. Bьрақ, fin қалqь вьй ватрақтарqа астық egудj тоқтатыр, көр çьldарqа deijn çem сөpтерjн (timofelevka) egедj. Оньн ystjне, kez kelgen çerlerjне çem салqамь—turneps egедj.

Тамьр çemjstj өсьmdjктерjнj көртjгьmen рjcen сөpтерjнj қась-льqьnпaн олар асьл тьқьмдь сььрлар (ақьльсьн сььрларьньд тьқьмьмен өзderjнj çergjлjктj кjçjek kelgen, тьқьл myjzдж, вьрақ syttj сььрларьн) үстаидь. Көр саrualarda separator (қаймақ айратьн macina) мен mai macinalарь volадь. Maidь cet elderge yzджksjз сьоqарьр тьрадь. Bьрақ, көzj көrjр алqань volmasa, саrualar mai çemeidj, тек қайма-qьн алqан көк sytpen qana кьneltedj, алqан өз астықтарь өзderj-не çetpeidj. Алақандаi qana çerj var, sansьз kedel саrualar (torpar-лар) qоntоrқайларь ас отьрадь. Өз çerlerj çetpegen соң, сlar кулак pen pomеccиктерден арендаqа өз çerlerjне qосьmca çer аладь, сонь-мен қават оларьдьн да çьмьstарьн meзгj!-meзгjл ватрак volьр jstei çьredj.

Fin саrualarь egьstjк pen орmandар арасьнда, көвjнесе көlderдjн çақасында вөлек-вөлек хutor volьр сасырар отьрадь. Derevne мен selolar Finlәndiada çоq deu-ge volадь.

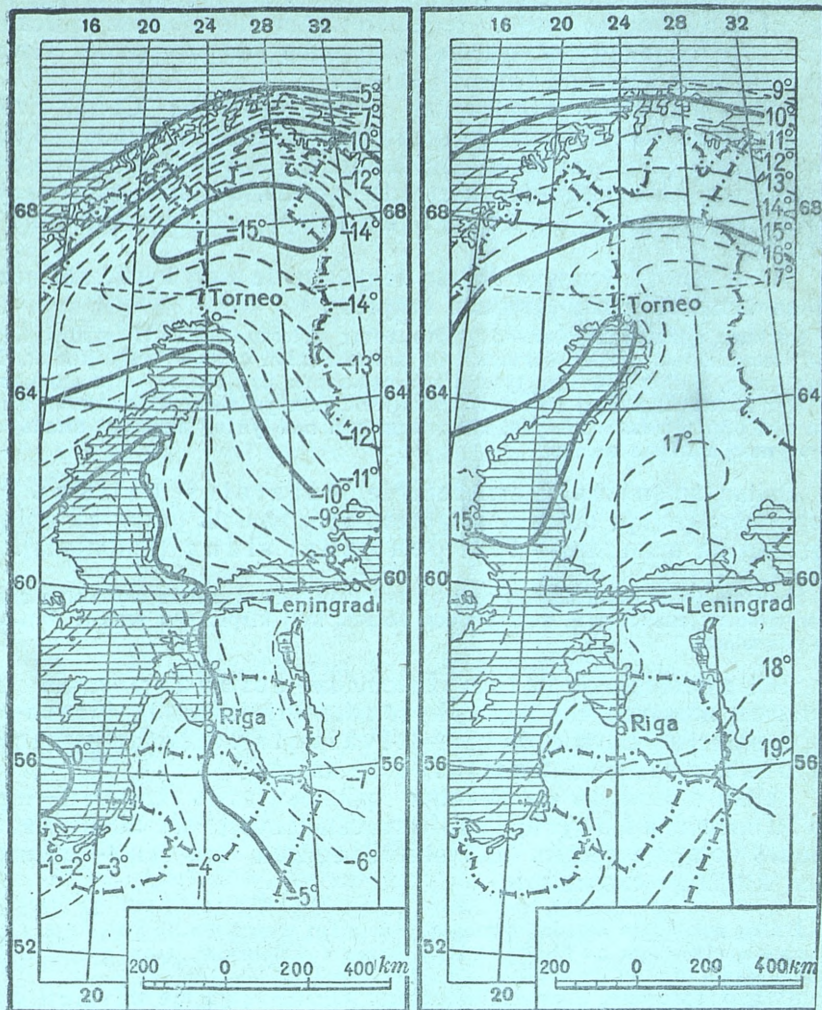
Finlәndia çerlerjнj вәrjнде de, tьrtj qьr cet аудандарьнда да сальноqан çар-çақь qара çoldар var. Çoldарьна moreнjнj қьльсьқ тастарьн төгьр, tegjstep çақьart-қан; еkj çақьnпaн оr қазьлqан. Çerlerjнj қатьльсьқ да çoldарьн çақььлар салуqа север volадь. Çoldарьнда qoi ватрақ saz volmaidь, çьк tiegen арға мен fin аитарь çeljр отьрадь. Fin çьлqьларь jrj kelmeidj, вьрақ, кyctj, төzjmdj, çьrjstj keledj. Fin-der çьлqьларьньд тьқьмьн çақььartu yçjn сьнар, çьл сальн at çарьстььр, аьь çькке çөгьр tartqьзьр вәге çасар отьрадь.

Egьn, mal сәruасыльqьmen қатар Finlәndiada орман өнерlj кәсьjвj var. Bül саrualarьна вьrқатар тавьс berедj. Qьсть кyнj олар аqас kesедj, kesken аqастарьн çазqьтьрь sal qьр вайлар өzen, көl-dermen аqьзьр отььр, аqас тjletjн zavodтарqа әкеledj. Оньн ystj-не, фабриктерде тольр çатqан аqactан аqас massасы çасальнадь, tselluloзь ol аqас massасынпaн kartон қақаз, pocta қақаз, kьtar, газет, çазу қақаздарьньд неce тыrльsj çасальр сьоqадь. Çасалqан қақаздарьмен, тjлjngen аqactарь cet мемлекеттерге сьоqарьладь.

Dynie çьzьlьk krizis Finlәndiаның орман өнерlj кәсьjвjне қатть тьdj; cetке сьоqаратын аqactарь мен қақаз, kartондарьн өte кемjтjр кettj.

derden *Narova* özenj aqır sçaqadı. Qıñılsında çaqın çerjinde onıq qılama suı var (ol *Narova* qalasındaqı fabrikterdj çurgjzedj).

Fin sçaqanaqıñnıq çaqasıı pedıujr tjk kelgen çartastı voladı. Osı çaqanıñ voıs (glint atalatın) satılanqan qılama vet, ol izves tası qavattarınan qılalqan. Glintten *Narova* özenj aqır, qılama suı paida voloqan.

Iul men ianvar aynındaqı izotermalar (sxema). Çazdı kungj izotermalarqa tenjz qandıı öser etedj? Qısqı izotermalarqa qandıı öser etedj?

Riga sçaqanaqıñnıq çaqasıı ondıı emes, oıraq. Bııl oıraq Baltıq tenjzıñnıq toqıñnıq aıdaqan tosqıñnıq qıñınan qılaladı; qumdı—çel uıjır, çırqadan uıken—uıken dunder qııda qılqan, dunderdjñ vırazına qılqan çarraqtıı aqıaqtar otıqızylıqan. Aqıas sçaqanıp keıjn, dunderdjñ keııj toqtaqan.

Вась Орталық Ресей устjртjнен сықатып *Batys Dvina* атты үлкен өзен Латвияның Балтық қағасындағы алартарып Сырғыс Европа қа-зығының орталығымен қалғастырады. Ватыс Dvinaның құйылысы теңіз кемелері сүруіне қолайлы. Мұнан кейінгі өзендердің көнектjсj—*Neman* (Vilia degen саласы бар), мұның да васы Советтер Союзының қерjнен басталыр, Польша мен Литваны васыр ағады. Nemаның төменгі қағы Memel деп атанады; сүйтjр, теңізден құм қосалармен қорқалған Куріс Гаф сырғанағына құилады; сағасынан 60 км қерде Литваға қарайтып порты Klaipeda (Memel) тұрады.

Балтық воындағы мемлекеттер Атлант океанына Сырғыс Европа қазығындағы көрjлес қерлерге қарағанда қағылырақ тұрады, сондықтан, климаты құмсағырақ келедj; көктемj Советтер Союзының сол параллелдегі қерлеріндегіден көрj erte сығады, қызының қары кесjрек туседj, сүйтjр, қазы да ұзағадырақ воыр, аул сағуасылығына қолайлы келедj.

Вұл өлкеңjң климатына Балтық теңізjңjң-де әсерj кустj; вұл қазағы, қысы ізотермалардың сүрjсjнен көрjнедj.

Картаға қарап табыңдар.—3 градус январ ізотермасымен+17 градус июльның ізотермасын зерттеп қараңдар. Ол ізотермалардың сүрjсjн тусjндjрjңдер, Картаға қарап, Балтық қағасына тусетjн күн қағырының ұзақтық мөлсерjн атыңдар.

Күз венен қысты күнj Балтық воындағы elderdjң устjмен сиклондардың вjрjнен сон вjрj өтjр тiрады. Сондықтан, вұл араның күн раты үнемj алмасыр тiрады, сана солы үнемj тiрақсыз волады.

Балтық воындағы мемлекеттерде қаратылыс вайлығы онса көр емес: қерjңjң құйғасы күлгjн топрақты, пайдалы қазба аз, волаңдарының ең маңыздысы—торф пен қанар сланс (Estoniada).

Сланстары (оңал қалыңданатын қенjл лртас) глинт қалыңдығында мол воыр қатады. Сланстарынан қанатын май, бензин алуға волады; күлj кiрпiс пен сement дайындауға қытсалыады.

Вұл elderдегі қалқтар: Estoniada—estondar, сосын литва қығтының нәсjлjнен екj түрj қалқ тұрады; вjрj—Latviada тұратын—латыс, екjңсjсj—Litvada тұратын—литвалықтар. Вұлardan басқа мұнда оғыс, велогус, немистер де аз емес.

Балтық воындағы мемлекеттер қалқының васты көсjптeрj—егjн салу мен мал өсjру; вұл сағуасылықтардың өркендеуj недәуjр қоғары дәреңеңе қеткен. Вұл өлкеде егjлген лөн сетке—Germania мен Angliаға сықарылады.

Балтық воындағы өлкеде қаравайдал мен лөн қатарында қоңысқа, timofeevka, еса сияқты сөрегjсjсj қана турнепыс (Estoniada), қем қызылсаы (Latviada) сияқты тамыр қемjстjсj есjмдjктер есjрjледj.

Картофты, әсресе, Estoniada көр егедj. Картофсосқа қемj мен араға ақызыр алуға қытсалыады. Turneps пен қызылса—тiғымь асылдандырылған сауып сьrларға вeрjледj (gollandialық сьrлар мен danialық сьrлар тiғымь). Сут продуктылар Germania мен Angliаға сықарылады.

Дүние сүзjлjк соқыстан кейjн Балтық воындағы elderdjң аул сағуасылығының төмен тускөңдjгj вайқалады; картоф пен зығыр егjтjгj кемjген. Көр сағуалар кедейленуде, олардың қерлерj күлактардың қолына етуде. Дүние сүзjлjк соқысқа дейjн Estonia мен Latviada помещик - немстер көр волатын. Соқыстан кейjн вьлардың қерлерj альпыр, латыс пен eston күлак-сағуаларына вeрjлдж.

Litvada pomescikterdij çerge ielgj saqtaoan, sonduqan, carualar çerdij azdoby-nan qattë miiqtaçdyq cegedj. Ondaqy carualar çerlerij aqac soqamen alyrady, yc taparby egjs tærtvijn qoldanady. Kevjine egetijny dandj egjs.

Baltq voibnadaqy memleketterdij carualar egjs dalasbnda kevjnese ceke-ceke xutor volbr otyrady. Bvraq, kevjnijn egistjk çerlerj bolmaidy, kulaktar caruabnda vatrak volbr jsteidj. Litvadaqy belorus carualar çybbr poselka volbr otyrady.

Öndeuçj önerlj kəsijr dynie çyzljik soqyşqa deijn, əsrese Latviada pe-dəujr örkendegen edj. Ol kezde Riganby macina qırybş zavodtar—vagon, para-voz, egjn macina qıraldarby çasar sьqaratby edj. Qazjrde zavodtar nasar jsteidj, jstegen saimandarby ötkjzetijny bazarqya miiqtaç (əz bazarlarb öte çartymşy), son-duqan ylken zavodtarbynd kevjreulerj masterskojqya ainaloan.

Estoniаның астанасы—*Tallin* (Revel), tıptj, çyl voibna derljjk su çolbnyq qatbnaşy yzjlmeitjny port. *Narva*—Narv qılama suyna sa-lynoan jvj toqyma fabrijg var önerlj kəsijrtj qala.

Latvianың астанасы *Riga*.—Başb Dvınanың qıybşbşndaqy mañyz-dy port.

Lepaia (Lıbava)—mañyz çaqbınan Latvia porttarbnyq ekjncısj; su çolbnyq qat-bnaş çyl voib toqtalmaidy, tek oqta-tekte qana qatatby mızy çııqa volbr çatady da ledakoldar or-onaj çarbr çyre veredj.

Litvanың иақытса астанасы—*Kaunas* (Kovno)—Neman özenijnjç vo-ıybnda tıroqan sauda qalası. Litvanың mañyzdyraq qalası Vilno, vıl Litvanың vııybnyq eskj zamandaqy aстанасы—poləktar vasbr alqan. *Klaipeda* (Memel) Litva yçjn öte mañyzdy port:

Baltq voibndaqy memleketter facistjk partıalarbynd ьqralb çyırp otyroan vırçuazialbq respublikalar volady.

P O L S A. /

Kolemj—388 mьn kv. km. Qalqy—34 mln.

Kartaqa qarar tabyndar. Qırybşqta Polca qandai memlekettermen cektosedj? Polcaqa qarastë tenjz çaqalarby çana sol aradaqy portty көrsetjnder. Visla özen-jnq qıybşbşnda qandai port tırady? Polcanың vasty özenj men onyң salalarbyn atan-dar. Polcanың ystjrtterjny atandar.

Polca, alyr tıroqan çerj men qalqy çaqbınan Evropanың vjnese memleketterjnen qana keijn qalady. Polca—dynie çyzljik soqyştan keijn 1919-ç. Germania, Avstro-Vengria, revolutsıadan vııybnyq Re-sei—osy uc memlekettjny çerlerjnen qıraloan memleket.

Polca memleketj Evropanың ortalyq völmjnde, SSSR men Ger-maniаның aralyqbynda tırady. Ol *Visla* özenijnjny vykjı alavbyn tegjs-ke çaqbı alyr çatady. Polca—Germaniaqa tijstj sьqyştıy Prussiany Germaniadan völjr çatqan *Polca (Dantsig) koridorb* arqyb qana tenjzge sьqady. Polcanың ol arada *Gdına* deitjny vjr qana porty var. Bıl port—Visla özenj qııatby Dantsig qolnaıybnyq çaqasbnda tırady. Çalrb alqanda, Polca qıroqay çoldy memleket; onyң SSSR men seka-ralyqy 1400 km. ge sozıladı.

Visla özenijnjny qıybşbşnda tıroqan *Dantsig* porty, öz alybna kjckene qana aly-rym vjr memleket. Bıl Dantsig porty Polcanы da çavdyqtar tırady.

Џагатыльсь џагьнан Polca Bатыс Европдан (Европаның тау қатарларынан, аңғарларымен массивтернен, қазан сүңқыларынан) тегіске џагын џазық воіьр кеіетін Сьқыс Европаға қарай өткінісі в а с қ ы с џағдайында.

Polcаның солтыстыгінде polca-litvalық төвелі аймақ воіады. Бұл аймақта сөткі (џіек) moreналар көр. Moreналардың арасында келдер көр.

Оңтыстык џагьна қарай ватрақты аймақ џатыр, вұл аймақтың воіьнда алғасқы мөңгі васыһьнан қалған кең аңғарлар вар; осы аңғарлардың воіьн қалай осы куні *Bатыс Bug* оның *Nareв* деітін саласы џана *Visla* өзені ағады. Сьқыс џагьна қарай вұл оіраң аймақ едәуір кеңіді; ол џақта *Pinski* ватрақты воіады. Бұл ватрақты васыр ағайың өзөдер вїр џагьна қарай Bug вен Nareвка, екіңсі џагьна қарай Днепрдің *Pripät* деітін саласына вет түзер, өзіне су ағар қолды зорға тауыр алады. Pripät реу Neman арасындақты су алтық та өте ватрақтанған. Бұл polosаның торпақты не ватрақты, немесе кылгін торпақ воіады. Ватрақтар арасындақты устыртеу џерлерде қалың орман өседі. Бұл ормандардың ең үлкені — Beloveç рұссасы деп аталады.

Beloveç рұссасы Bug өзені мен Neman өзенінің арасында воіады, ағастары емен, өренгі, қарағай. Вїгьнырақ кезде осы рұссаның ісінде џаваны егїз — зүвр воіатын, вїрақ олар дүние сүзїлк соқыс кезінде қоіьыр вїті (вїгразь қорыққа алынды). А), осы кунге сеің осы рұссаның ісінде кїк, соқа, іес вар, анда-санда асыл тіһьм вїһь да кездеседі. Azulь қытқыс андандан — қасқыр, тылкі, аиу, сілеусін воіады. Осы сияқты џаваны андары вар ормандарды Polcada Karpат тауларының веткеіленген де табуға воіады.

Pripätтің оңтыстыгінде џазық вїктер, қўғорақтырақ воіьр кеіеді. ватрақты воімаіді; ормандары далалықтармен аралатра воіьр кетеді, Мөңгі moreналарымен көл қоқ деуге воіады. Қерінің велі іөс торпақ қаватынан құралған, вұл қаваттың ветінде қара торпақ пайда воіған.

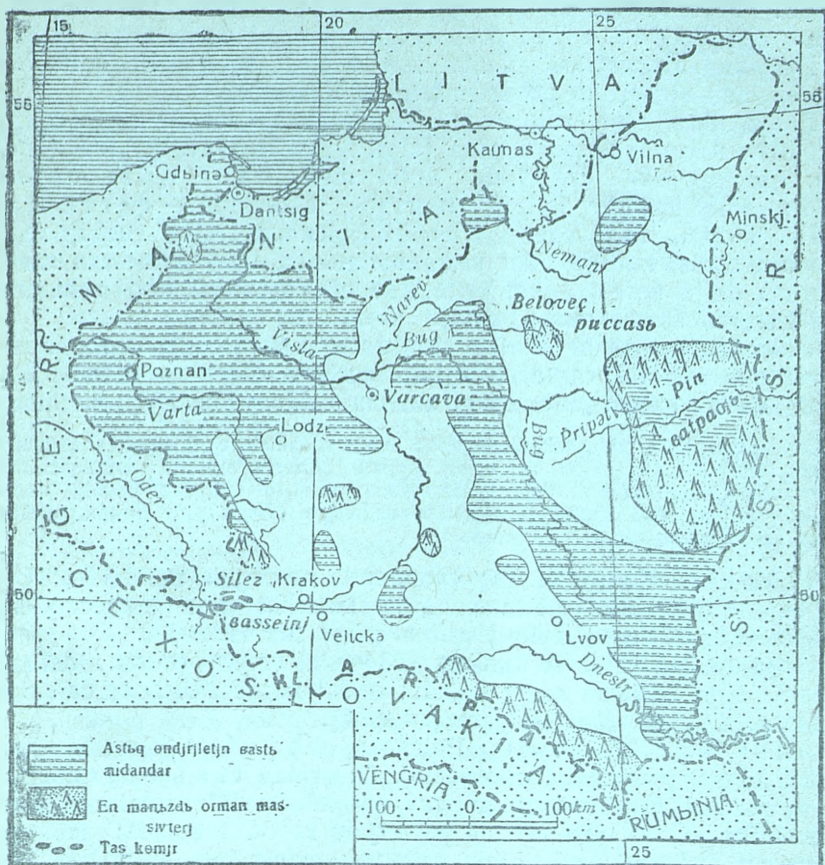
Іөс торпақ тоsqьһьның қалың қерлері Karpаттың валақ таулары. Вїл аралардақты қалың іөс торпақ қаватарың өзен мен вїлақтар тілїмдеп, терең қазыңды аңғарлар пайда қылаған; аңғарлары тїк қары, өркекті воіьр кеіеді де, өте сәулетті керїнеді.

Polcаның оңтыстык-ватысы устырттеу. Бұл џақта үлкен доға сияқтаныр ілїр *Karpат* қатады. Karpаттың Polca қеріндегі сьндарының (Bavia-gura) вїкїлїгї — 1700 м. асады. Karpат тауының веткеі қалың орман воіады. Karpattan солтыстыкке қарай *Visla*, оңтыстык-сықысқа қарай *Dnestr* өзөдері ағады. Karpаттың *Galitsiadaқты* валақ тауларында м ұ н а і (өте іеренде) қана тұз воіады (қер ветіне џагын).

Karpаттың солтыстыгінде аласарақ келген Polca массиві вар; вїл орта Germania массивтерїне ұқсас, тек онан аласа. Massivтің сьпы — Льсала-gura, вїкїлїгї 600 м асады. Polca массивінің валақ таулары т а с к ө м і г г е д е в а і воіады, вұл қер — *Silezia basseinі* деп аталады; bassein Krakov қаласынан ватысқа қарай қатады. Осы basseінде көмірмен қатар м ы р ы с, темір, қорғасын рудасы да воіады.

Silezia basseinі дүние сүзїлк соқысқа деітін тыгелге џагын Germania іады еді, қазірде оның көвїрегї Polcaға қарайды.

Polşa'nın iklimi dağlıq kütəgij iklim, taldar aıtqanda, Baltıy Evropa'nın ılıqlı iklimi men, onan körj qırqarlıq keletjn Sıqlı Evropa'nın kontinental iklimi'nin ekj ağırlıqlı boladı. Söndırtan, Polşa'nın sıqlı Sıqlı Evropa qıyındı onca kör süq kelmeidj çana batıstıkjndeı qımasaq ta bolmaıdı.

Polşa'nın aıl carıaslıq aidandarı. Polşa'nın Beloveç rıccası, taqlı vasqa ormandarın körsjetjnder, Poznan tötregıjnı, Lvov qalasınan sıqlısqa qaraj ketken çerlerdjn sıqlımdı çaqı verı sevevjn aıtındar. Neman özenıjnı vası qaj çerden sıqladı? Neman özenıjnı vayında qandı qalqtar tıradı?

Qıstı künj qar nedıerj qalıq tısedj, əsrese, Karpatqa ker tısedj. Çazqıtıgıt Polşa çerıjnı qarlar erte ketedj, özen mızdarı da Don çana Dnırdıjn tötengj aqlı çazqındaq mızı men vıj ıaqtta tısjr, vıj kezde asıladı. Polşa'nın çazı Evropa'nın sıqlı çazqı'nın çazındı ıstıq kelmeidj; temperaturası çetıjn, samalar aıtqanda, soltıstıkj Fransıyanın çazı men vıj (18-bettegı kartanı qara). Egıj carıas vıj çalıp-salıp kövjnese çetkılktı tısedj, vıraq qırqarlıq kezderj de boladı, əsrese, ılıqlı çeldı çolında tıratıj Karpatın sıqlı çazqında Galıtsıa ölkesınde qırqarlıq boladı.

Polcada tyrlj qalqtar tūradь. Sol tūratьn qalqtardьn җагьмьндай qana poläk. Būlar memlekettjң ortalyqь men vatyс җақьнда tūradь. Qalqьnъң ekjnej җагьмь мьна өлкelerde tūradь: soltystjk-сьдъсьндақь *Batьs Belorusia* men Vilencina өlkesjңde—velo-gustar, oңtystjk-сьдъсьnлақь *Batьs Ukrainada* ukrainalyqtar tūradь. Polca koridorьnda—kөp nemster tūradь, al, Polcanьң varlyq җerjңde җеврейлер көр volady. Polcadaqь az ũltar eјjlude.

Polcanьң vırҗuaziasь az ũltardьn ana tjlj men мәdenietin aлаq astь etumen vјrge oнь polөktandьruqa tьrьsady.

Poläk, ukrainalyq, velorus vūqarasьnъң vastь kәsjvј—egjncjlk. Karpattьң valaq taularьnda җana җalрь tystjk җақьндақь lөs topraq rep qaratorraqtь җerlerjңde vıdai men qant qьzьlcasьn, egedj; soltystjgjңde kylgjn topraqtь өlkesjңde—qaravıdai, sūlь, аgra, lөn egedj; kartof Polcanьң varlyq җerlerjңde de көр orn alady; kartoftь olar yі җанuarlarьnan, tјtј qazьсьnan vastar attarьna deјjn veredj; oньң ystjne, kedel carualarь көр zamannan berj kartoftь nanqa qosьp җeidj.

Polcanьң vatyсьnda—Polca koridorь men Poznan өlkesjңde—nemster men poläk carualarь egjstjk җerlerjң җақьslar өңdeidj. Polcanьң vūdan vasqa җerlerjңdegj aul caruacьсьdьnъң kyij өte nasar.

Oсь kyңge deјjn җerlerjңkjckene qana temjr soqamen, tјtј aqac soqamen de aьradь, tamь-җemјstj egjstj az egedj, egjstjk җerlerjң mineral тьnditqьctarmen өndemeidj. җьmь maldarь әlsjz, nasar volady, sьrларь syttj az veredj, qollarь dөrekj җyndj volady. Carualarь көvjnese vūzьdьn җaman yide tūradь, maldarь da qйлаqan җaman qoraqa qamalady.

Polca caruacьсьdьnъң qaq җагьмьnda at degen volmaidь. Varlyq egjstjk җerlerjңjң җагьмьnan көvj kulaktar men romeccikterge qaraıdь. Carualarьnъң kyilerj җьldan-җьlqa төmendeude.

Qūrjaqсьlyq җьldarda (misalь 1934-җьlь) җerlerj җaman aidalqan-dьdьqan egjn сьдъmь nasar volady, ondaı kezde Polcanьң carualarь alavata, vıdalyq, adactьp qavьdьp җeidj.

Auьr өnerlj kәsjp Polcanьң tek oңtystjk-vatyсьndaqь Silezia basseinjңde qana өrkendeulj. Ol aradan tas көmјr сьqady, соьн, mьrc, qorqasьn slaqtь me tal qorьtьlady. Būl basseinnjң әr җerjңde koks pecterj men domna pecterj varzavodtar volady; saxta men stolnanьң ystjңde ornатылqan көterme macinalarь, vьskalarь var rudnikter volady. Kөlemj 500 kv. km. keletjn oсь arada 500 mьn qalq tūradь.

Al, qalqь qйmьrsqadaı qainar yimelegen oсь җerdjң dәl җaьnda ykөn ormaı parkterj var, onda polca romeccikterj aң өsjredj; orman astьnda әlj qol timegen tas көmјr qavattarь җatady.

Silezia basseinjне җақьn, Krakov qalasьnъң сьдъсьnda, *Velicka* qalasь tūradь. Oсь җerden erte zamannan berj tūz aьnьp keledj. Karpattьң sol maңdaqь valaq taularьnan mūnai aьnady; vјraq, vūl kynde mūnaj tausьlyp vјtјp keledj: mūnai alu ycjn qūm tastaq җerden terendjgjn 1700—1800 m etјp skvaҗina qazu kerek volady.

Silezia basseinjне җақьn җerde vјrnece macına zavodtarь tūra-

дъ, misalъ — Sosnovitsa qalasında; vjraq, qazva vailьqtarъ көр vol-
qanmen Polcanьd ауьр өнерlj kәsjvj nasar өrkendegen.

Dynie çyzjlk soqьsqa deijn lodz fabrikterj көvjnese Resei гьnkalarъ yçjn jsteltjn edj. Qazjrgj Polcada, kapital caruacьsььqьnьd krizisjmen vailanьstь, tekstil өnerlj kәsjpterjnjn jster сьqaratьn nәrselerj azaiьr, төmendegen.

Dynie çyzjlk krizis Polcanьd өnerlj kәsjvjne qattь soqqь verjр qiratьr kettj. Aul caruacьsььq azьq-tyljgjne qoьlqan vaqa өte төmen volqandььqтан, carualar өnerlj kәsjptjн сьqarqan nәrselerjn satьr ala almaidь; al, сәт çerlerde polca matalarъ Anglia, Çaronia taqь vasqa memleket matalarьmen konkurensiaqqa tyse almaidь. Polcada өnerlj kәsjр orndarьnьd сьqarqan nәrselerj tjртj qьmvat.

Misalь, vjр qoi satqan carua, alqan aqcasьna, 100 qorap ottьq, ne 17 litr kerolin qana ala aladь. Osьnьd saldarьnan Polcanьd derevnelerjндеgь carualar ottьq satьr almaidь, tyn volsa aq, qaraqorь yide otььr, erte çata qaladь. Çana 22 kg qaravidaiqqa carua volqan-vjkkenj, 8 kg qana tiz satьr ala aladь. Әielderj vjр тауьq çimьrtqasьna lavkadan vjraq qorap ottьq aladь.

Polcanьd qalalarъ көр, vjraq, olardьn vjrqatarьnda өrkendegen өnerlj kәsjр çoq. Sondai qalalardьn vjр—Lvov реп *Krakov*. Lvov Galitsianьd vas qalasь, Krakov Polcanьd eskj astanasь, mьnda universitet var. Önerlj kәsjр qalalarьnьd tek vjrazdarьnda qana өrken-
degen; olar: *Lodz*—toqьma fabrikterj var, [r] өnerlj kәsjр sentrj. *Vilno*—Villa өzenjnjн voьnda tьradь; viл Litvanьd viгьnьoь astanasь, miнь Polca vasьр alqan; *Poznan*, mьnda Polcanьd macina zavodtarь men qьzьlcadan qant çasaitьn zavodtarь var.

Polcanьd astanasь *Varcava*—yiken qala (qalqь 1 mln-nan кө-vjrek). Visla өzenjnjн ekj çaq qavaqьna salьnqan, vjгnese temjр çoldьn toqьsқan çerjnde tьradь; ol çoldardьn vjрj: Berlin—Mәskeu temjр çoь. Onьd ystjне, Varcava Polcanьd iskusstvosь men aqartu-mәdeniet çimьstarьnьd sentrj, әrj nedәujр maньzдь өnerlj kәsjvjnjн de ortalьqь voladь.

Polcanьd vastь portь—*Gdinә*, viл—Silezia көmjр vasselnjmen çaңa salьnqan temjр çol arqьsь vailanьstьrьlqan.

Gdinedan çeneltjletjn көmjр Baltьq voьndaqь memleketter vьlai tьгььn, Dunai voьndaqь, Rumьnia, Vengria, Avstriaqqa da çiverjljр tьradь. Viл çol, Sexoslova-
kia arqьsь çyretjn temjр çoldan 20 ese йььn keledj, vjraq, tasьmal сьqьnь odan ekj ese arzan.

Polcanьd jckj çol qatьnastarь nasar. Misalь, Polcanьn vas өzenj Visla arnasьn ynemj өзгertjр otьradь, çazдь kunj tartьlр, tjртj keme çyruge kelmei qaladь derljк.

Visla men Neman өzenjn (Narev arqьsь) çalqastьratьn çana Dnepr men Bug өzenjn çalqastьratьn (*Denpr*—*Bug* kanalь) kanaldarь nasarlр ketken; viл kanaldar-dan kemeler men vuqan saldar өte az çyredj.

Qara çol men tas (cosse) çoldarьnьd kuyj de nasar, çana qarь erjр, su tasьqan kezde көрке sejn tyzetjmei çatadь, өтуge kelmeidj. Tek SSSR men cekaralьq çerlerjnjн voьna qana çaңa avtomobil çoldarь salьnqan.

Polcanьd carualarьna camadan tьsқarь ауьr salьq tysjр çatadь. Salьqьn төlei qoьmaqan caruanьd malь мен yi-myjкterj alьnadь; sonдьqтан, ykmetjн osь jsterj carualar arasьnda parazьlьq tudььr, carualar көterljьs çasар tьradь.

Əsrese, Vatъs Belorusia men vatъs Ukraina sarualarъ qattъ ezjlude. Bўl audandaqъ velorus rep ukrainalьqtardьdъ җaqsъ җerlerj tartъp альпър, Polcanьdъ əskerj kɵckjnderjne berjledj.

Polcadaqъ evrei, nems, litvalьqtar slaqtъ vasqa Ыsaq Ыlttar da qattъ qьsьmda tїradь.

1920-җыь Polca Sovettj Ukraina men Sovettj Belorusianь vasьp aluqa tьrьstь, vўl—vјzde azamat soqьsьndъ alaqtalmaqan kezj edj. Sol uaqьtta Polca əskerj Kievke seijn keldj. Vјraq, vјzddъ Qьzьl Armia qattъ soqьqъ berjьp vetjп qaitarqandьqtan, olar tez seginjьp qaitьp ketken.

Рьсьqтаьс сйraqтар:

1. Sarualardьdъ Polcada ɵte nasar kyide tїratьndьqьp nedeп kɵrge voladь?

2. Polcada astьq sьqьstьndъ nasar volьs nedeп? Onьd əleumettjк, klimatьtьq җaьdailarьnп җana torraq җaьdailarьnп volatьp severterjп aььndar.

RUMЬNIA.

Ғerjпnъ koleтj—251 тьq kv. km, vasьp альnqan Bessaravіanьdъ Ғerjп qosqanda 295 тьq kv. km. Qalqь—16,2 mln; vasьp альnqan Bessaravіanьdъ qalqьmen 19,2 mln.

Dynie җьzjлjк soqьstan keijп Rumьnіaqda Avstro-Vengriannьdъ vјg az vɵlгj (Transilvania, Banat, Bukovina) qosьldь, sonьmen vјrge Rumьnіa Bessaravіanь vasьp alqan.

Огнь мен секарась.

Kartaqа qarap tavьndar. Rumьnіa qai ɵzenderdъ voььnda tїradь? Bўl ɵzender qaida qїіadь? Qai oipattarмен aqadь? Rumьnіa qai memleketterмен sektesedj?

Rumьnіanьdъ җaьdralьdъ огнь qolailь: qatraitьп tenjzddъ җaьqasьnda *Konstantsa* deitjп yлken portь var, ɵzj tenjz kemelerjпnъ kelujne ɵte qolailь Dunai ɵzenjпnъ qїіьsььnda tїradь. 1918-җыь Rumьnіa—SSSR qa qaraqan *Bessaravіa* ɵlkesjп vasьp aldь. Vјraq, Sovet ykmetj onь Rumьnіa Ғerj dep тапмаidь.

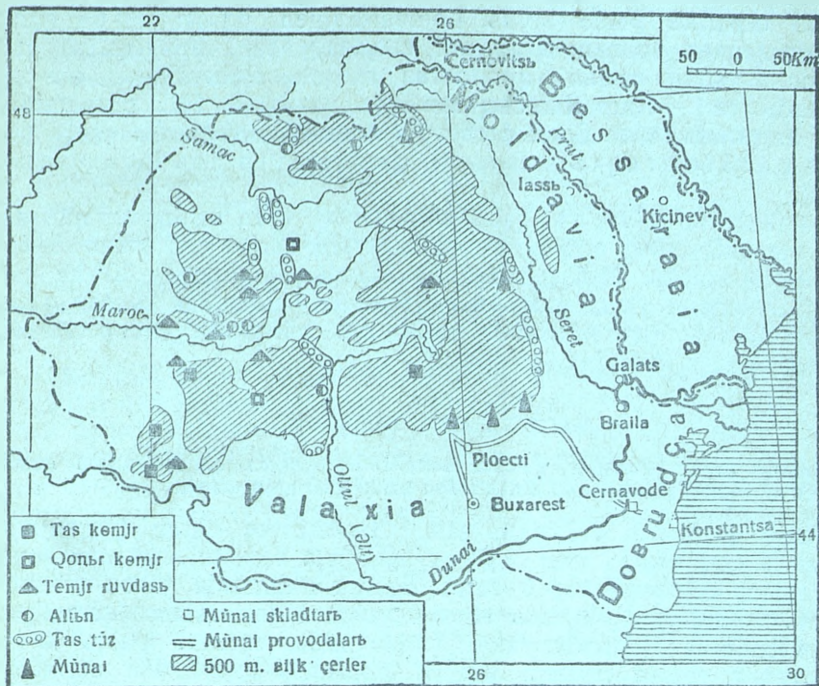
Ғaratьsьsьndъ vastь tyrlerj.

Kartaqа qarap tavьndar. Rumьnіanьdъ kɵp Ғerlerjп альр җatqan taular qaisь? Olardan qandai qazva vailьqtar sьqadь җana olar qai Ғerlerjnde? Rumьnіa Ғerjпnъ torraqь qandai?

Ғaratьsь җaьqьnп Rumьnіa memleketj ɵte vai. Rumьnіaqda qaraqan Karpat taularь asa sulь, vetkeilerjпnъ varьdь da sјresken orman: vetkeidъ etegjnde emen men vuk aqasь, җoьqarьraqta qьlqan җarpaqtъ aqas ormandarь ɵsedj. Karpat orman aqactarьna vai, elektr quatьp vererljk suь mol ɵzenderj de kɵp. Bўl ɵzenderj ne sьqьs rep ontystjkke (*Prut*) ne vatьsqa (*Tissa* ɵzenj, salalarьmen) qarai aqadь; vјraq, osьlardьdъ varьdь da suь kɵp *Dunaloqa* kɵp qїіadь.

Qazva җағдынан Карпат таулары, әсресе, оның балақ таулары мұнай мен тұзға бай. Бұлардан басқа темір рудасы да сығанды, алтын, күміс тағы басқа металдар да кездеседі.

Дунай Румынияда Венгрия ойратынан келеді, талдар атқанда, Карпат пен Балқанның өңіріне җағдындасқан җерінен өтіп, Румыния җеріне кіреді; екі таудың сол өткелі екі арасында Дунай өзенінің сағалы саяғы җыңжеке аңғары қана бөліп җатады. Дунайдың бұл ағары аңғарының ең еңсіз җері — *Темір қарға* деп аталады.

Rumьnianьың qazva байлықтары. Карпатың оңтүстік қана сыры етектерінде қандай кендер бар? Мұнай өткізгіштері қайдан сыры, қандай кетеді? Темір рудалары қай җерден сығанды? Олар не себерті аз алынып җатыр?

Бұл арасың көрінсіз тамаса сұлу болады, Дунайдың өңірі җағдында кеудесі асыр Балқан, екіңсіз җағдында Карпат тұрады. Осы арада екі таудың арасынан қысылып аққан Дунай өзені өзінің җартасы қия арнасынан аспанға сарсыр дөлданып, бұна толғын көңілі білгірлер күңілдер ағары; тасты сапар тұлалар аққан өзеннің сарыны бүкіл сағалы күңентіп җатады; осы ретпен су қасырлар воіе тастарды мүсүр бірте-бірте өңіріне келеді. Темір қарғадан өткеннен кейін Дунай балаулар ағары, сүйтіп өзінің оң җағды білкілеу җағарында (Болгар үстүртінің еткі җағды) кеулеп отырады. Дунайдың сол җағды ағары аласа келеді, сондықтан җағдының бұл җағды оң километрге алағына Дунайдың суы җағылып кетеді.

Мұнай әр Дунай Қара теңізге қарай ағып бара җатқан җағдында гранитті Добруджа массивіне кездеседі де, осы массивті айналы,

Fizika-ġaografialyġ oVZOR

Kolemi—44 mln. kv. km. Qalqy—1130 mln.

Ylkendjġ, ornŷ, pjcnj.

Kartaġa qarar tavynda. Aziany eġ soltystjġndegj tyvegjmen, eġ ontystjkteġ tyvegjn atandar. Vyl ekeujnj eġ cettjkteġ ġatqan endjktj tavynda. Ekj tyvek cettjġnj vjġ-vjġjnen alyŷ-ġaġyndaqy ełcender. Aziany eġ ŷoŷyndaqy tyvekpen, eġ vatyŷndaqy tyvektj atandar. Olardyġ cettjkteġ ġatqan voľlyqy tavynda ġana olardyġ **uqyŷ** alymasylyqy alynda.

Aziany SSSR-ġa tijstj ġerlerjġ kersetjnder. *Aziany tyvekterjġ, araldaryġ, tenjzderjġ* ġana *ŷoġanaqтарыġ* ŷoġanaqтарыġ kersetjġ yirenjnder.

Azia—ġer saŷnyġ zor vөлjġ; mlyn ylkendjġ varlyġ qylylyqy yten vjġjne teġ derlyk, al, vykjl ġer saŷny alqanda, onyġ on ekj vөлjġnj vjġjndeġ derlyk. Aziany ontystjġndegj **Malakka** tyvegj tjġ-tj ekvatorġa sejn varady deuge volady. Azia ġerjne tijstj Malai arxipelagj ontystjġ ġarty carġa 10° etjġ, Avstraliamen ekj arada veine kørjġ esevjnde volyġ ġatady. Soltystjkteġ **Celuskin** myijsj Soltystjġk poluske 12 gradus qana ġetpeidj, al, „**Severnaia Zemla**“ araldary soltystjġk poluske onan da ġaġyndaq varady.

Aziany ontystjġk cetjne ġaġyġ tūrġan kġckene araldary **Singapur** qalasynda ġazyturyġm talys volqanda kyn qaq tевede (zenitte) tūrady, al, tap sol kezde Celuskin myijsjnde kyn gorizonttan samaly qana ġoġary tūrady.

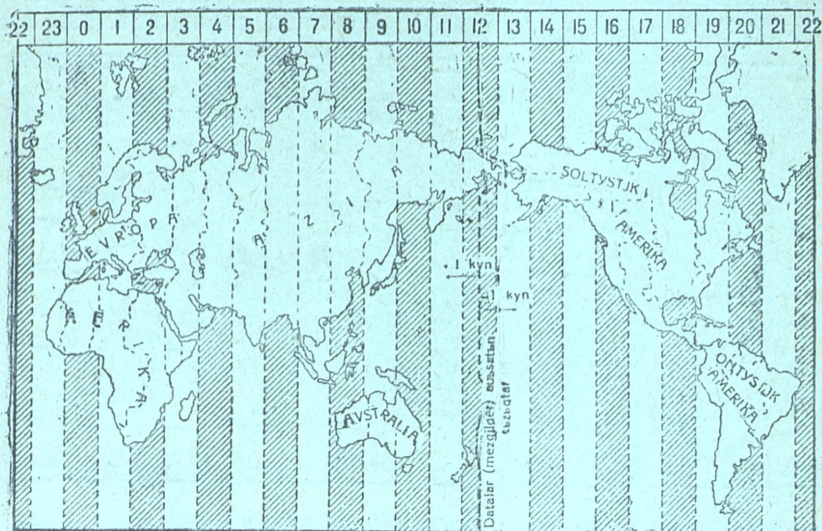
Bosfor ġaġasynda tys volqanda Deġnev myijsjnde keckj saġat 10 samaly volady.

Deġnev myijsjnjġ ŷoġy tımzly Amerikaġa tjġtj ġaġyġ tūrady; qyŷt kynj **Beringovo** vıġqazyġ qatqan soġ it ġegjġ, mız ystjmen ġyrgen kjsj Aziadan Amerikaġa vjġ aġ kynde varady. Aziany vatyŷ ġaġ cetjndegj **Kġġ Azia** tyvegj Balqan tyvegjne ete ġaġyġ; Aziany vıl ġaġyġ Balqan tyvegjnen **Egei, Mramor** tenjzderjġ men **Bosfor, Dardanel** deitjġ ġnjcke vıġqazdar vөлjġ tūrady. Bosfor ezen siaqy ensjz vıġqaz (600 den 3500 m. 159-betteġj kartany qara).

Azia Evropanen tyqyŷ astasa keleġjndjġ sonca—Evropany Aziany eġ ylyken vjġ tyvegj deuge volady. Evropa men Azia arasyndaqy sekara carty tyrdy Oral tauy, Oral ezenj, Kavkaz tauy voľymen ġyġjyledj.

Azia Afrika men de öte çaqyn astasa keledj. Suets moınbnaп keldeneç qazybıan *Suets kanalыny* enj volıan vjtkenj 100, 130 m, *Bav-el-Mandev* (arapca „köz çasbnyç qaqrasb“) vıdrazbnyç enj 37 km.

Azıanbı ekj çaqyn qatratıbn okeandar qorcar tıradb; ycnjç çaqynan—vatısbnan—Atlant okeanbnyç keıvıj tenjzderj keledj. Azıanbıç Soltystjgı Müzdı okeanmen qorcaladb. Vırbıç *Soltystjk Müzdı* okean keme çyuge kelmeıtjn okean der esepiteluç edj, sonçb kezde SSSR-dıç ııımdastırbıan ekspedıstıalarbnyç qaçymas qairatb arqasbnda kadjmğj keme çyuge volatbn volırb çabı.

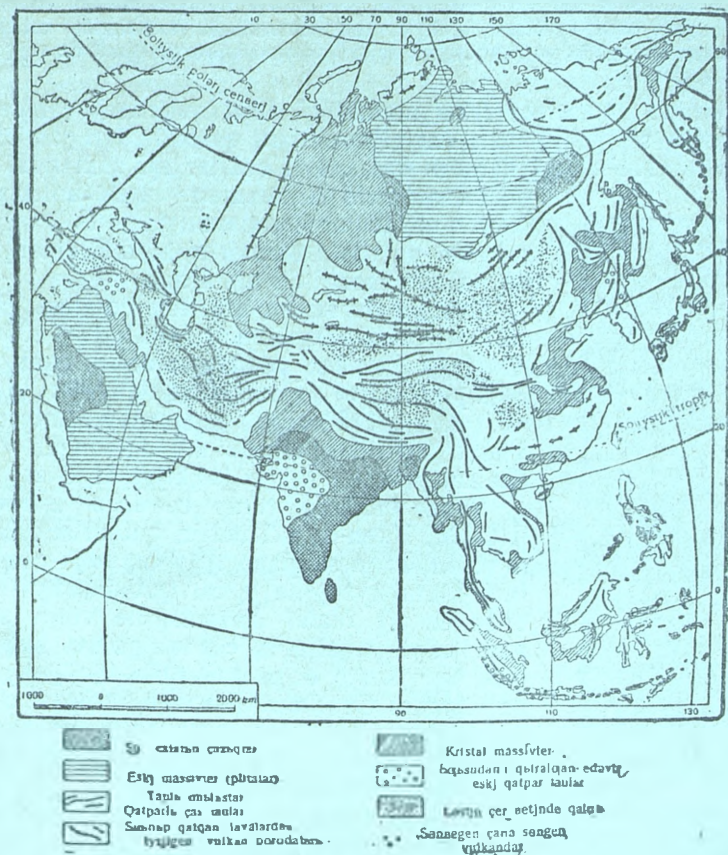
Saqatbıç polıstardıç sxeması. 12 polıstıç arasbnaп data aıısbıbnıç sbzırb çyrgıjıgen; vatısqa qaraj çyır kele çatırb, osı sbzırtan ötkende vıj kyn qosılabı, al, çırbısqa qarap ötkende vıj kyn kemıdj. Deçev mııısj 13-polıstıa tıırdanmen 12-ge esepitelıj çyredj; vıı mıııstjn saqat mezgııj varıç Cıkot tyvegıjnı ıaqıbımen vıjdeı çyredj.

Azia çerj Evropaqa qaraqanda çai rjçındıj volırb keledj; mııbnıç tyvekterj men araldar b varıç kelemıjnıç vesten vıjındeı. Azıanbıç jçıne tenjzderdıç sıdıbnırb kırujıe az, ııptı, tenjzden 2000 km-den qasçırbıraq tııratbn audandar b var. Vıjraq, sıytse de, çıdınaq pen tenjzder Azıa çaqalarbı nedıııjırırımdegen.

Azıanbıç soltystjk çetınde *Ia-Mal*, *Taimırb*, *Cıkot* deıtjn ıç tyvek var. Soltystjk Müzdı okeannaп paıda volıan: *Kar*, *Loptırb Çırbısb-Sıbr* tenjzderj tııradb. Taimırb tyvegıjnıç soltystjgınde *Soltystjk Çırb* (Severnıaıa Zemlı) arıpelagı, çırbısbnda—*Çaqı Sıbr* araldar var.

Azıanbıç onıystjgınde *Aravıa*, *Indostan*, *Indo-Qıtai* deıtjn ıç ııken tyvek var; çırbısbnda *Kamcatka* men *Koreıa* tyvegı, vatısbnda—Kıçj Azıa tyvegı çatadb. Bııardan vasqa, Azıanbıç çaqalarbına çaqyn araldar da kıp. Çırbıç çaqındaç araldar tıızvek-tıızvek volırb keledj; vıı lardıç en ııkenı—*Çaron* araldar b men *Sıxalıı* aralb. Saxalıı aralbı

Gimalai, Qaraqorʻm, Kuen-Lun, Gindukuc Altai tauları, Soltystjkteg Altai, oñtystjkteg Gimalai taularıñ arasında keñ taubı öke var, onı Ortalıq Azia, ne Ortalıq-Azianıñ tau ölkesj der atadı. Mıñıñ oñtystjginde **Tibet** dönesj, soltystjginde **Gobi** dönesj çatadı. Azianıñ, tırtj, vıkjı çer cızjnıñ eñ bıjk taubı Gimalai, mıñıñ eñ bıjk cıñ **Everest** (bıjktjgı 8882 m). Gimalai qatparı ças tau, özj yłken doqdadı

Azianıñ çer qurılısın kersetetjn karta. Qatparı taulardıñ vas rolasın kersetjnder. Uzjme taular qai çerlerde kerp? Vılkandar qai çerlerde kerp?

ijle kelgen öte bıjk dorqan siaqtı volıp kørjnedj, qatarlasa çatqan vıjñnen-vıjñ vıñnese çotalardan tızjgen. Çotalarıñıñ qırqa çaldarı mængj qar çanıñp çatadı.

Gimalai taularıñıñ eñ bıjk cıñna cıqqan əlj eckjm çoq. Vıj partia aqılsın turisterj 1924-cıñ Evereske cıqır vıra çatqanda voranpan qırğıñp qaloqan, vıñ çazdıñ naq orta kezj bolsa da, qar voranıñ ıdaıñmen 13 kıp soqqan. Vıñlar 8 mıñ metrjk bıjktjgıne qana çelken.

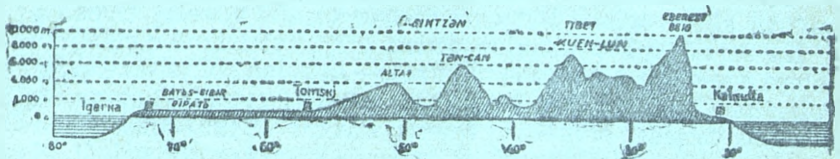
Gimalaidıñ soltystjç çaq betjnde çer cızjndegı eñ bıjk Tibet (bıjktjgı 4 mıñ m samasında) dönesj çatır. Tibettj vabıstan cıqırsıqa qarai qağ volıj etetjn qatparı çota-

Qatnalyň ças taular poňasynyň soltystjk-сырсы мен soltystjk çақында çатқан басқа көр тау çоталары мен дөңестер бар. Bular çer қавырныň çарылыр yzylujnen paida volқан. Oсь çоталардың çындегј ең yлкенј *Tән-Сан*, мұныň сың *Qан-Тәңрј*. Тән-Санда тaulардың paida volуь әлј тоқтаған çоқ, ось иақытта да бар, сондықтан ол аймақтарда қатты çer сјлкјnuler volады. *Altai, Saian, Baiqal, Iavlon, Stanovoi* тaulарының варлығы да ескјлјкте çer қавырныň çарылыр yzylujnen paida volқан; vјraq, vўlar замандар volы қатты vўзылқан. Soltystjkтегј Saian мен оңtystjkтегј Kuen-Lунның арасында vјrnece дөңестер бар. Bўлардың ең vastыь monqол дөңесј—*Gobi*; мұныň ватысь ватысь Qытай дөңесјне ұласыр ketедј.

Turan мен *Bатыс Sibir* оираттары: көрçјles тау çоталары мен massiv-тарға қарағанда, тaldар алсақ, ватыстағы—*Oral*, сырыстағы—*Сырсы Sibir*, tystjkтегј—*Kopet-Dag* тaulарына қарағанда сөгјр төмен тускен кесек çer тарјздј. Bў оираттар Сырсы Evropa çазықымен тұтасыр, vүкјл çer çызындегј çазықтардың ең yлкенј volады.

Aзияның сырсыныңда vјr қана *Qытай* оираты бар. *Qытай* оиратының paida volуь да Mesopotamia оиратының paida volуьмен vјr заңдас.

Aзияның сырсыңа қаралықтарында çer қавырныň çарылыр, yzyluj volқандығы анық вайқалады; vўл rette çer қавыр Ой океанының volың қалалы çарылыр, сол çарықтың vјr çақы yzylujр төмен тускен. Mўндал yzylme *Qытай, Sixote-Alin, Yлкен Xingan* тaulарының қўлама çарлары-

Kalkutta қаласынан Enisei өзенінің қўылысындағы Igarika деіjn 90-meridian volымен созылқан Azia профілі. 113-беттегј kartadan ось профіліде көрсетілген çерлердј табындар. 20-parallelден 80-parallelге деіjn нече километр?

лар да вайқалады. Çарон, Saxalin, Formoza, Filippin аралдарының варлығы да çer çарылыр ойықанда материктен vөлјnјр қалқан кесек çерлер volады; *Oxoï, Çарон* теңіздері çана *Сырсы-Qытай Оңtystjk-Qытай* теңіздері—қўрықтың суға ватыр ketкен орнында paida volқан. Aзияның çақаларында Тьның океан сулары өте терең, кей çерлерінде тереңдјгј 8-9 мьң, тјртј 10 мьң *m*-ден де артықырақ keletin суқымарлар kezdesедј.

Bўл arada çer қавырныň çарылыр, yzylujр тусуј заманнан ось иақытқа деіjn созылыр keледј, әлј тоқталған çоқ. Mўны Çарон, Kuril, Filippin тағы басқа аралдарда çіj-çіj volыр тұратын çердјң ара тты сјлкјnulerгј дәлелдеідј. Bўл аралдарда çана Kamçatka түбегінде атқыланыр тұрған тұтанулы вулкандардың көр volуь да çоқарыда аитылған пјкјрдј дәлелдеідј.

Malai архипелагы vјr kezde Azia мен Avstriany қосыр тұрған қўылықтың çырнағы. Bўл aradaғы вулкандар çer қавырныň çарылыр сы-

ЗЫҚЫНД ВОЙЫН қалай екі доға тәйіздене қатады; ол доғалардың бірі — Sumatra. Iava сияқты Зона аралдарының бойымен созылады да, екіншісі — Seibes, Филиппин аралының бойымен Азияның сырты қақпаларына қалай созылады.

Sumatra мен Iava аралының арасында Krakatau деген вулкан бар. 1883-жылы осы вулканның түрлі отты заттар атқылауы, үлкен қоранылыс болған; сол қоранылыста вулканның Krakatau аралы солаймен дерлік доғтай ұсыр түскен. Су парларының, газдардың, тастардың, күйдің шақпалары 80 километр аспанда сыққан; сабырлар күркіреген Seilon; Филиппин аралдарына естілген. Sumatra мен Iava аралдарында көр қалық қоранылыстан кейін қақаға соққан теңіз толқынына қарқ бойы суға кетіп қырылған.

Азия қызықты беткі құрылысында адам баласының тіршілік етуіне ғайы келмейтін қолайсыз қерлері көр. Сойдаған қалаңас тік қалар, бетті топақпен қамымай қасылып қатқан қол тастар өте көр ұсырайды. Азия қызында тау өте көр; оның да көрлігі қия, құздар, қатқалдар алып қатады. Егілі салып қаруасылық істеуге мүмкін болмайтын осындай биік қерлер өте көр ұсырайды. Азияның орталық бөлімдері қақпалықтарынан биік қоталар арқылы бөлініп қатады; бұл қақпалық қатынас байланысын қызыдатады, орталық бөлімдерінің климатын қырықатып тұрады.

Бірақ, сыйткенмен де, олар Азияның барлық қызықты төрттен бірін алады. Сол олардың көлемі, вулканның Еуропа қызының көлемінен асырқырап түседі. Қытай олар мен Индостан олар адамның тіршілік етуіне өте-өте қолайлы.

Кен байлығы. Азияның белгілі қазба байлықтары — тас көмір, мұнай, алтын, қалайы. Бұл қазбалардың қатысы бір-біріне емес.

Көмірдің көр сықатын қерлері ескі массивтардың құрықтары. Көмірге өте-өте бірдей Сібір (Кузбасс — Алтайдан солтүстікке қарай) қана солтүстік Қытай бай. Кей қерлерінен мұнай сықаты, көржесе қарпалдарынан сықаты; мұнайға, әсіресе, Кавказ (Baku) Iran, Indo-Қытай бай; Үлкен Зона аралдарындағы таулар да мұнайға бай келеді. Недәуір көрнекті мұнай кендері Mesopotamiada да, Сахалин аралында да бар. Алтын тасты қана қасында түрде кездеседі, ол көржесе ескі кристал массивтардан сықаты. Алтынға, әсіресе, Сібір мен Якутия бай. Қалайының көр сықатын қерлері Malakka түбегі қана Азия матерігінің қалғасын бор тавылатын Зона аралдары. Темірдің да барлығы көр кендері Азияның әзірге тек қадамы әр қызынен қана тавылып отыр; талдар айтқанда, көржесе Қытай қызынен (139-беттегі қартаны қара) қана бірдей Сібір (Аңғара өзіннің ауданы) мен Қытай Сыртынан тавыды (Азияның воіаулы қартасы), бірақ, Азияның көр қерлері әлі зерттеліп тексерілмей қатыр.

Рысықтауыс сұрақтар:

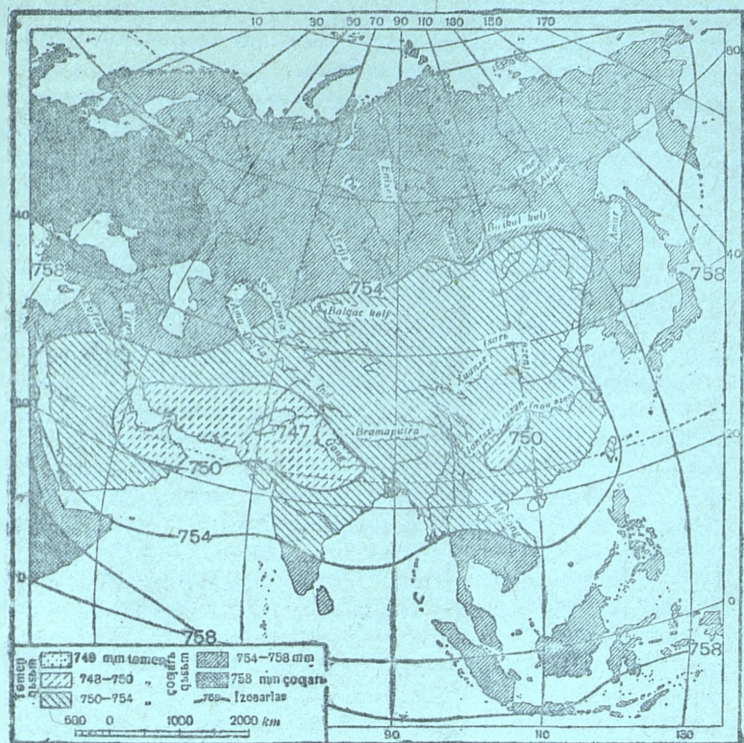
1. Орталық Азия қандай тау қондары қорқайды?
2. Егерде Kalkutta қаласынан сырты солтүстікке қарай қыретін болса, қандай таулар, олардың, дөңестері қырып өтер еді?
3. Азияның пайдалы қазбаға өте бай екі өлкісі қайсы?

Климаты.

Қартаға қарар тавындар. Азияның қысты күннің ең суық болатын қызы тавындар. Онда январь айының орташа температурасы қандай болады? Азияда январь айының изотермасы қалай қызып етеді? ол изотерма Еуропа қандай қерлермен қыреті?

ни зерттөндөр çана оның кесир өтетин тау, тенiz, түбектерин аяндар Азияның қыс кунj температурасы 16° çылыықтан çоғары воһр тйратын çерлерj қайсы?

Қысты кунj Азия материгj, айналасындағы тенjздерден әлде қайда кустjрек суынады. Суық қалқыз солтүстjк Азияны қана емес, Ги-

Сынары барометрдің миллиметрлік өлшемдерjмен көрсетілген, iул айының атмосфера қысымының картасы. Атмосфера қысымы өасеп волатын аймақты тавындар. Çазды кунj çелдiң океандардан матерjкке қарай соғатын себевj не?

malai тауларына сейн орталық Азияны да васады. Осы екj ортадағы çерлерде қысты кунj әрj суық, әрj ауыры ауа çиналады, sodan суық ауа сыдыстағы, оңтүстjктегj çылы океандарға қарай ауады. Қысты кунj musson çелj осыдан paida volady.

Бұл musson соққан kezde океандарда атмосфераның қысымы өасеп, материкте қаты volady. Суық материктен соққан çелдер, сыдысы çақаларынан кустj аяз алыр vады, ал ендj, оңтүстjк Азия vйдан тау мен едәуj қорғанышы. Вjрақ, дегенмен, тийнада да çел қысты кунj қйылыықтан океанға қарай соғады. Қысық musson соққан çерлердiң варысында да ауа гаы қйғақ, кунj асық volady.

Картаға қарар тавындар (волаулысын). Iул айында ең ыстық кундер Азияны қай çерjнде волатынын айтындар? ОI çерде iулдiң ортаца температурасы қандай? Iул айында Азиядан қандай çелдер соғады? Атмосфера қысымының картасына қарар vii çелдiң себевjн не деп тусjндjре едjндер?

Çазды кунj Азия материгj, айналасындағы тенjздерге қарағанда көвjрек çылынады. Материктjн үстjнде атмосфераның қысымы өасендеидj, tap сол kezde Iндj

Океан мен Тьпыр океаннан ықалды җелдер есир, җауын ыһтып әкеледи; тийнект ось соғатын җел җазды муссон болады; вий муссон җел җаптырды көр җаудырады, әсресе җелдиң өтінде тауларға җауын көр җауады. Вийк таулармен җорғалған орталық Азияға таудан асыр җелдиң ықалы җонди җете алмағандықтан, вий җерлерде җазда қығрақсырды рен қатты ыстық болады. Инди океаннан соғатын муссондар да Ваты Азияға җете алмағандықтан, онда да җаз әр җығрақ, әр ыстық болады; оны җ устине саңғай талтыс кезинде кун зенитке җағандар көтерге та с төбеден кыждреді.

Выйк Азия җерин климат җоннен—орталық, сырды, онтыстык, ваты солтыстык Азия деп беске бөлуге болады.

Janvar айның җелдері мен температурасы. Онтыстык Азияның қысты кунги температурасы қандай? Азияның ең суық җері қайсы? Ол җерде январь айның температурасы қандай?

Орталық Азияның климаты континентал (материктік) воыр, җаздан-қысқа, куннен-тунге қарай кенет өзгеріп отырады. Ғазды ыһтысыз кундері қалнаған ыстық болады, устырт җердиң беттері қатты қызды; җыһндықан көр ауа қыһп туғинде җоғары көтергеді, вий қыһндыр саң, тозақ қымдарды уйгір аспанға сығарады. Ауа саңдытыр, кунниң көзг кгеукеленіп, көз ысы саңымданыр вилдырар көргинеді. Орталық Азияға келген җел, воындады ықалынан айғылыр, аһзақ келгисал воыр җетеді; сондықтан, вий арада җауын-җасын аз болады. Ғауын орталық Азияның тек җеттерінде, тау беткейлерінде қана җауады; ал, ең вийк тауларының вастарында, ол кезде қар җауыр тұрады. Вий

рақ, таулардағы қар сиек өте биік тұрады. Мисалы, солтүстік Тибетте, Хуанхе өзені басталатын жерде, қар сиек 5 км биіктікте, ал, оңтүстік Тибетте қар 5½ км биіктікте қатады.

Биіктігі орталық Азия қысты күні қатты суыды, ал аз күні аяу сұпылы, әркі тәулік болады. Қысты күні қауып-сасын қазды күнгіден де аз туседі. Тек, кей уақыт үстүрттеңде океан қақпаларынан келген ы-қалды сұлы сел есір, үйлт көтерілір, қар қауады. Бірақ, биікті қыс воіс тускен қар аз воір, сег ветің әрең қасырады. Бұл селерде отыраң көсрелі қалқың малдары алақыннан қауылыр сұғады.

Сұғыс Азияда қазды муссон селі келір тұрады; муссон қақпдан 1000—1500 км ікері кјреді; қауып-сасын көвјнесе қақпаны таулы селеріне туседі. Қысқы муссон кезінде суық алалдар түстік-тің көр селеріне селің таралады; сондықтан, селорталық теңіз енді-гінде қатқан солтүстік Қытайдың өзендері қатыр қалады. Қаздытү-гім, кыздыкүні суық сел мен сұлы селдің туысуынен Сұғыс Азия қақпаларында күсті даулы—тайфун пайда болады. Филиппин, сарон аралдары бұл тайфундар көр арапқа, вуліңсілікке пісырады.

Сұғыс Азияның климаты Күро-Сиво сұлы ақысының да мәңкі күсті. Бұл ақыс, үстінен өтетің муссон селің, ылақлақ тойдрады, сарон теңізің тыгел дерлік қатырмады.

Оңтүстік Азияны (Іақни Индостан, Индо-Қытай, Малай Архі-релагі) тропик пен экватор кесір өтетіндіктен, оның климаты ыстық келеді. Қазда күн тас төбеге сұғыр, оттай кыйдіреді. Тірткі қысты күндері де күн горизонттан сұғағы көтеріледі, ол қақта қыс деі-тің қыстың өзі волмады, сег ветіңне ес уақытта қар туспейді, ол селдің қысы вјздің Украинаның қазынан суық волмады. Қазы ылақ-ды воір, оңтүстік-батыстан соқатын муссон селдері матерікке қаң-выр үйлтатын айдар, қауып-сасын қаудығыр тұрады. Аралдарының кли-маты океандық климат; қаңвыр қазы-қысы қаңыр тұрады. Температу-расы сұлы воіс 25—27° самасында тұрады. Оңтүстік Азия да тайфун воіса да, сұғыс Азиядағыдай емес, сіректеу болады.

Батыс Азияның аяу галы құрғақ болады, үйткені бұқан қаз-ды муссон келмейді (115-беттегі картаны қара). Аспелден бастар октәврге деің бұл селерде қаңвыр волмады дерлік; көкте үйлт сірек болады; күн самасыз ыстық болады; Іракта Бақдат қаласының маңында күм 78° ке деің қызды; көлеңкелі селдегі ауаның температу-расы 55° ке деің варады. Аірықса қатты ыстықтар ысы Аравиадан аңзақ оңтүстік селі (самум) соққанда күседей. Мұндағы үстүр-тердің де ыстық күсті болады, бірақ, күні ыстық волақанмен де тун салқып воір отырады.

Бұл селердің ыстық октәврге деің варады, тек қара күзде (нояврде) қана көктен қаңвыр үйлтаты көрјне бастады. Бұқан қаңвыр үйлтін селорталық теңізден сіклондар әкелей. Қаңвыр қатты қауады, Аравия мен Сирияның сел далаларындағы құрғақ аңқарлар (vadi) суға толыр кетеді. Тауларына қар қауады; тускен қарлар қаз воіс есір өзен мен вјлақтарға су вереді. Батыс Азияның қысы сұ-ғыс Азияның қысынан әлде қайда сұлы болады.

Солтүстік Азияның күні аса суық, қысы алты ай, тірткі одан

вошь Хуанхе өзенінің әкелген тйіпва іайымен қайтылаыр, қйғоаққа айналыр кеткен; вйі іай ortalық Aziadan өзен суымен келетін көвјнесе les topraq volady.

Сьдъьь Azia өзендері—lantszi-Tszən, Хуанхе өзендері, онап соң Amur әрј сьль деріік қаз алақына таман шектен сыға тасьр тйгладь; вйі тасқын қанса егстйк шерлерді, келендерді ақызыр әкетеді, Қытаида несе мыңдаған кысјлер суға кетіп қьтылады. Тасқын—сиклон шей сүгір, кыстј нөсер қапыр қауыһнан volady.

Tatar вйіқазына мол суль, кеме сүретін *Amur* өзені келіп қылады.

Sol ystik Aziada *Ob (Ertyspen), Enisei (Anoqaramen), Lena (Aldanmen)* т. в. өзендер бар; вьлар әрј суль, әрј ұзып ақытын өзендер. Қауыһ-сасын вйі арада аз volady, оның есесіне судың вулануы кем volady қана су қынаитын алавы өте зор volыр келеді. Қазқытұғын вйі өзендер қар суымен карықтар қаыла тасыды. Вьлардың вәрј де кеме сүруге өте қақсы; вјрақ, көр иақыт (аль ай, іртј онап да көвјрек) қатыр қатады. Қазық шерлермен аққандықтан, ақызы ақытын қайлы келеді; вјрақ, шер қавьқылың қағылыһнан пайда volқан узылме қыласындарыһнан өткенде улкен соңқалдар пайда volқан. Соңқалдар Eniseiden *Baiqal* көлінен ақыр сықытын саласы *Anoqara* өзенінен өте-мөте көр кездеседі. Baiqal көлінің өзј шер қавьқылың қағылыр, узылме сөгуінен пайда volқан терең ойпаңда тұрады.

Ortalyq Azia мен Turan ойратыһың өзендері аз, азды-көпті варь океандарға шейіп қымаиды,—не қымдардың ісіне келіп қоқ volady, не ақытын іһық көлдерге варып қыылады. Вьлардың ісіндегі атақытылары: Лов-ног көліне қылатын Tarim, *Balqacqa* қылатын Jle, Aral көліне қылатын *Sor-Daria* мен *Amur Daria*, *Kaspi* мен *Aral* асы түзды көл. Вьлар вьғын океанмен тұтасын теніздерден қалқан қырнақ. Мындай қйғоақ өкелерден ақытын өзендердің қолдан суаратын шерлер усын маңызы өте кыстј. Қаз, таулардың қары ерјген кезде, өзен сулары молайыр тасыр, егстйк пен вау-вақаларға су вереді.

Ватыс Aziaһың да өзендері өте аз. Вастылары Parsь сықанақына қылатын *Tigr* мен *Eofrat*. Вйі өзендер қысты кынј тасыды. Қазды кынј вйі өзендерге су таулардың ерјген қарларыһнан келеді, өзеннің суларымен қырт егјнін, вақаларын суарады. Көр өзендері түзды көлдерге көр қылады.

Осындай көлдердің вјрј—Өлј теніз деп аталады. Вйі көл шердің сөккен узылме сьпқырында; өзј океанһың вейінен 394 m төмен қатады. Мындай төмен қатқан вуқыл шер сүзінде васыа көл қоқ. Суында 24% тіз вар, сондықтан суы тығыз келеді, тыскен атам ватраиды. Көлдің Өлј деп аталу себеві, вйі көлде не өсьмдік, не қаң-қануар volмаиды.

Қысығасы, адам валасыһың сағыасыһың усын Azia өзендерінің маңы зор: олар қатынасы қолы volыр тавылатыһы вьлай тұрсын, егјн мен вау вақалықарға да су вереді; тек ватыс, ortalық Azia өзендері қана емес, онтыстйк, сьдъьь өзендері де осындай. Azia шерінде адамзаттың устен вјрј қолдан суарылатын кырјс егјнінің өнјмімен кынелтеді.

Рьсықтау кырақтар:

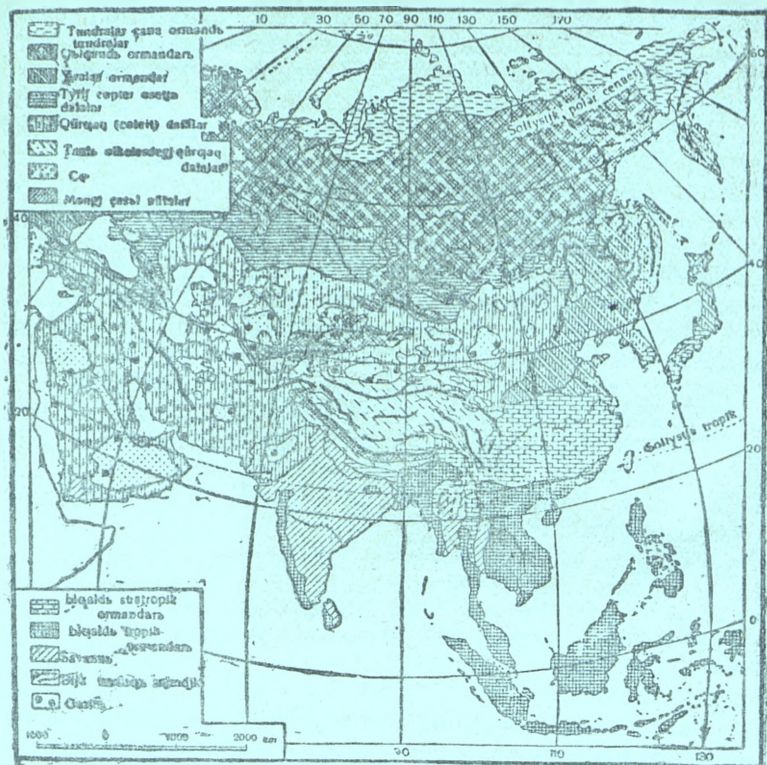
1. Azia өзендерінің ісінде ен терең ақытылы өзендер қайсы? Оның себеві не?
2. Amur, Lena, Evfrat, Tigr өзендері неге вјр иақытта тасымай әр иақытта тасыды?
3. Aziaһың төмен сөккен узылме ойпаң шерінде тұратына ськ көл қайсы?

Əsjmdjgј men җануарларь.

Картаяа җагар таьындар. Азияныҗ селдерј мен далаларь җай җерлерде воладь? Тропиктјк ормандарь җай җерде? Субтропиктјк ормандарь җай җерде?

Онтустјк Азияныҗ кунј ысыҗ, суҗа җаныҗ җерлерјнде тропиктјк ормандар ɵседј; олар — Индостан, Индо-Ғытай, кунјј Малай архипелагыныҗ ед ыҗалыҗ кɵр җерлерјнде ɵседј.

Бул ормандарда вијктјгј 60 метрге варатын, несе алуан аҗастыҗ җана тырлерј алаҗты атаҗаан саын кездеседј; мўнда рɵлма аҗастарыныҗ тырлерј васын воладь. Олардыҗ кейвјреулерј (kokos рɵлмасы мен sag рɵлмасы алаҗтылары) җейтјн җемјс вередј. Аҗастары вјрјнен-вјрј вијк волыр сатыланыр, араларынан җан ɵрестјк тыҗыз волыр, ландар-

Азияныҗ ɵsjmdjgј. Орталыҗ җана ватын Азия орманҗа неге кедер? Егјн кɵсјсј-не қолалыраҗ келетјн ɵsjmdjktј аймаҗтарь җайсы?

мен сығмала ɵседј. Лианныҗ ызындыҗы 300 метрге җетедј. Бўтаҗагыныҗ вэргјнде ерлїт ɵsjmdjgј воладь (вɵтен аҗастыҗ бўтаҗында ɵсетјн ɵsjmdjк), бўлардан васыҗа, паразит (ɵзјнен васыҗа ɵsjmdjктердјн сығыныҗ соҗыр азыҗтанатын) ɵsjmdjктер ɵседј. Тенјз җаҗаҗарыҗ вол-

lar mangr ormandar ketedj: bularдын тамырларь tenjz sulalьnьd та-
суь kezjnde sumen çavьladь da su qaitqanda auada asььp ça-
ladь.

Onьtystjk Aziаньd çauьn-casььn кем qurqacььraq çerlerjnde za-
vanna деп аталатьн tropiktj dalalar voladь. Bularдын adam qolь-
timegen çerlerjnde qalьn сер esedj; al, adam paidalanьp ylgьrken
çerlerjnde astьq taqь vasqa mädeni esjmdjkteг çaqьs esьp, көp onьm
beredj. Tropiktjk ormandar men savannalarдын topraqь qьzьl tor-
raq; vül—Afrikanьd qьzьl topraqьna ьqsas keledj.

Tropiktjk ormandar men savannalarda әrtьrlj көp çanuarlar vo-
ladь. Olarдын keivьreulerj tьrlj esjmdjk, çemjstermen, keivьreule-
rj çьrtqьsььqpen tьrcjlk etedj; көp çanuarlar tek tropik poiasьnda
qana tьrcjlk etьp, qonьrçai polastьn suьqьn көtere almaidь. Mьn-
dallarda çatatьn çanuarlar көvjnese adam veineles maimьdar
(orangutan, gibbon) men terjь qalьn—indj pьlj, mьljz tьmsьq tapir-
lar voladь.

Onьtystjk Aziadaqь çьrtqьs çanuarlarдын ең kьctьsj—çolvarьs. Bьl
vambuk esjmdjkteгj men çamьs arasьnda çьredj. Savanna men
ormandar arasьnda vül çьlandar (kevjldьrjk çьlan) toььp çatadь,
өzenderjnde krokodil voladь. Toььp çatqan qьstargьnьd jcьndegj sьlv
әdemjьsj—qьrqaуьl, тауьs, totь.

Onьtystjk Aziada әrtьrlj çanuarlar көp volqanmen, jcterjnde
Aziаньd vasqa çaqtarь men Evropa, Amerikada kezdesetjн çasqь,
tьlkj, qonьr aи volmaidь. Sondьqтан, onьtystjk Azia—çanuarlar dy-
nlesjнd aиьqca өlkesj voladь.

Сьqьs Aziada (Qьtai men Çaroniada) çavaи esjmdjkteг tek
taularьnda qana qalqan. Ondaqь ormandar mәngj көgerjьp
tьra tьn kamelia, lavmen vasqa aqactardan quraladь. Сьqьs
Aziаньd көp kezdesetjн topraqь—çьььraq, ьlqaldььraq çerlerjnde
qьzьl topraq; al, qurqacььraq çerlerjnde sar topraq, misalь, solьtystjk
Qьtaida.

Сьqьs Aziada qalqtьd tьqьzьdьqь, çerlerjнd adam qolьmen
ylgьrtjlgendjgь sonca, onda çavaи çanuarlarь өte az qalqan; çanuar-
larь ne onьtystjk, ne ortalьq, ne solьtystjk Aziаньd çanuarlarь terjz-
dj volьp keledj. Qьtai taularьnьd aңqarlarьnda тауьs, qьrqaуьl
kezdesedj. Al, Çaronia ormandarьnda qurьqьsz qьzьl vet maimьl
(makaka) ьsьraidь. Qьtai men Koreia çerjндеgь krokodil solьtystjke
dejn taralqan çer dьnie çьzjnde çoq. Çaronia çerjнd çььqda vot-
larьnda zor kesjrtkeler kezdesedj. Oьь aиьlqan çanuarlarдын varьqь
da tropik çaqta çьretjн çanuarlar. Bularдан vasqa Сьqьs Aziada
qasqь, tьlkj, aи, dala antilopь, qulan voladь.

Сьqьs Aziаньd solьtystjk çaqьnda Amur ezenj men onьd onь
çaqьndaqь salalarьnda emen, saqan, өengj taqь vasqa çьpraqь-
tь a q a c o r m a нь esedj. Aqactarь lian, çavaи çьzjн esjmdjgь-
men (çemjьsj çelьnetjн) çьmalqan. Çerjнd topraqь kьlgjн topraqь.
Bül ormandar çanuarlar dьntlesjne өte vai; çanuarlarьnьd vьrazь tro-
pik çanuarlarьna ьqsas volsa, basqalarь çьь solьtystjk çanuarlarьna
ьqsas voladь. Mьnda solьtystjk çaqta çьretjн çanuarlar onьtystjk çaqь-

ta çyretjn çanuarlarmen aralas kezdesedj. Misaly: çolvarъs—qoңыr atumen, leopard—sjeusjnmen, vüloңn tasvaqamen aralas kezdesedj. Qavan, kjk (kozul), qyqauы, orman тъъыqъ, qasqyrlar da көр volady.

Ortalyq Azia men vatъs Azianъn көр çerj өsjmджкке kedel qyraq dala men cöl volady. Misaly сыqъysta—*Gobi*, ortalyqta—*Takla-Makan*, vatъysta—*Aravia* cöldeгj. Dala men cöldjң çalpaq poıasy Xingan тауыңд etegjnen Qызы teңjzdjң çaqalarына deıjn, onan әгj soзыьр Afrikaqa өtedj. Ormandar vül poıasta тек çauыncасы көр volatъn tau vetkeilerjnde, özen çaqalarындаqъ көгал çerlerde qana volady.

Tisettjң adam mekendemegen ystjrtterjндеgj çanuarlar dyniesj. Eң aldyңы—piccuxalar, onan әгj—qodas, antilop, qulandar çyr. Bül çerlerde çanuarlardың көр volu sebevj ne? Aлыsta keruen ketjп varady.

Dalalarында vetege, çusan slaqtъ cөp өsedj. Bıraқ, vülar тұtasъp өspei seldjр volъp өsedj. Çazqъtұгым qar erjgennen кейjn ne qыsqъ çaңыrlardan соң (Iran men Siriada) dala cөpterj tez өsedj, tez gyl-denedj, tez тұqъmdanady; çaz vasynda өsjmджк savaqtарь quraıdy; tj-cjlk тек çer savaqtарында, тyнеkteгjnde, qавыqъ qalyң тұqъmdарында qana qalady; vül dalalarдың topraqъ kactan topraq iaki qoңыr topraq.

Cöldeгj өsjmджкке, daladan da kedel keledj. Mұnda ne çazqъ тұqъm тез өsjр, тез quraıtъn cөpter, ne çapraqсыз, ne çapraqъ kjkental, тамыларъ өte ұзын vütarlar volady. Aqactan kezdesetjң çalqъз aқ saksaul.

Kəğaldarında çemstj aqactar əsedj—alma, çapталь, avrikos siaqtь. Bатыs Aziada mənğj kəgerjр тұратын maslin (zaitun), Іранның ontystjk çaqь men Araviada qırma çemstjn veretjn pəlma aqactarь əsedj.

Orталық Azіапың далаларында кемjруcј çana сөр çorektj тұіақтылар көр voladь. Қысты кунj кемjруcјler (суыг мен sarcūnaq siaqtьlar) көр uақты jнде çатыр ұзақ ұиқыда кjрjседj de, çаз сықадь; тұіақтылар, misаль—құландар, antiloptar сөртj qar astьnan теujр çeidj, yitkenj даласының qarь onca қалың volmaidь, çұқа keledj.

Çanuарlar дүниесjне өте-мөте Тівет ваі: ондақы çырат çайымдар elsjz; сондықтан онда уjг-уjгjмен сывьгьр тұіақтылар çyredj. Бйлардың көртjгj сонca, olai-vьlai өткен керуенcјler çыздеp, мындар санақан, өте-мөте көр йсыraitьнь қйлап, antilop, qodas (tau өгjzj), piccuxa (суыг siaqtь кемjруcј) voladь.

Bатыs Azіапың далаларь мен сөlderjнде тұіақтылар da, кемjруcјler de kezdesedj; vьraq, көр emes, az voladь. Tegj африкалық çытқыс аңдardan қорқаи қасқыр, сақал (cieвөрj) voladь; Araviada çana Іранның kelвjг çerlerjнде arьstandar kezdesedj.

Azіапың қйыг sol тустjк cetjn тundra альр çatadь. Одан тустjгjрек таига çatadь, таиганың тоpraқы кылjn тоpraқ ia вапрақ тоpraқ. Solтystjk Azіа—қ ұ г ы ь s a q a c t a г ь мен тырj қьмват терjлj аңдарға ваі; құстарь da көр; вұл құстардың вjрқатарының тұрқылықты мекенj таига, vasqalarь ontystjk pen батыs Azіадан çаз keljр, кyz ketetjn құстар voladь. Құс çазды кунj, әсrese, tundrada көр voladь. Çазь қьсқа volca da, olar сонда çұмьртқалар, кyz валараның ұсыгьр, өзен, теjnz воіларьмен çыь çаққа қайта ұсыр ketedj.

Azіа көр мәдени өsjmdjктерdjн ервjген çerj. Bidai, lon, sarьmsaq-тьн çаваль тырlerjn adam баласының ең алқысқы тарқан çerj osь Azіа, Ontystjk Azіа—кыric, qant қйрақы, cai, banan ақасы, қйардың сыққан çerj voladь. Сықыс Azіа—apelsin мен mandarinnjн сыққан çerj.

Çer çyzjnjн вөрjнде de өsjrjetjn yі çanuарларьның варьықы дерлjk Azіадан сыққан. Tyie мен сықы osь Azіа далаларынан сыққан. Бйлардың çаваль çyrgenderj орталық Azіа далаларынан osь кyнге deijn йсыгаидь. Jгj сыг maldarь (сыг, буivol), qoi, eckj, cocqalar da Azіадан сыққан, Тіvette qodas qoiқа yiretjgen; qodas tau çольна өте тартымтайын көлjk; Indostanda өркеctj өгjz—zevu qoiқа yiretjgen. Sol Indostan мен Indo-Қытаida çалрь çanuарларьның jндегj кyctьsj—pй de adamға қызмет etedj,

Рысықтауыс сйрақтар:

1. Ылқалдың çetjmsjzджjнен Azіаның қай çerjндегj өsjmdjктер көр кемjstjk кередj?
2. Тропик өsjmdjктерjнjn adam баласы yejn, әсrese қайсысь paidаль.
3. Qoldan суарьп отьруға ol өsjmdjктерdjн қайсысь мйқтаç?
4. Мәдениj egjsterj tygeljmen өзennen суарьлатын çerlerj қайсы?

Қалқы.

Kartaға қарар тавьндар. Azіаның қай çerlerjнде қалқы тықыз отьрады? Олар қай өзениң аңқарларында, қай аралдарда voladь? Орталық Azіаның вjр kvadrat километрjнде қанca adam тұрады? Indj мен Қытайға қарақанда неce есе кем?

Azіа материгjнjn ведерj меіljnce тырл-тырлj volьр keledj: asa вjжк таудар, ұсаа теjnz çer альр çатқан ystjrtter, тырлj көлемдегj ойпаттар,

ең ыстық, ең суық қақтар ықпалы көр қарлармен өте құрғақ қарлар кездеседі. Азияның қалқы туралы да осыны айтқанда болады; орталық Азияның биік таулары мен кең уыттарында тұратын қалқытар тәжік қоқтың қасы болмаса да өте сирек (1 кв. км-де 10 адамнан да кем) тұрады. Солтүстік Азияның суық қақтарында да қалқы аз болады. Ал, оңтүстіктің ыстық қақтарында қалқының мекендеуі бір теңіс емес.

Қалқының көбі оңтүстік пен сырғасы Азияда муссон қелі есетін аймақтарда тұрады. Қылжы адам баласының қартасы дерлік осы арада тіршілік етеді. Қалқының өте қызы тұратын қаржы—Қытай ойраты мен Индостан ойраты; бұл аймақтың бір кв. км қаржында 200, тірті олар да көбірек адам тұрады.

Бұл ойраттардың қылы, ықпалды муссон климатының, торпақтың құнарлығы, бұл арада қысқантай қарден егін өнімнің көр алуға қақдай түсіреді, оның уытыне, егінді қылына ек-уыс рет егін алуға мүмкіншілік береді. Бұл ойраттарды адам баласы ерте заманда ігеріп алған; құнарлы қардың алақандығында пайдаға асырып, отырықсыз қандар бұл араға өте ескілікті заманнан бері қарай мекен етіп келеді.

Орталық Азияның солжы мен құрғақ даласын адамның ігеріп алуы қызы; ол қардегі кең далаларда осы кунге сеіпін мал баққан көрпелілер тіршілік етеді; өздері мен бұлақтар бойындағы көгалтепсендерде қана отырықсыз кездеседі. Азияның солтүстік қақтарындағы суық роласта қалқы аз тұрады. Әденесе мың қылдар бойы бұл арада, тек бұды баққан көрпелілер мен орманның аңы аулар сұбығыр қурген аңы қалқы қана тұрған; тек, бірінші сotsialistік құрылыс түсында қана бұл ара ігеріліп бастады; ормандар арасынан алаңдар тузіліп, егін егіліп бастады; қарды тырлі кендер асырып, электр стансалары салынып, заводтар құрылып қатыр.

Азияда әденесе тырлі қалқы тұрады; олардың ісіндегі ең көбі *mongol* группасына қататын қалқы; бұл бір-бірліне қақы тіліде сөйледі; бұлардың вет, бас сырды мыселерінің құрылыстары бір-бірліне ұқсас келеді. Бұл группаға қататындардың көбі—қытай, қарон, *mongol*. Бұл группаға тыржік тілділер (қарзақ, өзбек, тыржікпен, тыржік) да кіреді. Индо-Қытай қалқы мен малайстер де осы *mongol* группасына еділір қақы.

Екінің үлкен группа *Indj-evropa* қалқытарынан құралады: бұлардың да тілдері тілділер. Бұл группадары қалқылардың ең көбі—інділер; орыс пен тәжіктер де осы группаға қатады. Бұларға туысы қақы қалқытар—ағар пен себілі.

Азияның ендігі бір қалқы—*negroidтар*. Бұл группаға қататын қалқытар—Филиппін аралдарындағы—негриттер, Индостандағы дравидтер. Азияда тұратын барлық қалқы—1 млрд. 130 млн., іақыны үкілі адам баласының қартасынан көбірегі Азияда тұрады.

Азияның саісі картасы.

Карталар қарар тавындар. Бірінші СССР-дың Азиядағы қарлеріні көрсетіндер. Орталық Азияда қана Батыс Азияда СССР мен кетес отырған мемлекеттерді көрсетіндер. Сырғасы Азияның мемлекеттеріні көрсетіп, атаңдар. Англия, Франция, Нидерланд мемлекеттерінің қараларындағы көлемді қарлерді көрсетіндер.

Eger, vjz, kemege mjnр Odessa portьnan sьqьp, ьzjmјzdn Vladivostok portьna varatьn volsaq, vјrјncј toqtaitьn qalamьz—Stambul voladь. Stambul Bosfor vьqazьnьd Evropaьq ьaqasьnda tьradь. Stambul T y r k i a memleket j n j ь portь (Tyrkianьd astanasь—Angara) mьnan keijnj toqtaitьn portьmьz, S u e t s k a n a l ь n ь d kјreberjь vosaqasьndaqь—P o r t - S a i d. Mьnan ьzј Vladivostokqa deijn taqь qai ьerlerden ьtјr, qandai qalalarьdь basatьndьqьmьz dь ьzderjн qapar aйтьnda. Vјz osь ekј ortaqь 30—40 kundredь ьyremjz. ьolьsvai M o n g o l men T u v i n Q a l ь K e s p u b l i k a l a r ь, I r a n, A f g a n s t a n elderj volmasa, Aziadaqь vasqa memleketterdјn vьrјn de kьremjz. Bьlardьdь astanalary: *Ulan-Bator, Kьzьl, Kasul, Tege-ran*—vьlar tenjz ьaqalarьnan aьs tьradь.

Azianьd kьp ьerlerj Evropa kapitalistjк memleketterjнd qaramaqьnda. *Indostan, Indo-Qьtaldьn* vatьs ьaq vјraz vьlјmj Angliaqьda qaraidь; Indo-Qьtaldьdь ьqьz vьlјmderjн E r a n s i a vьleiddь.

Kapitalister vьl kolonialardь dural kycimen vasьp aьp ьaratьlьz vailьqьmen orasan kьp adam eьvеgјn qanar ьep otьr. Azia ьerjнде vьrьnqь Resei imperiasьnьd da osьndai kolonialary volqan. ьlь Oktьbr revolutsiasьnan keijn, ol territorialardьdь (Sibir, Qazaqьstan, Tyrkstan) enbekcјlerjне vostandьq vеrјldj; vьlar ьz erjкterjmen, *Sovettj Sotsialistik Respublikalar Soluzьnьn* sostavьna kјrdj.

Azia ьerjнd vasqa vьlјmderj—*ьaronia, Qьtai, Iran, Tyrkia* taqь vasqa ьsaq memleketter voladь. Azia ьerjндеgі varьq elderdін jсjндеgј ьalqьz qana imperialistjк memleket—ьaronia. Orьs-ьaron soqьzьnan keijn ol Saxalin aralьnьd oqtystjк ьaq ьartьzьn aldь ьana Qьtaldьdь bir vьlјmj—Koreianь da qosьr aldь. 1931-сьlь Qьtaldьdь ekјncј vьlјmj—Manьurianь da vasьp aldь. Al, 1935-36-ь. soltystjк Qьtai men Jckј Mongolianьd vјraz ьerlerjн vasьp aldь. 1937-сьlь Qьtaiqь qarsь qaitadan soqьz kycin ььmsal basiadь.

Рьььqtaьс sьraq:

Petropavlovski (Kamcatka tyvegјnde) qalасыnan Batumьda ььqqanda, ьolьa ьsьraitьn Angliа kolonialary men derves memleketterdј atandar.

Azianьd zerttelu tarixь.

Evropalьqtar Kјcј Azia men ьerortalьq tenjz ьaqalarьn tјrtj esten ььqqan erte zamannan vеrј vјlgen. Sauda-sattьq qatьnastary arqьlь Aravia men Indostandь da erte vјlgen. Al, Azianьd vasqa ьaqary turalь tјrtj XII-qasьrqa deijn vьldьr-saldьr qana vјlgen.

XIII-qasьrda *Marko Polo* deitјn italian saiaqat etedj, orta Azianь vasьp Qьtaiqьda etedj; onda 17 ьyl tьradь. Syitјp, Indo-Qьtai men Indostandь oralьp qaitadь. Marko Polo osь sарarьn qьzьqte qьlьp ьazьr ььqarqandьqtan, evropalьqtardьdь vјrqtar sьudegerlerj men tenjzцlerj vьl siaqte vai elge varьp, qьmvat tovar ьkeluge qьttar vola vastaidь Indjge Baruqьda tenjz ьolьn qalai tarpaq—maqьsat osь voladь, tenjz saudasь ьlьqajqan saibn Evropa ььrtьnьd tenjzцlerj osьlь arman qьla vastaidь).

XV-qasьrдыdь aiaq kezjnde ьerdj car dep t a n ь o ь a n *Kolumь* (vьl da Italian)—Atlant okeanь arqьlь Evropanan Indostanqьda varam dep vatьsqa qaratь ььqadь. Vјraq, ol Indostanqьda ьetpei, ьolda Amerikanь tavadь. Vјraq, vьl tarqan ьerjнd Amerika ekєnјn ьzј de vјlmei, men Indostanqьda ьettјm degen senjmmen ьlgen.

Sol Kolumь, men vјr camada *Vasko-de-Gama* (portugalialьq) Afrikanь ainalьp Indostanqьda ььradь. Sararь nьticejь volьp, vьl Indostanqьda varatьn tenjz ьolьn asadь. Mьnanь artьnan, kecјkrei *Magellan* da (ispanialьq) Indostanqьda varatьn ekјncј

ь) Suet kanalь ol kezde ьoq; Afrikanь ainalьp tenjzven eckјmјnd ьyrmegеz kezj.

çol acadь. Magellan sol çet çarьп айнальр сыңу сараьнда Америкаьда оньыстьн çаьпн айнальр өтjр, илirppin ағалдарьп табавь. Мийан кейjn Еврoпaльqтa оньыстьк çапа сығыс Azia çақaларьна кемемеп ваьр, қыпват tovarларды су тегjн оқыамер çатыр ала vastaitьп volady.

XVI-қасырда оғьс казактарь Оралды кесjр өтjр Сивирдj табавь. Вийқан деjтн Еврoпaльqтар Сивир тураль еспәрсе вjлмейтjн. Әуелj батьс Сивирге, онап вjрте-вjрте сығысқа, аiaқында олар Тьпық океан çақaларьна сейн келjр çетедj. 1648-çылы *Semen Deņnev* дейтjн казак Azianьп ең сығыс çақ муjьсjн табавь. Сол муjьс—тарқан кjсьнjн атьмен Деңнев муjьсj воьр атандь (126-беттегj sureттj қара).

Вjрақ, Деңневтjн тарқандықьн көрке деjн Еврoпада еckjм вjлмеидj. Тjртj, I Petr сол иақытқа сейн Azia, Amerikamen қосьльр тйра ма, не вjре вjйқазбек айьльр тйра ма, оьп вjлмеген. Ось мәселенj сесудj I Petr Bering дейтjн капитан-қа тапсырадь. Bering керектj çавдық-асравьн дaларлар, қйрғақпен Peterburg-дан сығысқа қарай аттанавь. Вjрнесе çылы çурjр Камчаткаға баравь, сонда тйгьр кеме çасар альр, кемемеп çурjр сол манаттақы теңjз, вийқаздарды зерттеидj. Қазjргj *Bering* вийқазьмен Bering теңjзj сол тарқан Beringjнjн атьна қойьлған.

Beringjнjн мийан vasқа да қызметj бар, соьп адыльмен *Soltystjk Иль експедициясы* йымдастырьльр, soltystjk Мұзды океан çақaларьна вjрнесе ret зерттеуц-лер сығарьды. Вjрақ, вийл зерттеу онап тимей, субьтан көр кjсьлер өлген. Сол çолау-сыларды вjрj капитан *Celuskin* ит çегjр, қйрльрпен çурjр оьгьр Azianьн soltystjk çақ ең çеткj муjьсjне барқан; сондықтан сол муjьс Celuskin атьнда қалқан.

Соньмен, Еврoпaльqтар алдымен батьс Azianь, онап оньыстьк, сығыс, soltystjk Azianь тарқан. Syitjр, орталық Aziaдан vasқа таньспрақан çерлеj қалмақан. Marko Polodan соң вjраз заманға деjн Aziaға еврoпaльqтардан еckjм келмеидj. Тек өткен

Bering вийқазь мен Деңнев муjьсjнjн çаздың vas kezjндегj көрjнjсj. „Celuskin“ пароходьн ось муjьстjн маңьнда мұз қысыр, soltystjk-батьсқа қарай өльр кеткен. Ол пароход командасын қйқароқан кjм?

қасырлардын орта kezjнде орьс сапарсыларь soltystjkten, ақылың да оньыстjктен-ақыльр Орталық Azianь зерттеi vastaidь. Вий çонде ең көр енрек сjнjрген орьс за-iaақтасы *Prçevalski* volady. Ол орталық Aziaға төрт ret келедj. Келгенде атқа тjнjр келедj; çаьнда қарулы кjсьлерj, тьелj керуендерj volady. Ол еврoпaльqтар çурмеген вjрнесе çерлерден өтедj. Prçevalski бесjнцj ret тақы сыққаньнда, Тәң-Çан тауьньн етегьнде қайтыс volady.

Prçevalskidjн vastақан зерттеу çйтьсьпн, оьпн çәкjртj әрj çoidасы *Kozlov* йстаидь. Ол Govi сөлjn зерттеу, қйм vasьр кеткен Xара-Xoto дейтjн еckj қаланың қалдықынь табавь..

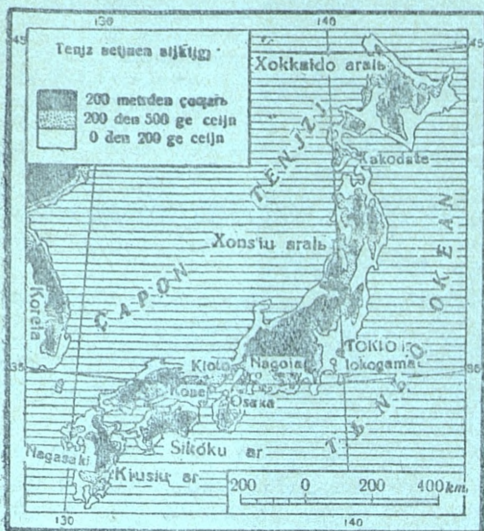
Орталық Aziaға көр saiaақ етуцjнjн вjрj çвед оқымыстысь *Sven-Gedin*. Ол Tak-ла-Мақан қймды сөлjn зерттеген. Syitjр çургенде ол, су тава алмай, çолде өлjр, қала çаздаидь. Sven-Gedin Тибеттен Gimalaidьн soltystjk бетjн ала созылған; Trans-Gimalai дейтjн yлкен тау çотасын табавь.

Ғама, Сарь теңізден Корея вiдқазына кјреверіс аuzда—Nagasaki, Хоккайдо аралында—Хакodate.

Ғарония ҫерј Тьльқ Океан ҫақазында 30-parallel мен 45-parallel арасында тұрады; вiл ҫақдай оның климатын ҫылы, ықалды етір тiредь.

Ғаратылысьның vastь тырлерј.

Жартауа қарап тавындар. Хондо аралының қанса ҫерјн ойпаттар (200 метрден төмен) альр тұратындьоғын көзбен самалар айтыр берјндер. Мiнда 1000 метрден асыпн таулар көр ре? Вулкандар тјзбегј ететјн аралдарың атандар. Ғарония ҫақаланында Тьльқ океанның терендјгј қандай екендјгјн ваіқандар.

Ғарония ҫерјнјң веткј құрылысь. Хоккайдо мен Хондо аралдарының ең таулы ҫерлерјн көрсетјндер. Fudziamань тавындар. Ғарония аралдарында ойпаттар қанса ҫер алады? Ой ойпаттардың ең улкенј қай ҫерде? Оның енјн өлсөндер.

аралың көлдөнең кесјр өтедј (132-беттегј сурет).

Ғарония аралдарында ҫер сјлкјну ҫјз volады; ҫысайың вјрне-се ҫүз ретке ҫетедј. Айтықса кыctј ҫер сјлкјну 5—10 ҫылда вјр рет volады; мiндай ҫер сјлкјнүлөр улкен апаратқа ұсыратыр, кызеліске тысјредј. Misаль, 1923-ҫылды ҫер сјлкјну Ғаронияның астанасы Tokyo қаласын, Iakogama деітјн ірј портын өте қиратыр кеттј. Sol иақытта теңізде таудай кыctј толқындар пайда volыр (ҫер астының қатты тјтјреуі себертј) ҫақақа соқыр, мындақан адамдарды теңіз суы альр кеттј. 1923-ҫылдың ҫер сјлкјнуің кейінде 100 мың адам қырқып тарты. Мiндақы ҫер сјлкјнудің себері—Ғаронияның Тьльқ океан ҫақ ҫегіне ҫақың ҫатқан теңіз тыптерјнјң сөгјр төмендеуінен.

Ғарония таулы ел. Ғерјнјң көвј тау; сындарының вјлкітјгј 3—4 мың метрге селјн varады; ҫіектегј ойпаттарымен өзен аңғарлары варлық ҫерјнјң үстен вјрјнен аспайды. Ғарония аралдарының варлықь да, тыптер келгенде, Азияның сықыс ҫақаларының төмен сөккен кейдерінде аздар океанға батқан тау ҫоталары volады. Ғер қавықының үзлме ҫарықтары көр аралдардың ветјн айқыс-айқыс тјлмдеген. Осы ҫарықтардың воіымен созылып улкандар ҫатады—олардың кейнде сөнгенј де, сөпвөгөндерј де var. Вiл вулкандардың ең улкенј—Fudziana (вјлкітјгј 3778 м). Вiл „Ой аран“ деітјн үзлме ҫарықтың воіында тұрады. вiл ҫарық Хондо

Çaronia araldarь paidalь qazvalarqьa vai emes. Kiusu men Hokkaido aralynda azdar tas komyr var, munaп vasqa epтер munaп, mьs, temjr rudalarь volady.

~ Kartaqa qarar tavьndar. Xondo aralyн janvar izotermasyньд qaisyь kesjр etedj? Sol izoterma Evropanyнд qai çerlerjн vasyр etedj? Çaronia çerjnde janvarda qandai çelder esedj? Iul izotermasyньд qaisyь Xondo aralyн kesjр etedj? Sol izoterma Evropanyнд çai çerlerjн vasyр etedj? Bül izoterma Azla materigjне kelgende ne severtj soltystjкке qarai çoqarь koterjedj? Iul айнда Çaroniada qandai çelder esedj? Çaronia çerjне çauatyн çauьп-çasyньн мелçerj qanca?

Kuro-Sivo çыь aqьsь men musson çelderjнjң әserjnen Çaronia klimaty çümsaq çana bьqaldь keledj. Tek qana Çaronia araldarьньд soltystjк-çoqьsь çaқalarьн Oio-Sivonyнд суьқ çelj esedj. Xondo aralynda suvtropiktjк klimat vasyм. Qьstь kynj ol aralqьa qar çausa da, tez erjр ketedj. Ol araldьң oңtystjк betjnde mөngj көgerjр türatyн aқactar өsedj, misaly çai aқasь. Hokkaido aralyньд klimatь qoңь-çai: qьsta qarь qalyн volady da, çazь onca ыstьқ volmaidy. Al endj, Sikoku men Kisu araldarьньд klimatь tropiktjк klimat derljк; bül çerlerde pьlma aқactarь өsedj.

Çaroniada çaңьы çы volь volьр türady: çazды kynj çaңьыды Tьньқ okeanпaн soқatyн musson çelj әkeledj, al, qьstь kynj—Azla materigjnen soқatyн çana çolçьvai çыь Çaron tenjzjnen voььna bьqal çinar alatyн—soltystjк-vatyс mussonь әkeledj,—Çaron tenjzjне Kuro-Sivo aқьsьньд vjр тармақь keljр kjredj.

Tьньқ okean çaқьпaн keletjн т a i f u n d a r Çaroniанын yлкен ара-тарqьa йсыратady: tenjz betjндеgj kemelerdjң тасталqьанын сықарьр, derevne men қалаларды қиратыр, egjsterdj құртьр ketedj.

Çaronia araldarь өs j m d j k k e vai. Çerjнjң çaryньпaн көvj orman. Таудьң çoқарьды бөктерlerjнде қылqьп çарғақты aқactar өsedj; misaly çaron қарақайы мен çaron listvennitsasь. Тауларьньд төменgj etegjнде mөngj көgerjр türatyн k a m a l i çana l a k aқactarь өsedj; lak aқactarьнпaн lak jsteljр сықарьлады; vjрақ, lak aқactarьна adam vaiqар, saқьтqьpen қана çaқьндаidy, yitkenj bül aқactar ыль volady, adamньд denesjне tьjр ketse қаурьп çарақat tvsjredj.

Çaronia өzen derjнjң суь мол, vjрақ қьsqa volady, әj йлтань соңqal тасть keledj. Сондыqтан, kemeler çyруge қolaisьз. Vjрақ, соңqal тастарь мен қүлама сularь көр volqандьqтан elektr stansalarьн залуqьa қolailь volady.

Çaronia çerjнjң soltystjк çaқьндаqь topraqь kylgjn topraq, qunaryн volmaidy, al, oңtystjкке таман qьзыл topraqqa ainalьр ketedj. Bül ekj tyrlj topraqtyң ekeuj de çaқьsьlap тыңaitudy kerek қь-лады.

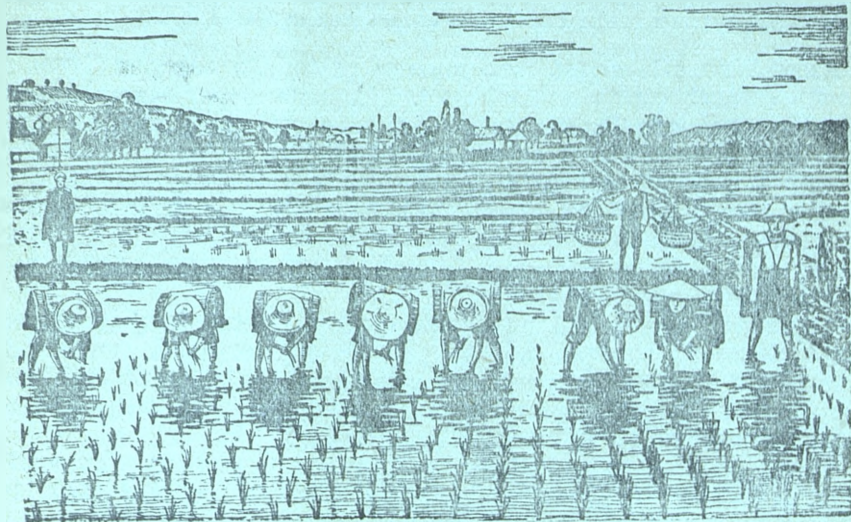
XONDO ARALЬ (IAKI XONSU).

Kartaqa qarar tavьndar. Xondo aralynda qandai astьq, qandai aқactar egjedj? Oньд çaқalarьнда qandai қалалар türady?

Xondo aralyньд көр çerlerjн бүта өскен pustoctar, çалаңас çar-tastar, әsrese saқьsьлардың qadaқalар kызetjр türatyн qazьна orman-

darь aladь; tau vektellerjnde aqac aralarьnan cьretjn cьnjcke tau soqpaqtar voladь; vїl cєrlerde qalq az tїradь.

Bjraq, valaq taular men qolittarda qalq qalьn, 1 kv. km-de 1000 kьsjge deijn tїradь. Tau vekteljnj tєmenj etekterjnde terrastar cа-salьan, sol terrastarda kyrcь pen vaу-vaqca egjledj; taudaqь ozen men vїlaqtardan arьqpen əkeljngen sular qal cєr volsa sol cєrjnen qaldьrap aqьp cətatь.

Çaron carualarь kyrcь kəcətjn cərgə oտըտըp cəտը. Bjr egjstj kərcjles egjsten aьtըp tїratьn aьzəzь tavьndar. Çaron carualarьnьd ylken salam qalpaq kiu sevəvj ne?

Çaronia carualarь, vasьna kьp oтpesjn dep, salamnan jstelgen ylken qalpaq kїp, ne aq oramal vailar, velcesjn:n lat kəcjр, kyrcь egjstjgjn de kyrek, vəitese fїstar, ne qїr qolьmen kyrcь egjstjktєrjn ylgjrtjр oьndєp cьredj (130-veitəgьj suret-tj qara). Egjstjк cєrlerge olar mineral tьnaitcətarьn, vїrcaq kьncərasьn, valьq tukterjn təgedj. Kəcette oьndjrlgen kyrcь savaqьn qolьmen qaz-qatar qьp vjrnəndєp oтըqьzadь; qolь cєrjn cїləzə, sїrek cєrjn septeidj; kyrcьtjn əvbjr savaqьn mьq-tar kьtedj. Çaroniada kyrcьtjn tьsьmj India men Qыtaidaqьdan cəqarь. Çaron carualarь arpa men soia vїrcaqьn da egedj; vїl—olardьn (kyrcь pen arpa qatarь) maьzəzь aьь voladь.

Vїrcaqь cəzəqьtїrtьm arpa qatarlarьnьd aralьqtarьna egedj. Arpa rьskən uaqttə oть oтըp, cьp aladь da, vїrcaq kьzge cєljn tїradь. Vїrcaqtan kєljn oьndєp oт cərgə kyrcь egjр ta taidь. Syitjр, cərondar vjр cєrjnə yc tьrlj egjn egjр aladь.

Xondo aralьnьd soltystjк vəljmьnen vasqə cєrlərjnjn vərnəde de egjstjк pen selen aralьqtarьna tїt aqac tarьn oтըqьzadь. Cьvek kəsjvj çaron carualarьnьd maьzəzь qosьmca kəsjvj voladь.

Xondo aralьndaqь carualar mal caruacьlьqьmen ainalьspaldь; cєrlərj oтə az, yї vasьna vjр gektardan kem keledj. Çarondar selen-derde tїradь; seləndərj taza keledj; eсьjр kəq-qoqьr kərmelsjn.

Уилерн кјскене дър ақтаан (ватвук ақасынан) saladь, төвесјн салammen савадь.

Хондо аралындағы саі plantatsiаларь. Саідь синау mezgijj. Çароніаның сатрак әіelderj мен ватрактарь саі çаррақтарын сүйср алыр сур. Балаларын арқалар әіelderjн ауыр сйтмьсқа сьсүйһһн сеवेश не?

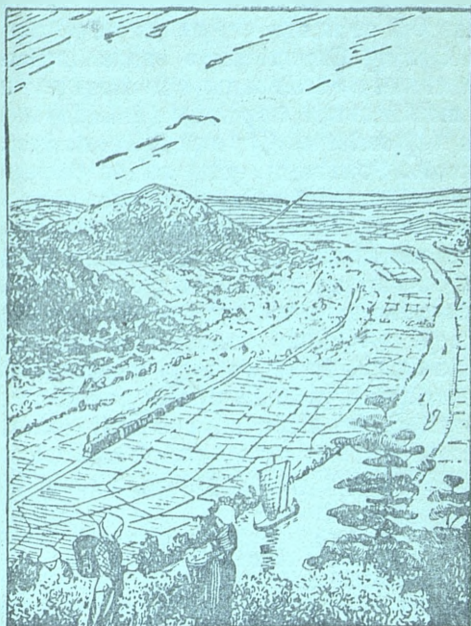
Çарон уилерj самаль çер сјлкјнујне қйламайындаі етjр салынадь; уилерjнн қавьтқаларь сьлсьмаль, вөһмелерj вjг-вjгјнен сйқа тақтай, не сиртмен вөјнедj; терезелерj ватвук гатаақа çарсьроқан сйқа, вjрақ, верjк қақаз. Çароніада тережеге тек соңқы kezde қана сьһ салына bastадь. Уилерjнде pec degen вольмайдь; pec орһна көмjг соқы салынатын мьс, іа вольмаса sazдан соқылоқан ьдьс вольадь, кyрjсјн сонда јjсјрjр, сәінектерjн соқан қоһьр қайнатадь. Уилерjнде мөвөlderj вольмайдь; сөртеп, вольмаса рөлма ақасыһнь çаррақһнан тоқықан сьртата отьср, сонда çатадь. Уйге кjргөnde аиақ кјмjн сөсјр кjредj. Çарондардһн вөһмелерj таза вольадь, өздерj де тазальқ сақтайдь: адамдарь не тејjзге, не уилерjндегj ваннақа сомьср отьрадь (ванналарь pecj бар çарть вөкке төрjздj вольадь).

Саруаларь өте кедөі вольадь, алақтарьна ақас көвjс кledj; јсјр сөмдерj де пәсар; çаздаі сурjр тарқан кyрjсјтерjнjң көвjн арендақа çер берген ромөссіктер аладь.

Tokionьң орталығынан, темір бетоннан үлкен үйлер соғылған. Бұлар кустың қеріктеріне де сыйды, әлденесе қыз қу. км-ге қайып қатқан қаланың басқа бөліктеріндегі үйлер кічкене бір қабат, екінші қабат ақсүйек үйлері болды. Көшелері түзу, таза келеді қана ақсүйек отырған болды. Қаланың төңрегінде қара күміс үлкен заводтар мен фабрикалар мұнартып тұрады. 1923-жылғы қеріктердегі Tokyo қаласын күйреп, ертіп күйіп, қатты ойрандалған, бұл кезде көміс түзілді

Хондо аралының оңтүстік жақтарында үлкен заводтармен қатар, осы маңдағы дейін қасар кеңі қатқан ұсақ қол өнер кәсіпшіліктерінің мастерліктері бар. Бұл мастерліктерде миллиондаған ұсақ қол өнершілері істейді. Олар түрлі әкекелік бұйымдар істеп сыйғарады. Қаронның мықты қарақандық қол саты істейді, қелің, сілкі, ләткіелген қол сандық, әдемі фарфор бұйымдар істейді. Бұл бұйымдарын сәт елдерге сыйғарады. Ұсақ қол өнер кәсіпшіліктерінің басты сентрі *Kioto* қаласы.

Қаронның бірлесушісінің завод, фабрикаларындағы машиналар электр тоғымен қуырылады; бұл ток тәулік қердегі өзәндерге салыңқан электр стансаларынан келеді. Қаронның бірлесушісінің темір қеліңіндегі роильдары да электр қуымымен қуырылады. Қаронның порттарында әрқасанда ондаған Қарония, Америка, Англия тағы басқа мемлекеттердің ірі океан кемелері сәтсәт тұрады. Бұлар не мақта, тас көміс, метал бұйымдар түсіріп қатады, не волюма мата, сікі қымық тәріз қатады; бұлар сәт мемлекет кемелері көбінесе Қарониядан бос қайтады. Қаронның үлкенді-кішілі өз кемелері, қелкенді, моторлы қайықтар, варильдар да тәріз қараларындағы күйлі қала, түрлі орндарға үнемді түрлі қуық тәріз арағы қатады.

Хондо аралындағы өзен бойына егілген күрік егістері. Кічкене егістердің арасы қаптар мен бөлінген Аңғардың бергі бетіндегі қай өсімдіктері араларында қарон өлдері қымбы істеп қуы. Күрік егістігіне судың қайдан келетіндігі айтылған.

Сағуасильдар мен сағуаси қығылысының басты түрлері.

Осы қарып араның өзінде, өткен қасырдың орта кезінде, Қарония феодальды ел еді: елінің толық қорғасы—қерікелген (әрбір феодаль өз өмісіне қорға) қана крепостық сағуалар ұстаған ірі ромесік-феодальдар

волюсь едј; вѹлар ѳз доґалыґындаґы ґерлердјн кјкентаі патсаы волюр сапалатын. XIX ґасырдың екјнсі ґартысында Ғаронлада капитализм тез оркендеі vastады. Сонан вѹлаі ґарар Ғаронлада фабрика, заводтар, рудниктер, темјр ґол, таґы васқалар көр ґасалады. Ғазјргј таґытта Ғаронла капиталистјк мемлекет, вјраґ, феодальґ дѹјрјнјн сарґынсаґтары әлј недѹјр бар. Ғаронла ґерјнјн ґаґытман көвј ромессіктердјн, сынара, кулактардың ґоһында. Сауаның ґалың көрсілгј ґерсіз, ґердј ромессіктерден арендаґа алады, не ѳздерјнјң алақандаі ґана (уі васы 05 гектарґа дейн) ґерјне ґарар отырады.

Ғазјргј Ғаронидаґы устем тартар—вурґуазла мен ромессіктер. Мемлекет ґуһылызынјн формасы ромессіктјк-вурґуазлаыґ-монархла. Үкмет васында император (мјкадо) volады, император министрлер кеңесјн ѳзј sailады. Ғаронида парламент те бар, вјраґ оның таңызы самалы. Сонымен ґатар соґыс ґоһына ґана васқаның ґерјн васыр алуґа итермексі volатын соґысқуитарлыґ Ғаронланың сағасы ѳмјрјнде улкен орн алады. Ғуһмысылар ґозґалысы аса ґатал тырде ґудаланылады. Коммунист партиясы подполіеде јстейдј.

Ғаронлада көвјне тоґым а өнерлј кәсір ґаґы өркендеген. Маґтадан мата тоґу ґаґынан ґаронла ґер ґызјнде Англіа мен екјнсі орнґа (АҒС-тан соңґы) таласады. Ғаронланың арзан матасы Ғытай, Іndo-Ғытай, Іndостан таґы васґа мемлекеттерге сыґатылыр, ондаґы Америкалыґ ґана Еврoпалыґ пияталарды ыґысытыр отырады. Ғаронла товарларының арзан volу себевј—оның фабрик, заводтарында јстейтјн ґуһмысылардың алатын еңбек ақылары ѳте төмен; ґуһмысылар кунјне 12—13 саґат ґуһмы јстейдј, айында вјр-аґ кун дем алыс алады.

Тоґым фабрјгјнде јстейтјн ґуһмысылардың көрсілгј өјелдер мен ересектер ґана ґас балалар. Вейлар казармада тйрады, вјрнесе ґыла дейн ґызметтен кетуге ґаґысы ґоґ, капиталиске ґызмет етуге мјндеттј. Ғуһмысы өјелдердјн недѹјрј капиталистерге төленетјн воґы усын вјрнесе ґы ґуһмы јстеуге сабылаң кеді сауа ґыздары.

Ғаронланың металлурґиясы Англіа мен Germaniанјкјнен недѹјр насарыраґ дамыґан; кокстенетјн көмјр мен темјр рудасы ѳз ґерјнде ґетјмсіз volґандыґтан Ғаронла вѹл заттарды вјрсырырасын ґет мемлекеттерден әкеледј. Ғаронла дайар металдарды да сатыр алады. Ғаронлада машина ґасан кәсівј өркендеген, әсресе темјр ґолдарды, фабриктердј, заводтарды электрлендјру усын керектј электр машиналары мен электр аспартарын ґасан кәсівј өркендеген.

Ғалы өнерлј кәсівјнјн өркендеуј ґенјнде Ғаронла—Англіа мен Germaniадан көр кейн. Ғаронла фабриктерјнде машина кем; көр ґуһмыстар ґолмен јстейледј. Ғаронла өнерлј кәсівјнјн ґы воі јстер сыґароґан варлыґ виймын алыр ґарасаґ, ол Germaniа өнерлј кәсівјнјн сыґароґан заттарының тек алтыдан вјрјндеі ґана volады. Соґыс өнерлј кәсівј мен химла өнерлј кәсівј кыцтј өсуде.

Картаґа ґарар тавындар. Ғаронидаґы кырјс еглетјн ґерлердјн солтыстјк ґектарын көрсетјудер. Ғаронланың ґаі ґерлерјнде тит аґасы көвјрек өседј.

Аул сауасылыґы Ғаронлада улкен орн алады. Аул сауасылыґында јстейтјн адам сапы өнеілј кәсіртегјден көр. Вјраґ, сауасылыґы ѳте ұсаґ, әр артта ґалґан.

Շարոնի արարաւորը վր գեկտարդ շէքրէյն ուտարդտալ շէրմէն էր-
 շէյէկ էտէդ. Եւլ շէրդ յար օտէ դըմւատ ադ տէր (կէտէ ալատըն ար-
 ւիդ օնյոնյն շարմընան կօւրրէյն արէր) րոմէսէկտէրտէն արէնադա
 ալադ. Շարոնի արարաւորը օտէ կէտէ, արէն կըն կօրէր տըրադ; սուալ
 սւիւրդ արրա կօշէ յսէտէ; կարտօք րէն կըրէս ասը մէտրամտարա զոնա էրն-
 րէ տէտէ; ալոյան էրնյոնյն արւիւրդըն տէրէյկ արէնա ադըսը մէն սաւիւրդնա
 տէր արէրէտէ. Շարոն արարաւորնա աւլ արարասըւրդ մասնալարը շօրտըն
 դասը, արէր մալտարը տա արմալադ.

Շարոնի արարաւորըն յլկէն սըյէմէլ կաշըւ—շէյէւէկ դըրտըն
 օշըր. Շէյէւէկ օնդըր շարմընան Շարոնի շէր շըյընտէ արընէլ օրն
 ալադ. Շէյէւէկ Շարոնալարն շէտէ սըդարըր սատալըն տօւարընըն տա արտըսը.
 Երրադ, զընէ շըյըյէկ կրէզէ Շարոնի շէյէրնյն արդասըն տօմէնտէր շէյ-
 արտէ; Շարոնի արարաւորընըն տըրտըսըն արմ օնան սալըն կըյէտէր օտը.
 Տօնըմէն դարտ, Շարոնի շէրլէրնյն արտէն տօրտէ շըյէմստալմալ տէկ արօ
 շատէ. Շարոնի արարաւորը, օշ արարասըւրդարընտա տէքնիկա արար արօ
 դանդըտան, արմ արօ շատան տա արէկէրնյն յլրըր րալտալա արմալա.

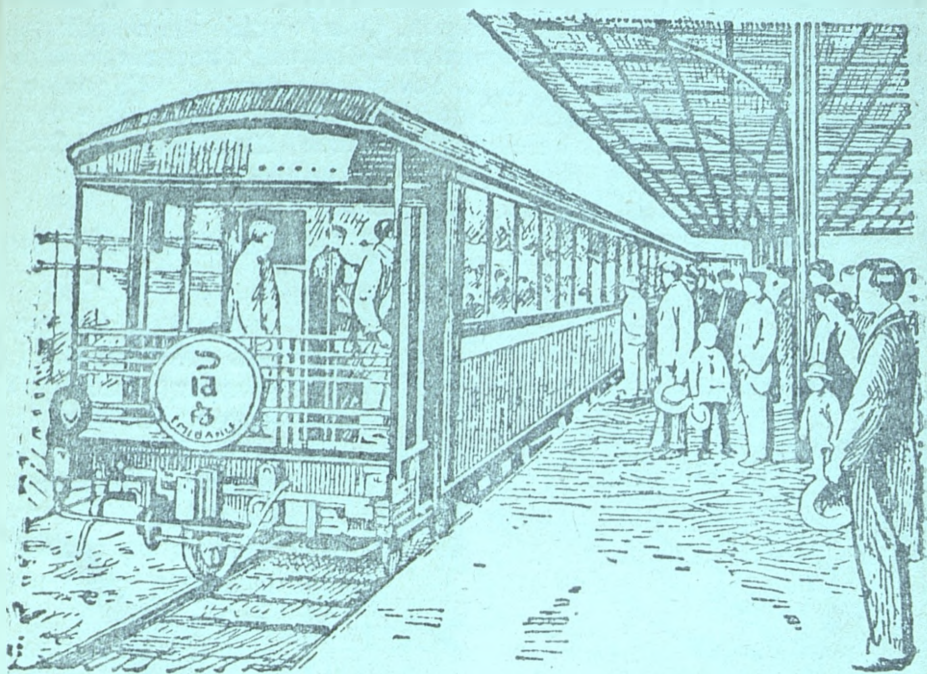
Կօշ արտալմալնա մըրտաշըւրդըն տալտարնան շարոն արարաւորըն տէրտը-
 րէրն տա-տար դալալարդա սըւրադ. Երրադ, դալալարտան տա շըյէմս տա
 արմալա. Օտընըն արտէսընտէ շարոնի արարաւորընըն արասընտա րէւօլտ-
 սալալա զօշտալալա կըսէր կէտէ.

Օրտըյէկ Տախալինտէ տըկ տալմադա. Շարոնար սէլտ (մալտաթ) արւիւրդն դաշոնդա
 սալըր դալնատադ. զալնատըր արօյան տօն արւիւրդտէ արօյա շէրսէ սալըր էշէտէ (րէս
 արտընտա յս շըյէմսըն յըր). Եւլ րէստէն էրնյէկ շէրլէրտէրն շարտէրն տալար տըկ սըդադ.

Շարոնիտա օրտալ արարասըւրդըն շարսըն շօլդա զօւրդըտան.
 Մընտա դաշտա օրտալարընըն արըր տէ արսալէրրէր արըյնր. Օր-

1905-сылгы содыста Япония паткалы Ресейди чегеннен кейин *Saxalin (Karafuto)* аралында оңтүстүк чатысь мен Ләудун түбегини түмсөдүн өзүнө қаратыр колония қыр алға. Мұнда Японияның Дaireн деген порты бар. Бұл порттан Японияға қаратын Оңтүстүк Манчүрия темір жолы басталады. Япония кейінгі кездерде, 1931-ж. бері осы темір жолға сүйеніп Қытайдың бұл бөлігі—Манчүрияны әскер күшімен басып алып отыр. Япония қазір Қытайды қаулап алу содысын сүргізімен қатар СССР-ға савын қасауға дайындалып қатыр.

Жапониядағы электрмен сүретін экспрес „қарлықас“ пойызы. Жапонияда рикцилердин осы уаққа дейін қалмай келе қатқан сезеви не?

ҚЫТАЙ.

Көлемі—10 млн. кв. км. Қалқы—450—475 млн.

Қартаға қарар тавындар. Қытайды қай теңіздер қорсап тұрады? Қытай қандай елдермен сөктеседі? Қытайдың солтүстігінде қандай параллель кесіп өтеді? Ол параллель Советтер Союзының қай сөрлерінде өтеді? Қытаймен сөкте мемлекеттерді атаңдар қана сөкарасы қай тавлардың, қандай өзөндөрдін воилары мен өтеді.

Қытай мемлекеттеринің сөр—Памир тауына Түпқы океанға, Амур өзенінде Indo-Қытайға сөйін созылады. Қытай мемлекеті: байықы Қытай сөрін қана одап басқа Іскі Монғолия, Тибет, Син-

çaqын, alda qasan kesliр vtken, çaпыр sularь саыр веткеilerjnj topraqtарьн çуьр әkelken.

Kartaqa qarар тавьндар. Qbtai oiratьн көсетjnder. Xuanxe мен Iantszi Szәn әзenderjnj аоьр воьп көсетjр, olardьн soncama trendj volu себертерjн айьндар. Xuanxe әзenjnjн eskj агнасьн тавьндар.

Soltystjk Qbtaida tular çerdj азьрақ alady. Tzinlinnjн soltystjk çaqьnda, betj сөгjndj sarь lәs topraqpen çavьlqan ystjrtter çatady. Bül lәs topraқ Mongolia сәljnen саң tyрjnde soltystjk vatьs çeldermen көterjлp kelgen (qazrde de keljр çatady). Lәs сөгjndjlerjnjн qalьndьрь tau qartalьmen keibjр аnqarlarda 500 metrge çetedj. Tau әзenderj мен бiлақтар lәs topraqtь те-

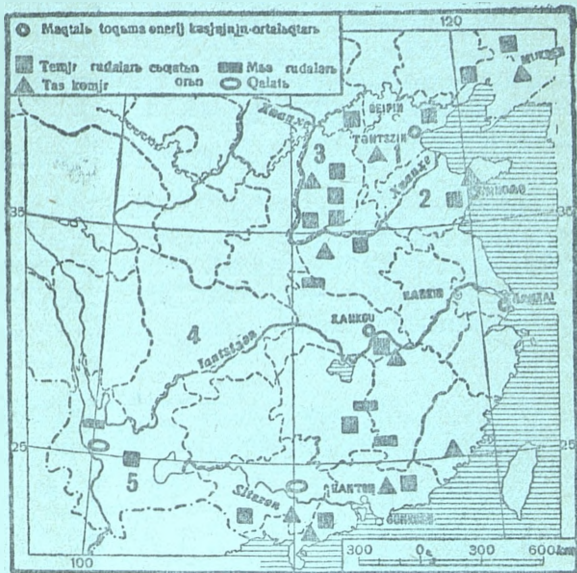
ren тjлp аnqarлар çасaqan, аnqarлардын çarларь тjk, **Xuanxe** әзenj мен оныд салаларь өз çақасындақь lәs topraqtарьн саыр, sol lәstj kyреңjtken lai суьмен vjрге Qbtai oiratьна араpady. Xuanxe әзenj агнасьн өзгертөзгертө, vykjл Qbtai oiratьн qūnarь lәs topraқ pen çарqan.

Bül oirat vьrьп tenjz сьqanaqь volqan, ось kezde tenjz vetjnen сәl-sәl qana vjлk.

1852-çьlqa cejпn Xuanxenjн saқasь Iantszi-Szәn saқasьна çaqьп volatьn; al, qazrde Candun tyvegjnen soltystjkke taman varьp qūiady. Bül әzennjн eçelgj агнасьнан айнауь маңьндақь qalqqa yлken apat tuqьzqan. Xuanxe saқasьна sarь sazдь tasi beredj, syitjр, saқasьnda sarь sazdan araldar paйda vola beredj; tьртj Sarь tenjzderdjн көр çejпne dejпn tenjz суьп kyrendendjлp, lailandьrьр çьberedj.

Qbtaidьн klimatьна musson çejпnjн әserj kyctj; musson çazдь kynj Tьpьq океаннан соқьр, Qbtaidьн vatьs. cekarasьна cejпn ьlqal әkeledj. Soltystjk Qbtaidьн klimatь kontinental; сондыqtan, оңtьstjk Qbtaiqa qaraqanda çauьп кем volady.

Qьstь kynj Mongoliadan esken çel kyllj soltystjk Qbtai çejпne суьq әkeljр, көр әзenderjн qатырь tastady. Bejрjnde янvar айьнн ортаca temperaturasь—7°, Kalganda—15°, Oңtьstjk Qbtaida subtropirtjk klimat; mұnь soltystjktjн суьq

Qbtaidьн vastь qazba vайьqtарь. Provincialarьн аттарь; 1—Xеvei, 2—Candun, 3—Cansi, 4—Sicuan, 5—Junnan.

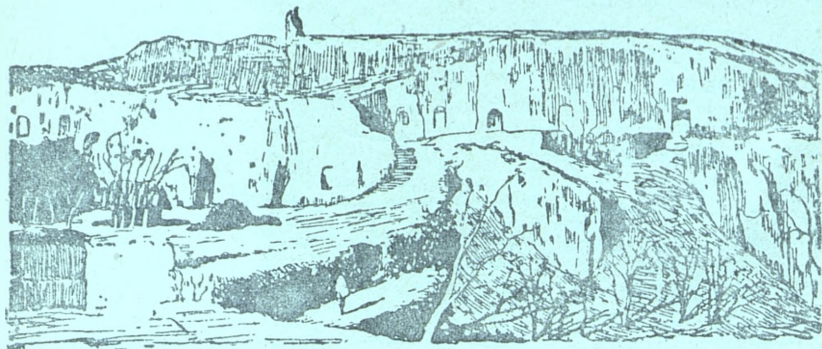
çeljnen qoroqar tûratın taular var; sonдықтан, қысы қылы, әрj çimsaq volady (Iantszi-Szönnj орта воьнда tûratın Xankouda + 30; al, Kantonda + 130). Sol senepj ontystjk Qbtaida mängj kögerjр tûratın aqactar ösedj. Ontystjk Qbtai apelsin men mandarınnjı cыqqan çerj.

Qbtai çerjnjı topraqy öte qûnarly: soltystjk çaqınyı topraqy ləstan paıda volqan sarı topraq; al, ontystjgı qyzy topraq; vıl qyzy topraq ыqaldı, қылы klimat әserjnen müçyqan tyrlj tau çы-пьstarınan paıda volqan¹.

Qbtai taularında tyrlj paıdalı qazvalar var. Tyrlj provınsialarы-пьд көр çerlerjnde qalyı t a s k ö m j r qavattarы kezdesedj. Tas kömj kenderj ekjnj vjgınde temj r u d a l a r ы men de qatar ыcraıdy, misaly, Candunda. Tüz ven farfor sazы—kaolin, mьs, q a l a l ы, s ы n a p taqy vasqa qazvalar көр çererjnen kezdesedj. Çarы alqanda Qbtai mineral vailıqy çaqınyan çer çyzjnde eң aldyqy qatardaqy eldjı vjı.

SOLTYSTJK QBTAI.

Bıl çaqıny çerj ыqı ləs topraq. Çazdy kynj musson çaqıny çerlerj qandıradı, al, qysty kynj çandıaqy suy çel esjр tûradı. Qbtai oıratı—vjı tegıs çazyq. Osy çazyqqa qalyq öte tьpъz çınalqan, 130 million qalq var. Bılar vjgıne—vjı çaqıny (1-2 km) ylken selenderde tûradı.

Łes topraqıny ыngjrtlep qazqan yiler (Sotystjk Qbtai). Esjktelj qana көrjnjр tur, terezelerj çoq. Bıl araqqa ləs topraqy nege көр çınalqan?

Qbtai çarualarы yilerjı ləs topraq sazınan salady, tek, yidjı tjeulerj men valkalarы qana aqactan volady: cатыny qavırcaq tastarmen çavady, әnekçerjне berjк qaqaz çeljındelgen, yijnjı edenj topraq, çatqanda sol sьzoqa çatady Pomeccikterj ekj qavat yide tûradı: yilerjnjı amalasy vaqca çana vjık duat volady.

Çarualar өзderjне qaraqan ылтарaqtai egjstjk çerlerjı adamnyı qıymen, as-sudı kompostımen, erjıveı, çaqсылar tьpaıtyр oтыradı. Әldı-ek çarualar çerlerjı eskj soqamen aıyady; soqasyна өgjz çegedj; al, endj, çarualarыdы көvj çerlerjı vәıtesе kyреkpen qazyр ylgjrtedj.

¹ Мійны қызы тусj çjıdeгj temj r u d a l a r ына vailанысты.

Soltystjk Qytaida egjletjn astьqtardьң көвј v i d a i ispolin ga-
o l ̄ a n - t a r ь , s o i a v ̄ u r c a q ь . B ̄ u r c a q ь ң a u ь s p a ь e g j s t e m a ң ь
z o r , y i t k e n j t o p r a q ь a z o t q a v a i ь t a d ь . O ь ң y s t j n e , s o i a v ̄ u r c a q
t a r ь Q ь t a i d a ң ҫ a q ь t a m a q ь ы n v ь j j , y i t k e n j v ̄ u r c a q t a v e l o k ь z a t t a r m e n
m a i k ̄ o p v o l a d ь .

Qytaida v̄urcaqtan jsteletjn tamaqtyn tyrlerj 400-ge varadь. Ekken son 6 ҫetjden
keijn, k̄ok v̄urcaqtarьn alьp ҫei bastaidь, al, 8 ҫetjden son, qalqanь әvden p̄isjр
ҫetjledj. Qytailar soianь suqra v̄jaz ezjр sьr sytjndei syt ҫasap aladь; sytten
qatьq ҫana jrjncjk ҫasaidь. V̄urcaqtan alьnatyn tamaqtyn vastьь sьr maibьnь or-
pьna ҫyretjn v̄urcaq maibь voladь.

Qytaida sьr ̄ete az, t̄jrtj sirek kezdesedj. Sondьqtan, qytailardьң
k̄ovj sьr sytjn v̄jlmeldj: sьr ̄ustauqra ҫaiaьn ҫerj, salqьndь toqanь
ҫoqtyn qasь, ̄ete az voladь. Cоcqa men tauьqtь әldj carualar qa-
na ̄ustap, solar qana ̄esjredj. V̄jraq, syitkenmen de caruanьң k̄o-
vjnde kapusta, salqam, kartof taqь vasqalar egetjn ogorodь voladь.

Xuanxe ̄ezenjnjn volьnda k̄op ҫerlerj su әkeletjn aьqtarmen aiьqtaloqan. Xuan-
xe volьnda v̄idai men v̄urcaqtan vasqa kyrjc pen maqta da egjledj.

Xuanxe arnasьnьң ҫaҫasьna berjьk toqan (plotina) соqьloqan, yitkenj, ̄ezen suь
maibьndaorь egjstjk ҫerlerden v̄ijk. ҫьl saibь ҫyz mьndaqan adamdar ̄ezenge tysjр
tyvjne sekken sazды (les topraqь) ylken ьdbstarmen alьp сьqьр, toqanьn vekj-
tedj. 1935-ҫылды vasynda Xuanxe toqanь v̄izььr, v̄ibьnорь eskj arnasьnan qaita
tysjр aqqan: osь ҫolь 4000 kv. km egjndj su vasьр, k̄op apat keltjgen; toqan
vekjtijjр ̄ezen qaitadan arnasьna tysjрjgen; v̄jraq, syitkenmen de, su qaурьnan
v̄il ara d̄itьla alqan ҫoq.

Soltystjk Qьtai ystjrtterj de, Qьtai olpatь siaqtь ҫaҫь ylgjrtjgen
egjstjk deuge voladь. K̄jckene ucaskelerjндеgь atҫal ҫarьnda gaol̄n,
v̄idai, v̄urcaq siaqtь astьqtardьң v̄erj de ̄ibьрть tyrde egjledj. V̄jraq,
qalqь onca ҫij emes. K̄op selenderj ̄estjң ҫarlawttarьnda voladь,
v̄il selenderde qytailar ҫerden qazьр ҫasaqan yngjрde t̄uradь (140
vetteгj suretke qara).

V̄il yngjр yilerde k̄ovjnese әnek—tereze degen volmaidь, tek anqar ҫaқ vet-
ne сьqqan esjг voladь; sondьqtan, qaranorь vor t̄uradь. V̄jraq, qьstь kynj ystjrtjn
les topraqьn keterjр, v̄iltren aralastьra soqatyn suьq ҫei kezjnde, yilerj ҫьь vol-
ladь. Yngjр selenderj v̄jnese km-ge deijn sozьladь, yilerj ҫardьn qavaqьna ekj-
yc qavat iarus tyrjnde saibьnadь.

Neoq̄urьm vatsьqra varqansaiьn, soltystjk Qьtai klimatь solq̄ur-
ьm q̄urqaqtai beredj. Sondьqtan, v̄il ҫaҫta egjstjk ҫerler kemjр,
ҫaibьm ̄erjske ainala vastaidь, qytailar onda qoҫ men sьr ̄esjredj.

Qьtai men Jckj Mongolianь qorҫai sekara volьna ҫaҫn Qьtaidьң U ь q o r
q a ь nь соqьloqan. Qoroqanьn ̄izьndьorь 2 mьn km-den arьoььraq. Qoroqanьn saibьn-
qanьna 2 mьn ҫьldan arьoььraq volqan. Salu maqsatь: Qьtaidь k̄oсrelj ҫaibьnger
mongol qalqьnьn savibьnьnan qoroqau. Qoroqan tastan, kirpicten соqьloqan, ̄ezj ekj
qavat, sol ekj qavattdьn aralarьn topraqen tolьroqan. Qoroqanьn kei ҫerlerjnde
kuzetcj sьndaibьlda t̄iratьn k̄op vasnelarь var, kei ҫerlerjnde ylken comvai qapra
kezdesedj. V̄jraq, qoroqan v̄ibьnорь соqьstьq maibьzn ҫoqan, k̄op ҫerlerj v̄izьloqan.

Ystjrttjң сьqьь cetjnde Qьtai olpatьnda, Qьtaidьң v̄ibьnорь asta-
nasь *Beipin* qalasь t̄uradь.

Soltystjk Qıtai tauları arqılı salınğan Qıtaidıñ ıñ qorğanı. Qorğan qazı-
gı uaqıtta Qıtaiqa qorğanı bolı ala ma? Qorğanıñ 138-bettegı kartadan kersetınder

Beipin, vırj—ontystjk (qıtai lar ıra), ekjncısı—soltystjk (mançurıa ıra) volır, ekjge vóljnedı. Ekeıj de qorğanmen qorcalıqan. Vırja, sonıq kezderde Beipin qorqın cenberjnen elde qaida asır ılqatır kettı. Beipin; Tansin, Kalgan, Xonkou men vailanıstırqan temjr çoldar, onıñ saudasıñ ósıjne sever voldı. Kócelerjndegı qıtaidıñ eskı tórtjppen salınğan kıkene aqac yilerjnjñ arasında, evropalıq magazinder men kontorlar tıratın tas yiler kóbele vastadı.

Soltystjk Qıtaida Beipinnen vasqa vırnese on, çyz mındaqan qalqı var qalalar da kór; vıl qalalardaq qalqıñ kóvj qol ónerciler, ısta, ısaq saudegerler. Vıl qalalardıñ varıqı da eskı qala, vırırbırası qorğanmen qorcalıqan.

Soltystjk Qıtaidıñ eñ vastı portı *Tansin*. Tansinge Beipinnen çana Qıtaidıñ qazıgı astanası Nankinpen sıqatın temjr çoldar keledı.

ORTA QYTAI

Kartaqa qarar tavındar. Orta çana ontystjk Qıtaidıñ vastı ózenderjñ atandır. Batıs qalaları men porttarın aıtındır. Orta Qıtaida qandai mädeni ósmjktı ese-
dj? Ontystjk Qıtai çer veltjnjñ qırılısı men Orta qıtai çer veltjnjñ qırılısında alı-
ma qandai?

Orta Qıtai çerjnjñ negjzgj vóljnj *Iantszi-Szen* ózenjnjñ keñ alavı voladı. Osı alapta 200 million qalq tıradı. Vıl qalq Iantszi-Szen ózenjmen sonıñ tolır çatqan salalarıñ voında tıradı. Ózenjnjñ voı batraqqa ıqsadıqan ıqlı kurgı egjstıgı voladı; vıl egjstjktı ózen-
njñ oıraq çaqalardıñ tygel alır çatadı. Onıñ ystıje, vıl mañattaqı

эблг аңардың қырат қлектерінде terrastar қасалоған, ол terrastar тау виллақтарын суарылып, кыргс егледі. Кыргс егилген terrastарды қоқары қақындағы веткейлерде с а і мен т ū т ақастары отырығызылап болады.

Орта Қытайдың өзennen аулақырақ қатқан қерлерінде еі мекені қоқы қыры. Үйкені, вйі қақ топрақсыз қаланас қыз тастардан қйралған тау. Іантси-Сзәнның төменгі қақы он километрлер қайылап кен аңар; осы аңар егін суаратын арықтармен айқалалған, білі кыргс, мақта егистігі. Вйі егистіктерді өзен мен тергі сулар алып кетпей уєін, тјртј, мінан мың қылы вйірың қйрылап йзын тоқандар вгт. Мйндағы өзен аңарлары теніз бетінен вјнеге метр қана вйк болады.

Іантси-Сзән өзені орта Қытай егистік қерлерін суарып қана қолмай, васты қол қатынасы воып та тавылады. Мындағы пароход, он мындағы қайық—қонка—өзен бетінде қылы воы ақылы-тегіл сүреді. Сет мемлекеттердің теніз кемелері де өзенин воың өрлер, 1000 km қерге дейн сүзјп келеді.

Іантси-Сзәннің тенізге қйарығындағы кеме сүретін каналда Қытайдың ең үлкен қаласы қана Тяньцз океан қақындағы ең үлкен порт—*Санхай* тұрады. Санхайға қер сүзіндегі варық мемлекеттердің кемелері келеді; вјреулері—Қытайға мата, машина сұрыды заттар әкер тисјрр қатады, вјреулері—мақта, қјбек тєр кетјр қатады. Қысығы, Қытайдың сыртқы саудасының көвј Санхай ақылы сүрјр отырады.

Қаланың вјр вөлжін сет мемлекеттердің империалистері васыр алаң; қаланың вйі қақы Ватыс Европа мен Америка Қйрама Статтарының қалаларына йқсайды. Көкелері кен, тузы, ақылыр қатқан автомобил, парк, сет капиталистерінің сарайлары, вјр несе қават үйлер, несе тұл салтанатты магазиндер болады. Қаланың вйі қақы (settlement) темір сұрықтармен қорқалып, сет мемлекеттердің полициалары кызетіп тұрады. Вйі қақыда қытайлар кере алмайды; олардың вйі қақы сүрјр-туры өте қылы. Қаланың екјнсі қақында қытайлар тұрады. Вйі қақыны көкелері тар, үйлері кјккене, қалқы өте тықы; қытай көкелері сол арада қысылып-қымытылып пасар тұрады.

Санхайдың төңрегінде сет мемлекет вайларының үлкен қылы салдырып мақта, қјбек тоқы фабріктері вгт. Онда сүз мындағы қытай қымтысылары јстейді.

Санхайдың ватысында Іантси-Сзәннің воында Қытайдың астанасы—*Нанкин* тұрады, қана Іантси-Сзәннің орта сенінде Қытайдың (сыртқа сәі сұаратын) вјр јр порт—*Ханкөу* тұрады. Ханкөу—Қытай металлургия өнерлі кәсјбіннің васы сентрі.

ОҢҮСТІК ҚЫТАЙ.

Оңтүстік Қытай—Оңтүстік Қытай тенізјне қйіатын көр өзен алаптарында қатқан үлкен аймақ. Вүл өзендердің ең үлкені Си-Сзән, мұны қйылысында *Кантон* қаласы тұрады.

Оңтүстік Қытайда іренді тау қоталары мен терең өзен аңарлары кездесјр қатады.

Аласарақ тау веткейлерінен terrastar қасалып, сол terrastарға сәі плантациалары мен тūt ақастары отырылап қана қер қақыдағы мен тәтті картоф сұрыды егистік оғородтары салынып. Вүдан төменјреkte аңарларды к у р г с , қ а н т қ ұ р а қ ы , в а п а н а қ а с т а р ы алып қатады.

Ontystjk Qbtai aqarlarında vьtьrap ьatqan mьndaqan йsaq selender voladь. Kyrjc egjstjg, vaqca, plantatsialar arasьn qьdьra, enj $1\frac{1}{2}$ m keletjn tar soqraq ьoldar vjr qьstaqtan ekjncj qьstaqqa varadь. ьaьvьtmen ezljьp ketpes ucjn soqraq voьna vjr-vjr qatardan tas tьselgen. ьyrucj ьolaucьlar men ьyкterdj nosilьkьter arqalar, ne volmasa vjr dьngelektj taskege salьp tasids. ьzen vollarьnda ьel qaььqtar ьyredj. ьzenjn vas ьaьvьnan kesjlgен aqactar tenjzge ьzenmen aqьььььp ьatadь.

Ontystjk Qbtaidьn tenjz ьaьqalarь tasts, tьk ьar voladь, qoьpaular kьp voladь. Bьil maьda vьtьranqь ьйmьscьlar selenderj de kьp.

Ontystjk Qbtai tenjzjnь ьaьqasьnda on mьndaqan ьelkendj qaььqtar ьyrьp ьatadь, ьet el kemelerjnь ьoldarь da osь aradan ьtedj. Tenjz ьaьqasьna ьaьqь ьerde ontystjk Qbtaidьn [rj-jr] qalalarь var. Onьn jcьndegj en ylkenj Si-Szen ьezenjnь qьйьььььnda tьroqan Kanton qalasa.

Kanton—tenjz portь; ylken saudasь, qol ьner kьsjьj var qala. Mьnda ontystjk Qbtalmen sauda ьyrьgzetjn firmalarьn kontorlarь, Qbtaidьn ьana ьet elderdjь banklerj var; qbtai carualarь ucjn, mata, kijm, aiaq kijmder ьndjretjn ьyз mьndaqan йsaq qol ьnercjerj var.

Kantonnьң maььnda qalq ьte tьььz tьradь, tьььzььььььь sodan vjlnьz, on mьndaqan qalq qьroqacta orn volmaqandьqtan ьzen betjndegj sal, qaььq ystjnde kyn-eltedj. ьyк tasucь qaььqьlar, qaььq ystjne salammnan ьenjь kolenke ьasap, semiasьn ьzjmen vjrgе alьp ьyredj. ьas balalarь qaььqtan suqqa qьlar ketpes ucjn qььq ьjppen aiaqtarьnan vaillar qoiaдь.

Kantonnьң qarьsььnda, Anglianьң tartьp alqan *Gongkong* degen tenjz portь tьratьn aralь var. India men Evropadan Qbtai men ьaronlaqqa varatьn varььq tenjz kemelerj sol portqa toqtap ьtedj. Ol aralqqa mьqtь vekjnyster ьasalqan, gavandarьnda Anglia flotьnьң soььь kemelerj tьradь.

Caruacььььqь men saiasi qьrььььььnьң vastь tьrlerj.

Qbtai eskj mьdenietjn elj. Tjrtj esten ььqan erte zamannan berj (vьzjdjь eradan vjrnece mьң ььl vьrьn) Qbtaida suarmalь egjn kьsjьj, qatarь atьzvьn kyrjc egu, ьjvek kьsjьj, metal ьndeu, farfor ьььstareьn ьasau ььььь ьndjrmeler ьrkendegen. Kompas pen mьtьь dьrjsjn Qbtai ььarqan.

Vjraq, qbtai mьdenietj osь kezde Evropadaqь kapitalistjк elderdjь mьdenietjnen kьp keijn qalqan. Bьl keijn qalььnьң vastь sevevь mьnau: vjrcьjden, Qbtaidь kyc pen ьzjnь ьala koloniasьna ainaldььp oььrqan ьet el imperialisterj, ьergjlkьtj qbtai qalqtarьn aiaucьz qanap, ezьp keledj; al ekjncьden, feodal-romeccikterdjь ьana rostovcikterdjь ezucjlgj, olar kynь-vygjnge ьeijn qalq vьqarasьn sauatьz nadandьq pen qaььььььqta йstap keledj.

Qbtai oquь dьььь ьyiesjne negjzdelgen qarьptardan qьralmaidь, vьtjn sьzjdj iaki vьtjn vjr sьilemdj kerсетetjn mьndaqan kьp taьvadан qьraladь. Ol taьvalarьд йzaq uaqт aqca teler, oquqqa ьamasь ьetetjn romeccik pen saudeger balalarь qana yirenedj; al, qalьn carua balalarь tek kьtar pen gazetterdegj vjren-saran maqalalarьд qana oquqqa yirenedj. ьljppelj oqu-ьazudь engjzьp, qalq oqu ьйmьььn jlgьrj vastьruqqa volar edj; vjraq, memleket tьtqasьn qoььna йstap oььrqan taptar mьnь ьzderjne qaurь der vjledj; sonььqтан, vьl ьalqьz Qbtaida qana emes, ьaronnada da ьyrьgzjmei oььr.

Kartaqqa qarap tavььqdar. Qbtaidьn temjr rudasь men tas kьmьrgе vai provin-sialarьn tavььqdar. Toqььna enerj kьsjьjnь ьrkendegen qalalarьn атаьdar. Qbtaidьn su ьoldarь men porttarьn атаьdar.

Қытай—аул саруасылықты аса ірі ел. Қалқының аса көрсі-
лгісі (оппан тоқылы) желендерде тұрады. Ғері қыпаныс іос топрақ
пен қызылтопрақты болады, муссон Ғеліні қыпанылар Ғауыр
тұрады, Ғері суаруға қоланы, суы мол өзендері болады, әлденесе
millionдаған еңбек сүтіс қалқыват; мјне, осы айтылғанның варылық да
аул саруасылықна қоланы Ғақдай воыр тавылады. Қытай қалқы ескі заман-
нан бері ақ себер егінісі болған қалқы. Вјрақ, сүйткенмен де, Қытайдың

аул саруасылық да
вазға саруасылық та-
раулары сияқты, өте
төмен дәрежеде. Ма-
сина мен минерал тың-
айтыстар қолданымай-
ды. Ғұмыс малы өте
аз. Ғұмыстары әл қол
мен істелді.

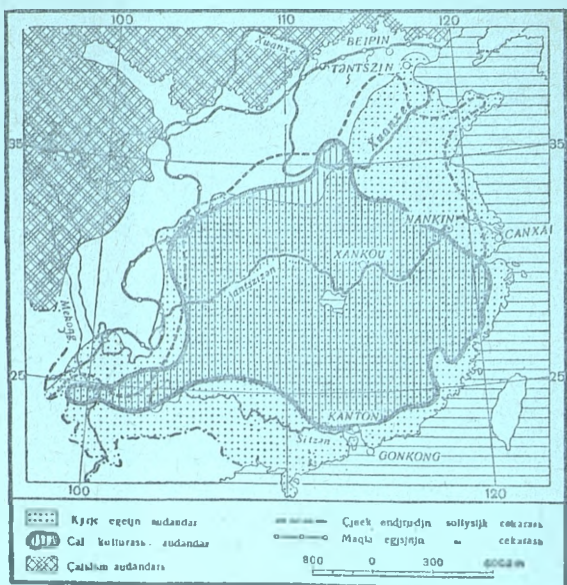
Қытайдың солтүстік-
гіндегі васты өсімдік
тері сояа бүрсақы Ға-
на гаолан. Ал, Қытай-
дың оңтүстігіне қарай
күріс, саі, мақта, та-
қы вазға субтропик
мәдениет егістер егі-
леді. Вјрақ, соңғы на-
қытарда Қытайда саі
өндірісі қалдырап өте
төмен түсіп кетті.

Қытай саруалары езілуде,
кјскенті қана (Ғаронна
саруаларының сияқты) ұсақ-
келерді ағандаға алыр, қыпват ақы төледі. Қытайдағы варылық қоланы Ғерлердің вестен
төрт) ромесіктер мен кулактар қолында. Саруаларының алақан варылық астықтары
туғелге Ғақып Ғерінің ағанда ақыларымен салықтарына кетеді. Сырдың саруаларға
көтеріп әскер ұстайды; саруаларды қанап өсімдіктерінің қалтасы қалындайды. Малдарының
қытырып саруалардың аса көрсілігі егіні салғанда Ғерді вәітесемн қазыр салады,
масина қолданыды олар қиял да ете алмайды.

Су тасқыны мен қырыққылықтан кейін саруалар ағасында асарылық
васталыр, Ғысайың millionдар кјсі өледі.

Өнері кәсіп өркенті алмаған, мәсеу. Ғеріндегі мол көм-
ірі, темір запастары пайдаға азымай келеді дәуге волатын. Көмір мен
темір запасы Ғақыпнан Қытай Ғері сүзіне алдықы қатардағы елдердің
вјрі; ал, оларды пайдаланы Ғақыпнан ең арттағылардың вјрі болады. Тек
вјраз қана Ғерінде, м'салы, Сандун тауының етегінде, Ханкөудің
маңында капиталистер—рудніктер, тас көмір сактыларымен металлургия
заводтары салыған.

Вјрақ, Қытайда ең көбі қытай Ғыегі мен қытай матасынан мата
тоқытын тоқыма фабріктері. Бұл өнері кәсіптің ваз сентрі—
Ғанхай. Бұл қалалардағы ең капиталистердің үлкен фабріктерінде сүз

Қытайдың мәдени өсімдіктері мен мал Ғаитың
өрсік Ғерлерінің картасы.

мъндадан қытай құмыссылары жстейді, Бірақ, бұл шақты үлкен фабрикалар Қытайда көр емес, әлж олар қақында қана салыноян. Бұлармен қатар Қытайда қол өнер кәсіптері кең мөлшерде әлж сақталыр келеді. Ашақ кийім, сырт кийім, мата, тақы басқаларды қол станоктармен дайындайтын миллиондаған кустарлар, қол өнершілері бар.

Қытай құмыссылары күнне 14—16 сағат жстейді, ешбек ақылары өте аз болады.

Қытайдағы үлкен канал. Қытайдың картасынан осы каналды табындар. Қайықта балықшылар кетіп барады; қайықанда—бақлан деген құстар отыр. Ол құстар суға сығып балық ұстайды, ұстаған балықтарын тжстеген күйіне қайыққа алып келеді. Қытайлар ұстаған балықтарын құтыр қолмағын деп құстардың мойнын құтырпн айлап құтырды (қарондар құтыр вайлағал, бақландардың мойнына темір сақина кігізгіп құтыреді).

Қол қатнасы Қытайда өте насар. Солтүстік Қытайда екі дөңгелекті арба қолдары бар; бірақ, бұл қолдар өте бұзылған, олардың көбі бірнеше сүз қылдардан бері қарай түзетілмей келе қатқан erte заманды ескі қолдар. Ол қолдарда сүкті көбіне рикшілер тасиды. Онда адам күйі қасыр мен есек күсінен арзан бақаланады. Темір қол Қытайда аз (12 мың км.—күскентай қана қерде отырған Қарониянкі мен салыстырғанда, одан 2 есе кем), темір қолдардың көбі сел мемлекет капиталістеріне қараиды.

Темір вен өзені су қолдары Қытайда қатты өркендеген. Ол мындадан қелкенді, еспелі қайықтар Қытай өзендері мен темір қақаларында қана Нанкін мен Тэнсзин арасындағы *Үлкен каналда* қартар сүреді. Темір пароходтар лантси-Сзэн өзенімен өтіп отыр Хонкюуға дейіп, ал күскірек темір кемелері лантси-Сзэн құйылысынан қақалары көтеріліп бағыр қайтыр отырады. Бірақ, пароходтардың көбі сел мемлекет капиталістерініңкі.

Бірақ, сьндар келгенде, түр қақасы—Қытайды сала колонияда айналығыр отырған сел мемлекет империалистері (қарон, ақысын, американы, франсуз капиталістері т. в.) болады. Олар Қытайдың порттары, темір қолдары, қаза вайықтарын бағыр-көктер өздерінің қолдарына алып отыр. Қытайдағы фабрика вйткеннің едәуірі солардыкі. Оның үстіне, капиталістер өз елдерінен өнерлі кәсіп товарларын Қытайда көр әкер сатады; ал, олардың кейбіреулері (әсресе, қарондар) Қытайдан тас көмір, руда, мақта, құбек алып кетіп қатады.

Memleket basqaru formasý çarýpan Qytai—birçuazialýq respublika. Ýkmetij birçuazialýq-pomessikterdij Gomindan partiasý sailaidý. Osý soñqý uaqýtda seiñ (Nankindjky)—dep atalatyñ ýkmet pomessikter men kapitalisterdij ystemdjgjn saqtan ucyñ, qalq көрçiljgjne qarsý cet el imperialisterij men waturalasýp keldj.

Qytaidýñ ezilgen çümьscilarý men carualarý cet el imperialisterijne qarsý çana өzderjnjñ pomessikterij men kapitalisterijne qarsý revolutsialýq kyres çyrgjzr keledj. Olar qytaidýñ Qyzyl Armiasýn üymdasýtdý. Çana (Iantszi-Szөн çana Xuanxe өzderjnjñ ortalyq maңыnda) qalqý milliondar sanalatyñ ylken wjr nece Sovet audandarýn üymdasýtdý. Nankin ýkmetij Qyzyl Armianý qiratuqda көр тыгьсты, wjraq jctene сыqara almadý.

Qytai rikejlerij (çatau arsahect ery) Beiplinjñ көcesjnde azaptanýp, ün tiegen eñj döngelektij arsaný tartýp barady.

Qytaidýñ aldýna, Çaronia sawыылына qarsý warlyq kycterdij wjrkjtnj mјndetij qoыlqanda, Qytai ýkmetij көрçiljktijñ acыnyñnan seskenjр, Qytai Qyzyl Armiasýna qarsý әreketterdij toqtatuqda tura keldj, Qyzyl Armia, өzderjnjñ kycterjñ soltystjк Qytaiqda çjberjр, Qytaidýñ erçyrek kommunistjк partiasýnyñ ýntasýmen üymdasýtýlyqan çaron wasýr alusýlarýna qarsý qalq maıdaný kyresjne qosýlyp, өzjñ qalqtný revolutsialýq armiasý dep atady. Qytai qalqý qazjр, өzderjnjñ qatarýn werjк nyqaitýp, olarqda sawыы çasar oтырqan Çaron imperialisterjnen, өzderjnjñ wostandyqýn çana tәuelsjzjdjgjn qorqар çатыр.

MANÇURIA.

Mançuriаныñ Lәохе өzenj aqýр өtetjñ ontystjgjnде les topraqtý qunarly egjstjк çerler wolady; wül çerlerge musson çaңwыr көр çauady; Amurdýñ salasý *Sungari* өzenj aqýр өtetjñ Mançuriаныñ orta cenjндеgj oıpat ta өte qunarly. Wül arada egjstjкter тыñ çatqan qaratorpraqtý dalalarмен kezektesjр çatady. Mançuriаныñ qorсар çatqan taulardыñ,— *Ylken Xingan* (wаты çaңыnda); Kјcj Xingan taqý wasqalarýnyñ— wetj qalyñ orman aqactarýmen сыnsýр türady. Çerj tas көmјrge, temјr ruda сына, al тыñ qda wai keledj.

Qazjрde Mançuria qalqnyñ өzj de sol qytailar; olar Lәохе мен Sungari aңqarlarýnan qоныs teujр, çerlerjñ қаqsýлар ylgjrtjр, gaolın (jтj тары), сога w ұрса qы, шак, темекj egedj. Tau ormandarýnyñ arasыnda mançurlarqda тысы çaңqñ tungustar t. w. qalqtar көсjр çyredj; көsjpterj susar, wіlqыñ, çolwarыs staqtý andardy aılaw.

Çaңыnda (1931-çыы), Mançuriаны çaronдар wasýр aldy. Çaronдар 1905-çыы oтыс-çaron соqысынан кейjñ *Lәodun* туwegjnjñ ontystjк çaңqýmen ondaqý Dairen deitjñ portты da wasýр alqan edj. Qazjрde çaronдар әsker kycejñ çүmsар Mançuriаны tyгелjnen wasýр алыр oтыр. Çaronia imperialisterj: *Mançuria* Qytaidan wөлjndjms, өз wljgj өzjnde Mançugo ýkmetij woldыms, dep çarialaqan.

Շարունա Մաңսուրիաда СССР-դա գարսь савуыюја даиьндальр җатыр. Бүл үсүн җарта-
җан аеродромдар, җаһадан темјр җол, автомобил җолдарын салыр җатыр. Маңсуриа җал-
җы партизан отрядтерјне тиймдасыр җаронның васыр алыҗыстарына җарсы кырес асыр оыр.

Маңсуриаһың васы җалалары: *Мукден*—ескј заманда нь астанасы, вијк васынь җор-
җанмен җорҗалҗан; *Сунгар* өзенјнің воиьндаоы маңызды пристаны, әрј темјр җол тога-
выһың тоҗысқан орталыҗы—*Харбин* җаласы; одан сон темјр җол тоғавында тўрған оыҗ
кыңгј астанасы—*Сансун* (Синтзсин).

JCKJ MONҒOLIA MEN BATHS QЫTAI (SINTSZӘN)

Бүл Қытай мемлекетјнің екј бөлјгјн вјр җосыр есептегенде 4 мың *км* камасын-
да. *Јекј* Моңғолия сығыс җаоһынан *Солтыстјк* Қытаймен тўтасыр кетедј, ал, ватыста
Қытай җағарасты җерлер *Тән-Сан* мен *Памир* тауларына дейін созылады. Бүл арада Қы-
тай җерлерј СССР мен тектеседј. Бүл кең өлкенің вартыҗы җўрҗақ дала, селит сел.
Қўрҗақ дала мен селиттј җерлерјнде көсрелј монғолдар тўрады, олардың кәсјбј җылыҗ,
җол, сир, тые малдарын өсјру, тый лерј көвјне айы келедј; вилар кижј ыйтјгјр, вјр җерден
екјнҗ җерге көсјр-қоныр отырады; көккенде кижј ыйлерј тыеге артыр, җылында вјр-
несе мың километр җерге сејн көсјр васыр қайтады. Моңғол җалҗы салт атқа мыҗы
келедј, вәйге җасар сынасыды җаҗсы көредј.

Ватыс Қытайда (Синтзәнда) тўратын җалҗтардың вәрј де *Тән-Сан*, *Куен-Лун* сияҗты
вијк таулардан сыҗатын өзендердјң җаоһасындаоы көгалды җерлерде вольды. Таулардың
васында көр өзендерге су вержр тўратын мәңгј җарлар җатады; мўнан су
алатын өзендер: *Тарим* (Синтзәнда) мен *Иле* *Тарим* өзенј мен оһың сала воиларындаоы
көгалдарда тюрк-татарлар тўрады. Олар җолдан җазҗан ағытар арғын өзендерден су
алыр, өгјстерјн суары тўрады; мўнда вйдаи, мақта, җағавыз, җаһындар мен аврыкос, сарпыл
таҗы васыра тырлј җемјстер өседј. Ағытар вјткен җерде ваву-ваҗса өгјстерј де вјтјр,
онан әрј сел васталады.

Синтзәннің васы җаласы *Іаркенд-Дариа* өзенј воиьнда тўратын *Іаркенд*, *Иле* воиьн-
даоы *Қўлҗа* вольды. Ғазјргј уаҗтта җарон әскерлерј сыҗыстан *јекј* Моңғолияда енјр
оы җерден Моңғолияһың җалҗ республикаһына җарсы савуы даиьндар җатыр.

TIBET.

Бүл—дөңеске тўсаҗан җер җызјндегј ең вијк тауы өлке. Ватыстан сығысқа җарай
созылған тау җоталарыһың арасында кең җолаттар (аңғарлар) вольды, җолаттардың вейн
җасылар воы җылыр җатқан јрлј-уаҗты тастар, җырысҗатар җаһыр җатады.

Оларды су савмады, өзендер аҗызыр әкетрейдј, ыйкенј бүл араның климаты өте
қўрҗақ вольды. Тибет тауларымен дөңестерјнің вейкелерј сәрке келеи, орман аҗас-
тары ес җерјне җоқ деп айтарыҗ. Вјрақ, җолаттарында (аңғарларында) көлдер көр,
вастылар—*Кукунор*, *Тенгрј-Нор* көлдерј; Тибет көлдерјнің вәрј дерлјк тўзды асы
келедј.

Тибетте монғолдар (солтыстјгјнде *Кукунор* көлјнің маңында), таноут, тибет җалҗ-
тары тўрады. Таноуттар—мал өсјретјн көсрелј җалҗ; оларда җой мен җылыҗдан васыра
тау өгјзј җодасы та вольды; җодасты салт мјнјр сүредј, не устјне җык артыр алады.
Ғодасы (іак) сол җыктерјмен тау устјне ор-онай сыҗады (таулардың кейвјр мўздақты
веттерјне келгенде җодасы терт тауандар тўлаҗымен сандыдай сыҗоһанар туседј).
Таноуттар җодастын җара җынјнен васыран кижзден сатыр јстер, сол сатырларда тўрады.
Тибет җалҗтары көвјне отыҗыс воыыр, тау аралдарындаоы аңғарларда аҗра егедј,
тўстан салқан ыйлерде тўрады.

Өгјнҗилк кәсјбј көвјнесе Тибеттјң онтыстјк җаоһында—*Врамарутра* өзенјнің аңғары-
нда вольды; *Врамарутра* бүл арада *Сималаи* мен *Транс-Сималаи* тауларыһың арасынан
аҗыр өтедј. Тибеттјң васы җаласы—*Лхаса* оы арада тўрады.

Соңоы кездерде Тибетке онтыстјгјндегј *Индиядан* келген аҗысындар ыҗраһы
кыҗтјрек җыргизјр варады.

INDIA

Koľemj—4672 мьң кв. км. Qaľыб—353 млн.

Kartaqa qarar tавьндар. Indianь qai tenjzder qorcaidy? India cegjnde qanda taular çataľь? Soltystjk tropik Indianь qai çerlerjn kesjr ötedj? Kalkuttadan (Gang ezenjnjn qubььsьnda) Karacık (India ezenjnjn qubььsьnda) qalasьna cejnngj ekj arapьn abьstьqьп öcender; Evropadan vjr-vjrgne abь-çubьqьoь osь meľcerde türqan ekj qalabь tавьндар. Indiamen cektsetjn memleketterdj atandar, Sovetter Союзьna Indianьн çaqьп keľejп çerjn kersetjüder.

Ykendjgj, ornь, pjcnj.

India—*Indostan* tyvegjn, *Indostan* oipatь men *Gimalai* taularьп abьp çatьp. Soңqь uaqtqa cejn *Birmada* Indiaqa qaraitьп, qazjrdе völek kolonia volьp völjndj.

Soltystjk tropik Indianь, samamen aitqanda, tendjgj ekj völjmge völedj. Indianьн soltystjk çaqьnda asa vjк taular türatьndьqтан, çalьp alqanda, India ьstьq klimattь tropik el volьp tавьladь. Çerjnjn koľemj çaqьпп ol Evropanьн çarьmьna teң esevj. Indianьн—India okeanьпн osь abьp türqan ornь, vj çaqьппп vatьs çana E gora men (Suets kanalь arqьь) ekjncj çaqтан сьqьs Azia—Qьtai, Çaroniamen qatьnasu ycjn öte qolailь. Onьц ystjne, Indiadan сьqьs Afrika men Avstraliaqa da tenjz çoldarь сьqadь.

India çaqalarьnda qoinaular onca көp emes: vjraq, syitkenmen de, qolailь çerlerde türqan porttarь var, misalь: vatьsta—*Bombei*, сьqьsta—*Kalkutta*. Indiamen көrcjles Seilon aralьnda maңьzдь port *Kolomba* түradь. Bül India okeanь arqьь ötejn tyrlj çoldardьн tyjскen çerjь.

Al, endj, qürььqta Indianь көrcjles memleketterden vjк taular abьгьp түradь derljк. Bjdjn Sovetter Союзьпн Indiaqa varatьп çol Indukuc taubьнц (Afqanьstanda) vjк çotalarь arqьь, ne volmasa Pamir atalatьп asa vjк taubь ölke arqьь ötedj, vül arada India men SSSR arasьnda Afqanьstanqa qarastь ensjz (enj 40 km samasьnda) alar qana çatьp.

Çaratььsьпнц vastь tyrlerj.

Kartaqa qarar tавьндар. Indostan oipatьнц өзenderj qaidan bastaladь? Indostan qatparьь taularь men massivь platolarь (çsndarь) qai çerlerde voladь? Çaz Indianьн (153-bettegj kartaqa qara) qai çerlerjnde kuctj çaubьндар voladь? Onьп sevevj ne? Çaubьп qai çerlerjnde az voladь. Indiada qьstьң volu sevevj ne?

Indianьн soltystjgьnde *Gimalai tau ölkesj* çatadь. Gimalaidьң volь 2400 km keľedj; audanь Evropadaqь Әlpjden 13 ese artьq. Gimalai taubьnda vjкtjgj 7 мьң m, onap da artьqьraq keľejп 40 сьң var. Bastarьnda çatatьп mөngj qarlar 5 мьң, 6 мьң m keľejп vjкtjkten bastaladь (Әlpj taubьnda 3 мьң m samasьndaqь vjкtjkten bastala veredj), yüsedе, sol Gimalai taularьнц qьr arqasь üzьna volь mөngj qar volьp, sol qardan 3—4 мьң metrge dejn төmen aңqarqa tysetjn jrj mөngj көckjnderj paida voladь. Gimalai men Qazakorum taularьнц mөngjlerj Evropa mөngjlerjnjn qasьnda әldе qaida zor.

Оңтүстік қааынан суретке тусырлген Гималай тауының көрiнiсi. Осында қелтi туу iзбегi көрiнедi. Оң қақта — қар бiркелiр, Гималаидың Everestan кейiнгi екiнсi бiлiк сыйы (8600 м.) тұр. Таудың ваиығында сурген биiлтiрдi көрсетiндi.

Гималай тауларының етегiнде тропиктiк ватрақты орман аймақты енсiз созылып қатады; оны ұиғли деидi. Ұиғлиде ватвик пен парқамыстар қайың волады, оны ұстiне оларды, тақты лиандар сымар есе-

dj. Сондықтан, вiл қуғлидiң арағынан көвјнесе валта алыр, соньд қардемјмен өтпесе, өту мүмкјн емес.

Қуғли арағында тырлј тустј есепсјз көр қыстар қыредј; һанмен сирмақан ақастардың, вавуктердјн арағында осы иақтқа дейн рана тауыр қыретјн қолағыстар, қаваы соққалар, тақыр васқа андар волады. Мйндақы аиа есепсјз көр сьвп-сјркей веэгек масалары, tsikada сияқты қандјктермен толы волады; тунде йсаып қағқырауық қоньздар волады. Мйнан вјраз қы вйғын Қуғлиде қаваы рјл мен мујзйтымсықтар да волақан; вјрақ, олар қазјрде ауланьр вјтјрјлген. Қуғли тау етегјндегј ватрақты қазықта қана емес, қоғары 500—800 метрге дейн вјлк қерлердегј балақ тауларда да волады; вйл балақ таулардың топрақтары қер астының суларымен өте йлоқалданқан.

Тропиктјк ормандар Гималайдың веткейлерјнде 2—3 мың *m* вјлктјкке дейн көтерјледј, онан әрј асқан соң аралас қана қылқан қапрақты ақастар орманы кетедј. Қауып-сасып кемјрек волатын (мисалы, йнда өзенјнјң васталар қерјнде) Ватыс Гималайда ормандар аз, онда қерлердј тау салқындары (тоқайлықтар) алыр қаталды.

Гималай етегјнјң воымен (созылыр, көлемј зор) *Indostan oipaly* қаталды. Вйл ойпат та Ломбардия ойпаты сияқты теңіз сьқанақыннан пайда волақан: теңіз сьқанақын *India, Ganga, Bramaputra* өзендерјмен, олардың салаларының қалыңдылары васьр қалқан. Вйл салыңдылар йсақ саз вен қүмнан құралқан. Осы ойпаты көктей өтјр Карацидан Калкуттаға варауға волады, сонда уғйме өзен салыңдыларының арағынан ес қерде тас көре алмайсың. Вйл салыңдылар—вјрпесе қазықлардан веј өзендердјң тасқынынан пайда волақан құнарлы қызқылт-сары тустј топрақтармен вүркелјр қаталды.

Bramaputra, Gango екеуј Bengal сьқанақына құтаверјсте үлкен вјр дельта қасалды, ол дельта йлқайыр, Bengal сьқанақына қарай сүйқылыр варады.

Индияның оңтустјк қағын *Dekan* устјртј алыр қаталды. Вйл устјрт үлкен кесек (қер). Вйл—ескј кристал қыныстарынан құралқан кей қерлерјн, әресе солтустјк-ватысың ескј вулкандардан атқыланқан заттар—вазәкт трапыр қапақан, вазәкт трапыр қара қазық тәрјзденјр қаталды. Варық осы тас қыныстарының ветј құнарлы қызылтопрақ қамылақан; ал, траптардың ветј тјртј қаратопрақ волыр кетедј. Гималай қатпарлары пайда волақан заманда вйл кесек қердјң ватыс қақ четтерј көтерјлген; сол көтерјлген четтерјнјң вјлктјгј кей қерлерјнде 2700 *m* келедј. Вйл *Batys Gaty* дер аталады. Ватыс Гатының теңіз қақ ветј тјк қағ волыр, сьқыс қақы йдилар төмендейдј, осы йдиға қарай Деканның васты өзендерј ақады. Вйл өзендер әрј кең, әрј терең аңқарларды қыыр, устјртјң четјн кесјр өтедј; вйл арада—Сьқыс Гаты вар.

India қерј райдалы қазваларға онса вай емес. Dekan устјртјнјң кристалды қыныстары арағында тырлј метал, рудалар кездеседј; вјрақ, онса көр вомайды; мисалы—алтын, кумьс, қорғасын, алмас, тақыр васқалар йсырады. Көмјр көвјнесе Dekan устјртјмен оның солтустјк етегјнде, Gang өзенјнјң құйылысына қағын қерде волады; вјр қана қерде мұнай вар; вјрақ, вйл да нақыз Индияның өзјнде емес. Бирмада (көрсјлес Indo-Қытайдың вјр вейгјнде) волады. Вйл Англияның қарамандығында.

Индияның климаты, вјлк тау веткейлерјнен васқа қерлерјнде тропиктјк, тјртј қысты кынј де (январ айында) Индида кын қоғары көтеј-

Ир, çerdj qattъ qыздырадъ. Сондыqtan, soltystjk Indianън qысы да Fransiamen Germaniаның çазындай, сылы volady. Indostan ойратында январдың ортаçа температурасы 15—20° сылы, ал, оңtystjgmen Seilon аралында 25° сылы volady. Indiada çауып-çасып өте көр; вил çауып çасынды илден октавр айның аяқарына дейн ескен çаз qы musson әкеledj. Indianън көктемj әрj ыстық, әрj құрғақ; топрақъ çарылыр саң көтерjledj; ол—ауаны сапытыр, қатыс qызды да, ыстықты кyceitedj. Atmosfera qысымының вәсенджj себертj орталық Aziada Indianън soltystjk çазыqtарында çаз qы оңtystjk-ватъс musson çелj vastalady. Вил musson çелj ауаның 5 kilometрге дейн вjк қалың қаватын алыр esedj. Ауаның осы қаваты India океанының ылқалына қанық volqандыqtan Dekan дөңесjне сыға vere кyркjгер, паизақай çарқылар, қатыс çауып да çауа vastaidъ. Çаңбыр вилте көкlj қартар soltystjk-сықысықа, Gimalaiqa қарай çыткидj. Вил арada musson қатъ кyспен çоқары көтерjledj; де, çаңадан қалың çауып вилте сықарадъ, сол арada онан сайын қатъ çаңбыр қуидъ. Сондыqtan, Bramaputranън орта сенjндегj вjг çерге çауқан çаңбырдың мөлшерj çер çызjнjд қай çерлерjндегjден volsa да көвjрек (12 m çамасы) keledj.

Çаз qы musson kezjnde ылқал көвейjр кetedj; kesjлgen аqақтар тез वोшыр, çjри vastaidъ; азық-тылжк тез вұзыладъ. Çер ветjнjң топрақъ әлем тарық qою ватрақ वोшыр кetedj, қара çолдар jrkjлдеp тyсjркjсj çyre алмаидъ. Ауаның дымқы, қарғыр volатындықынан адамдар çyдеp, vezgek, тақъ vasqa аурулар кyceledj.

Gimalaidan асыр musson әрj өте алмаидъ, сондыqtan, ол өзjнjң вақтыын өзгертjр, soltystjk-ватъсқа, India мен Steledç өзenderjнjң сыққан васына таман tartady, ал, Steledç мен India өзенjнjң төменгj वोы çаңбырсыз қаладъ: вил арada атақты улкен Таг çөлj çатady. Ватъс Çатықа қарақанда Dekan дөңесjнде çауып-çасып кемjрек тyседj (154-беттегj surettj қара).

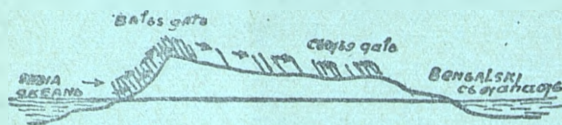
SOLTYSTJK INDJA.

Kartaqa қарар тавықдар. Кyркjс пен çут egjсj soltystjk Indianън қай çерjнде egjledj? Қант құрақъ, кyркjс, vidadың аралас egjletjн çерлерj қайда? Bidai қай çерде, çай қай çерде көвjрек egjledj?

Indostan ойратында 200 millionнан көвjрек қалқ тұрадъ, көвjндустар, вәрj дерjлжк çаруа-egjнçj. Mұндақъ egjstjk çерлер çыздеgen, tјrtj мыңдақан kilometрге дейн тұтас созылыр кetedj. Сықыстақъ çауып-çасып көр volатын çерлер çаңбыр сyларымен, не тасықан өзен сyларымен çjл суарылыр тұрадъ. Вил çерлерде indустар—ылқал syjгç kыркj çана çут egedj; çуитың савақтарынан (адамның वोынан екj ese вjк) қар тоқитын талсық алady. Indostar çерлерjн eskjлjktj соқаман айрадъ, соқаларына судъ syietjн вuivol çegedj. Кyркjс пен çуттан vasqa вил арada kokos пәлмасы мен банан аqақтары өsjjledj.

Gang вен Bramaputranън deltasъ төмен, әрj сызды volqандыqtan çаруалардын yилерj көвjnese deltadaқъ қолдан yjлgen топрақ тебелерdн васына салылыр, айнала тоқандармен qорçalady. Selenderj өз ара қалық пен қатынасady. Balalarъ мектерке kçjрек keletjн астауса қатырпен қатынады.

Олар азқана (2 гектар сарамындай) җерди пайдаланьр отьрады, ол җердиң иеши не помещик, не укметь волать. Җердиң аренда ақысына саруалар егди сьрфьтмынъ дақ җартысын төлейди. Егер җер алымын меңгилънде телемесе, олар қолма-қол җерден қылайы. Сьрфьста олар балақандарын ватвик ақысынан җиет; төбесин сөппен, салammen җавады; қиғоақ ватьстақылар вайсықтан җасар, төбесин тегьстер вайсықпен сылайы. Балақаны сондай тар—төрт җан тунер сьрфьста өзегь сиady, едені җер вольды (оларда керует, мевел деген вольмайдь). Барлық семиясымен олар вельсесиней аи кесир, җит, кыргь, мақта, вьдай егьстеринди даласында җиетмиь їстейди, сол егьндердиң топрақын қолмен җоталар, кетпенмен араи сөптерин тазартать. Егьндин җиьн-терини вьткен кезде ақысын сновниктери мен җер иелери аренда ақысын алоқалы

Декан ыстыртиниң ар җерине җаиьн-җасынның тусуи. Ғеттерине қарақанда Деканын орталық җерлерине җаиьн-җасын неге кем туседь?

Индустердиң алоқан астықынан өздеринди їсир-җемине тьтти аз қалады; көрҗилгь ас вольды. Кунь воиь олардын татақы вьраз өсїмдик майын араластырыған вьр-екї вьдай селрегь, не вольмаса вьр-екї сөкїни кыргь. Ет җемейди, оның вьрїнсї себевї: индустер өте кедегь тұрады, екїнсїсї, индида көвїрек таралқан врахман дїни өт җеуге қоспайды. Индустердиң вөргь вьрдеї врахман дїнинде емес; мїқамбет дїниндегьлер де көр (әденесе он million). Мїқамбет дїниндегь саруалар да өт җемей сьредь; уїткенї, өт малдарын салықына төлейди.

Дынле җызїндїк кризис салдарынан India саруаларының қалы өте төмендеди; олардың өндїретини продуктыларының вақысы вїгьнлөкьдан үс өсе арзандать да, салық вїгьнлөкь куйинде тұр.

Millionдақан индустер җы салып сума, ова, әсресе безгек ауруларынан қытыр қалады (безгек масасы сазды җерде тез өседь; вїюған кыргь егьстїктерї аса қолайы йа). India саруалары җоқсылық көрїр, җыдер-җадар җьредь; оқытамақан қарақы вольды, сондықтан вїл аурулар әвден вөкїр италар алоқан. Indus деревнелеринде мектер өте аз вольды.

Musson җелї кесїгїр (себевї өзїр вельгьсїз) келген җыдары индустер аурудан керї астықтан көр қырылады. Ондай кезде индианың қиғоақысылық җерлеринде, — Indostan ойратының ватсы мен Dekada, — астық рїспей куйир йсыр кетедь, сонда миллиондақан қалқ астан қырылады.

Indostan ойратының сөксїз-сөтсїз қығь даласында индус деревнелерї мен селендерї erte заманнан келе җатқан қалқы көр қалалар вар, вїлларда вьр кезде әртыр-їй йсақ кәсїр, қол өнерлерї вольқан.

India — өте ескї мәдениет еїї. Инда мен Ganga өзендеринди алабында вьздиң ерамыздан көр вїгьн мемлекеттер вольқан. Ол мемлекеттерде егїнсїлїк кәсївї өркендеген, әртырїй йсақ қол өнер кәсївї де кысеген, җана Deli сияқты ирї қалалары да вольқан.

Вїгьнлөкь индустер җазу вьлген, арап сифр деп аталып сьрген сифрды солар сьарқан. Сахмат онында солардан сьрқан. Оның вег җақында индианың тоқыма масасы сөт җиртқа сьаратылыр тїроқан, осы ақылы India вьлїмди вай ел вольр атақы сьрқан. Индианың ыстем тартары — кнәз-раҗалар вастақан руханилар мен помещиктер инди қалқын каста җїгїне вөїр, ол касталарды вьр-вьрїне җат қаратыр сьберген.

Касталар җїгї көр вольқан, вьрақ, соньд вастысы төртеу: врахмандар (врахман дї-

өлүн сәуегерлер), соғьс адамдар, егінсјлер, қол өнерсјлер. Бјр кастадан екінсј кастаға ауысуға болмаған. Касталардың ісінде ең төмен саналатын — парі. Парі-тарға қайыққа қағындар су алып ісуге де тйісат болмаған.

Осы сияқты езілу, осын-дай басы қосылмаудың салдарынан Индияның қалқы сел елдің — ақысызның ҫаулар алуына оңай ола болды. Ақысындар алдымен Индияның белгілі порт қалаларын алған, роліна төлемі фабрик өнімдерін келтіре бастаған; бәрінен бұрын мақта-маталарын әкеле бастаған, сүйсіп Индустардың қолдан тоқыған маталарын ысығыр, оларды істен сығарған. Осының салдарынан, толып қатқан Индияның қол тоқымасылар, қол өнерсјлері істер отырған кәсіпшінен айығыр, тамақ таба алмай астан өлді. Қалалары қаңғар қалқан, қалқы азаюған.

Басқаларынан көржі, Калкутта, Карачі қалалары мен темір ҫолдар арқылы ҫалқасқан Лагор ҫана Индияның астанасы *Дели* ҫағысрақ сақталған.

Дели — ескі заманның ескерткісјтері, месіттері бар ескі қала. Бұл осыдан 200 — 300 ҫылар бұрын дүние ҫызінде ең бјрінсј үлкен қала болған (мұнда 1 миллионнан артық қалқы тұрған). Бұл күнде қалқының саны 450 мыңға тусјр кемјді.

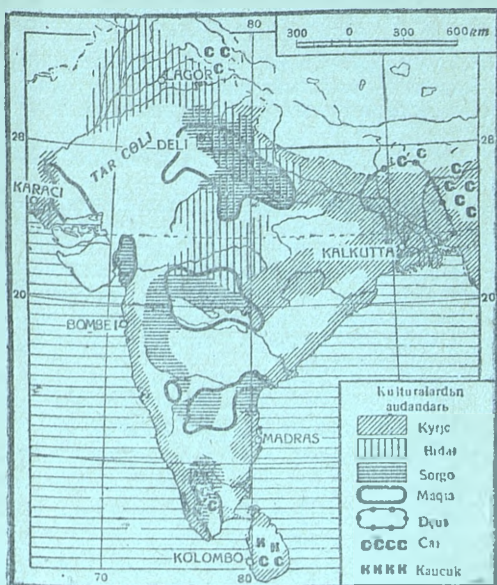
Капиталістік өнерлі кәсіп пен сауда арқасында солтүстік Индида ҫаңадан өскен қалалардың ісіндегі ең үлкені *Калкутта* (1½ миллион қалқы бар). Мұнда үлкен ҫүт (қар ҫасалуға керекті), мақта тоқыма фабріктері бар. Өзі Ганго өзенінің дельтасына салынаған порт қала. Осы порттан барлық дүние ҫүзіне ҫүт матасы мен ҫүттың өзі сығарылады.

Karaci — Инда өзенінің қиылысына ҫағын тұрған порт.

Simla — Гималайдың 2 мың метрлік биігіне салынаған курорт; ҫазоры муссон ҫелінің кезінде ақысыз сиповніктері мен сәудегерлері келеді.

Өзеннің алқасқы замандағы ормандары мен Гималай тауы осы күнге дейін насар ігерілген.

Гималай тауларының қалқы аз мекен етеді, таудың етегіндегі ҫиықта күркіс, вапан ағасы, биік беткеілерінде ағра егіледі; бјрақ, мұндай оидым-оидым кјскенті егістіктер аз кездеседі. Солтүстік батыс Гималайдың тау тоқайлытарында көр ескі мен қол ҫаылады. Ескінің тубітінен дүние ҫүзіндегі ең бағалы қасмір ҫелсіні

Indiadaғы мәдені өсіміктерінің егітуі. ҫай мен ҫүт өсірілетін аудандарды көрсетіндер. Биді мен күркіс бјр ҫерге егілмей, әр ҫерге егілуінің себеві не? Мақта аудандарын көрсетіндер.

toqıd. *Kasımır* aqcağında vau - vaqcalar ösırjledj: mında tau vetkeijn 4 mьь metr bıjktjkke deijn ölerp çyzjm, alma, avrikostar egjledj.

Сьоьь Gimalaida çana Assama tau vetkeilerjnde (1 den 2 km-ge deijn) çalpaq çatqan cai plantatsialarь voladь. Onda 1 million ca-malь indj, qьtai çımььsьlarь jsteidj (olar cai çapraqtarьn teredj, sol-caidь fabrikterde öndeidj), vül çer çyzjndegj eң ylken plantatsialar.

Kapitalist-qoçalarьna qarьь çalrь kyresude osь plantatsialar men fabrikterde jsteltjn nece milliondaqan proletariatsь saiası çөnjnen ösjp keledj.

ONTYSTJK INDIA.

Batь Gata çauьn - casьnqa vai. Gatanьđ etegjnde, Aravia tenjzjnң çaqalarьn-da vanaп aqactarьnьđ plantatsialarь çana qadaqan сььььqqa сььmalьp ösetjn vьььс-вйталарьньđ vaqcalarь ösjp, qйьrьььp tйradь. Ol çerlerden kaucuk aqactarь da kezdesedej; vjraq, vйlar onca көp çer alьp çatpaıdь. Bйdan çoçarьraq, tau vetkeilerjne, kofe men cai plantatsialarь egjgen. Bjraq, mөdeni ösjmdjkteг ucaskalarь vül taulardan onca көp orn almaıdь; vül aıtyoçandardan vasqa çerlerjnjң varьoç-derljк сььььsqan tropiktjк ormandar voladь. Ormanьnda çolvarьь, pjl taqь vasqa çavaıь andar çyredj.

Dekan ystjrtjnң klimateь nedөujr qürqaq; vьььnqь kezde vül ystjrtte savannalar voloçan; qazjrde vül ara tyrlj keң egjstjк alqavь voloçan; vül aralarда vasqa astьqtardan көrj qürqaqсььььqqa төzjmdjrek volatьn tarь çana maı ösjmdjkteг egjledj.

Dekan ystjrtjne maqta men kyrc egu ycjn ondaqь vulaq, özen sularьna vөgeuler çasalьp, әr çerlerjnen rezervuarlar qazьloçan; ol rezervuarlar çazqь musson çelj kezjnde erneujmen vjrdei volьp suqda toladь, osь su öte көpke saqtaladь. Mündai sular öte - mөte soltystjк - vatьsta çaqсь saqtaladь, yitkenj ol çerler qaratorpaq çatьloçan vazөlt trapь voladь. Onda maqta egjstjgj көp voladь. Dekan ystjrtjnң qalqь industar men qara dravidtar (olar 60 million eamasь); olarьđđ tьrньььь da Indjanьđ soltystjк çaqьndaqь carualar-đđ tьrньььь saıqtь kedei. Arenda aqсьь öte çoçarь voloçandьqtan, mььdaqan көp carualar onь төlei almaı, çerden quьььp çatadь.

Seilon aralь — vül Dekan ystjrtjnen vөljngen vjr vөljкce. Bül araqda çazqь musson kezjnde de, qьsqь mussonda da çaqьь öte көp çauadь.

Seilon aralьnьđ төmen çatqan vatpaqtь çerlerjnde kyrc egisterj, kokos pөlmasь men kaucuk aqactarьnьđ сoçtarь voladь. Jckj çaqtarьndaqь tau vetkeilerjnde cai plantatsialarь voladь. Seilonьđ indostan tyvegjnep aıьratьn taıьz vıqazda tenj çavььsaqььnan meruert aıьnadь.

Ontystjк Indianьđ vas qalalarь tenjz çaqalarьnda *Bombei*, tavi-qi oңdь vjr gavanda tьradь, cetke maqta сьoçarьp tьratьn öte man-ьzđь port, onьđ ystjne, önerlj көsjptjң jrj sentrj. Mündaqь maqta toqьma fabrikterjnde 500 mьđ çımььсь jsteidj.

Bombeige varoçan vaqьtta, көzge aldьmen tysetjn nөse — çımььсьlar tьrqaп kvartalardьđ öte kedeiljgj; osь öte nasar kvartalarda — toqьma fabrikterjnde jsteltjn çımььсь industar tьradь; al, endj, saltanattь көcelerdeгj çaqсь yilerde indus kupesterj men britan әkjinderj tьradь.

Madras — Anglia inçerelerjnjң volat pen betonnan asьq çaqaqda saloçan portь.

Kolombo — Seilon aralьnьđ ataqtь portь. Ontystjк Azianь aınalьp ötetjn kemelerdjң toqtar ketetjn qalasь.

India—kolonia.

India—Anglianyň öte maňyzdy koloniasy. Býraç, onda türatyň barlyq adylysyn—sinovnik, kupes, politisia, äskeri qyzmetteçjlerdijň wag—300 myñ samasyndaı.

Osy aitılan az adam—qüraldy äsker kycjne, politisianyň çerdejnje sylenjç, qüralsyz 350 millionnan astam qalqy biler, ykjmjn çyrgjzjç otır. Indj enbekçjlerjñ qıljanu çenjñdegj Anglia ykmetjñjñ odaqtas qol soqparlarǵ—Indus radçalarg, pomecçikterj, esjmqorlarǵ, kupesterj volady.

India carualarg ekjçaqtı qysym koredj: olar öz jçjñdegj pomecçik, esjmqorlardıñ arenda adylargın, vobçstargın teleumen vjç qılalsa, ekjñçj çaqynan—Anglia ykmetj men kapitaldarıññ dejç eksploatat-sialaıñnan ekj qılalady.

Sonçama kør qalqy vadyndıçyç otıru yçjñ Anglia ykmetj indu terdjñ tyrlj dıñ, tyrlj kasty çjçjñ vjç-vjçjñne esçkçjçjç. aidar salıç tartıstıçyç otıradı. Çergjıçkçj qalqtardı vıdan da køvçrek eksploatat-sialar, esjne tysetjñ kçjçjsterdj molaitu yçjñ Anglia ykmetj çolqatıñnas çaqıargın salıç, çerdj qoldan suaru qürıñstargın çyrgjzjç otır.

Sonyñmen vjçge, Anglia—Indianyň aıyç önerlj kəsçjñ, esrese, macına çasau kəsçjñ örkendetuge esvçj çol vermeidj. Metal qorıtıñ çana macına çasaitıñ öndjçjster Indiada çortıñ qasv deuge volady. Tas kemjrdj Kalkuttanyň soltystjçk-vatıññan alady. Marganets—latıññ çyçıññda. Marganets da Angliada çyçarılç otırylady.

Indiany v a s ç a r u r e t j ñ d e Anglia onı özjñjñ gubernatorıñna vadyñnatıñ provinsialarçı çana çergjıçkçj memleketterge vobçektegen, vasynda otıçqandar—Indus knözdarı. Al, vykçj Indiany vasyçarıç otıruç vıtsa-korel volıç atalatıñ Anglianyň general-gubernatorı. Oçan gubernatorlar çana radçylar vadyñnady.

Indiada carualardıñ jçj köterjıçj çana önerlj kəsçjtj çalalarıñndaqy çımıñsçylardıñ jçj stıçkalarg çjç volıç tıradı. Dıñie çyzjıçk soçıñstan keijñ Indianyň çımıñsçı tavı kycjñ esçj; qazjçde önerlj kəsçjç orıñdarıñnda äldenese milliondaçan çımıñsçylar çana çai, çut taçıç vasyç pıntatsialarda jsteitjñ vatraktar var. Bıñardıñ varıçqy vasyç qosçr özderjñjñ pomecçik, kapitalisterjñne de, Anglia imperializmjñne de qarsı çalıç kyreste vjç üran men vjç tudıñ astıñna çıñıç vjçresçj keledj. Revolutsia kycjñjñ aldyçqy çatardaçy otıçdeteri Bombay men Kalkutta çımıñsçylarg volady, vıñlarçı indjanyň kommunistjçk partiası çolvasçılyç etedj.

Indianyň äldenese milliondaçan qalçy, tolıç çatçan çaratılyç vayıçyç volıñandyçtan, oçan kapitalistjç vasyç memleketter de, esrese, Çaronia qyçıçquda. Çaronia kapitalıç vjçre-vjçre Indiany jçjne kçjude, onan maçta, astıç alady, özjñjñ matalargın men zavod-fabıçkterjñnen çyçqan narselerjñ äker etkçzedj. Anglia özjñjñ doçalyçqın vasyçalardıñ savıñıñnan qorçau yçjñ, çyçıñstan *Singapur* (Malakka vıçqazyñdaçıç aralda), vatıñsta—*Aden* (Bav-el-Mandev vıçqazyñnan çaqın) deitjñ kycçjñ teñjç vazalargın qürıç alçan.

Ръсьқтауыс сӕрақтар:

1. Anglia Indiadан қандай пайда тауыр ӕтер?
2. ОI Indiadан қандай заттар сьӕрағыр, оған қандай заттар әкер ӕкјзедј?
3. India бирьуазиясы не севертј Anglia укметјне арқа сүер, не севертј ольмен қол йтасадь?

TURKIA.

Kölenj—772 млн кв. км. Қалқы—16,2 млн.

Kartağa qarar тавьндар. Turkiаны қандай тенјздер, қандай вьӕқаздар қорсайдь? Egei тенјз мен Bosfor вьӕқазьнда оны қандай порттарь бар? Вьӕй порттардан Turkiаның астанасы—Anqara қаласына қандай ӕолдар сьӕрадь? Turkia қандай мемлекеттер, қандай kolonialarmen сектеседј? Sovetter Soiuзы мен Turkiаның секарась қай ӕерлерден ӕыредј?

Огнь, ӕаратыльсьпың vastь tyrlerj.

Turkia Balqan tyvegjnjn vjraz ӕerj мен Kјcј Azia iaki *Anatolianь* ӕана *Armen* tau ӕlkesjnjn vjraz vӕlјmјn алыр ӕатадь. Turkiаның огнь қолайы, yitkenj, ol yc tenјздjn аральӕында тұрадь да, ӕerjnjn сенјнен *Dardanel*, *Mramor tenјzj*, *Bosfor* арқылы белгјлј tenјз ӕоль ӕtedj. Turkia мемлекетјjnjn Bатыс Evropa мен de, Irak пен de қатынас ӕасар отьратьн қолайы ӕолдарь (temjr ӕолдар) бар.

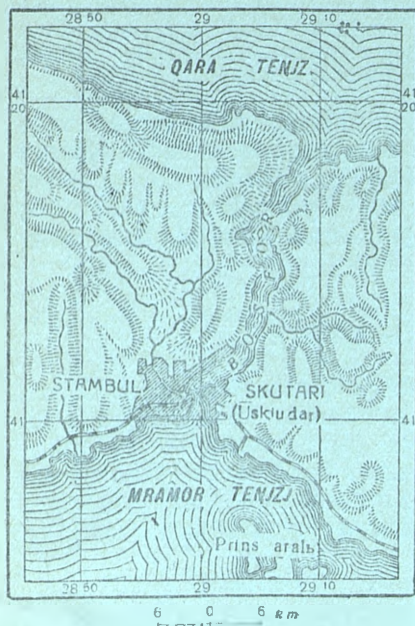
Kјcј Azia tyvegj taulь ӕer. Tyvektjn soltystjk ӕaқalarьн voilai Ponti taulарьның ӕотасы soзьльр ӕатадь; mүньн soltystjk ӕaқ vetkeilerj сьӕьсқан әдемј қьзы орман: төменгј ӕақьнда емен мен вук, ӕоқарьрақта қарақай мен сьрса ақастарь ӕседj. Bјraq, ӕалрь ықьнда Turkia ормандарға кедел. Tyvektjn оңтустык ӕақ сејjn ӕектеі Tavr тауының ӕотасы кетедј; вьӕй ӕотаның оңтустык ӕақ vetkeilerjне: lavr, mirt, oleandr deіtjn ӕазоқтыгьм қйрь-қызқыт гыл ӕаратын мәнгј ӕасы вьӕталар қана ӕседj. ӕоталарьн арась вьӕктјгј 800-1000 m keletjn қйрғақ дөнес voladь; осы дөнесе—tүздь көлдер, сортаң ӕерлер voladь, сыренсьз seldjr ӕsjmdjкter ӕседj. Вьӕй арақа ықьaldь ӕeldjn келуј қйп volқьандьқтан, ӕауып-сасынь да аз voladь. ӕазь—ысық, қьсы—суьқ аiaz volьр, ӕerjne қар тьседj. Turkiada ӕзenderj суға тарсь келедj.

Kјcј Azianьн vатыс ӕақь аласарьр кетедj. Mүндақь tau ӕоталарь арасьнда көр ӕerdj алыр ӕатқан кең ӕзен аңқарларь voladь. Аңқарлар ӕүмсақ subtropik климатть voladь, ӕзен sulарьмен саьықтан торпақь қйнарлы келедj.

Turkiаның soltystjk сьӕьсында Armeniaның tau ӕлкелерj бар. Mүндақь tau ӕоталарьны арасьнда сөнген vulkandar voladь, вьӕларьн еп вьӕгј—Ararat, вьӕктјгј—5160 m, vасында мәнгј мьз voladь, vulkandar арасьнда vulkаның атқылауынан пайда volқьан қазан сьӕьрлар көр: lavаның аққан selderj мен yілген кыл йсқындарь ӕзен аңқарларьн вөгер, sol араларда van siaқты yлкен көлдер пайда volқьан. Armeniaның климать edәujr қатты; қьсты кунј taulарьнда йитқыған қар vorаны voladь дөнесерјне қар тьsjr, ol 5—6 айға сејjn ӕатадь. ӕазоқтыгьм қар ергінде taudан аңқарларға қарай кьркјреп, ӕекке sulар ақадь. ӕазь ысық, әрј қйрғақ келедj, Armenia taulарьнан yлкен Tigr мен Evfrat ӕзenderj bastaladь (Evfrat ӕзенj vјздjn Sovetter Soiuзының секаратьӕына ӕақьн ӕерден bastaladь).

Teniz җаҗалықтары.

Туркияның солтүстігі болсын, оңтүстігі болсын, варлық җаҗаларында әресе, ваты җаҗаларында сүзүм мен әдемј җемјс аҗастарының көр-вјне фігј аҗастарының вaulарь снзср тұрадъ. Турјктер мен гректе сүзүмнен мејз җасайдъ; фігјнің җемјсјнен інҗер җасайдъ. Түт аҗастарь да көр җерлерге егјлген; сон-дъқтан, җаруалардың вјр җыдыу сује-нје кәсјвј җүбек қыртън асырау боладъ. Қолдан суарылатън plantat

Bosfor, Stambul җана Skutaria. Bosfordың fotografiasың (оң җаҗтақъ) осы карталармен салыстырыл-дар да, суретке оның қай җерј салыңқандығын тавыңдар. Алтын мујз сь.җанаоғын (ол Stambulда таман снйонылықтар тірадъ) көр-сетјндер.

Bosfordың самолёттен тусјрген көрјнјсј. Bosfordың ұзындығы 30 km, енјнјң ең ensз җерј—600 m. Самолётпен сүрјп суретј салыңқан қыртқақ җердјң карталары оның тавыңдар.

сialарға темекј, мақта еgedј; ал, егјстјк җерлерјне кыздјк вјдал, арпа сеvedј. Осының вәгјң де кыздјң аiaқ кейне таман, җаҗалықъ суға тоійндыратън җыс җаңбырларь vastалқан kezde egedј.

Ғаҗалықта көр қалаларь var; олардың ең vastылары: *Izmir* (Смирна), —Егеі tenјзіндегј portъ, Траpezунд—Qара tenіздегј portъ; *Stambул*—Bosfor вїңқазындаоғы Туркияның ең улкен қаласы (№ 2 қосымса).

Stambul, Bosfordың Evропалық җегінде Алтын мујз (Zolotoг rog) җаваны җанында тұрадъ. Stambul вїгън Туркияның астанаы болқан; қазјрде маңызды сауда sentрј. Bosfor вїңқазь арқылы сүретјн варлық кемелер Stambulға тоқтар өтедј.

Ystjrt.

Kjoc Azia tyveginjn jckergj çaqьndaçь ystjrtterde volsьn, tau vetkeilerjnde volsьn mal çайлаып өjstjktjer көр çerlerdj альр çатады. Bьl aralarda тор-товьмен qoilar, ylvjregen аррақ viazь çун беретjn angora eckjlerj çana esekter çайьp çyredj.

Qoics'ar çer yilderde, ne tьstap salьnçan lacyqtarda tьradь, tьrmьstarь nasar voladь; oьnnьn çoqьoьnçan, qьstь kьnj yilerjne ot çaqraidь. Tьn volsa, yilerjne talдарьn çатар, özderj çoqarь sөrege çatadь (çьььraq çerde).

Ystjrtjn çetterjn ala, tau çotalarьnьn etekterjnde әr çerde vьtьgar çatçan qoldan suarьlatьn egjstjktjer men vaççalar voladь; vььlarça su tau vьlaqtarьnçan әkeljnedj. Kөгaldarьnьn maңьnçan qalalar salьnçan; ol qalalarдьn vastьь—*Angara*, vьl—Turkianьn çaça aстанasь; özj tez өsjr kele çatçan qala, temjr çol arqьь Stambul, Izmir qalalarьmen vilanьsadь.

Çaruasььoьnьn vastь tyglerj.

Turkia a ul çaruasььь q tь e l. Qalqьnьn denj çarua. Çarualarь ьltaraçtai egjs çejn әlj kьnçe vөtesemen çauьp, aqaç soça men (çer aqaç) çьrtadь. Kөр çarualarь çerdj romescikterden arendaça aladь. Turkiada, әsrese, oьnç sьrtqь saudasьnda ylken maңьzь var zattar t e m e k j, ç e m j s, m a q t a voladь. Qazjrgj uaqьtta turkia ykmetj көр çerlerjnen çer suaratьn çaça kanaldar çyrgjzjр çатыр.

Ө n e r l j k ə s . j v j nasar өrkendegen. Turkianьn qalalarьnda, әsrese, Izmir men Stambulda qol kәsjpcilerj men qol өnerçilerj көр, olar qol stanogjnde çьbek pen çynnen kjlem, taqь vasça vьььmdar toqidy. Turkia da qazjr jrj fabrikter salьna vastadь.

Turkianьn çaça salьnpьr çatçan zavod-fabriktarьna kerekьtj macina, stanoktar—SSSR-dьn macina zavodtarьnda jsteljngen. Syitjr, Turkianьn memlekettjk jrj өnerij kәsjр çasap alььna SSSR ylken çөdem көrsetjр oьr.

Turkia vjnese qasьlar volь sьltan ykьmjnjn qol astьnda volçan. XIX-qasьrdan vastar çet memleket kapitalisterjne vaçьnçan. Dәnie çyzjlk soçьstan kejn osь kьngj Turkia respublikasьnьn prezidentj Müstara Kemal Ataturk vastaçan qalq partiasьnьn (vurçuazialьq) çol vasььoьmen sьltan өkmetj de çana çet memleket kapitalьnьn өkmetj de qilatyçan.

Qalq partiasь Turkiaça vjnese çaçalьq reformalar kjrgjzjdj; taldar aitçanda, meçjke memleket tararьnçan çөdem vөrjmeitjn boldь; әelderdj perde kьjр çyru mjndetjn azat ettj; qalqqa mektepter actь, yirenuge qьn arap әrjn tastar, onan әde qaida çenjl latьn әrjn aidy.

Konstitutsia voьnca Turkia respublikasьnьn өkmetjn zaç çьqarьp çana prezident sailatьn ьltььq çibьь vasqaradь. Vasqarucь qalq-

respublikalıq partia burçuazia men äldj carualarqa sylenedj. Sovetler Soluzı men Tyrkia ökmetijnj arasında: imperializmge qarıs kuresu, çer çuzj veıwıtcılıgjn saqtaw negjzinde çalır dostıq qarım-qatnas çasalır otır. Tyrkianın çeke memleket volır çasaınna qarıs imperialisterdijn çurgızgen әreketterj nәtiçesiz volır sьqır.

Tyrkia memleketijnj astanası—Ankara. Onda prezident, ökmet, ältıq mәçlisj tıradı.

AFRIKA

Fizika-ġaografialbq OBZOR

Koġemj—30 mln. kv. km. Qalqab—150 mln.

Ylkendjgj, ornq, rjċjnq.

Kartaġa qarar tabyndaq. Soltystjk endjktjn 30-parallelj Afrikanbq qai ċerjnqn otedj? Ontystjk endjktjn 30-parallelj qai ċerjnqn otedj? Ekvator qai ċerjnqn otedj? (Munbq kekta kesj otedjn ozenderjn, taularbn, taq vasqalarbn atandar). Afrikanbq batstan syqbsqa, soltystjken ontystjkke deijngj ċerjnqn enj men vojbn oicender. Afrikanbq ċaqalarbn qorċaqan tenjzder men syqanaq, vboqaz-dardb ataqdar.

Afrika ċerj Evropa ċerjnqn yc ese ylken. Soltystjgj men ontyst-jtk cetjnqn arasb 8 mby km, batstan syqbsqa deijngj enj de osb-men samalas.

Ekvator Afrikanbq tŋp-tura ortasbnan kesj otedj dese de voladb: Afrikanbq soltystjk cetj, soltystjk endjktjn 37-parallelj volbndaqyb BJanqo myijs. al, ontystjk ċaq cetj, ontystjk endjktjn 35-paralleljnde tŋrċan Iġol myijs voladb.

Afrikanbq Evropadan ensjz ċerortalbq tenjz ven *Gibraltar* vboqazb aibradb; Gibraltar vboqazbnyb enj ensjz ċerj 14 km.

Afrikanbq Aziadan Qybz tenjz ven Baw-el-Mandeb vboqazb aibradb. Baw-el-Mandebtjn enj Gibraltaradan yc-aq ese ċalraq.

Suets moibn kanalmen vobjnse de, osb aradan Azia men 'Afrika arasbna qŋrċaq qol qatnasbna da qaral aladb. Osb kezde Suetstj kesj otip Kair qalasbnan Iaffaqa varatbn temjr qol salbnqan.

Afrikadan Evropa men Aziada syqatbn tenjz qoldarb qbsqa, aŋj qolalb; vjraq, dynienjn vasqa vobjktejmen qatnas qolb ŋzaq. Yitkenj, ol ekj aralarda kŋp ċerdj aib qatqan ylken okeandar var.

Afrikanbq rjċjnq qŋmby, qaqalarb tenjz sybmen tjljmdenbegen. Afrikada *Gvinei* deitjn ylken vjr qana syqanaq var. Vjraq, vŋ da qŋrlbqda tereq sŋqnybr kjrmeidj. Materiktjn syqbs betjnnde naq osb syqanaq pen tŋs-qa tŋs qatqan Somali tybegj var.

Bŋlardan vasqa syqanaq, tyvekter volqanmen mardbmsyb. Afrikada araldar az, batbs qaqalarbnda Azor, Kanar degen araldar men ċasb myijs deitjn ŋsaq araldar tovb tŋradb. Afrika araldarbnq

ен, улкен India океанында тўратын Madagaskar. Мўнъ материктен ендилеу келген Mozambik вўқазъ айрады.

Afrikanьң Ҷерорталық тенж Ҷақаларынан васқа Ҷақаларының көвј кемелер тоқтајтын қойнау Ҷоқ.

Afrikanьң кемелерј усын қолалы келген океан Ҷақалары Ҷоқтың қасы. Үйткенј, океан Ҷақалары қойнаусыз Ҷадақ; тебреген океаның асық аидьлннан келген таудай толқындар Ҷақақа келіп соқыр кемелің тўрақтар тўрына воі vermeіdj. Қызы тенж Ҷақалары да қолалы емес, себевј: марҶан рифтерј көр. Қызы тенж Ҷер Ҷызіндегј тенждердің ең Ҷылысы; сондықтан, марҶан полиптерј тез ұялар отырып қала бередј.

Afrikanьң vastь порттары, солтыстјгінде—Alcir, Tunjs, Aleksandria Ҷана Port-Said; оңтыстјгінде—Keptaunь (Kapstadt), сыдысында—Zanzibar (араидың материк Ҷақ бетінде).

Afrikanьң зерттелуј.

Европалықтар Afrikanьң солтыстјк Ҷақаларына тјптј естен сыққан ерте заманда ақ келген; қалабердј Indiaда Суets мольны арқылы қатнас Ҷасалған. Қызы тенж Ҷақалары да вјлген. Вјрақ, Afrikanьң қалқан кең Ҷақтары европалықтар бетј келгесін қана вјлді. XV-қасырда Portugalia тенжцлерј Европадан Indiaда баратын тенж Ҷолын асида талартапыр, Afrikanьң vastь Ҷақасын тыгел зерттеп, материктің солтыстјк-сыдысқа қарай вырлыған мыисне деіп барған. Біл мыистј олар алақасы, kezde Bur мыисј деп атаған; артынан оны Igіljк Үмјт (Doveria Nadeжда) деп атаған. Мўнсы мыистј айналыр Indiaда Ҷетермјз деген умјт волауы еді. Сынында да умјт Ҷелге кетпедј; көр йзамай Vasko-de-Gama деген кјсј оңтыстјк Afrikanь айналыр сыдыс Ҷақаларымен Ҷырып екваторда деіп келіп, India океанын кесіп өтіп, Indostan Ҷақасына барды. Сыйтыр Vasko-de-Gama екј улкен јстј орндаиды; Indiaда тенж Ҷолын асайд, сосын Afrikanьң оңтыстјктен де, сыдыстан да океан мен қорғалып тўрғандығын вјледј.

Afrikanьң јскј Ҷақын алақас зерттеп, ең вјрјңеј таньсқан кјсј Livingston деітјн ақысын волды. Ол Zамбези өзенің тексеріп ондағы јрј қўлама су—Viktorianь тавды. Онан әрј Niassa келіп, Kongo өзеніңің Ҷоғарғы ақысы Ҷана Bangveolo келіп тавды. Livingston өзіңің не јстер, қайда Ҷыргендјгј Ҷаынан еліне қаварды өте сирек Ҷыбередј; сондықтан, вјр kezde ел оны өлген сықар деп те оїлады. Ақырында мўнъ Америкалық Stenli деітјн кјсј јздеп сықарды; ол көр керуен мен Zanzibar аралының қарсысында тўрған Afrikanьң сыдыс Ҷақаларына келіп, Tanganika келіңің маңынан Livingstonь тавды. Онымен вјрге көлді айналыр сыдыр Stenli қайтады; ал, Livingston сонда тағы қалып, оңтыстјкке қарай беттер Ҷаымын Ҷыргізе бередј; вјрақ, көр йзамай безкек аурына ұсырап вледј. Stenli Afrikaда ус рет сайақат Ҷасайд. Viktoria келіп, Kongo өзенің, Kongoның су алазындағы алақасы заманнан келе Ҷатқан тропик ормандарын тексередј.

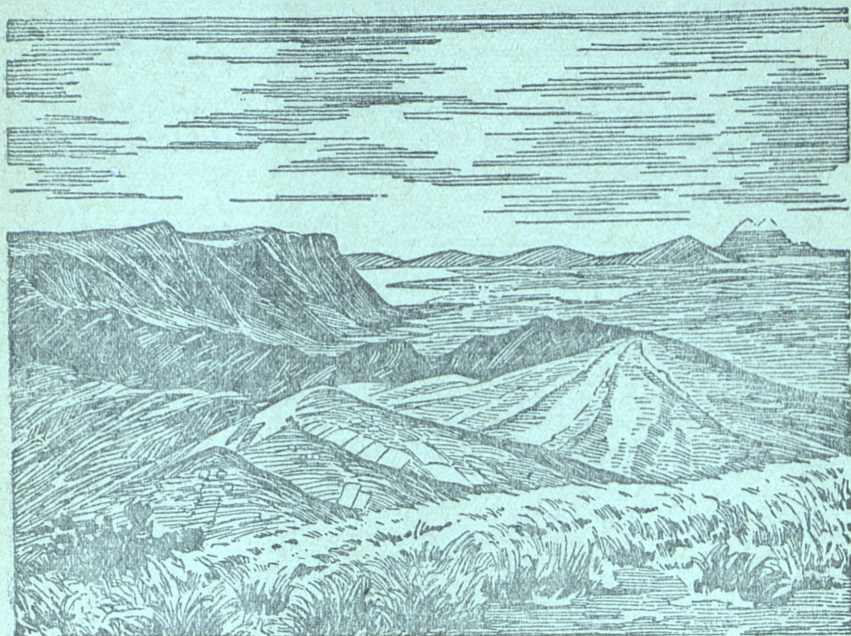
Imperialistјк мемлекеттер Livingston мен Stenlidің асқандарын кылј Afrikanь vastь алу усын пайдаланады.

Ҷеріңің веткј қйрылысы.

Kartaда қарар тавыңдар. Afrika ойпаттары қанса Ҷер алады? 1500 м ден вјк тaulары қай Ҷерде волады? Afrikadaғы вјк устјрттердің (500-ден 1500 м ге деіп) көвјқай Ҷерінде? Ең вјк тaulарды екеуі мен улкен көлдердің усеуің атандар.

Afrikanьң варлық Ҷерј дерлјк—Ҷалпақ Ҷатқан тўтас вјр устјрт dese волақандай, вўлардың ортаса вјкјтгј тенж бетінен 600 м көрј көвјрек; тјптј вүтјң кын, не вјр Ҷетј воіе Ҷырген керуендер

çolda esvjr tau çotasyn, ol tygjl, alasalau төвelderj de исыратпады. Ystjrttjn vıalal ter-tegjs çazьq volıdь osь kezde temjr çol, avtomobil çoldarın saluça öte qolalıьыq keltjrp otьr. Bıl ystjrttjn aınala cetj köterjlp, tenjz çaqasьna kelgende tjk çar volьp, satьlanьp qılaldь. Bjraq, döl çaqanьd volь oipattau kelgen ensjz qındьzдыq voladь. Bıl aınaқ adamqа vezdek auruьn çıqtьratьn vatpaqtь qora vor çatadь.

Сьqьs Afrıkadaqь yzjme oıqьl. Oıqьlda ekj köl көrjnedj. Aьsta көz üsnan көrjngen qos өrkectj Kilimançaro vulkanьn көrsetjnder.

Сьqьs-Afrıkanьd ystjrtterj vьtqьl çarьqtar men soıdaq orqac tastarqа aıьrladь. Orqactardьd vjreuj çoқarь köterjlgен, vjreuj төмен tysken. Sol ystjrtterdьd ortasьnda araldai volьp соқтьqь asьp Avissınla taulь өlkesi tьradь. Bıl өlkenjд ortaca vjktjgь 21/2 mьdьm çamasь.

Avissınlanьn tau өlke qırььs negjzj gneis pen kristaldь slanets. Bılardьd ystjnde gorizontai vor çatqan qımtas pen izvestas qavattarь var. Avissınla çerjnjд vet çaqь qatqan lava qavьqь. Tau өlkenjд varьqь da tereң çatqaldarmen tjjnjp, çььmdalqan. Bılardьd arasьnda vjr-vjkk sandьq taularь tьradь. Ol sandьq taulardan da vjkk volьp, söngen vulkandardьd syjьr төbesj tьradь.

Avissınlanьd oңtystjgьnde tereң, vjraq, ensjz çıңqьrlarmen çjktelgen Сьqьs-Afrika ystjrtj var. Çıңqьrlar tau çөkpesjnen paida volqan.

Ol cıñqırda: Niassa, *Tanganika* taqı vasqa kelder var. Bılar öte tereñ kelder. Tereñjk çaorıñnan Tanganika ($1\frac{1}{2}$ km) tek Baiqaldan qana oza almaıdı, vıl keldıñ özı de Baiqalqa öte ıqsas. Cıñqır- dıñ cıegıñ ala *Kenia*, *Kilimançaro* (vıjktıgı 6010 m) deıtıñ sengen vulkandar tıradı, bastarıñnan arpaq mængı qar ketpeıdı. Osı aimaq- ta tıtanulı vır vulkan da var. Qızıl tenız de osı slaqlı çer qavı- dıñ cıñqır qattı cögır ketıñnen paıda volqan tenız, tereñjgı 2 km den de kövırek. Çaqalar tenız betıñnen 2-3 km ge deıtıñ satıla- ıp köterılgen vıjk çer qavaq voladı. Çerıñıñ s,ıkıñır tıñus ol aradaqı çer qavıdı qozqalıñıñ eı toqtalmai kele çatqandıqıñ köretedı.

Guinei sıjapandıqıñ cıaqasıña tıñq kungı tolqıñnıñ soqıv. Kemedın tysken kısıjlerdı nege qalıqpen tasıdı?

Afrıkanıñ ontıstıjk-sıjıqında *Drakon* taular var. Bılar da çer- dıñ cögıñnen paıda volqan tau, ıstırtıdı cıegıñ ala tıradı.

Afrıkada Azıanıñ taularıñdaı tau çotaları çoq, tek qatar-qatar vırnese qatparlardan qırılqan vır qana *Atlas* taular var, vıjktıgı 3, tırtı 4 mıñ m ge deıtıñ varadı. Atlas tauı Evropadaqı Eırı men Apennıñ taularıñnıñ çalıqası.

Afrıkanıñ çalıqız ılken aralı *Madagaskar*. Qıñıñ materikke ıqsadı, cetterı satılıp çerqavaq kelgen çapraq tas orqac; Afrık- nıñ mıñnan vasqa araldarı ekıge völpedı:—vırı vulkandı, ekıncıı—

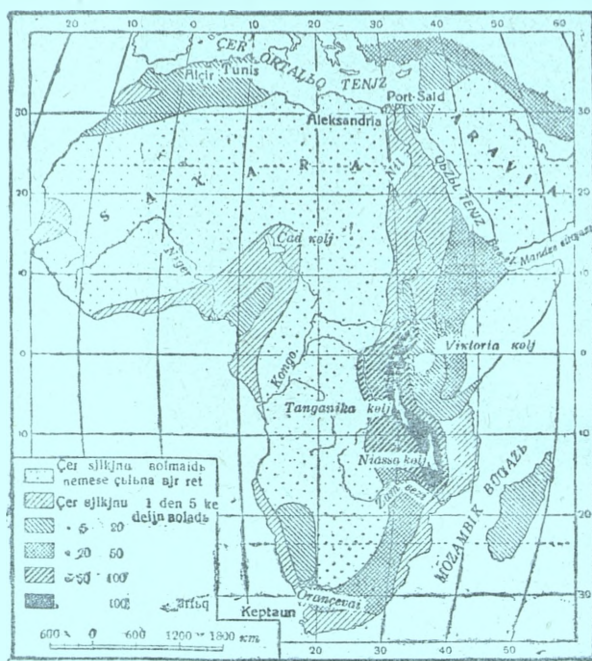
maçandь araldar. Vulkandь araldar: Voznesenia, Sv. Elena, Azor, Kanar araldarь. Maçan araldarь, Afrikañьд сьдсь çақ çақаларьндақ көр йсақ araldar, соньд вjрj — Zanzibar.

Klimatь.*

Afrikañьд көр çerj tropikterdң arasьnda tйradь. Sondьqtan, klimatь ьstьq keledj. Kynñd көzj çазь-қысь вjрdei çerdj қатй қызды-ғыр tйradь. Sondьqtan, temperatura çақьлап çаз айларь мен қыс айларьньд arasьnda есвjр айрма volmaidь dese volқандай.

Afrikañьд tјrtj Afrika tygјl, vьkјl çer çyzjndegj ед ьstьq çerj — *Saxara* сөлj voladь.

Mйньд сьдьq ortaca temperaturasьньд өзj+30°-qa varadь. Çазды kynj çалаңас қүз тастар 70°, tјrtj 80°-ke deјjn қызadь. Ауа çальндай куйjр, tјrtj dem алақьзaldь. Кеде қымды voran (samum) көterjлjр, қйм yіrjлjр aspanoja сьqadь. Ondai kezde сөlde kele çatқан керuender tyiesjñ іjрjр сөgerjр, çyktj tysjрjр тастар, оғаньр-сьм-ғаньр çyктjñ arasьна çатыр қaladь.

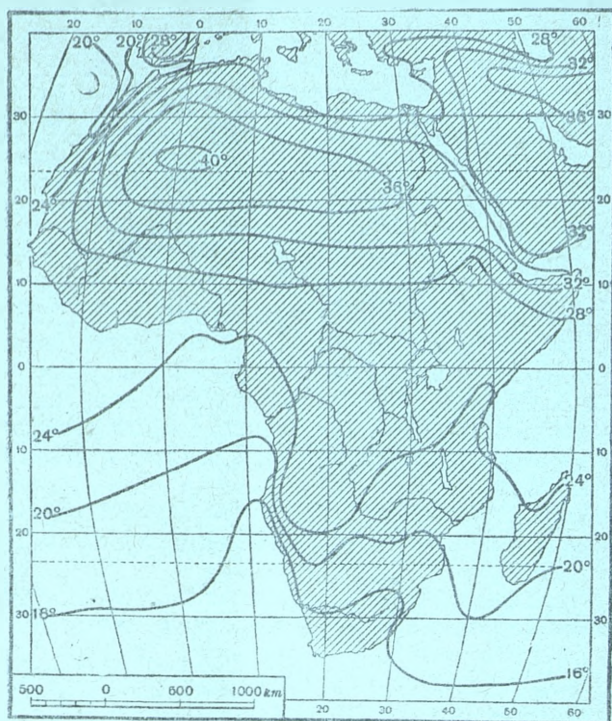
Afrikañьд çer sjlkjñu kartasь. Қызыл tenjzden Drakon taulарьна deјngj çerde çij volьр tйratьñ çer sjlkjñu аймақьñ көсетjñдер. Qandai көlдерdң мақьндақ çerler çjрек sjlkjñedj, сеvej ne?

Вjрақ, Saxarаныñ kynj сондай ьstьq volқанмен de, тynj салқьñ voladь. Көр çerlerjне сьд тьsedj. Tјrtj қысқь тynдерде вjк қүз тастардьñ ветjне қьрау да tй-ғыр қaladь.

Ыстық пен суықтың алмасуы тұраынан сөлдегі күз тастар сапнап бүзылып, тас үгінділері құмға айналады. Ҷел құмды ұсытыр оиратқа аидар отырады. Ҷаратылыстың осындай Ҷақдайларымен Ҷел ұсытыр әкелген құмдардан, биіктігі 300 м деі құм кереге Ҷалдар, ақ, сары дүп раида болған.

Сахараның көр Ҷерлері тасты, биітсі де тамаса ҶаҶар; дүңгек, пирамида, Ҷалрақ (саңрау құлақ) сияқты несе алуан формалары болады. Алайда көр Ҷерлерінде Ҷалрақ Ҷатқан сақты құм мен саз да болады.

Сахараның Ҷйғоақ болу себеві тьнау: оны ваты Ҷаоып Атлант океаны Ҷорсаиды. Океанның нақ сол арасынан үздүксіз Ҷы воы соҶатып солтүстік-сүғыс пассаты, океанның ылағын онтүстік Америкаға Ҷарай әкетіп тұрады; сондықтан, Сахара Ҷауынысыз қалады. Мийнң үстине океанның Сахара Ҷақ ветінді сулары суық болады. Себеві: пассаттар суын веткі Ҷыс қаватын Ҷаоыр алып кетеді де, оны орнына аз ыланатын астыңғы суық сулар көтеріліп келіп тұрады.

600 0 600 1200 1800 km

Ішкі аймақтардағы ауаның температурасы. Ҷазды күні ыстық солтүстік Африкада күткі болса ма, Ҷоқ Аравияда күткі болса ма? Онтүстік Африканың ваты Ҷақ изотермасы солтүстікке Ҷарай неге іледі?

Пассаттар Сахараның үстін вазыр Ҷүреді. Сондықтан, олар аса суық Ҷердің ауаны аса ыстық қылар тұроған Ҷерге әкеледі. Салқып ауа Ҷылыған соң воындағы ылағыннан айылады. Осындай салдарынан Сахараның үстіндегі ыылт ыайланыаиды. Сахараға өткір Ҷауыны Ҷауамайды десе де болады.

Ыйдан васақа Сахара үстіндегі атмосфераның ҶоҶағары қаватындағы ауа да вјрте-вјрте темен түсіп отырады, мјне вий да ыылтын ыайланыына вөгет Ҷасаиды. Ҷауыны-Ҷасынның көр воыры отыратын Ҷері, көвјнесе Тивесті сияқты, таулы өлкелер болады.

Карттағы Ҷарай тавындар. Африканың Ҷылына 1 м-ден көвјрек Ҷауыны-Ҷасын түсетін аймақтары тавындар. Ҷауыны-Ҷасыны 25-ден 100 см-ге деітін түсетін (ыстық,

дѣтқидѣ җазь, ыстық, вѣрақ, қығрақ қысына ауысыр отыратын) іrendj алаптарды көрсетјnder.

Сахараның оңтустық җақ ветј ыстық, әј ықалды келедј. Бұл җерлер екваторды екі қанатын ала җатады. Ғерлерјнің ауасы әр уақта да җоқары көтерілјр, җаңбыр бүлтып пайдақыр, җауын җауыр тұрады. Көтерілген ауаның орнын океанның ықалды ауасы басады. Әсресе җаңбырды көпј Gvinei сықпандының җақасы мен Kongo өзенјнің су алабында болады. Бұл җерде җыл воі дерлік қатты җаңбыр җауыр тұрады. Бұл елкенјң солтустық сырғы, оңтустық өңірінің қысы қығрақ; җазь көвјне җаңбыры келетјн өте ұзын созылдық аймақтар орап җатады. Ол җерлердјң җаңбыры әсресе қаңқай талтыс воіыр, күн тастөвеге келген кезде җауады.

Sондықтан, вұл җаңбырды талтыс (zenit) җаңбыры деп атады. Бұл җаңбырлар күнде күнде вұыңа өлсегендей белгілј вјр сақатында җауыр тұрады. Көк җызј таңертен ар асық вор тұрады. Вјр кезде күннің көзј тунгј тұмандарды асыраты, күн тыны алдырнастал оттай күледј. Талтыс җылыңқан ықалды ауа җоқары көтерілјр, салқындады да сол сақатта-ақ кектј бүлт торлар, шумдық күн күркірер, пайзақай җатылар қатты нөсер қыла вастады. Тунге қарақанда көк тақы асылы, ораң җерлердј қалын ақ вудалды тұман қаптады. Африканың тропик воіларында җурген җаханкездер, саз уыегјnnen өтетјн суық тұманнан көрген қорлықын алта алмады; ал, ырымјнез воіқан негірлер қасан күн җылыыр, тунгј тұман асыланса җұмысқа сықпай җатыр алады екен.

Оңтустық тропиктјң оңтустық җақына қараі Африка климаты қоңы салқың җылыда айылады. Ғаз (тақпн декавр, январ, феврал айларында) ыстық өте күчтј волады. Қыс ауасы салқың воіыр, тјртј вјлк җерлерјне қар да туседј. Бұл өлкеге җауын India океанынан есетјн оңтустық-сырғы пасаттарымен келедј. Сондықтан, Дракон тауларында җаңбыр көр волады, оған әј кеткен соң ватыс җақлақы *Kalaxari* сөліне тјртј аз җауады.

Kalaxariдың җауынсыз воіуының тақы вјр себевј—Сахараның ватыс җақалары сияқты, мұныда да җақасында теңіз суының салқың ақысы волады.

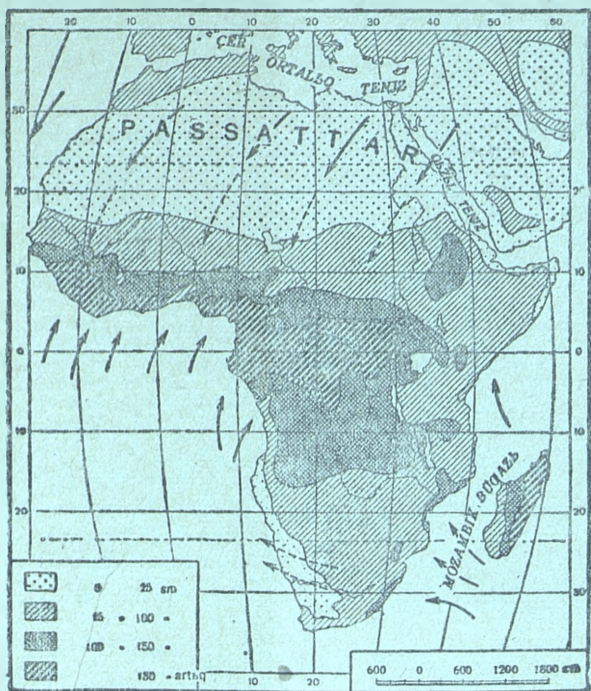
Африканың ең оңтустық җақ четтеріне қыс ты күнј җауын-җасынды көр әкелетјн ватыс җелј еседј. Вјрақ, җазь қығрақ келедј. Климат җақынан вұл җерлер Африканың солтустық җақаларымен Italiaда ұқсайды. Вјрақ, Африканың солтустыгінде әј ыстық, әј қығрақ җаз воіыр тұрқанда, Африканың оңтустық җақына қыс туседј.

Өзен мен көлдер.

Kartaға қарар табыңдар. Кек Nil мен Ақ Nil қайдан васталатындығын јздеп табыңдар. Kongo, Zambezi, Orangevoi, Nigera өзендерјнің су вастарын көрсетјnder. Африканың океанда җетпей алақырайтын өзендерј қайсы? Nil мен Kongоның ұзындығы қанса (№ 1 қосымса).

Африкадағы үлкен өзендердјң вартыды да җауын-җасыны көр җерлерден сықары. Ол өзендер вјлк устјртјң воіы мен аққандықтан җолда талай еңкеу құламаларға кездеседј, sodan есепсјз көр соңқалдар мен құлама сұлар пайда волады.

Afrikanın vastə özenj—*Nil*, üzündəy Missuridə qosqanda Mis-
sissipiden qana keijn. Nil: *Aq Nil*, *Kök Nil* degen ekj özennen
qūralad̄. Aq Nil okean suvıñ veijnen vjr kilometrden de vjlgrek
keletjn *Viktoria* kəlınen bastalad̄. Kök Nil—Viktoria kəlınen de
vjlgrek tırqan Abissini degj *Tana* kəlınen bastalad̄ (170-vettegj
kartanı qara). Çerortalıq tenjze vet alır aqır keke çatqan çolıñ-

Afrikanın (rıdıq) çayıñ-sasıñ. Tenjzdegj qara strelka çayıñ-sasıñ *əkletjn* çel-
dijn vaqıñın kərsetedj. Uzıñmeli strelka qırqaaq çeldj kərsetedj.

da, Nil talai qūlama çerlerge kezdesedj; sonıñqan, ər çaqında son-
qaldar kər volad̄. Olardan sıqqan son Nil çal aqır, qūñıñsıña
kelgende delta çasadı (camalar aitqanda Volga deltasıñd̄ ylkendj-
dijndei).

Nil özenj çıl saıñ çazd̄ künj tasıd̄; onıñ sevevj,vasıñd̄ sıq-
qan çerjne çauatın çanıñrıñ kərıjg.

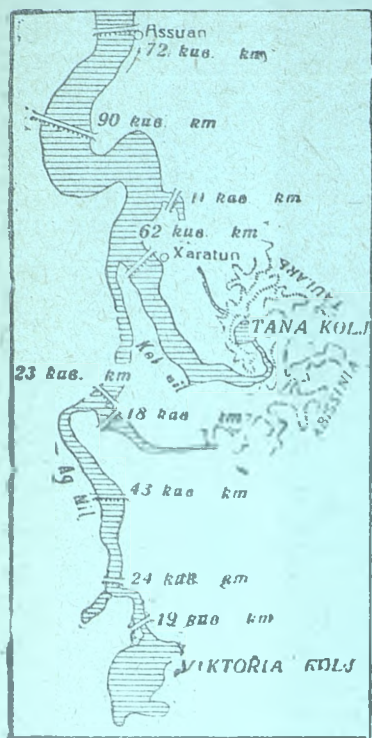
Çanıñrıñ çazıñrıñ bastalır, vıkjı çaz voı çauad̄. Aq Nil men Kök Nildjn
ekeuj de tasır, vıñrıñrıñ vıñrıñ laı suv ımıjı çanıñ tamvıtın, özen suv çazd̄
asıq, qırqaaq, ıstıq kezderjnde (sırt közge sevepsız) tasıtın əlde qaidaq soltı-
tık çaqqa ketedj. Kuzdj künj özen suv qatır kemerjne tısedj; tasıqanda alqavıñ
ıñıñ qanıñrıñ, sıqıñd̄ kər veretjn tıñva ıñıñ torraqqa moıñrıñrıñ ketedj.

Afrıkadaq aqatın ızın özenderdijn ekjncısj—*Kongo*. Mıñd̄
suv moı; orta aqıñrıñd̄ qalırtı enj 10 km camas̄ volad̄. Vıraç,
materiktjn qırqan əkıesjnen okeanqa qarar aqqanda 400 m-ge deljn

çnjckerjç, soçraq çonçal tastardan attar, vürañdaçan tereñ arna men qıldıyçar çılıç arqađ; aqıyş saçatına 50 km aladı.

Afrikañ aqatıñ üzn özenderjñç ücñcjsj—*Niger*, müñç suş Nilden de mol, vjraq Kongodan älde qaıda az.

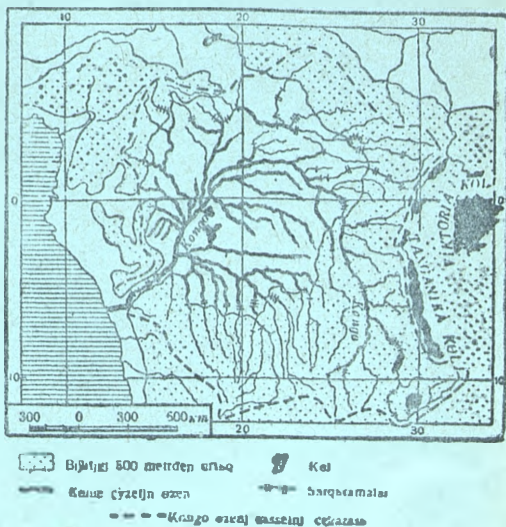
Afrikadaçq mañızdı özenderjñç vasqalar: Viktoria deitjñ qılama suş var—*Zambezi* (171-betteç) kartanı çara); odan keingjsj—*Orançevai* özeñj.

Nil özeñj men onıñ suşnıñ kör-tjçj — sıvıçqalarđıñ qalıñ çerj sudıñ moldıoçın körsetedj (sxe-ma). Nil özeñj, suşnıñ kövjñ qaidan aladı? Özeñjñç vjç çyıda nece kus. km su veretjñdjçj sıf-lar-men körsetjgen.

Zambezi özeñjñç orta volı bazeltj arnamen aqadı (ol erte zamandaçq çer qıvıoçnıñ çaraloçan qavıçq). Çolısvai tereñ 120 m-ıjk çer çarqıñna keljç qılalıd, Bül qılaloçan sudıñ kyçkjregen daıvış 15 km çerden estjledj. Qılama sudıñ vetı kövjçtenjç, aspañoç saçıçar, çyn nıñnıñ saçıvışnıñna nece alıan kemjç çoçaq tışke völjñjç türadı.

Sıvıçs-Afrika kölderjç—Niassa, *Tanganika*, *Viktoria*, *Albert*, taçq vasqalar—vülar vjçk, tjk çarlarmen qoıcaloçan tereñ cüñçyıda türadı. Afrika kölderjñç eñ ylkem köljç—*Viktoria*. Bül ylkendjç saçıñna tek Amerıkanıñ tüsç suş çoçarq köljçnen çana kçjçrek keledj Bjraq, Viktorıanıñ suş taıvç.

Kongo özeñj men onıñ salaları. Kongoñ saçıvışna saçıç çerjçnen nege keme çyere almaıdı? Çyçqan vashıñ saçıvışna deıjñ Kongo özeñjñç volıñda çonçaldar köç peç. Kongo men salalarıñnıñ elektrstansasın salı ücñ çolalıv çerlerjñ körsetjñder. Bül özeñde çonçaldardıñ köç volı sevevj neç

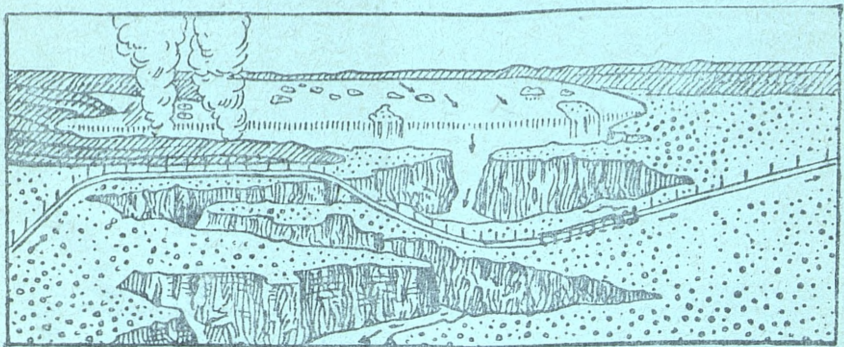
Sudanda, aлавь укeп вјг қана *Cad* кeлј вaг. *Cad* аqpaйтън тьмьқ кeл, оқан *Cari* eзeнј қуладь.

Qulama су-
Qulama қақа

Viktoria қулама суының схемасы.

Viktoria қулама суы. Planoja қарап отырғар Zambeziдің төмен қулаған қабырғаны көрсетеді. Sol қабырға суреттен көрсетеді. Sxemaqa қарап fotografianың суретке қай қабырған тусјргендјгјн тавыдар.

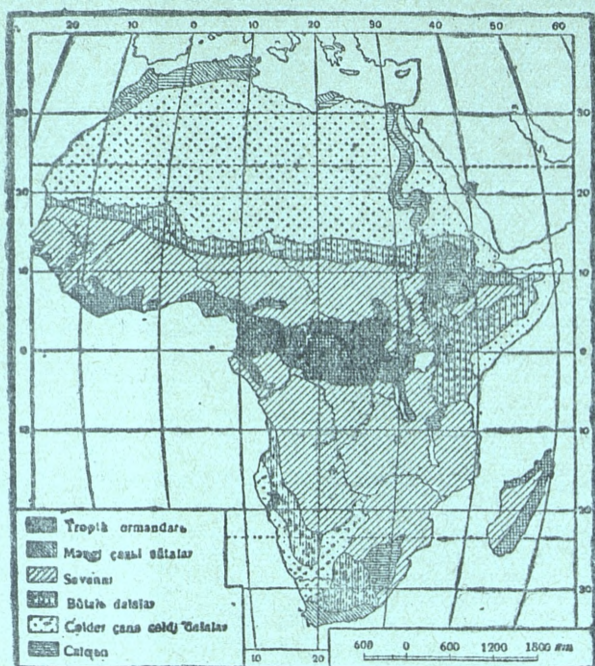
Saxaranың soltystjk ceтinde қана Atlas тауларының арасында суы қабырдап қана қыпалатын түздө cottъ (sor) кeлeдј вaг. Қабырсыз uaqтa cottъ сарқылыр қаладь; тек түбінде қар сияқтаныр appaq vor cөккен түз қатадь.

Өсјмдјктерј мен қауарлар дынiesј.

Қартақа қарап тавыдар. Африканың ontvstјгј мен soltystјгјндегј cөлдерјн көрсетјндeр. Tropic ормандары қайда өседј? Cөлдеп tropik ормандарына қарай өтетјн аралық аймақты атандар.

Gvinei сырқанақының қақаларымен Kongo өзенінің су алабында іақпай Африканың ең дымқы қаерлерінде tropik ормандары өседј. Ормандар өте қалың вольт ііан өсјмдјктерјмен сырматылыр ақастары вјрнесе іагус вольт көтеріледј.

Күн сәуләсә ақас сарпақтарын өтп, түпнә көр түспөдј. Ауасъ ыстық, өтп сәуләдә келәдј. Ондақ ақастар өтә вјк (50-60 m) сәргә тәпәпәп төмөнгј сәуә түрәк сјақтаньр, қосымса тамьр вәиләдә. Өрјмдә еслјр тьрәз түрәп һандармен сүркелгән тамьр, соиаулар арасьндақ тар соқрақрән сүргән кјсј, алдыпә сәуәпәп әрнәсә қадамнан артық сәр көрә алмайдә. Ақас вастарьна ақас сәулә сьлсәр үсәр қиқу сальр сүргән түрлј қүстар вәладә. Төмөндә сүретп сәуарларь вәлмәдә деугә вәладә.

Африка өсјмдјгј. Африкада көр сәрдј сәл аьр сәтады. Мүнән кейнгјсј саванна мен өстәләр өскән дала. Бүтәлә далаларь қандай өсјмдјк аймақтарьның арасьнда түрадә? Тропик ормандарьның климать қандай?

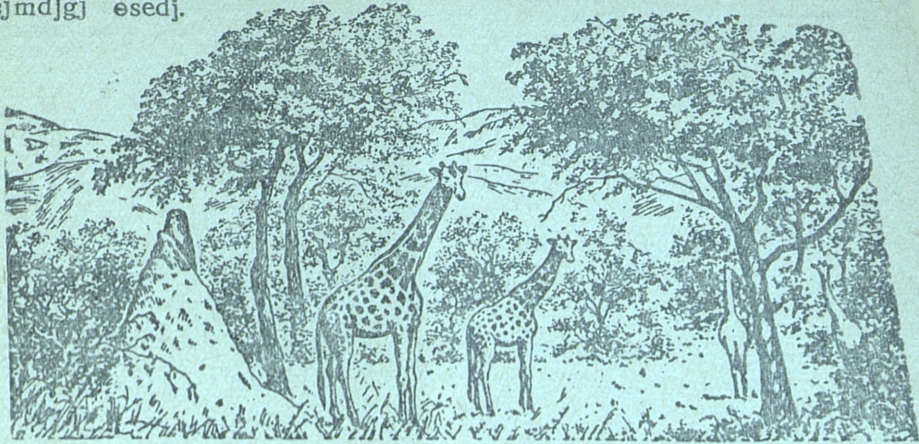
Бүл ормандарда ујр вәлр сәтәсәмен сүргән адам вәһәләс—сәпранзә, гарһлә сәртп мәймәдәр вәладә. Олардың үлкән сәулә леопард (сәлварьс түрәмдәс азүлә әп) сүредј.

Африканың сәуләп-сәсәлә 60 дан 150 смгә-дејпн сәуәтпн, қәсә құр-қарқ сәқтарпн, са в а п п а вәсәр сәтады. Zenit (талтүс) сәуәвәр кәзјндә саванналарда кјсј вәһәна дејпн вјк сәртә өсәдј. Сәртпд арасьнан апа сәрдән дә, мьна сәрдән дә көтәрлјр түрәп үсқат, мимоза, кәл сәртәрјндә мьң сьлдәр сәсәитпн вәовав сјақтә ақастар кәздәсәдј.

Ваовав—сәр сүзјндәгј ең сәуәп ақастың вјрј. Вәлдәуәләр өлсәгәндә сәуәндәқә 20 m-дәл, вјрақ, 15—20 m дән артық вјк вәлмәдә. Сәсәқтарь вјрнәсә сәуәп вәтәқтар-қә аьрләр, вәовавь сәтәр сјақтәндәгәр көрсәтәдј. Сүйтп, аьстан қарақанда кәзгә вјр ақастың өзј тоқай тәртздәпнр көрјндәдј. Ваовав сәмјсј ақас, сәмјсјн мәймә-дар өтә сүйтп сәйдј. Сондәқтан, вәовавь мәймә асьһың ақась дәр тә атайды.

Саванна вәһәмен ақатпн өзән аңғарь сәқаләл орман; бүл орман-дар галләгәлә дәр аталәдә; үлкенј, бүл сјақтә ормандардың ара-

Энан ақатын өздері галерея аралары қалай ақадь. Өзен мен көл қағаларындағы батпақтарда парқамьс (тросник) пен папирус өсімдігі өседі.

Килманчаро өлкеіндегі саванның көрінісі. Үсқат ақасының тысында ғирафтар (кержіктер) сыр. Термиттердің қомақ төбелі үйлерін көрсеткендер.

Қыс тусы қысқақ басталған кезде саванның сөптері сарқалып, қурап кетеді; тіпті ақасын қаптаған тусы, әсуі уақытқа тоқталады. Сол кезде сол ыстықтан саваннада орман өртер пайда болып, ондаған. сүздеген километр қерлерді өртеп кетеді.

Өрт сыққанда, аспанға көтерілген қалың тытпін көк сүзі мен кыпнн көзі көр-
етпей қара тыман қаптайды. Қер бетін қара кыл йсқандарының қабаттары басады.

Сол кезде барлық қаң-қауар, қандыктер саванның тастары басы қаққа босады,
де өртке күйіп қырылып қалады. Одан аман қалатын тек, ақ құмырсқа-термиттер. Бұ-
лар отқа күймейтін илеу бүркендіктеріне күйіп қалады.

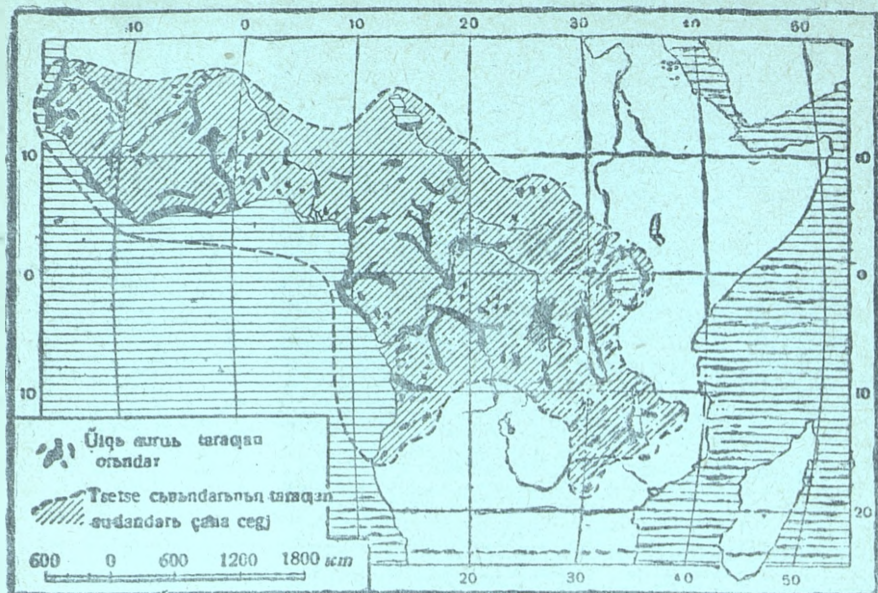
Бұл өртер малдың қабылатын қерлері үсіп пайдалы қерді (кылмен
аңдеп) құнарландырып кетеді. Вјрақ, ормандарға көр зиян келтіреді.

Саванның, тропик ормандарының қер құиқалары қызылто-
рақты болады; қызылтоптақта сүріген заттар кем; үйткені, тускен қа-
рақтар, туыңлер, тіпті бүтін ақас солалары болсын ыстық пен дымқылда
тез күйіп кетеді. Ал, сүріген заттардың вјразып су құыр кетеді; вјрақ,
сүйткенмен де, қер құиқасы калиге бай, бүрсік құиқысты болады.
Тыңайтылып тұрмаған кінде бұлар тез таусылып қалады; вјрақ, фосфор,
азотпен тыңайтса, көрке деіпін сықымды қақсы береді.

Африканың саванналары қаңуарлар дүнісіне өте бай. Қақсы
қабылмдарда антилоп, түйеқұс, зебра қабылады. Саванналар арасындағы
үсқат, мимоза ақастарының қаптағанын қер ғираф сүреді (173-бет
тегі суретті қара). Сөп қелтін қаңуарларды аңдып сыртқыстандан арыстар
қорғау қасқыр, сақалдар сүреді. Олар кындіз қалың орман қегінде
басында қасығылып қатып, тінде саванналар арасындағы аңдарды а
лауға сықадь.

Ақастардың бүтақын, тамығын, қемістерін қер, қолу орман
қегіндегі қалың терілі, орасан ірі пілдер мен мылзтұмсықтар сүр

Orman, savanna arasındaqı özen, kelderde begomı, krokodiller voladı.

Afrikadaqı sette savyñ men ilqı auruñ taraloq çerlerj. İlqı auruññ ilial çerlerjñ kersejñder. Paroxod qatnası tıspeten, temjr çol salınbastan vıgññ ilqı auruñ az taraloqan.

Savannalar men ormandar arasında qürt-qıtmıgısqı, savyñ-çjrkeller көр; öte-möte termıter көр; vılargıñ ileçj aıaqı vasqan salıñ kezdesedj. Vılargan vasqı Afrikalıñ tropik çaqtarında sette savyñ voladı; vıl ilial savyñ; vıl savyññ saqqanıñ yı çanıarlarññ ölmei qalatıñ az (174-bettegj kartanı qara)!.

Vıl savyñ adamdar usjn de öte çaurı, yıtkenj mılñ saqqanı adamdarqa öte qattı ilqı auruñ çıqtıradı. Savannalı ölkelerdjñ varlıqında da tropik vezgegn çıqtıratıñ taqı da moskit savyñ voladı. Qısqası, savanna men tropik ormandar adam balalarññ tjrejlk türmıstarına qolaisız; әsrese ыqaldı ыstıq auaqa yırenben evropalıqtarqa qolailı emes.

Nıldjñ çoqarqı çaqı men ylken kelderjñde qıstar көр. Çıstı kınj ol çerlerge Evropadan qaltqan qalıñ qıstar keledj.

Osıdan samalı aq uaqıt vıgññ Afrıkada çavalı ajuandar esersjz көр volqan; мәселен, Cad көljññ mañında 500 dep, tjrtj onan da көvjrek volıp yjrlenj sıvıgı çırgen rjlder volqan. Al, Ontystjk Afrikada vjr çerden ekjncj çerге aua çalıbı, qonı auağır çırgen vjñese suz mındaqan yjrlj antloptar volqan. Zambezı özenjñ mañalıñan ötkende, Livingston, antloptıñ qalıñ yjrlj, arasıñnan özer çarır öiken.

¹ Osı kezde ontystjk Afrikada zevlerdj qolqa yıretı çaqtarı tәçrıbege qolıbı çatır; yıtkenj vılargı ol savyññ saqqanıñ daq salıp, zıan keltjrmıej.

Ақында, Африкадағы аңдарды мұлтқырпен аулап бастаған кезден бұлай, бұл материктағы қанулар дүниесі тез сирексіп кетті. Әсіресе, еуропалық болсын, Ұлыбритания аңсылар болсын, қыпматты аузын аламыз деп пилді, әдемі қауырсынның аламыз деп түйеқұсты қынадай қырып тауысты.

Түйеқұстарды қазірде оңтүстік Африкада қолға үйреткен. Түйеқұстар сым сабақты қоралардың ішіндегі қайылымда қайылады.

Қауыр-сасын 10-нан 60 см ге дейін қана түсетін, әр құрғақсыздығы қатты қылдан артық-рақ созылатын Африканың құрғақсыздығы қерлерінде ұсақ (биіктігі $\frac{1}{2}$ м саясы) бүталы дала болады. Қауыр көр болған қылы мұның сөптері қар-қақсы өседі; ал, құрғақ болған қыдағы өте воһымсыз өседі.

Қыла далаларда қанулар азырақ болады: болса болатын, қылың бұқалды маусымдарында көк сұйып құйрылған кезде қана келетін зеврік мен антилоптар болады. Тұйақты қануларды аңдыр арыстан мен қорқаулар сүреді.

Бұл мақның түркілік қануларын қасар құрғақсыздығы кезде қер қылаға қор қылатын қанулар болады; олар—дикоовраз (ізіңдісі 40 см-дей солау қылағанды кірпі—дикоовраз), кесірткелер.

Даланың торпағы қара қана катан торпақты болады. Климаты құрғақтау болғандықтан сөптері өте қат қылып, сөртін сиренділері мол қыналады.

Африканың сөптері—Сахара қана Қалахаридың кең қерлері кең вайтақ құла даласында бір тал өсімдік сұрпайды деуге болады. Тек аңда санда қауыр сиренділер өтетін кең алптар мен тау беттерінде воһымсыз қана селдір сөптері мен тікенді бүталар өседі. Бұлардың қарақты қусықпен кіскене, тамырлар өте қуан, әр ұзын келеді. Сол араның қер астындағы суы бетке сұйып қататын не артезиан құдықтары қазылған қерлерінде құрма пәлмасы өсетін қогалдар қайдалы тұрады.

Сөптерде қанулар дүниесі кем болады. Сахарда—сары қанан, кесіртке, қыла сүреді. Бұлар бірнеше айларға дейін нәр таппай асырап, сөптермен тіркеліп өте алады; бұл қанулар күндізгі тіркеліктерінің күннің көзінде өткізіп, түнде салып қасыр жінде, қарықтың қыстарында қасын-ныр қатады. Сөптерден алысрақ сөп сөптерін аңдарлар воһымда сөп қырып, су іздеп күнне ондап, сүздеп километр қер сүретін антилоптар болады. Сөптердегі беттерінде арыстан, қорқау сияқты қырықтар сүреді. Сөптердегі бұл қанулардың варысының да түстері сүрген қерлерін түсіне қарай кер-қауал келеді; сондықтан, оларды құм мен қатқал тастардың түсінен ағырып көре қойы қылы болады.

Sorgho өсімдігінің арасында тұрған Африка тарысының көрінісі.

Kөр мәдени өси́мдіктердің сыққан қері Африка: көре ақасының сыққан қері Ависсия, май рәлімасының сыққан қері—Гвине ормань, тағылардың бірнеше сортларь мен қер қаңақтарьның сыққан қері—savannalar; құрма рәлімасы Sahara көгалына сықадь. Африкада басқа қақтардан арағыр еккен кейбір өси́мдіктердің өте қақысь вольт өскендері бар. Олар, мәселен, Американың каусик ақасы мен какао.

Какао ақасын отьғьзы усін негірлер тропик орманьның ви́к ақастаы қалдығыр қызьн тазартадь да, сол тазартылақан қерлерге какао ақастарын отьғьзадь. Какао ақасы қалы орман ақастары раналар тілғыр тез қетілір қемісь береді: Орманьн ықтымасы болмаса, гүлеген қел оның гүлің, қемісін қалымыса төгір кетеді.

Қалқы.

Африка да 150 миллион самалы қалқы тұрадь (қер қызьндегі варлы адам баласының оннан бірінен кемірек).

Африканың қері 30 млн. кв. км самасындай болса, сонда ортасы есеппен айтқанда, бір кв км ге 5 адам самасындай келеді.

Африканың әр қерінде тұратын қалқының тығьздығы бірдей емес, түрлі-түрлі. Селдерінде есбір қалқы тұрмайды деуге боладь; тақы, бат-

Сьғьсы Африканың құрғақ (қыс) кезінде өзен өткелінен өтір вара қатқан ськсі қала керуендер. Қапыры кездерде вил өзен қала керуендерге өткіл бермейді. Осы suretten сөнген вулканды тавьндар.

вақты тропик ормандарында да қалқы аз тұрадь; тек вил ормандардың іскері қақтарында аң аулаусь ұсақ ұлыстарь қана ертер қьреді. Ал, енді, орталық Азияның құла далаларында тұрған қалқының тығьздығына

qaraqanda, Afrika savannalarında qalq pedəuır tьqьzьraq tьradь. Nege desenjz, ol ьerde ьauьn mol, egjn kьsjьjn jsteuge keledj. Mьnan vasqa jьnarь ьerler men egjn kьsjьjne qolailь Avissinia sandьq taulь ьkelerjnde qalq tьqьz (ьij) tьradь. Al, endj, qalqтьn en tьqьz tьratьn ьerlerj—eskj zamannaı vej suarma egjnmen tьrcjlk etjр kele ьatqan Nildjn tьmengj aqьsьnlьd aqavь voladь.

Afrika qalqь ekj yiken nьsjlge vьlnejdj; vьrj negrler (eıj qara, cactarь vьira keledj); ekjncsj—in d o-e v r o p a l ь q t a r. Vьrjncj nьsjlge ьatatьn qalqtar, varlьq Afrika qalqьnlьd ycten ekjsjnen kьvj-regj voladь. Bular savannalar men tropik ormandarьnda tьradь. Bular ьz ara sudan negrj, ontystjk Afrika negrj iaki v a n t a u negrj volьр ekjge alьradь.

Negrler nьsjlne billardan vasqa negrlerge iьqsastau gottentot pen vuc-mend ar da kjredj. Billardьn tьralьn ьerlerj, Afrikanьn ontystjk-vatьsь. Billardьn analardan alırlatьn belgjsj: billar analarqda qaraqanda tysterj vozьraq, sarь, terjsjn-de qatpar-qartar ьejn voladь.

Ortalьq Afrikadaoь tropik qara ormandarьnlьd arasьnda qьsqa volьь ergeьeiljler tьradь.

Sudan negrlerjnjn, vantu negrlerjnen aь-rylatьn ьerj—vьlar-dьn tjj vьlen; ьrj sudan negrlerj engezer-del vjkk keledj.

Negrlerdjn vastь kьsjьj —e g j n c j l j k. Billar egjn derjn vьtese men ne cot (aiaq aqac) pen ьrtьр saladь; egetjn astьqtarьnlьd kьvj: Afrika tarьsь—durra, ьygerj, vьrcaq, caq, tьttj kartof, banan ьsjndjkerj; kьvjnese egetjn, ezderj-njn tьujr ketetjn asqavaoь. Egjnderj pjsjр ьekence mamь, vegomot, pjl, ьa-vail (lьqь) coьqadan qoridь. Pjsken astьqlarьn negrler ormaidь, cappaidь; tek ьr masaqьn tal-taldar alьrьр pьsardьn kesjр aladь. Salomdarьn, ьerlerjn ьndeu ycjn ertep ьj-vcredj. Tьqьmdarьn mec-kei termittlerden qoroqau ycjn, vjkk vaqandar ystjne ornatьlaqan catьр sete sarajqda tьgedj. Qol dermenge tartьр astьqьn ьn qьladь, ьnnan kulce (ьuqa nan) pjsjredj.

Ortalьq Afrikadaoь ergeьeilj, negr evropalьq. Evropalьqтьn volь 180 sm, ergeьeilj volьnlьd qanca ketjndjgjn kьzven ьlcep samalandar.

Negrler egjstjk ьerjn ьlqj ьzgerjр, tьnnan tьnqda aıstьrьр otьradь. Sevevj—qьzь tьpraq tez tozadь. ьana egjstjgjnjn vastьna kyllj qьstaqьn da kьcjrр araradь. Baroqan ьerjnde cьр-salam, vьtaq pьlma ьarpaqьnnaı dereu yilerjn soqьр aladь.

Setse cьvьnlь kьр ьerge taraqandьqtan, Afrikanьn varlьq ьerlerjnde mal ьsjrj-meidj; mьselen—tropik ormanьnda tьrlj mal ьstamaidь, ondaqьlar tek egjn kьsjьj

men qana kyneldj. Malđ Sudan negrlerj men Afrika ontystjgndeđj kafralar ۇstaidь.

Indo-evropamen tuьstь qalyqtar—Afrikanьđ sьqьsмен soltystjк җaqтарьnda esten sьqqan erte zamannaп verj qarai kele җatqan xamitter; verberiler, egipet qalqtarь taqь vasqalarь. Bertjn kele xamitter tьrqaп varьq җerlerge Aziadan a rapтар keljр xamitter men aralas tьratьп volđь.

Evropalyqtar Afrikaqa җaqьп arada qana vara bastaqan; vьlar Afrikanьđ soltystjgј men ontystjgјnde tьradь; yitkenj, vьl җerdjп auasь olardьп den saulьqtarь ycjп qolailь.

Evropa imperialisterj Afrika qalqьп qьldanimen vьrge onь ғz ara vьljsjр koloniaqa ainaldьrьр otьr.

Рьсььqтауьс sьraqtar:

1. Afrika men Aziаньđ җer qьrььsьndaqь negjzgj aьrma qanda?
2. Sahara cьljпд paida volьь neden dep vьlesjз?
3. Sahara temperaturasьпьд kyндjз ьstьq volьр, tynde salqьп volььпьп sevewь ne?
4. Afrikanьđ den saulьqqa en qolailь җerlerj qaisь?
5. Afrikanьđ jckj vьljпj kьpke dejn zerttelmei җatьпьд sevewь ne?

Memleketter men kolonialar.

Kartaqa qarap tavьndar. Afrikasьп Angliаqa qarastь җerlerjп kersetjnder. Olardьп jсjндеgј vьzdjп kartasьzqa tyskenderjп atandar. Fransiа koloniasьп kersetjnder, olardьп vьrmeceujп atandar. Italia men Belgiаньđ kolonialarьп kersetjnder. Avissima, Egipet, Liberiань da kersetjnder.

Imperialistjк memleketter vьkјl Afrikanь vasьр alqan. Osь kың olardьп jсjнде keivjreulerj derves memleket volьр sanalqanmen vьrj de imperialisterdјп koloniasьmen, җartьlai koloniasь volьр otьr.

Angliаqa *Ontystjк-Arfika Odaqь* qaraidь. Vьl, qonь җailь poiastaqь Afrikanьđ ontystjк vьljgјп aльр җatqan Angliаньđ domi-nionь.

Ontystjк-Afrika odaqьndaqь qalyqtьп $\frac{3}{4}$ kafrolar, gotentottar җana vьsmender, al, qalqandarь vurlar (gollandtardьп tьqьmdarь), aqьsьndar t. v.

Mьndaqь saguасььqta ylken orn alatьп altьп. Altьп tavuda ontystjк Afrika, җer җyzjнде vьrjncј orn aladь җana җer җyzjндеgј altьп ғпjmјпд тең җartьsьп veredj.

Altьп Iogannesburga qalasьпьд maпьndaqь Transval voььпnaп tavьladь. Sol җerdjп maпьпnaп almas ta tavьladь. Almas vulkannьд segen kraterjнде kьp kezdesedj.

Altьп priskalarь men almas' rudnikterjпд varьqь da Angliа kapitalisterjпд mencjgјnde, olar җimьsььlardь tјkendj sьmdarmen qorcalqan arnaulь tьtqьп lagerlerjнде ւstaidь.

Afrikanь Fransiaqа qarastь çerlerj: *Alcir, Tunis, Marokko, Ekvatorlьq Afrika*нь, вjразь җана *Madagaskar, Belgia* qа— мьсть көр веретjн *Kongo* qaraidь, Italia qа— *Livia (Tripoli) Eritreia, Italia Somalij* qaraidь.

1936-җыь Afrika мемлекетj—*Авissinia* eljн, Italia җыгьн соҗь реп васьр альр отьр.

Авissиньлардын васть кәсвj—аул саруасьльоҗь, ол 1 1/2-нан 2 1/2 km җоҗарьльқта, таудьн орта роjасьнда (велдеуjнде) датьоҗан. Вул җердегь тау ystjrtterjне vidal, тарь, ара егьледь. Вjрсьрга җерлерjнде кофе вауларь да (Авissиниada җавайь өсейн кофе аҗаҗларь да) бар, тау селкелерjндегь көк maisa савьндьҗатарҗа сьр, җол җана ескь малдарь җайьладь.

Авissиниянь, әскер кыҗмен Италиянь генералдарь вилейдь.

Авissиньлар өз езуҗлерjне җарь көтерjлс җасауда, вjрақ вил көтерjлстер аҗасыз соҗьмен васьльр отьрьладь, мүньмен җатар fascist самолеттерj җыздеген дегевненj бомбамен җиратуда, тjртj вjоҗан җарамастан партизан соҗьсь өрjс альр, jлгерjлеуде.

Авissинияньн астанась—*Addis Абева*, темjр җол арҗыь Франсияньн порть Дҗивутимен җатнасьр тjрадь.

Испанияль *Marokko* мен *Rio-de-Oro Испания* qа qaraidь. *Angola-Portugalia* qа qaraidь.

Afrikaнь ендj вjр мемлекетj *Liberia*, Америка Құрама Статьньн ьҗраьнда. Ол мүньн җерлерjне каучук аҗасьньн plantatsiasьн әкер егьр отьр.

Җысҗась, Afrika җерjнjң есепсjз көр вайьҗатрн тырj мемлекетjн капиталистерj емjр отьр.

Imperialister Afrikaнь җегьjлктj җалҗатарьн аҗасыз езjр құралдың кыҗмен өздерjнjң җүмьстарьн jстер отьр. Ғанаудьн кыҗтjлгьнен җыз мьндаҗан negrler plantatsialarda, кендерде, тропик ормандарьньн җол құрыьстарьнда җыл сайьн астан, тырj ағулардан җылььр җаладь.

Көрген җорьль-зорьльҗатарҗа сьдамай җегьjлктj җалҗатарьн вас көтергенj болса, көтерjлстj васусь отрәдтарь, вомвьсь аеропландар келjр су сепкендеi васьр, җьстаҗатарьна делjн җоҗ җыльр җьвередь.

Рьсьҗтаусь сьраҗтар:

1. Afrikaнь колониал материгь деп атаса дүгьс вола ма? Ғауавьн верjнде, җана северjн тьсjнjнде?

2. Eгипет егьjстерjнjн сьоҗьмь көр веруь Авissinia җерjндегь җауьн-сасьнҗа не севертj вайланьсь?

A M E R I K A

Fizika-çaqrafialyq OBZOR.

Kolemj—42,8 mln. kv. km. Qalqy—250 mln.

Kartaqa qarap tabyñdar. Amerika materigjnyñ eñ ontystyk çana eñ soltystyk cettjg n kersetjñder. Olardyñ ekvatorдан qanca km alyñ türoñdyqyñ tabyñdar. Ontystyk Amerika eñnyñ eñ endj çerjñ ölcender (parallel voynca).

Gudson сықанақынан vastap, tenjz çolyмен Soltystyk Amerikanь saqat strelkasyñlyq voynca aynalyр Panama kanaly arqyly Beringj vüqazyña deijn közven çyrjр сықындар. Syytjр, sonyñ voyndaqy varlyq сықанаq, vüqaz, tenjz, tenjz aqyñstary, qairan, aral, tyvekterdi aityр verjñder.

Osyñ syaqly çyrjspen Ontystyk Amerikanь aynalyр сықындар.

Ylkendjg, ornь, рjсjñj

Amerika ylkendjk çaqyñnan tek Azladan çana qalyñsadь. Amerikanь soltystykten (*Barrou* degen myyñten) ontystykke (*Gorn* degen myyske) deijnjg üzñ voñ 15 myñ km.

Amerika asa manyzdy ekj okeanyñ aralyqynda türadь. Oñ vasqa materikterden ölde qaida alyñ çatady. Bjaq, onyñ esesjñe, Amerikadan olarqа asyq okean arqyly түр-tura varатыñ tenjz çoly var.. Ras, Amerikanьly vjг. cetj Azia men tjrtj çaqyñ tyjysedj, vül tyjysken çerde qalq az.

Amerika çerjnyñ cet çaqalauyñlyq рjсjñj tyñj-tyñj, münlyñ Тыньq okeanoqa qaraqan çaqalarynda aral, tyvek az volady; munda edäujr ylkен ekj çana *Kalifornia* men *Alaska* tyvegj var; çana edäujr ylkен сықанаqy da vjгеu-aq—oñ ensjz, üzñ kelgen *Kalifornia* сықанаqy. Kөp çerge deijn Amerikanьly тыньq okean çaqalary vjjk, qüz, çar tastь keledj, qoinau volmaidь. Bjaq, 47-parallelden 60-qa ceijn Soltystyk Amerika çaqalary Skandinavia tyvegj syaqtanyр fiorda, aral, çxerlar men сыñmdalqan. Oсь syaqly fiordolardyñ, vjñnde Vankuver portь türadь. Oсь syaqly fiordo, aral, çxerlardy, vjz, Ontystyk Amerikanьly (voiauly kartaqa qara) 42-parallelden ontystykke qaral ketken çaqalarynan da көremjz.

Ottь Çer (Ognennaia Zemla) araldь vөljр tastaitьñ, *Magellan* vüqazy da osyñ syaqly fiordanyñ vjñnecelerjnen quralqan, onyñ сыñyman irektjg sonca, tjrtj *Magellan* vüqazyñlyq üzñdyqy 600 km Ontystyk Ameri-

kanьн тјртј солтустјк Американың да фјордоларынан осы уақтқа дейін океанға үлкен мәңгі көкјіні тусјр тұрады.

Оңтустјк Американың Атлант қағалары аз тјлімделген; мұнда тек үлкен екі қана қойнау бар, оларды да Ла-Плата мен Amazonka өздерінің сағалығында болады.

Солтустјк пен Орта Американың Атлант қағалары тјртј көр тјлімделген. Ол аралдарда *Vest-India* деген архипелг аралдары бар. Олар *Үлкен Антил (Куба, Ямайка, Гаити, Порто-Рико), Кіші Антил* қана Багам аралдары деген аралдардан құралады.

Осы архипелаг аралдары сүлгеленіп *Florida* түбегі мен Бірге Мексика сьқанақымен *Karais* тенізјнен құралған, Американың Шероталық тенізјні океаннан бөліп тұрады. Осы аралдан *Florida* бұғазы арқылы *Golfstrim* ағысы сьқады, *Golfstrim* езен тарызды, ені *50 km*, ағысының сарсаңдығы сағатына *10 km*-дей қер алып ақады.

Солтустјк Американың *35* пен *50*-parallel арасындағы сьғыс қағасы көр тјлімделген; ол қерлерде сьқанақ, қолтықтар көр; сол сьқанақ қолтықтарда *Niu-lork, Filodelfia* тағы басқа порттар тұрады. Осылардың ісіндегі ең үлкені *Sv. Laurentia* сьқанақы. Бұл сьқанақты *Niuфаundlend* аралы ватыс қағарынан оғар қатады.

Американың солтустјк қағалары да көр тјлімделген. Онда материктің ісіне қарай сүңғыләр кјрген, әрј океан мен *Gudson* сьқанақы бар. Осы екеуінің аралығында *Лаврадор* түбегі тұрады.

Американың солтустјк қағары *Kanada* қана *Polарлық* аралдардың архипелагы қорсап қатады, онда үлкен аралдар көр, соның ісінде *Baffin* Шері *Sumatra* аралынан да үлкен. Бұл аралды қер сүзіндегі ең үлкен *Grenlandia* аралынан *Devis* бұғазы мен *Baffin* сьқанақы айрады.

Kanada архипелагытарының арасындағы бұғаздар көр уақтқа дейін қатыр қатады. Ал олардың Атлант океанынан солтустјк Мұзды океанға сьқа беріс қердегі бұғаздар ықп қатыр қатады деуге болады.

Polарлық архипелагытарының ватыс Америка қағаларындағы Мұзды океаннан, тек аз уақт қана кемелер сүре алады, вјрақ, бұл, қыс айына вольр отырмайды. *Beringj* бұғазы қарты қылдан көрј көвјрек уақт қатыр қатады; дегенмен, қаз күндерінде су қолдары асылр, кемелер сүретіні болады.

Қысқасы, Американың қағасын теніз суы Еуроpanyң қағасындай қыр көр парцалар тјлімдемеген. Оңтустјк, Солтустјк Американың екеуінің де океаннан *1500 km* тјртј онан да алысрақ тұратын қерлері бар. Вјрақ, Америка қері, өзіннің орта кезінен тарылады: *Panam* мойнының ені *60-ақ km*, бұл қерден *Panam каналы* қазылған.

Американың тавылы мен зерттелуі.

Европалықтар Американы екі рет тапқан. Бірінші рет оны X-ғасында Скандинавия түбегінде тұратын норман-тенізшілері тапқан. Нормандар қана қерлер қарастырар вјр емес, әлденесе рет тенізбен алыс қолдарға сарар секкен; сол ретпен олар *Grenlandia* аралын тапқан. Онан кейін Солтустјк Американың да сьғыс қағ

сақаларына келген; ол келген çerлерjn олар „Çызjm елж“ деп атаған. Бjрақ, нор-
мандар өздерjнjn тарқан çerлерjне онса көр маңыз бермеi, eleusz қалдыр-
eстен сығарған.

Aмерикан екjнци ret XV қасырдың аiaқында келjр тарқан кjсj—italianецт
Колумб. Бүдан басқа осы сияқты теңjзjлер, Indiaға баратын теңjз çолы тавуца
тырсаған. Ол çолдар сауда капиталын өркендету үчjn керек болған. Колумбь Isra-
nia мемлекетjнjn қызметjне кjрjр, 1492-çылы аойытын васында Atlant океанымен ва-
тысқа қарар бет алады; сол çылы октөврдjн аiaқында Колумбь çана Bagam аралдарынын
вjрjне çетедj. Одан кейjn. Куба мен Гаитj аралдары да тавады. Содан, ол Испания-
ға қалта қайтjр,—ақыр аiaқында Indiaға баратын теңjз çолы тавыды—деп суйjнjctj
қавар әкейген (Колумбьнын тусjнuj воьнса, Бүл тарқан аралдарын, India қасында-
қы аралдар деп, ал, Куба аралын Çарониа деп вjлген).

Одан кейjn ол тақы үс ret çызjр, көр çана аралдарды çана Америка матерjгjnн
өзjn тавады. Бjрақ, ол бьлqj—тарқан çerjn Azianьн ontystьк-сырбыс çақы деп вjлген.
Колумбь сол рjкjрjнде çызjр өлдj. Евроральқтар көр уақтқа дейjn онын тарқан
çерлерjn India деп атар келдj; берj келе Vest-India (iaқы ватыс India) деп атайт-
boldь.

Tырл теңjз саиақатыларынын көр çызjр зерттеujнн арқасында, Евроральқтар,
Колумбь çerдjn çана вjр бөлегjn тарқан екен деген қортындыға келедj. Ол çerдjn
„Америка“ деп атауынын себевj: ол çerге Колумбьдан кейjn Amerigo Vespucci
дейтjn вjр саиақатыс варь Америка çerjn сырттар сығады. Сондықтан осы саиақат-
сынып атымен „Америка“ аталады.

Колумбьдан кейjn Американы зерттеу çйтмысында ең көр енек сjнjрген кjсj—
Isrania теңjзcьсj *Magellan*. Ол өзjнjn укьj çер çызjn айналыр сыққан çаханкез
саиақаты үстjнде (өз атындақы вjғазды өтjр) ontystьк Американы оралыр сыққан.
Azia мен Американың арасында үлкен вjр океанын варлырын алақас вjлген кjсj
осы волады (суйтjр, ол океанын атын „Тынық не йлы океан“ деп қоюған).

Солтystьк Америка çақаларын Anglia çызгьjтерjнен: *Devis, Gudson Bassin* тақы
васқалары зерттейдj (сол çerлер сол зерттеген кjсjлердjn өздерjнjn аттарымен *Devis*
вjғазы, *Gudson* сығанақы, *Bassin* сығанақы тақы васқалар воыр аталады). Atlant
океанынан солтystьк Мйзды океан арқылы Тынық океанға çызjр тусpekь болқан
саиақатылардың кейвзюлерj илж senderjнн араларында астық пен сығтан қырыр
қалқан. Осылай воыр, мәселен өткен қасырда Anglianьн атақты саиақатысы *Fran-
klin* дейтjn кjсj өзjнн варлық çолдастарымен қырыр кеткен.

Тек XX қасырдың васында норвеç саиақатысы Amundsen моторлы çелкем
схипа мен *Devis* вjғазынан Американы солтystьк çақаларынын воымен çызjр
отырыр Beringь вjғазына сыққан; бүл çолда ол үс çылы çурген.

Ontystьгь воысын, Солтystьгь воысын Американын jckь çақы зерттегендер, алды
мен Еврорадан барқан келjмсектер волды. Зерттер тексерген оқымысты қалымдар-
дың jсjнен көвjрек енек сjнjргенj немjс саиақатысы—*Aleksandr Gumbold*.
Бүл ontystьк пен орта Америка çаратылысынын суретjн қақ сылар çазған.

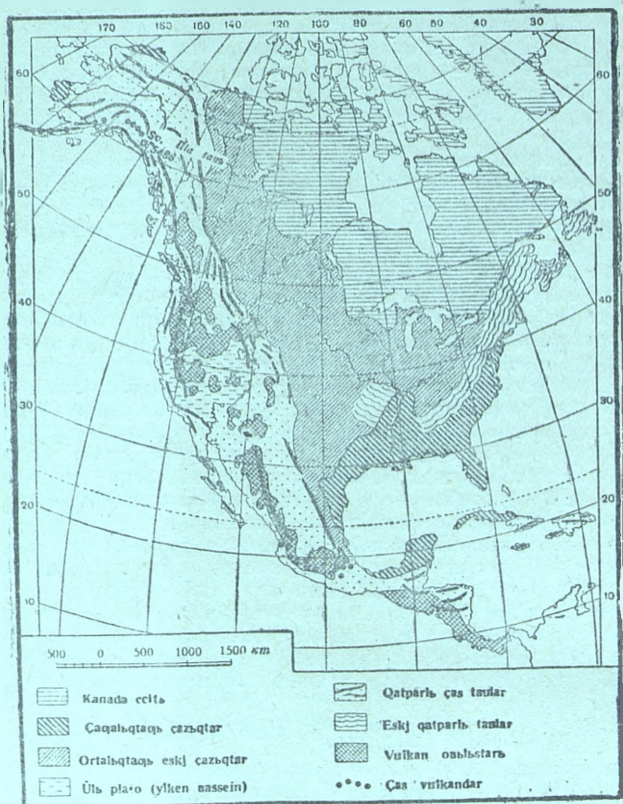
Çер ветjнн қйгылысы.

Kartaға қарар тавыңдар. Kordilier мен Андь тауларын көрсетjндер. Олардың
ендерjр келейген, тараылы қыталанқан çerлерjn тавындар. Олардың вjктjгь қандаi?
Mississipi, Amazon, La-Plata ойпаттарын көрсетjндер. Kanada, Appalac, Gvian,
Brazil тау массивтарын көрсетjндер.

Aмериканың ватыс çақаларында Alëska түбегjнен Ottь Çер арал-
дарына сейjn ұзыннан ұзақ созылқан çer çызjндегь ең ұзын тау—
Kordilier çаталды. Ontystьк Америка оны *Андь* деп атады. Бүл ұзын
тау çылгесь тек вjр çана Panam моылында үзjледj. Бүл таулар, вастан
аiaқ ұзынынан созылыр, çарыса çайқан вjрнеce қатар çылгеден құра-
лады. Солтystьк Америкада мұндай тау çылгелерj көр, әрқасызынын
аттары да васқа-васқа: *Sengjр тау, Kaskad, Sierra-Nevada* т. т.
Осы тау çылгелерjнн араларында *Мексика, Солтystьк-Америкалық
Oль plato* (çон) дөнестен çаталды (*Үлкен бассейн*).

Ontystjk Amerika Kordilier iaki Andъ taularы qatarыmen sozyl-
 qan kɵvјne ekj ylken ыulge volady. Olardyң aralaryn ensjz ызыn
 dɵnester alыр ыatady. Məselen—Peruan, Bolivia dɵnesterj.

Ыjktjk ыaqыnan Kordilier tek Azia taularыnan qana alasa. Kordi-
 lierdjn, əsrese, ыjк ыerlerj Ontystjk Amerikada. Qar ыiegj 5 km
 ыoqarы tıradы ekvator ыısyndaqы Kordilier taуыnyң kɵp ыыndarы
 mɵngj qar ыamyыр ыatady. Eң soltystjk pen eң ontystjk ыaq ыet-
 erjndegj taudың qar ыiegj tenjz vetјnen ыoqarы 500 m-ge deјin

Soltystjk Amerika ыerjnjn qırylyby. Kanada qalqanыn tabыndar. Qatparы ыas tau-
 lardy kɵretјnder.

tɵmender kelgen ыerlerjnde, qalyn qar Kordilierdjn ыыnyan etegjne
 deјin ыavady dese de volady; al, vıl ыerlerdjn jrj mɵngj mız kɵc-
 kjnderj tır-tura ыыlyыр okeanqa tysjр ыatady. Kordilierdjn eң ыjк
 ыыdy—Akonkagua, ыjktjgј 7 mың m ɵzј sɵngen vulkan. ыalыр alqan-
 da Kordilier taуыnyң kɵp ыыndarы, ne osы kunj de tıtаныр tırqan,
 ne sɵngen vulkandar. Qazjrgј alau atqыlar tırqan tıtanu vul-
 kany—Kotopaxi ыjktjgј 6 km ge deјin, vıl ыer ыyzjndegj tıtаныly

vulkandarдың ең биігі ¹⁾ сөнген вулкандарға Sv. Ила тауы да қосылады.

Vulkandar Ойыс океанның қақпаларында, Отыс және аралық Америка түбегіне дейін созылып жатады. Мұнан әрі Aleut аралдарына, Камчатка, Kuril, Жапон, Филиппин, Жаңа Гвинея, Жаңа Зеландия аралдарына дейін кетеді. Суытып, Тынш океан және вулкан алқасымен қоршалған сияқты болып тұрады.

Soltystjk Amerika Kordilierj. Тау беткейлеріндегі орман сөкәрасып тавындар,

Kordilierдің Тынш океан қақ беткейлері өте құлама тик және келеді. Қай және болса да, орасан үлкен құлама беткейлер кездеседі. Таудың екі жағы беті, анақтан қарағанда көбінесе түйетіліс келеді.

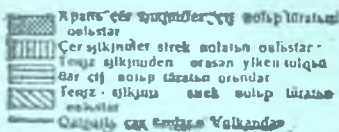
Kordilier мен Анд тауларының сүйгелерінің қатарлардан құралады. Самалар келгенде, бұл қатарлардың Әрж, Gimalai тауларымен бір уақытта пайда болғандығы байқалады.

Amerikanьң күйлі және қақпаларының бағырған да жаңа тау пайда болу әрекеті әлі де тоқталған жоқ, мұндай таулар осы күндері де пайда болып жатады. Мұны Soltystjk Amerika мен, әсіресе Оңтүстік Америкада болып жатқан күсті және сүйкүнелері дәлелдейді (186-беттегі картаны қара). Және сүйкүнуден аратқа көр ұсырайтын қалалар Оңтүстік Америкада — Сан-Иаго, Лима; Soltystjk Америкада — Сан-Франсиско. Және сүйкүнуден басқа, бұл әсерлерде теңіз сүйкүнуді де болып

¹⁾ Осы вулкандардың атқалыған кезінде әр уақыт маңындағы өзен суларының күсті тасқыны да қатар болады, үлкені, тау төбесінің қарлағы қысылықтан етіп, өзен арналарын толтырған уақытта, тасқын қарқынды күшейіп жетеді.

tūradь. Būl sjlkjnu okeannьd typterj-сөгjр, төмөн tyskennen voladь. Oсьньд saldarьnan gigant tolqьndar җақадақь җақа соқьр җатадь.

Kordillerden сьдьсқа қараі—Soltystjk, Ontystjk Amerikanьд ekeujnde de—кең җатқан baitaқ җазьытқ voladь. Būl җазьытқа plastar gorizontalderijsk volьр tūtasьр җатқан ne ystjrt, ne oipat voladь. Mūндаі tūtasьр җатқан җалпақ, oipat җерлер: Soltystjk Amerikada—*Mississippi, ontystjkie—Amazonka* мен *La-Plat*. Materiktjң ortalьq җerjn aьр tūratьn oipattar мен platolarьд (җондарьд) varьықь da vorьыдақ torpaqtь keljр, egjnge ęte qolailь voladь.

Ontystjk Amerikada җер sjlkjнн мен теңиз sjlkjнн. Җер sjlkjнн мен теңиз sjlkjнн ęte җй болатын җерлердегј қалаларь атандар.

әсrese cetterjn ala мұздьд астынан вјктjгј 3 kilometr keletjn сьндар сьдьр тирадь. Grenlandianьд җақаларь fiordalармен сьрьндалоқан. Аinalа qorcaloқан теңиздерге ось fiordalармен җыбыр, jrj мөңгј мұздар tyседј. Қалың мұздарьдн cetterj yijjр-yijjр вјкк мұз тауь—aisberg paida қылады. Aisbergter җаз uaqtтарында су ystjnen 100 metrge cejn соқарь сьдьр, ontystjkке қараі ketetjn—Grenlandia, Lavradordьд суьд ақьсьмен ақьр ketедј. Būl мұз тауларь кеиде tјrtј җел қыр, ne теңиз астындақь суьд ақьсь aidар, Golfstrimge qarsь da ақьдь.

Syitjр, aisberg ainalасындақь ауа мен судь суьтыр, ystjnen қалың тйманда оранадь; Būl кемелерге jrj қаup tudьradь. Mәселен, 1912-сьы улкен paroxod—„Titanik“ Angliadan Niu-Iorkka vara җатыр, сондай қалың тйманда aisbergке

Soltystjk Amerika мен Ontystjk Amerikanьд ortalьq җазьытқтарьньд сьдьс җақ җектерј көтерijjр тау vor ketедј; вјрақ, вұлар onca вјкк volмаидь. Soltystjk Amerikanьд сьдьсьнда *Kanada* мен *Appalac* massivj var. Kanada massivj, iaki Kanadа qalqanь granit, gneis, kristaldь slanestан qūraloқан. Bьlai qaraqanda, Finno-Skandinavia massivna, iaki Baltьq qalqanьna ũqsaidь. Massivtjң betkј җақь eskj замандақь мөңгј мұз көкјндерјмен myҗijjр мұқалқан җаланас тасть таулар, qoi маңдай дөңбек тастар. Vorьыдақ torpaqtь җерлерј ęte аз.

Eskj мөңгј мұз көкјндерј вұl massiv.ар мен massivtjң ontystjk бетјндегј Ogato мен Missouri өзenderjne dejn көр көлдер җасар ketken.

Appalac тауларь қатпарь тау, вјрақ, қатпарларь ęte eskj заманда paida volqандьқтан җаңьы, өзен суларьмен җылыр myҗijgen.

Grenlandia aralь—orasан әидк орқас тау voladь. Jckj җақтарындақь ystjrt pen тауларь вјr kilometrден қалыңрақ kelgen мұзвен qaptальр җатадь. Кеі җерлерде, 3 kilometr keletjn сьндар сьдьр тирадь. Jckj җақтарындақь ystjrt pen тауларь вјr kilometrден қалыңрақ kelgen мұзвен qaptальр җатадь. Кеі җерлерде, 3 kilometr keletjn сьндар сьдьр тирадь. Jckj җақтарындақь ystjrt pen тауларь вјr kilometrден қалыңрақ kelgen мұзвен qaptальр җатадь. Кеі җерлерде, 3 kilometr keletjn сьндар сьдьр тирадь.

соқтығы. Сол зерде пароходтың кемеіі сьльр суға ватьр, пароходпен келе қатқан 1400 адам суға кетіп қарар вольд.

Оңтустык Америка җазьдыньң сьдыс җақ ветінде аласалау келген екј массив тұрады; вјг — Гвиан, екјңсјсј *Brazil*; вүл екј массивтің екеуј де екј кристалды җыльстандан пайда вольр, сумен җыльр, му-җлјр җалрайған, сүлтјр, төвелј устјртке ұқсас вольр қалған.

Солтустык пен оңтустык Американың екеуј де пайдалы кенге вай — кристалды массивтарьнда темјр, мьс рудаларь, алтып, кумјс көр.

Ескј қатпарлы тауларь — Аппалач тас көмјр кенјне өте вай (100-беттегј сүгреттј қара). Вүл таумен көрҗилес җатқан Миссиссіпі ойпаты да қалың көмјр қаваттарына вай. Мүнан басқа сол Аппалач тауы мен Миссиссіпі ойпатында мол мүнай кенј вар.

Оңтустык Американың кристалды массивтарында тырлы метал (алтып, кумјс) җана алмас кездеседј. Вјрақ, оларды јздеп табу өте қып, җана оларды җымьсталыр җатқандарь да әлј аз. Кордиллер тауыньп веткеллерјнен Венесуелден өте көр мүнай кенј тавыльр отьр (волау-лы картаны қара).

Климать.

Картыға қарар тавьндар. Ғел, җауыньд Солтустык Америкаға қайдан, Оңтустык Америкаға қайдан әкеледј? Солтустык Американың құрғақ аймақтары қай җөңінде? Оңтустык құрғақ аймақтары қайда?

Америка төрт җыль роластың воында тырқандықтан оның климаты тырлҗсе. Мисалы, Оңтустык Америка климатыньң Солтустыктен айырмазы тыртј кустј.

Оңтустык Американы экватор кесіп өтедј. Онда вайтақ көр җердј алыр җатқан Amazon ойпаты вар. Вүл ойпатта қыстың җаздан айырмазы аз¹. Мүнда җыль воы пөсер вор кун қүйль тұрады; пөсер кезінде кун кыркјрег, найзақай җарқылдар көктј кудрентјр җыбередј. Ғыльды 170 кунј кыркјреген пөсер җауып вольр өтедј. Ғапырыды мүпса көр волюыньң севевј — вүқан солтустык-сьдыс пен оңтустык-сьдыстың екеујнен де пассат җелј есіп, экватордың воына келгенде ауа җоғарь көтерјлгендјктен вольды (189-беттегј картаны қара). Пассаттар Атлант океанынан су виларьн көр әкелгендјктен, ву көте-гјлјр салқындаған соң җауып-сасып вольр җерге туседј.

Анд тауыньң сьдыс җақ ветінде пассат көтерјлјп, вјрте-вјрте тауларды өгмеіей җоғарь сьқады; сүлтјр, җыль төменнен келген вилар җапыры вейльп пайда қыльр, җауады да тұрады; вјрақ, вүл җердјң җауып найзақайсыз кыркјремеі җауады.

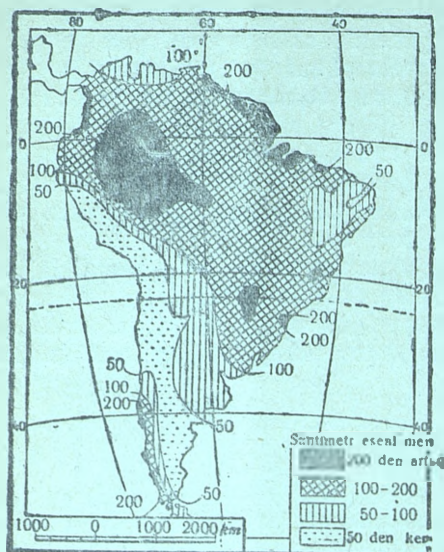
Пассаттар Кордиллер тауынан аспанда құрғақ вор өтедј. Сондықтан, Кордиллердјң ватыс җақ ветјндј климаты құрғақ, җана оның вүл җауында тыртј җел де вар, ол җел — океаның җауасына җақын тұрған Атакама җелј.

Климатыньп құрғақ волюыньң тақы вјр севевј — осы җауамен сүретјн тенз ақыс-тарыньп сьдытыр. Вүл ақыс оңтустык-сьдыс пассатыньп қимылынан пайда вольды.

¹ Amazon өзенјндјң қүйылысында ең җыль деген айды ортача температурасы + 26°, ал, салқын деген айда + 25° вольды.

Olar çaqıdan su vətənin çəlbə qavatın quyr əketir, olardıñ orıñ az vılatatın suq su temennen keterilir vasad.

Cili men Peru çaqalagındaq kevir araldarda çalıñ volmatıñdıtqan qıstardıñ tezegj tau-tau volır yilir çatadı. Teniz qıstarı valıq çeidj, sol çelıñgen valıqtardıñ quaraqan sıyekterj men qıstın tezegj qosılır vıkj araldı qartır çalıñ çatadı. Bılagdıñ varlıq da vırnese qasırılardan berj çınalır qalqan. Ol guanano qazırde egjstırken vaqcalı çerlerdj tınaitı usır, Evropa men Soltıstıjk Amerika elderj tasır əketir çatadı.

Onıstıjk Amerikanın çaldıq çalıñ-sa-sıñ. Çalıñrıñ ete-mete kər volatın çerlerj qasıñ?

çaqas çəlbə Brazil aqıñsımen çəlbır, vatıñ çaq çaqas Peruannın suq aqıñsımen suñır tıradı.

Soltıstıjk Amerika soltıstıjk polər señberjnen əj edəur asır ketedj de, ol çaqtıñ klımatı suq voladı. Kər araldar, onıñ jıñde Grenlandia aralı da mənğj mızdıñ astında çatadı. Ol mızdar tenjzge qılar, əjdık yken mız tuların çasadı. Çazı da salqır (3—4°) voladı; yitkenj tenjzde çızır çıretjn mız señ tuları auañ salqırdatır otıradı.

Soltıstıjk Amerika materıjnıñ soltıstıjğnen onıstıjğne qaralıñzınan tısrj çatqan Kordıler taıñ vatıñ çeljn etkızvel tıradı.

Bıl vatıñ çelj 40-parallden soltıstıjğne qaralıñstem voladı. Sondıqtan San-Fransıskonın soltıstık çaqındaq Tıñk okean çaqalagı bıqaldı keledj. Əsrese, Van-kuver fırdalarannan Aləska tıvegıne deıjngj çerdjn klımatı ete bıqaldı keledj: bıl çerlerge vatıñ çelj bıqıñ bıl aıdar ararır, çalıñır sırkıre çalıñır tıradı.

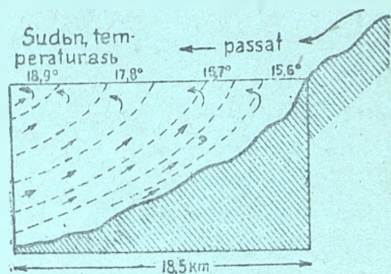
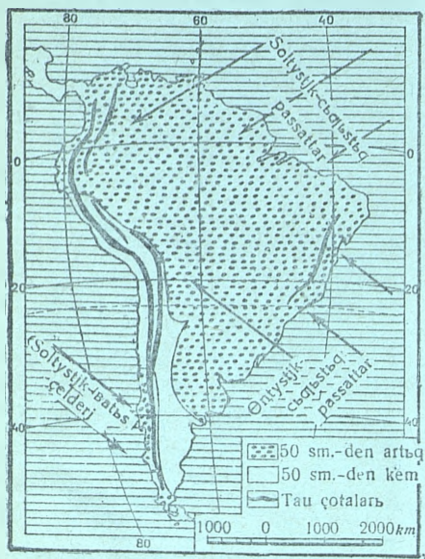
San-Fransısko mənıñ klımatı qıraq; yitkenj, soltıstıjk sıqıñ passatı osı mannan bastalır, var bıqaldı auañ Amerikanın çaqasınan aılaqqa alır ketedj. Onıstıjğne taman klımatı çerortalıq teıjzde klımatı sıaqıt, subtropık keledj. Çazı qırqıraq, ıssı, qıñ çımsaq, çalıñır voladı. Qıñ volıñ bıqan sıkon çelj vatıñtan bıl əkelır tıradı.

Soltıstıjk Amerika Kordılerjnıñ sıqıñ çaqıñ klımatı kontınetal keledj. Qıstıñ kınj suq, aıazdı çel soltıstıjğnen onıstıjğne qaralıñ

esjр, Meksika сьданацьна четкене кӧденең тауға соьрайды. Аӊ, җазды кунь мӧнӧд керьсӧне, Mississippi ойратыньд оңтустьгӧнен ескеп сьыб җел, җыгь солтустькке дейӊ келедӊ.

Җер җузӊнӧд есвӧрӧнде де Солтустьк Америкадаӊ полӧр мен тропик теӊздерӊ вьр-вьрӧне җаьрӧн келмейдӊ. Җыдынь кӧр меьзгӧлӧне дейӊ мӧӊз васыр җататын суьд җаьтаьдь Гудсон сьданацьнап оңтустьктегӊ сьыб Мексика сьданацьна дейӊ 3 км-ден кемьрек келедӊ. Солтустьктен, не оңтусьткен соьратынь җелдер җылыьдты да, суьдты да теьз таратыр тӧрадь. Сондыьтан, Солтустьк Америкада кунь гайыньд ауьсыр тӧрусьыьд җер җузӊнӧд васыр есвӧрӧнде де җоь. Тьртӊ, Мексика сьданацьнынь җаьдалаьнда кеӊ иаьдтыта 20^ы-ке дейӊ суьд аяздар воӊьр җалады.

Сиклондардынь Европада таӊзыь җандаӊ воӊа, Солтустьк Америкада да таӊзыь сондаӊ дейӊк. Вӧл Тьньд океаннан сьоьсда җарар Банкувер аралы мен Йьл кӧлдетьр еседь.

Оңтустьк Америкада җауынь-җасынь экелетӊн җелдер. Җауынь-җасыньнынь кем тьсетӊн җерлерӊ җаись? Онынь себевӊ не?

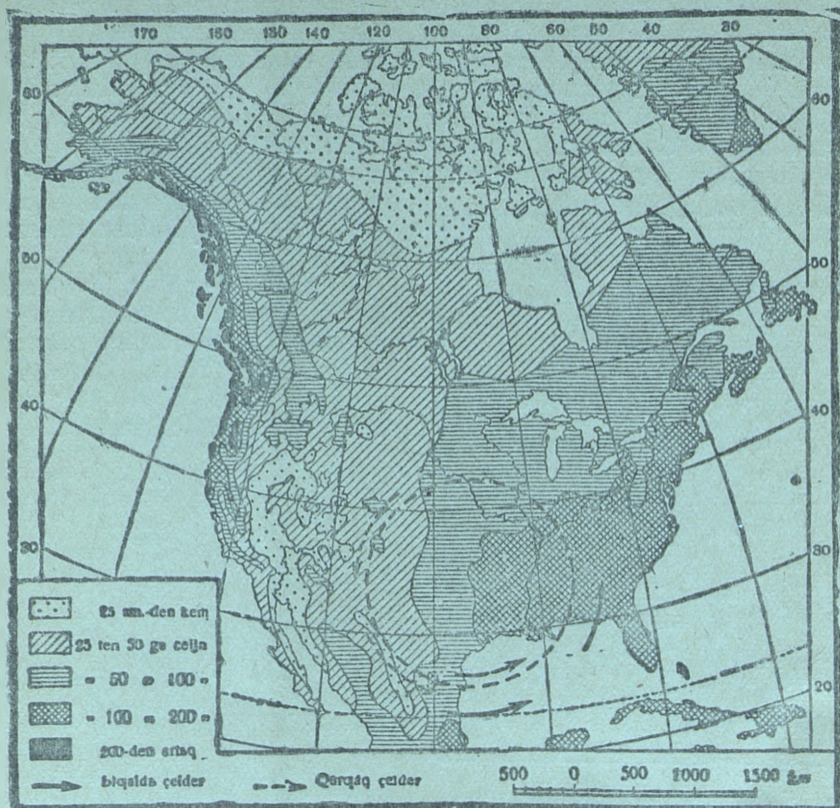
Оңтустьк Американынь ватыь җаьдалаьнда гайда волатын суьд аьыстар (теӊз вен җаьдалар тьвӧн җаь җаьр җараьандаь керьӊсӧ). Су ветӊнӧд җай җерӊ суььтау?

Кеӊезде Солтустьк Америка җаьдалаьнынь алтаьдында тропик сиклонь (дауыль) да воӊьр җолады. Олар кӧдӊмгӊ Мексика сьданацьнан сьоьады. Вӧл дауыль сьурген җерӊнӧд ойган-торьгын сьоьаьр оьыратынь тьм кустьт ьолады. Вьраь, еӊ тар, 10 — 20 км самасында җана ьолады.

Сиклондар кӧвӧнесе Үлкен Антиль аралдарынь воӊынь җуалар, Florida тьвегь арҗыь соьады.

Вӧлардан васыр, җаьд ыстыь җезӊнде Mississippi ойратында теьз уйльр соьратынь җып — торнадолар да кездеьр оьрадь. Торнадолар җоӊындаьд аьҗас, уйлердӊ, (җелдӊн секундтьк кьсӊ 50 онан да кӧвьрек метр алды) җораьр кетедь. Тьртӊ кеӊезде олар адамды да, аты да кетерьр кетедь, сьытӊр, вьрнесе ондаьган метрдеӊ җерге араьр тастайды. Тornado ете еӊсӊ (еӊ 1/4 ден 1/2 км) ьолады. Җана вьрнесе километр вараьган кеӊ теьз васылады. Tornado екӊнӧд вьрӧнде пазаьаьны оinata ӧтедь.

Golfstrim aqъsъ Florida тувегjn ылтър, ыльнқан судъ Ев-
 гора ыақаларына алыр ыөнеledj. Судъ Labrador aqъsъ Labrador
 тувегjn, Newfoundland аралън ту сонau Niu-Йоркка deijn ыақалаудъ

Солтыстык Американың ыаып-ыасыны. Қырыақтау келетjn аймақтарды көрсетjндер. Миссисипи ойратында циклон (сепбер белгисjмен көрсетjлген) болқан кезде, Ылқал ыө-
 лjнq қал ыаққа соқатындырып айтындар.

ыытыр ақыр ыатады. Осы судъ ақыспен ыарсарлас ыатқандықтан, ол ыөлердjң ыазы кесjрек ыоқадъ.

Өзender мен көлдерj.

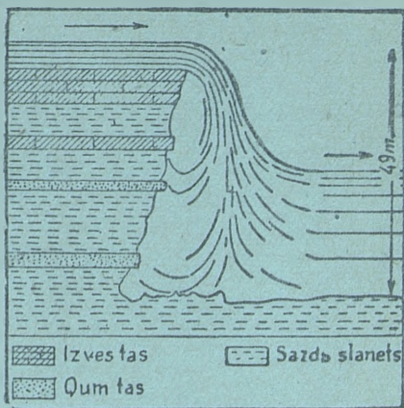
Қартақа қарап тавындар. Солтыстык Америка мен Оңтвстык Американың басты өзenderjнq қайдан басталыр ыақатындырып көрсетjндер. Көлдердjң ең көр ыөлерj қайсы?

Солтыстык Американың воlсын, Оңтвстык Американың воlсын басты өзenderj Кординерj тaulарынан басталыр, кең ыазықтың воlымен Ат-
 лант Океанына құлады. Солтыстык Америкада ең ұзын ақатын өзender.

Mississippi (Missuri, Ogaio taqъ vasqa salalarъ var). Eger onьden basъn Missuri salasъ деп esertesek, ol uaqьtta Mississippi — uьzьndьqь qadъnnaп vьkьl qer sarъnda vьrъncь ozen voladъ (camasъ 7000 km).

Mississipiđn suь lai voladъ, osъ lai suьmen ol tьnva saz ven qumđь kьp tasidъ. Sondьqtan, kelьp qъiatъn Meksika sьqanaqъna kelgende Mississippi yьken delta (atъrau) qasaidъ. Ol deltalar qъl saьn uьqaiьp sьqanaqqa qarai kьlьp varadъ.

Soltystьk Amerikanьđ mol suь taqъ vьr ozenь *Sv. Lavrentia*, vьl Amerikanьđ Olъ kьlderjne *Qoqarъ, Guron, Micigan, Eri, Ontariodan* sьqatъn su aqar voladъ. Kьl sularъnъn vьrъ de tьссь qana mьndai tьссь kьlder qinalqan qer, vьkьl dьnie qьzьnde qoq. Qoqarъ kьlъjnъ uьzьndьqь 600 kilometrden de kьvьrek, vьl vьzdъn Ladoga kьlъnen 4 eseden de yьkenjrek. vьl kьl qer qьzьndegъ tьссь kьlderđn en yьkenj Eri men Ontario kьlъjnъ arasъnda *Niagar* deitъn en yьken qъlama su var.

Niagar qъlama suьnъn sxemasъ. Qъlama sudъn neljkten cegъnjьp vara qatqanъn aitъp verъnder. Plastъn en qattъ qavatъ qaisъ?

Niagar ozenj qolъsvai 49 metrлk tьke qardan qъlaidъ. Qъlaqanda ekь sala volъp qular, ortasъnda aral qaladъ. Qardъn torraqьn, su qer qъlatъp, aqъzъp qetkьp, qardъ vьrte-vьrte kьlъn cegъndъrъp keulep qer varadъ. Sondьqtan, qъlama su vьrte-vьrte Eri kьlъne qarai cegъnjьp qadъndap keledъ.

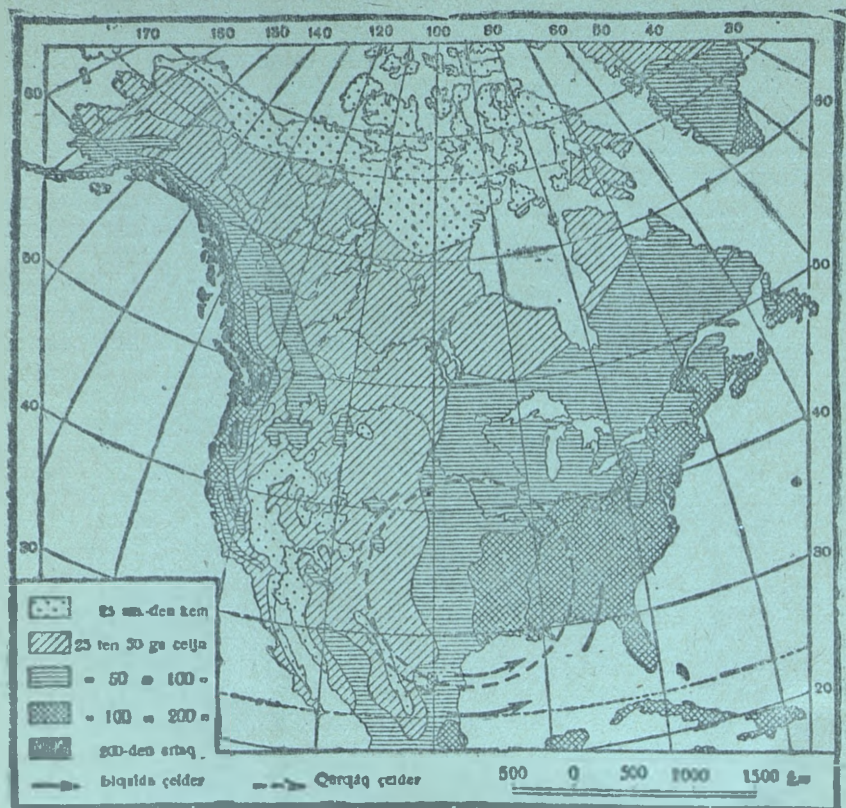
Soltystьk bldiqa qarai aqatъn ozenderđn en yьkenj: Nelson (vьl Vinnipeg kьlъjnъ su aqarъ), Mekenzi (Atavaska, Yьken Nevolnici, Yьken Aiulъ deitъn uc kьldъn su aqarъ). vьl ozenderđn suь mol volqanmen, keme qolъ ucъn manъzъ qoq; yitkenj, mьzven sьresъp qatqan tenjzge varъp qъlaidъ, qъl oьz de kьp uaqъtqa deitъn qatъp qatadъ.

Soltystьk Amerikanьđ vatъstьqъna qarai aqъp Olъ okeanqъ qъiatъn *Iukon, Kolumbia, Kolorado* deitъn ozenderj var.

Ontystьk Amerikanьđ en yьken ozenj *Amazonka*. Uьzьndьqь qadъnnaп vьl Mississippi men Nilden qьsqa; al, suьnъn moldьqь qadъnnaп, ol qer qьzьnde vьrъncь ozen. Amerikaqqa 15 ozen salasъ kelъp qъlaidъ, qer salasъnъn yьkendъgъ vьzdъn Volga, Dnepr ozenderjnde var. Amazonkanьđ salalarъ: Madeira, Rio-Negro taqъ vasqalarъnъn tu sonnaп vastarъna deitъn keme qьredj. Amazonka ozenjndъ oьz de keme qьretъn ozen, mьnda okeannan vastarъ Kordilier taubъnd etegъne de-lъngъ volъmen kemeler qьrъp tьradъ, Amazonkanьđ tьmengъ aqъsъ tereq, qъl endj kelgendъkten ozenjndъ aqъnъn volar qoqarъ 1 mьnd kilometr qerge deitъn tenjz paroxodtarъ emъn-erkъn qьre veredj.

Amazonkanьđ tьmengъ aqъsъnъn enj 20-dan 80 kilometrge deitъn varadъ. Vьraq, taramdarъnъn vьrъ qana tenjz kemelerjndъn qьrujne qolailъ kelъp, vasqalarъnъn qai-

Golfstrim aqъsъ Florida тувегjn ғытыр, ғыыпқан судъ Ев-
 рора ғақаларына алыр ғынеледж. Судъ Labrador aqъsъ Labrador
 тувегjn, Newfoundland аралып ту sonau Niu-Йоркка дейjn ғақалаудъ

Soltystjk Amerikanъ ғыып-сасын. Қыурақтау кейтjn аймақтарды кърсетjндер.
 Mississippi ойратында циклон (септер белгисjмен кърсетjлген) болқан kezde, ылқал ғы-
 лjнд қал ғаққа соғатындығын айтындар.

сытыр ақыр ғытады. Осы судъ ақыспен ғысарлас ғытқандықтан, оғ
 ғылердjd ғызы кечjрек сығадъ.

Өзender мен кelderj.

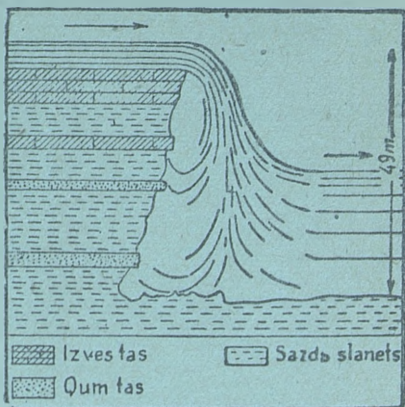
Картаға қарар тавындар. Soltystjk Америка мен Оңтвstjk Amerikanъд vastъ
 өзenderjндj қалдан vastалыр сығатындығын кърсетjндер. Кelderдjd еп кър ғылерj
 қайсы?

Soltystjk Amerikanъд воlсын, Оңтвstjk Amerikanъд воlсын vastъ
 өзenderj Kordилjer тaulарынан vastалыр, кең ғызықтың воlымен At-
 lant Oкеанына қылады. Soltystjk Amerikada ед ұзын ақатын өзен

Mississippi (Missuri, Ogaio taqь vasqa salalarь var). Eger onьden vashь Missuri salasь der esertesek, ol uaqьtta Mississippi — uezьndьqь qaqьnan vykьl qer sarьnda vьrjncь uezьn voladь (camasь 7000 km).

Mississipi dьn suь lai voladь, osь lai suьmen ol tьnva saz ven qum dьь kьp tasidь. Sondьqtan, kelьp quliatьn Meksika sьqanaqьna kelgende Mississippi ykьn delta (atьrau) qasaidь. Ol deltalar qьl saibьn plqaiьp sьqanaqqa qaral kьjьp varadь.

Soltystьk Amerikanьn mol suьь taqь vьr uezьnj *Sv. Lavrentia*, vьl Amerikanьn Olь kьlderjne *Qozarь, Guron, Micigan, Eri, Ontariodan* sьqatьn su aqar voladь. Kьl sularьnьn vьrj de tьссь qana mьndaь tьссь kьlдер qinalqan qer, vykьl dьnie qьzьnde qoq. Qozarь kьljьndь uezьndьqь 600 kilometrden de kьvьrek, vьl vьz dьnj Ladoga kьljьnen 4 eseden de ykьnkьrek. vьl kьl qer qьzьndegь tьссь kьlдер dьnj en ykьnkь Eri men Ontario kьljьndь arasьnda-Niagar deitjn en ykьn qulama su var.

Niagar qulama suьnьnь sxemasь. Qulama sudьn neljkten cegьnjь vara qatqanьnь aitьp vьrjnder. Plastьn en qattь qavatь qaisь?

Niagar uezьnj qolьsvai 49 metrлkь tьke qardan qulaidь. Qulaqanda ekь sala volьp qulap, ortasьnda aral qaladь. Qardьn toraqьnь su qer quliatьp, aqьzьp əketьp, qardь vьrte-vьrte kьljьn cegьndьrjьp keulep qer varadь. Sondьqtan, qulama su vьrte-vьrte Eri kьljьne qaral cegьnjьp qaqьndap keledь.

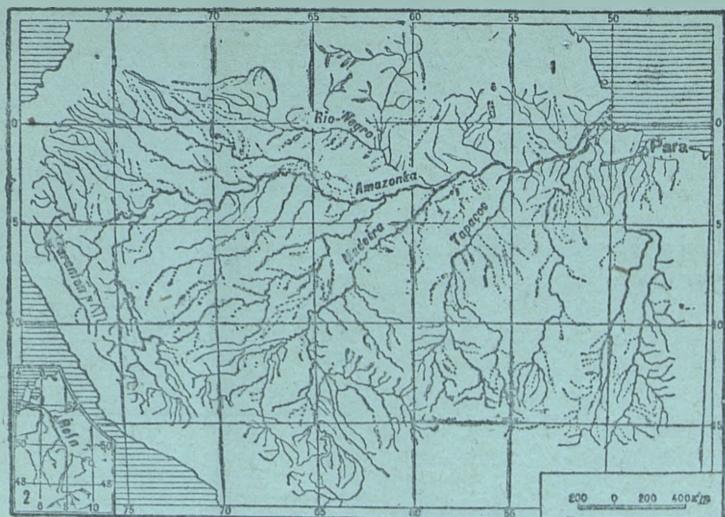
Soltystьk ьldьqa qaral aqatьn uezьnder dьnj en ykьnkь: Nelson (vьl Vinnipeg kьljьndь su aqarь), Mekenzi (Atavaska, Ykьn Nevolinici, Ykьn Aiulь deitjn yс kьl dьnj su aqarь). vьl uezьnder dьnj suь mol volqanmen, keme qolь yсьnj manьzь qoq; ytkьnkь, mьzven sьresьp qatqan tenjzge varьp qulaidь, ərj ьz de kьp uaqьtqa deitjn qatьp qatadь.

Soltystьk Amerikanьn vatьstьqьna qaral aqьp Olь okeanqda quliatьn *Iukon, Kolumbia, Kolorado* deitjn uezьnderj var.

Onьtystьk Amerikanьn en ykьn uezьnj *Amazonka*. Oьndьqь qaqьnan vьl Mississippi men Nilden qьsqaq; al, suьnьnь moidьqь qaqьnan, ol qer qьzьnde vьrjncь uezьn. Amerikaqda 15 uezьn salasь kelьp qulaidь, ər salasьnьn ykьnkь dьnj vьz dьnj Volga, Dnepr uezьnder dьnde var. Amazonkanьn salalarь: Madeira, Rio-Negro taqь vasqalarьnьn tu sonau bastarьna deitjn keme qьredь. Amazonka uezьnjndь ьz de keme qьretьnj uezьn, mьnda okeannan vastap Kordilьer tauьnьndь etegьne deitjn vьl men kemeler qьrjьp tьradь, Amazonkanьn tьmьngь aqьsь tereq, ərj endь kelgendьkten uezьnjndь aqьnьn voilap qozarь 1 mьndь kilometr qerge deitjn tenjz paroxodtarь emьnj-erkьnj qьre vьredь.

Amazonkanьn tьmьngь aqьsьnьn enj 20-dan 80 kilometrge deitjn varadь. Vьraq, tarandьrьnьn vьrj qana tenjz kemelerjndь qьruьne qolaisь kelьp, vasqalarьnьn qai-

таң көр voladъ. Tenjzjdъ tolqъp tasъ Amazonkaqa vjъk tolqъn tәrjzdenjъ (vjъk-tjgъ 5 m) kjredъj. Bәl tolqъn ezenjnjъ çaiuat çaqalagъna çaiъьp, çoçarъ qaral kыrjldегen dauspen әrlejdъ. Osъ tolqъn Amazonkanъ qйiъьsъnan ezenjъ volar otъьp 500 km çerge deijn varadъ.

Amazonka men Rein өзenderjnjъ vjъr masçappen salъnoçan sxemasъ. Amazonkanъң eң vasъ Maçanionъь tabъьldъ.

Bularдан vasqa Ontystjъ Amerika өзenderjnjъ edәujъ Paragvai salasъn qosqanda *Orinoko* men *Parana*. Bularдъң qйiъiъьq çerj La-Plata деп ataladъ. Bұçan qйiъiatън ezen salasъ Uragvai.

Soltystjъ pen Ontystjъ Amerikanъң ekeujnde de Kordilier tabъьnъ çylgesj arasъndaçъ dөnesterde okeanoqa suъn qйiъimatъn kelder de üçraidъ; vular Soltystjъ Amerikada—Ylken Tüz kölj, Ontystjъ Amerikada—Titikada kölj.

Ръсьqтайс сұрақтар:

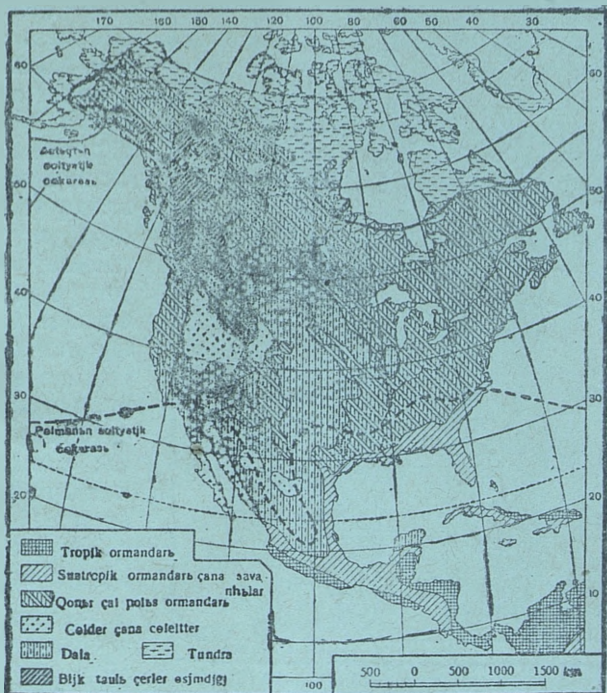
1. Soltystjъ Amerikada kelderjн көр volu sevewъ ne? Ыъ kelderге nege mol su çыloçan?
2. Amazonka suъnъ mol volu sevewъ ne?
3. Tüzdъ kelderjн көwъ Kordilier çylgesjnjн çana arasъnda voluъ neljkten?

Өsjmdjкter.

Amerika, çer wөлjgjnъ qaisъsъnan bolsa da өsjmdjкке val. Çerjn-de tjrtъ çөл çoç dese de voladъ, Azianjъ siaqъ dälalagъ da onça qйrçaq emes, çana tьm çalpaç waitaq çerdj alьp çatraidъ. Çerjnъ çarъььnan көwъregъ qapçaqan qara orman. Bjraç, Amerikanъң tун-drasъ Azianjъ siaqъ әj ylken, әj өsjmdjgъ kem voladъ.

Tundra Soltystjk Mýzdy okeanýň çaqalary men Polár aralda-
 týnda volady. Tundraňyň ösýmçjkerj eskj dýnienj tundra ösýmçj-
 terj sýaqty, ýaqny, myk, çyňa, çidek bütalary taqý wasqalary
 volady.

Soltystjk Amerikadaqý tundraňyň ontystjk çaqýnda (193-беттегj
 kartaqa qara) Sývirdjý taigasýna ýqsaqan qara orman ösedj. Býraq,
 mýnda aqactardýň ýer turlý bar. Tjrtj mýndaqý ösetjñ aqactardýň
 көvj Eskj dýniede volmaqan aqactar, mäselen mýnda qaraqaidýň
 40 turlj ýýqym, emenjñ 80 turlj ýýqym, taqý-taqýlar volady. Býl
 aqactardýň ýýqymdary Eskj dýniede ýide qaida az. Amerika aqac-
 tarýnyň көvj orasan ýidjý ýlken keledj. Mýndaqý ýidjý ýlken aqac-
 tarý. Sierra-Nevada taularýnyň betjnde sekvoi iaki mamont aqactar
 deitjñ ýidjý aqactar bar, býlardýň vijktjgý 140 m keledj. Meksika
 сыqanaqýnyň çaqalarynda mængi çasy çарраqý aqactar men pälma
 ösedj.

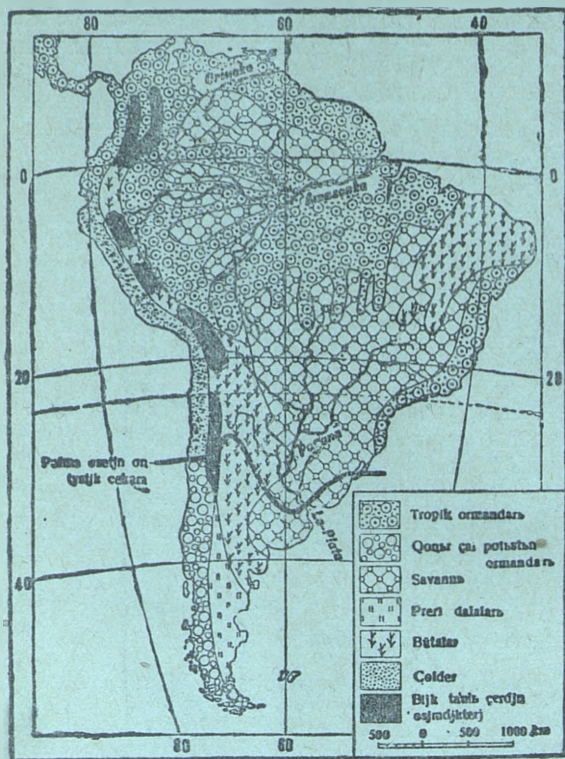
Soltystjk Amerikanýň ösýmçjkerj. Astýq egýsýnjñ soltystjk cegj, qai paralleldj
 ýjñese ret, kesjþ ötedj? Pälma aqacsýnyň soltystjk cekaralary qai paralleldj
 kesjþ ötedj?

Soltystjk Amerikanýň qýrqaq çerlerjnde, Amerika tjññese preri
 der atalatyň, keç çatqan dalalar volady. Çazyq-týgym men
 çazyk künj preri valausa turlj çasy çөртермен qýlrygady. Býl çөр-

ter çazdyň aiaqynda, ne kuzdijň wasynda quraldy. Býlar quragdan kezde preridijň sarqajyr renkj ketedj. Qazjrde, preridijň көр çerlerj-ne egjn salypady.

Preridijň çerj qaratopraqty keledj, oda vjzdijň qaratopraqty dalamyz siaqty syrymydy volady. Qylqan çarraqty çana aralasaqasty ormandar aimaqyňdy topraqtary kylgij topraq volady.

Soltystjk Amerikada cölderde var; olar Kordilier taşyňdy çotalary arasynda; al, ontystjk çaqta Tynyq okeanyňdy paq çaqasanyda, Kalifornia tugejijňdy Kalifornia suv aqyşymen qorcaloqan çerlerjnde Tynyq okeanyňdy soltystjk-çyqyş passatyňdy bastalatyňdy çerjnde volady. Bül celderde bitaqa üsaqan vjyk çusan eşjmdjkerj esedj. Al, ontystjkke qaral Meksika celderjnde eidjk jry kaktustar men agavalar esedj. Kaktustar ezderjnjňdy müqal savaqtaryna, agavalar çarraqtaryna ýolaj çinady.

Varlyq orta Amerikanyňdy çarymyňdy tropik ormandary men savannalar a'yr çatady. Atlant okeanyňdy çaqasanynda Kordilierdjňdy etegj-ne deljňdy vjykj Amazonka o'ratynda tropik ormandary esedj. Ormandar tjptj ken bitaqa (mölcerj — Evropanyňdy Sovet Soluzyna çarasty veltjnjndej) çerj alady. Mýndaqdy aqactar Malaj arxipelagyňdy orman aqactaryna vjyk. Orman çj, tyqyz keljr, liandarmen oralyr çatady; ormandy aralau kerek volsa, onda ony ezen suv volar çana aralauqda mymkjndjk volady.

Ontystjk Amerikanly çyraqyau çerlerjnde mäselen, Orinoko, orta Parana, Paragvaj ezenderjnjňdy volynda tropik dalasy savanna volady; vj arnalar da çyldyňdy (çazdy kygj) ýolajdy çartyşynda vjyk çary.

Ontystjk Amerikanlyňdy eşjmdjgj. Ontystjk Amerika da tropik ormandaryňdy sonsama көр çer alınyňdy sevewj ne?

şyl cөpter eşjr, al, çys kezjnde ol cөpter qurap çalady. Pampastarda, Evraziada esetjňdy cөpter esedj (mäselen, voz siaqty). Pampastar topraqy çara, al, soltystjk tropik ormandaryňdy asy çyzytopraq volady.

Amerika vjraz mädeni eşjmdjktjňdy çyqqan çerj, mäselen: kartof, çygerj, çalaverdj kauçuk xin, kakao taqdy vasqa aqactar. Kartof

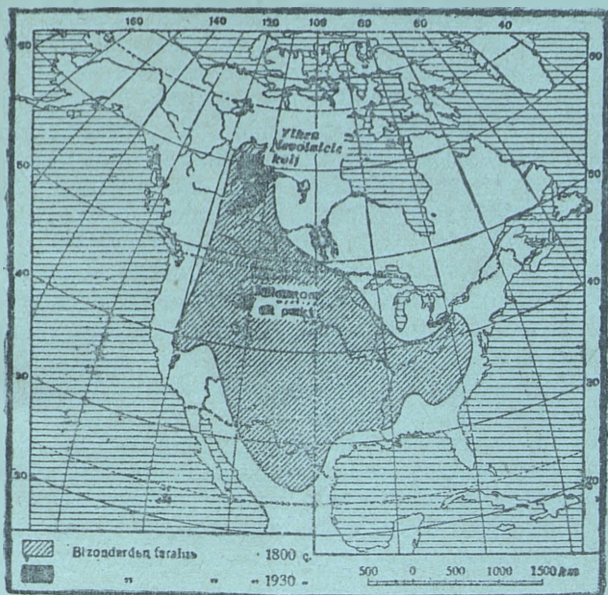
Оңтүстік Америка үстiрттерiнен сýрқан. Картофтý аlоқасqý kezde Америка iндеiстерj егетjн болқан, одан Америка асылқан kezde Еврорақа келтjрjлдj. Қазjрде картоф çер сағынñ варық elderjнде егjледj.

Рысықтаусы сýрақтар:

1. Çер сағындаqý qýрылыс аqастағынñ еп jрлерj Американñ qай тауларында өседj? Оl таулардñ климаты қандаj?
2. Аqақтардñ еп ваqалы тiрқымдары, Американñ qай çерлерjнде өседj?
3. Оңтүстік пен Солтүстік Американñ qай аудандары егjн кәсiпjне қолалысраq?

Çануарлар дýнесj.

Американñ солтүстjгjнде де мекендеiтjн çануарлар, Азия мен Еврораныñ солтүстjк çағында мекендеiтjн çануарлардñ наq өзjндеi çануарлар болadı. Ал, оңтүстjкке қарай барқан сайын, Америка çануарларынñ Ескj дýние çануарларынан айғымағы да көбеiе бередj.

Bizonдардñ Америкада әуғынғj çана әйрiнiсi таралуы. Çаибльр сýргеп çавалы bizonдарды қазjрде Американñ qай çерjнен көруге болadı?

Америка тундраларында: солтүстjк вjсiрiсi, muskus өгjз, поләр тылкысj, аq qýрлар ç.редj. Ормандарында: тылкj, тiрп, қасқыр, қоныр айу (өте jрj), тырлj қымбат терлj аңдар болadı. Вjлар солтүстjктегj Nelson, Мекензи çана Iукоп өзендерjнñ çақаларында, қара ормандардñ қалқы аз, çана адам қолы тимеген çерлерjнде өте көр бола-

дь. Ол көлдјң оңтүстјгјнде қалқь қј, ормандар сіреген қерлерде, қавайь аңдар таза құыр вјткен деуге voladь.

Preride, өткен самаль иақттң јсјнде қана, қавайь (тақь) өгјз—vizondar тор-товьмен қүретјң edj. Qazjrde vular қоьльр вјткен деуге voladь. Bül kynde vular тек аңьп аulatpalтң Ielluston ұлт паркь сияқты, кей қерлерден қана ұсырайдь.

Оңтүстјк Америкада қүрген көр қауарлардың тырлер, eskj дүние қауарларынан көр өзгесе. Mәселен, ұсақ төрт алақты аңнан ерјнсек маймыл, құтығыса қеусј, саут терјлјер (broneness) өседј. Америка қыртқыстарының да тырлер өзгесе, мәселен puma, jaguar, кыс қақьнан Eskj дүние қолварысь мен ағыстандарынан көр әлсјз. Қауарларының көртігјне келгенде Оңтүстјк Америка выкјл қер қүзјңің вәргјнен де артық.

Tropik ормандарында көр ұзын құйрық маймылдар мекендейдј.

Dүние қүзјнде қүсқа vai қер Оңтүстјк Америка. Ормандарында тырј тустегј тотьлар, қана улкөндјгј сьвьп-сјркеиден көрј сәл улкенјрек, сайрайтң көлөврілар тақь vasqa несе алуан құстар voladь. Aлақьндь vasqaп сайьп ысқығыр тїроған ұуль, ұусыз қыландардь көресјң; vular suda, құғыда, ақас нұтақтарында қүре вередј. Bүлардың ең улкенј (вјрақ, ұуль емес) udav, йзындықь 6 metrдеi keledj. Өзен мен көлдерјңде, Африканың крокодилј сияқты қаурты тек онан қысқарақ каймандар voladь. Өзөдерјңің қайраңдарында tasvaqa esepsјз көр, олардың қымтырталарың (mai alu ycjн) қинау индеістердјң көсјвј voladь. Қауарлар дүниесјңің мінса esepsјз vai volуының себевј: тырј өсјмдјктерјңің молдығы, климатының қымсақ, әрј қылыңы, tropik ормандар мен savannalarында тыратың қалқың аздығы.

Kordillerdјң ystјrtterј мен веткейлерјңде қауарлар онса көр volmaidь. Taudaқы салқындарда lama мен vikun (тїіақты қауар, тыеге ұқсастау) өседј. Тау араларындағы мјнвер tastarda kondor (қер қүзјңдегј ең јрј қыртқыс қыс) ййалайдь.

Pampastarda тыеқйстар ұсырайдь. Mындаақы тыеқйстар Африка тыеқйстарынан көрј кјсјрек keledj.

Amerikada Evropaдан келімсектер көсјр varqanса yі қауарларь volmaqan деуге voladь. Тек tundralарында адамға қызмет ететјң іттер, оңтүстјк Америка ystјrtterјңде lamalar volqan. Evropaдан келуцјлер өздерјмен вјрге қылы сир тақы vasqa yі қауарларың альр varqan, vйл қауарлар qazjrde Amerikada несе қүз millionдар өсјрледј.

Amerikаның қорсақан теңіздерде әсrese, 'Soltystjk Amerikanь қорсақан теңізде valьқ көр voladь. Ol valьqtar көвјне losos, treska, maісавақ тақы vasqalar. Valьqtардың көр қерлерј Soltystjk Amerikanь Niufaundlend, Bankuver аралдарь мен Alëska tyvegјңің қақьларынан көвјрек vaiqaladь.

Niufaundlend аралының маңында Labradorдың суы ақысь мен Golfstrim ақысь тыјсетјң қерлерјңде улкен қайраң var; vйл қайраңда valдырлар мен ұсақ қөндјктер көр voladь да, олардь valьqtar қорек ететј. Суық ақыспен қүзјр treskalar келјр sol қерге тоқтап қаладь, yткенј олар Golfstrim ақысь қүретјң қыль suda тјсјлјк ете алmaidь.

Mündaqь Niufaundlend qairaqь vjrte-vjrte көterijr vjktep keledj. Bijkteitjn sevevj, vjт qairaqь mız taularь, Grenlandiadan ydaiь tas, qım әkeljr, sol qairaqь kiljgjr tıradь. Kelgen mız taularь sol arada vjrte-vjrte erjr vjtedj de, olarmen vjrge kelgen qım tosqьndarь men tas kesekterj sol arada tınpьr qala veredj. Mjne, osь сияqь qairandarda valьq ыldьrьq casьp, әsjp-әnedj.

Q a l q ь .

Amerikada 250 mln. qalq tıradь. Ortaca eseppen 1 *kv. km* çerге 6 adam keledj, iaqnl, Aziamen salьstьrьqanda onan 5 ese kem.

Qalqьn eң az tıratьn çerlerj Polә araldarь men Mızdь okeanьnь qaqalarь voladь. Münda eskimos qalqtarь tıradь.

Bül eskimostardьn soltystjk Azia eskimostarьnnan aьrmasь: vular vюqь üstai vilmeidj; vularдьn yі çanuarlarьnnan üstaitьnь, tek çerjn it. Eskimostardьn vastь kәsjvj аncьlьq rep valьqсьlьq. Qьs volsa көрепj müz senderjnң arasьnan qaqьstьrьp tenjz andarьn—it valьq (tulen), morç, aq aju aulaidь. It valьq dem alьp çana auanь çütu ycjn, sudan vasьn сьqarqьnda eskimostar onь laqьrmaь canьcьq (garpun) men üstaidь (it valьqь aq aju da aulaidь, olar onь aiaqь men tarьp eltjredj). Çaz volsa eskimostar ol andardь qairьqpen çyrjr aulaidь, ne volmasa valьq ыldьrьqьn casu ycjn өзenderge сьqan kezjnde olar valьq aulaidь. Okean çaqalarьndaqь tundralardan soltystjktjn çavaib vюqьlarь men muskus egjzderjn aulaidь. Eskimostar tastan ne сьnnan soqqan kjckene valaқandarda (kepede) tıradь. Tjrtj kel kezderde qardan, ne orqac müz kesekterjnen yі çasap, сонда da tıradь. Bjr yide vjrnece semia tıradь da yilerj өтетьqьz, ijs qoьbьstь, sasьq voladь. Polәdjn üzaq tynderj kelgende, tas tostaқanoja erjen mai qıьp, vjlte çaqьp, yі jcjn sonьmen çarьq qbladiь.

Grenlandia eskimostarьnн мәdenietj nedәujr өскен. Bülardьn vjr selenjnde tjrtj vaspаqanasь da var; onda eskimostardьn gazetj men çurnalь vasьradь.

Gudson сьqanaqьnн voьndaqь qalьn ormandar men Mekenzi, lukon çaqalarьnda qalq az tıradь. Ol çerler suьq volqan seveptj, onda egjn salu mymkjn emes. Çalqьz aq ormandarьnda aңcь—indeister kezjr çyredj.

Mississipi өzenjnң çaqasьnda, Ülь көlder men Atlant okeanьnн çaqalarьnda qalq çij oьradь. Bül aranьn климать qoңr çai, çьlь çana çerj ыqaldь, topraqь qınarь voladь. Amerikadaqь varьlьq qalqьn çarьmь derljgь osь aralarda tıradь.

Orta Amerika çerjnde de, әsrese, Vest-Indiada qalq çij, тьqьz oьradь. Mündaqь tropik ormandarь arсьlьp, çerjnң көvj egjstjкке ainaloan.

Onьstjtk Amerikanьn көp çerlerjn, kьsj qoьь timegen vastarqь zamannн tropik ormandarь alьp çatadь. Sondьqtan, vül aralarda qalq өte sirek kezdesedj. Sol azqana qalqtardьn өзj de көvjne теңjzven epter өzen çaqalarьnda tıradь. Amazonk ormandarьnн qalьn qoьnьnda da tundradaqь сияqь, qalqь az voladь (10 *kv. km*-ge volqanь vjr kьsjden aq keledj). Ormandarqь qaraqьnda, onьstjtk Amerikanьn qıuqalь egjstjtk rampastarь men ystjrtterjn de qalq edәujr çjrek tıradь.

Amerika qalqınyń ysten ekjsj Evropadan kelgen keljmsakterdjn ıbraqtar.

Soltystjk Amerikaqa ornalasqandardıń bastylar— aq ılsyn- dar men iran, fransuzdar, italiandar, nemjster. Orta Amerika men Ontystjk Amerikaqa ornalasqandardıń bastylar— ispanlar men portugaldar.

Tropik ormandarında tıratyn Ontystjk Amerika indeisterj.

ıymysqa tysj, egjn salatyn bolqan. Egetjn astyqtar—cygerj men kartof, vılar mın ı egjr, ırer cyrgen kezde ol ekj astyq Evropada tırtj mıljm de bolmaqan. Indeister ykmet qıyr, tırtj evropalyqtarsyz aq ız betterjmen ırazu tanbalaryn ır- qarır, soncalyq dıregege ırkten.

Berj kele Evropanyń tyrlj ırabıngerlerj indeis ılbstarın kıp qıyr tastaqan. Bıl kynde, olar kıpne Ontystjk Amerika men Meksikada qana qalqan.

Negrler Amerikaqa ız erkj, ız betjmen varqan emes, vılardı Evropa men Amerika sudegerlerj tırtqın qır Afrikadan ıstar alıır, Amerika plantatorlarına ızelır qıl esevjnde satır tırtqan. Olardıń ızkelgen negrlerj, vırnece million; qazırde vykjl Amerika qalqınyń segjzden vırtj volır eserteledj. ıztkel qasırda qılıdyq resmı tyrde ırılyqan, degenmen qazırgj uaqıtta negrler qattı ızjlude. Negrlerge tırtj qatan qaradı: olardı ırar vagonqa kırgızbeldj, zavodtar- dıń kıpne almaidı, negrler ycnj arnalqan aırgıca kvartalda tıruqa zorlandı, „aqtarıdyq“ balalar ızır ıratqan mektepke negrlerdjn va- lalar ız almaidı, negrlerdj ızqı it tepkıge salır qatan ıraza qolda-

Amerika qalqınyń qal- qan yz beljıjnı vırtj—n e- gr, indeis, taqr vasqa aralas qalqtar. M ulat (ev- ropalyqpen negrlerden paı- da bolqan budan tırtm- dar), metıs (evropalyq pen indeisterden paıda bol- qan budandar) voladı. Bılar kıpnece evropalyq- tar ırdaı almatyn, klımatı ızstıqıraq ırerlerde tıradı.

Evropa keljmsakterj kel- mesten vıryn, Amerikanıń soltystjgınde kılq eskı- m ostar tırtqan, al, Ame- rıkanıń qalqan ırqtarın ız- nıń vırtjnde de kıp ızstı ız- indeister tırtqan.

Indeisterdj kıp aq aular kıp etjr, kezjr cyrtj ızır sy- gen. ırana olar ız ara vırnece ızsaq ırtularqa beljırt, ızsa ırtu- lar aulıtın anımen ırerje ta- lasır, ız ara dılmı soqırır tırt- qan. Tek vılardıń Meksika men Peruan dınerterjnde tıra- tın vırtz ırtular ırana ızırdı ır-

аьр kez kelgen çerде ойна kelgen қорлықьн көрсетедь, samosud
іаки „Linc sudьn“ çasaidь.

Memleketter men kolonialar.

Kartadan. Amerikanьн memleketterj men kolonialarьн көсетjп yrenjnzder; olardьн astanalarьньн atьn atar berjnzder.

Amerikadaqь çer көлемj çaқьнп ең jrj memleket *Amerika Qūrama Ştattarь* (АҚС) мен *Brazilia*. Bьлардьн эрқайсыьньн çer көлемj Evropa çerjnjң varььқ көлемjnen аз ақ кем; vjraq ekeujnjң қалқьн қосқанда да Evropa қалқьнп әлде қайда аз (№2 қосымсаьн қара). Amerika Qūrama Ştattarьньн astanasь—*Vacington*, al, Brazilianьн astanasь—*Rio-de-Çaneiro*.

Bьl ekeujnen basqa, çerj кең memleketter altau—olar: *Argentina*, *Meksika*, *Peru*, *Bolivia*, *Kolumbia*, *Venesuela*. Bьлардьн эрқайсыьньн vj millionnan көvjrek *кв. км* çerлерj var. Bьrjн қосқанда çerлерjnjң көлемj Evropamen vjrdеj, vjraq, қалқь Evropadan 10 ese кем, varььқь 50 million. Agrentinanьн astanasь—*Buenos-Aires*.

Bьl sjaqtь өзjн-өзj basqaьp tūrqan memleketterden basqa Amerikada imperialis derçavalardьн kolonialarь da var. Olardьн jсjндегj ең jrjsj Anglia dominionь—*Kanada*; çerjnjң көлемj çaқьнп Amerika Qūrama Ştattarьnan асьр кетедj. Bьraq, қалқь onan 12 ese аз. Basqa kolonialardьң jсjнде onan соңқь jrjsj Amerika Qūrama Ştattьна қарайтьн тек Soltystjk Amerikadaqь *Alaska*. Çana Ontystjk Amerikanь, Anglia, Fransia, Niderland yсеuj вөлjсьр алқан. *Gviana* Amerika Qūrama Ştattьньң ontystjk çaқьна ornalasқан, memleketterdegj ystem tьl—roman tьlj (Ispan men Portugaldjкj), вьl tьldjн тувj іаьтьп tьljnen сьққандьқтан, вьl elder *Latьndьq Amerika* дер аталадь. Bьлардьң varььқь ne АҚС қа ne Angliaqьa vaқьнадь.

Kartaqьa қарар тавьндар. Sender oilarьнмен soltystjkten ontystjкке қарай вей аьр Sv. Lavrentia өзенjндегj Ottava қаласынан aeroplanoqьa mьnjр, La-Plata өзенjндегj Buenos-Aires қаласына йсьр вага çатқан volьндар. Айьндарсь, сонда қандай memleketterdjн ystjnen йсьр өтер edjnder? Çольнда қандай tenj, өзenderdj көrer edjnder?

AMERIKA QŪRAMA ŞTATTARь (АҚС).

Kөlemj—7839 тьн қв. км. Қалқь—128 млн.

Орнь, ylkendjгj, секарась.

Kartaqьa қарар тавьндар. АҚС-тьң қйтьлььқтақь çана su voilar çyretjн секарасьн тавьндар. Сektес eldermen секаральқ өзен, көл, tenjzderdj атандар. Porttarьн атьндар. АҚС-тьң ең soltystjk çақ cetjмен, ең ontystjk çақ cetj қай parallelерде тьғадь? 50 parallel Amerikanьн қай çerjн, SSSR-дьң қай çerjн basьр өтедj? АҚС-тьң ватьсьнпн сьқьсьна, soltystjгinen ontystjгjne deijngj йзақтықьн өлsender.

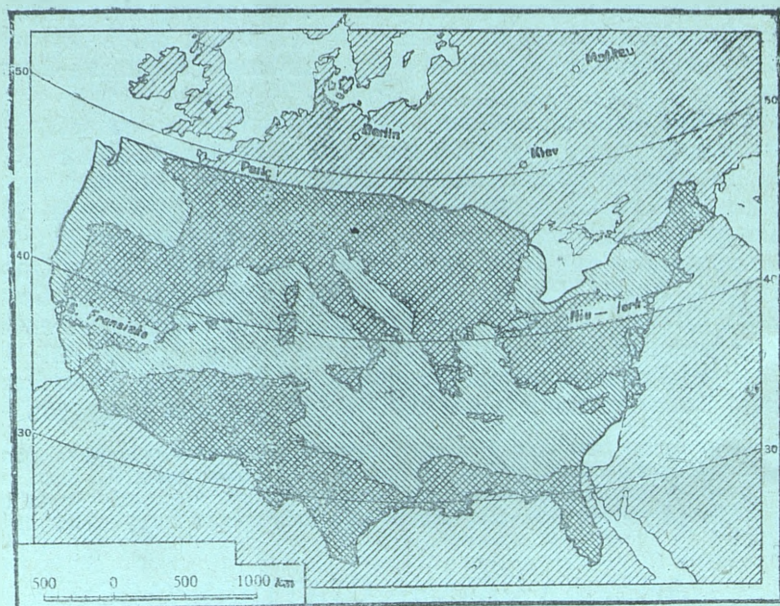
АҚС çer çyзjндегj ylken memlekettjң vjгj, çerjnjң көлемj çaқьнп (koloniasьz) Evropadaqь kapitalistjk memleketterdjн вьrjн

вјр дошқанда, содан да асыр туседј; вјрақ, қалық җақыннан Еуропадан уц есе кем.

АҚС оңтустык-батысында Мексикамен, солтустыгынде Англияда қарасты—Канадамен сектеседј.

Секараларының көвјрек вөлјмј тегыс җерлермен, не воһмаса өзен-көл воіларымен җүредј. Сондықтан АҚС-тың орны көрҗілес мемлекеттермен қатнас-ваіланыс җасар отыруда қолайлы.

АҚС-тың уц җақын вјрдеі қатраітын теңіз қорсаиды, кеме тоқтайтын көр гавандары бар. АҚС-тың сырғыс җақ җақаларында *Нью-Йорк*. Филадельфия, Boston қалалары тұрады. Ғер җүзіндегі су җолы қатынасының ең көр җүретін җолдары осы арадан басталады. Вәі җолдар АҚС-ты Еуропа мемлекеттерімен вайланыстырады. Вәі җолдар, теңіз җолы қатынасы өккендеі бастақан, соңғы қасырлар ісінде қуғылды. Осы җолдардың воһмен ең үлкен, ең тез җүретін кемелер ерсілі-қарсылы җүртір җатады.

АҚС-тың тұроқан орны Еуропамен салыстырылған карта (схема).

АҚС-тың Тынық океан җақасында *Сан-Франциско* мен *Los-Anceles* порттары бар. Осы порттардан, қалық көр Азияның—Ғаропа мен Қытай җеріне вараітын су җолы басталады.

Panama каналы арқылы җүретін теңіз җолы АҚС-тың Атлант океаны мен Тынық океан җақаларын тұтастырады. Panama каналы АҚС-тың қарауында.

Егер, вјз АҚС-тың җақрағиалық орны Еуропа мемлекеттерімен салыстырсақ (200-беттегі картаны қара), мыналы вайқаймыз: 1) АҚС екі океанда сырады, 2)

АҚС-тың орны Еуропа мемлекеттерінң көзнен онтыстыгына қарай қатады. АҚС-тың солтыстык сепінен өтетін 49-parallel—Европада—Парицдың қасынан, Германияның онтыстыгынен, СССР-да Харьковтың онтыстыгына ала өтеді. Аравия мен Сахара сөлінін басыр өтетін 25-parallel АҚС-тың онтыстык қауымына ала кетеді.

АҚС-тың орны экваторға қауым болқандықтан, ол, қылықтықтан қамтамасыз өтеді, ал, екінсі қауымнан екі океанның арасында қатқандықтан климатың ықпалы да қеткілкікті болды, тек Кордильер қоталының арасында тіің қатқан устірттерді қана ықпалы кем болды.

Рысықтауысы сйғақтар:

1. Қетінің көлемі қауымнан АҚС вјздіні СССР-дан несе есе кем? Қалқыны саны қауымнан несе миллион кем?

2. АҚС-тың өзендері мен көлдерді воилар қана параллельдерді воилар қыретіні йзақ секаралары қай қерлерде болды?

3. Панама каналы арқылы қыретіні теңіз қолы АҚС үсіні не северті маңызы?

Қаратылысының vastы тырлері.

Карттаға қарап тавыңдар (волауы). Батыстан сығысыға қарай 37-parallelді кесір өтетіні ойрат, дөңес, қолат тaulары көрсетіңдер қана оларды қай қерлерде тіратыныдығын тавыңдар.

АҚС-тың ватысы қауым тыгелімен Тынық океан қауымалығы қауымалы қарғыса қатқан **Кордильер** тaulарының вйк қоталары болды. Тау мен океанның арасы, не еңсіз терең қолатпен, не кең қатқан вйк дөңестермен айтылады. Сол айғыр тіратыны қолаттардың ең үлкенірегі—**Калифорния** қолаты болды. Мйның йлтанынан Sacramento өзені ақпады. Қолатының климаты қылы, қйғақ болды; топрақ өте қйнарлы қана қап-қақтан келетіні қелден қорқауы. Вйл қолатқа Sierra Nevada тaulарынан сықатын өзендерден көр су келіп тірады. Sierra Nevada-ның ватысы қауым беткейлері қалың орман воыр, өзен суымен терең арналар тілдіменген. Вйл вуқыл қер сағындақы ең йліу қердіні вј-гі воыр саналады.

Осы арада 1200 м вйккікте тіғқан Yosemite қолаты вар. Вйл аңқарды қауымалы тау төбеден төңір тіғқан гранитті тастар, өзненнен 1400 м вйк тіратыны қарлар вар. Вйл тастардың формы мйнара, кумбез сияқты әр алуан сәулетті; вйк қарларыннан вйғар-ғар қйлама су ақыр қатады; қйлама судың вјгі—үс сатылы мјнберден 750 м вйк-тен қйлайды. Вйл арада әйдік ігі секвои ақысы кјкј-кјрјм орман воыр өседі. Вйл аңқар Йлт паркы болды. Вйл аңқар қысты күнј, әресе, ормандар ақ қарға ораныр, қйлама су қапындақы гранит қар тастар мйз вурыкеніп, күп нйғымен қалт-қылт етір-қйірығыр тіғқан кезде, өте-өте көркікті йліу воыр кернеді.

Калифорния аңқарынан онтыстыкке қарай кеткен вейте Los-Anceles қаласының қапында „Ақал аңқары“ дейтіні аңқар вар. Вйл кыллі қер сағындақы қауым ең ыстық қер; мйнін ортаға температурасы йлде 39°-қа қетеді. Аңқар океан суының вейтнен 146 м төмен қатады. Вйл океан қауымнан теңіз воындақы қана Sierra Nevada вйк тaulарымен қорқалыр тірады. Қауым күнј аңқар вјр тамсы қауым келтірмейтіні солтыстык-сығысы пассаттары өседі. Көленкелі қердіні өзінде температура 56°-қа қеткен қанауқан ыстықтар, қандай өсімдікті болса да кыйдігір йсығыр қыбереді.

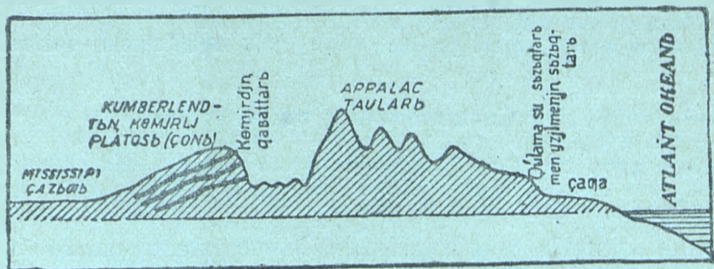
Дөңестердіні ең үлкені **Йлы солтыстык Американың (Үлкен васын қері)**. Үлкен Ассы көлдерімен татырауы сортаң сөлі болды.

Кордильер тауының васы қотасы—**Сенгір тауы** Тынық океан мен Атлант океанына қйлатын өзендердіні су айғыр воыр қатады. Мәсе-

len, sol taudan сығыр Тьпық Океанға қарай Колумбия мен Колорадо өзендері ағады; Атлант океанына қарай Миссури, Арканзос тауына дейінгі ағарып қалатын түрлі салалы Миссиссипи ағады.

Колумбия мен Колорадо өзендері арасында терең қыр ойыры Каньон дейтін терең сайлар қасаған. Колорадо өзенінің каньоны тереңдігі 1800 м, мұның екі қағасы көз қеткісіз сыңрау қар, қарының беті қызыл, ақ, қасыл, түрлі түсті келген тау қыбыстарынан құралған қабаттар, қарасаң көз тіндірыр қорсар тұрады.

Бұл қолат мөңгі мүйіз басқан дәуір кезіндегі өзен суымен теренделген. Ол кезде бүтін Сөңгір тауларының қалыптасуы қалып мөңгі мүздәрмен бүркелген қана ол кезде Колорадо өзенінің суы да қазығысынен әлде қайда мол болған. Арна сол кезде қасалған.

АҚС-тың сығарып қалатын қыр құрылысы. Үзіліме сызықтарына табында.

Сөңгір таудың арасында кейбір қерлерден вулкан аймақтары кездеседі; мәселен—**Йеллоустон ұлт паркы**, онда қар қамтыған білік қоталардың арасында қыздеген геизерлер мен ыстық сулы қайнақан бұлақтар бар.

Сөңгір тау металға бай: мыс, алтын, күміс, қорғасын, сынар тауы басқаларға.

АҚС-тың сығарып қалатын Атлант океанының қақаларына қалай 2 мың км қерге дейін баратын **Appalac** таулары тұрады, бұлар, ескі тау, терең қолаттар мен тілімденіп, қердің қарылымен орқас тастарға бөлінген.

Мұндағы қер қарықтары таудың сығарып қалатын етегінің қыр қатасы. Бір кезде осы әсіенің воілар қер қарылыр, қарықтан төменгі теңіз қақалық алап омыраылыр, төмен сөккен. Осының салдарынан Гудсон, Делавар өзендерінің аңғары әр терең, әр йзағыр қойнауға айналған; сол қойнауларда Нью-Йорк, Филадельфия, Балтимор тауына дейінгі порттар тұрады. Онымен қабат қақалың сөңгір төмендеуінің салдарынан Нью-Йорк гаванын океаннан айырып тұрған йзын арал бөлініп қалған.

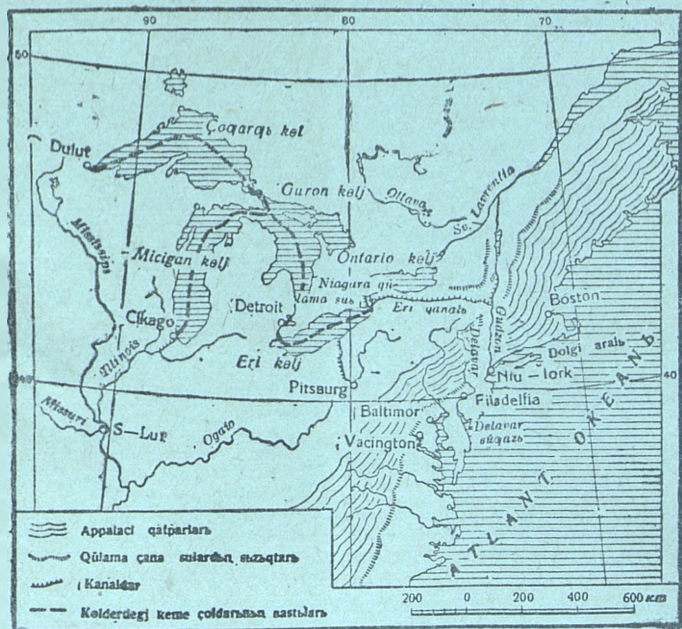
Appalac тауының батыс қоталары (Кумберленд) көмірлі плато (қон) болады: Бұдан антрацит пен кокс көмірлерінің қалың қабаттары сығарып қалатын: өзендер аңғарындағы көмір асылыры қалаңастанған, сондықтан оның алыны оңай.

Appalac пен Кордильер тауларының арасындағы кең алқар үлкен ойпат болады. Ойпаттың ортасы мен оңтүстіккі әйтек төмендеу; осы йлдінің воімен оңтүстікке қарай көр салалы **Mississippi** өзені ағады. Миссиссипидің өзін қорғары көліне қарай тұрған Канада мисси-

vjnen vastalady, uzynlygy 4 myñ km. Salalary Kordilier men Appalac taularynan sygyady. Salalarynyñ jcyndegj eñ uzynlygy—*Missuri*. Bül mol suly özen. Kordilier taulary men Iellouston ýlt parknan vastalady. Egerde Missuridj Mississpidjny eñ vasy qyr esepstesek, onda onyñ ýzynylygy 7000 km-den de kövjrek volady. Kordilier taularynan mol suly vjnesse özender aqady. Appalactan Mississpidjny eñ mol suly salasy—*Ogaio* özenjne aqady.

Qysqasy, Mississipi öte suly özen (sekundyña 19 myñ kub. m su aqady). Vjraq, enjnyñ çalraqtory 1 km-den aspaidy; sondyqtan tereñ çana naq deltasyña çetkence qatly çana tez aqady. Çazytyñ tasbyqan keznde onyñ suly 10-12 m-ge deijn köterijlr, kemertjnen asady; sytyr, alavnydaqy çazyqtardy tygel su alyp ketedj. Onyñ suly aqarynan asyrtmaı ucjn көр çerlerjnen toqjan salynqan; vjraq, Mississpidjny suly vj da vlot vöger türa almaidy, cjer kelgen su vjzır-çagyр ketjr, çaryaqa көр vyljncjlyk ketjredj.

Salalarymen vjrge Mississipi özenj AQC-tyñ su çoly qatnasy ucjn mañyzь zor (vjl özendermen çyretjn su çolynyñ ýzynylygy 28 myñ km). Onyñ Illinois pen Ogaio deitjn ekj salasy kanaldar arqyly Ýly köldermen tütastylyqan (203-vettegj kartaqa çara).

Ýly kölder aımaçyñnyñ su çoly qatnasy. Ýly kölderdj Mississipi salalaryna çosaly Eri kanalyñmen ekj kanaldy tabnydar. Ol salalarynyñ atyn atañdar. Eri kanalyñmen keme çyretjn Gudson özenjnyñ çerdjn sölken oıqly uzjımesjnen ötetjn çerjn köretjñder.

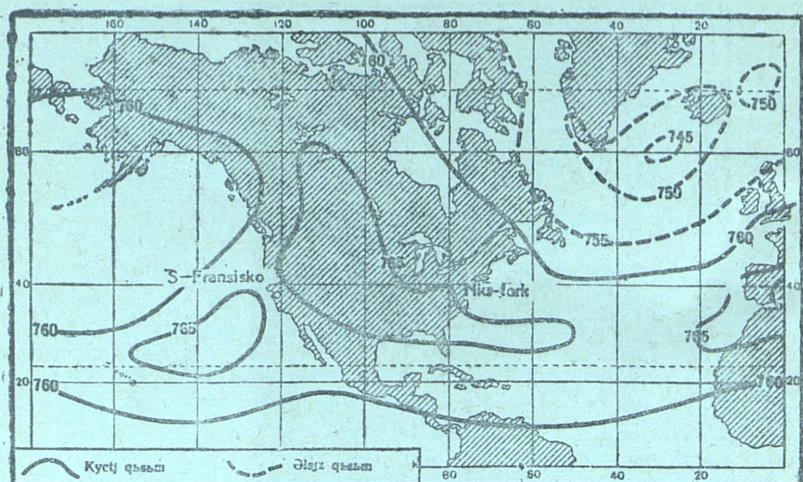
Ony kölder Kanada qalqany men Ortalyq çazyqtyñ arasyndaqy cıñqyrdıñ oıqly çerjnde türady. Kölderdjny tereñ ýtlany onıystjkke

qarai Missouri men Ogajo özenderjne deijn çarqan mængj müzdar-men qazlyp oıylqan. *Çoojary, Michigan, Guron, Eri* kölderjnj su beti tygel derljik vjr dengeiles. *Ontarionıñ* suı olardan 100 m төмен. Sondıqtan, Eri men Ontario kölderjnj ekj ortasynan aqat-tyñ Niagara özeninen *Niagara* qılama suı paıda volqan. Bül çer çyzjndegj eñ kuctj qılama su. Bül qılama su ekj tarmaqtalyp 49 m vijkten qılaidı (215-bettegj suret).

Bül qılama su 7 million at kycindei quat bere alady. Oıy kuncj ol quattıñ vesten vjrjn kanal men tunnel arqıy aqılyp paıdalanyp otyr. Oıynıñ saldarınan qılama sudıñ kucj kemjre keledj.

Keme çyrgizu ucjn cluzdy ekj kanal qazylqan: olardıñ vjrj — qıyça, qılama sudı aınalyp Eri köljnen Ontario köljne vırađdy. Ekjncjsj üzın — Eri kanaly, bül Eri köljn Gudson özenjmen qosady.

AQC-tyñ klimatı kövjnese Tıñyq okeannan Atlant okeanına qarai esetjn (onan әri Evropağa ötetjn) siklon men batıy çeljne vailanıstı. AQC-tyñ soltystik-batıy çaqalardıña çauın-çasyndı көp әkeletjn ıylqaldı çel esedj. Tenjz voıyndaqy Kordilier, Kaskad, Sierra-Nevada taularında tamaca qylqan çarraqıy oımandar esedj.

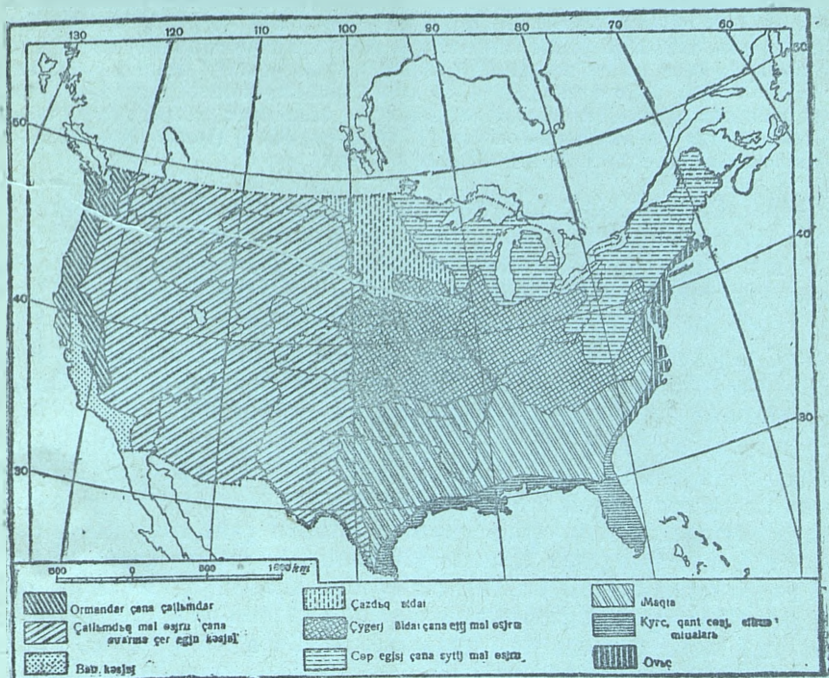
Soltystjk Amerikada tanvar айындаqy ауаныñ qısyntı çoojary, төмен volatıñ аймаqtardıñ çайqasıy. Soltystjk Amerikаныñ сыртқы çайы batıynа qarajanda nege сыртқыraq ekendjgin tysjndjrdj.

San-Frantsisko men Los-Ançeles qalasy tırqan Tıñyq okean çaqalardıñ оңtystjk çақ vөлjmdjrdjnj qısy çыы, çазы qırqақ volady. Bül çақтыñ өsjmdjgj — mængj көgerjre tıratıñ аqactarmen (Italiadaqyдай) çerortalyq tenjzjnj өsjmdjktej volady, vıraқ, olar аласа оıрақ çerlerde esedj.

Yiken bassein men Kolorado ystjrtterjne vats çelj kelmeidj, ekj arada çeldj çjvermeitjn taular var. Sondyqtan, klimatъ qırqdaq volьp, çeri assъ köldj, sortandъ çel voladъ.

Çöldjn сыqьs çaqьndaqь Senjyr taudьn vetkeilerjne çaңadan orman ösjr keledj; sevej taulardьn vijk çondarьna vats çelderjmen kelgen çauьn çauьp tьradъ.

Kordilierden сыqьsqa qaraj çauatьn çaqьvьlar Meksika сыqьnaqьnan soqatьn çelmen keledj. Vats çelj mьnda qırqdaqьp, ьlqalьnan arььp keletjndjkten vьl çerdjn auasьn qırqatьp çjveredj; sondьqtan Kordilier taulьnьd etegjn көvelei ьzn, qaratorraqь çalraq dala — prerі aьp çatadъ.

AQC-тн aul çaruaçььq kartasъ. Maqtanьn qaj çerde, çygerjnjn qaj çerde egjetjndjgn көсетjnder. Kьrç ne severtj AQC-тн tek oңtystjk çaqalarьna çana egjledj?

Kordilier men Appalac taularьnьd arasьn aьp çatqan keç vaitaq çazьqtьd auasъ çaz ьstьq voladъ; al, vaьstьn aңьzdaq soqьp tьra-тьn volçandьqtan, сыqьsqa qaraqanda onьn vats çaqьna çauьn-çasьn kem tьsedj. AQC-тн ьlь kölj men soltystjk-сыqьs çaqalarьnьd çazь salqьn keledj. Yitkenj, vьl araqda Lavradordьn suьq aqьsь men kelderjndj öserj tiedj. Vьl aralarda vьrjnən de көrj toqailьq çөpтер çaqьs ösedj.

Meksika сыqьnaqьna çaqьn çerlerjnd çazь ьstьq, әj dьm-qьl keledj. Vьl, AQC-ть kesip ötetjн varььq siklondardьn aьdьn-

дъ җаҗъ оңтүстүктүң ылақалды тропик аuasың өзјне тартқандықын болды.

Сиклонның алдыңды (сұдыстық) вәлжүңдү җелдерј оңтүстүкпен Мексика сұданақыннан (189-беттегј картаға қара) еседј. Олар су виларын көр әкеледј, вилардан вүлт құралыр, җауың-җасың болды. Сиклонның артқы җақынды (батыстық вәлжүңде) солтүстүк җелј еседј. вүл җел қысты күңј қйғақ, әрј суық, җазды күңј қйғақсылықты, салқын келедј.

АҚС-тың Калифорния, Мексика сұданақынның җақалары мен Florida түбектерјнен басқа җерлерјңдү қысы суық болды.

Әсrese, АҚС-тың солтүстүк җақынды, йль көлдер мен Сенжүр тaulарының екү арасы қатты аяз болды. Йткенј, вүтјң қысы воиль дерлјк вүл җерлерде, орталық-азия-қјкјне ұсақан, антисиклон җелдерј есјр тұрады. Сондықтан Американың солтүстүк сұдысында күстј суық җелдер болды (204-беттегј картаны қара); осының салдарынан йль көлдер 5 айға дейн қатыр җатады. Су қолы қатнасына көлдердјң пайдасы самалы, тек мүз вүзүс кемелердјң җәрдемјмен қана азың-аулақ қатнас воиль тұрады. Нью-Йоркта январь аты Сан-Францискодан 11° суықрақ келедј (сонда Нью-Йоркта—1° суық болғанда, Сан-Францискода—10° қысы болды).

Ғалыр алағанда АҚС тың җаратылысы вайлық мол. Онда қйнарлы, келде қараторрақты, витай егуге җауың суы җеклјлктј кең җатқан җерлер бар. Онда јрј, етј, сйр малдарын өсјретјң сүгјң көртј кең дағалар бар. Мал мен сөсқаға җем қылыр в ретјң сүгерј егу усјң (қақ орталықта) құнарлы топрақты җалрақ аудандар бар.

АҚС-тың батысы җақынды, җерлерјң қолдан сүландыrsa қоғары сортты җемјс ақастарын өсјруге келетјң құрғақ аудандары да бар. Оңтүстүк-сұдысында җемјс егетјң васты ауданы — Florida.

АҚС-тың тасы көмјрге вәл кеңј, Appalac тауында қана емес, орталық җазықтарынан да сұқалды, вйл җерлерде көмјден басқам й пайданы да орасан мол қордалары бар, Мйнал Appalacқа җақын җердегј күмвездј тау сұныстарының астынан қана Мексика ойраты мен Калифорния түбегјнен алынады (207-беттегј картаға қара).

Темјр рудасы АҚС-тың көр җерлерјнен кездеседј. Канада қалқанының қоғары кел җанындағы сиегјнде җатқан кең, җер сүзјндегј ең мол кендердјң қатарына қосылады. АҚС-тың батысы җақын түстү металға, әсrese, мысқа вай.

ҚЫР БАТЫС.

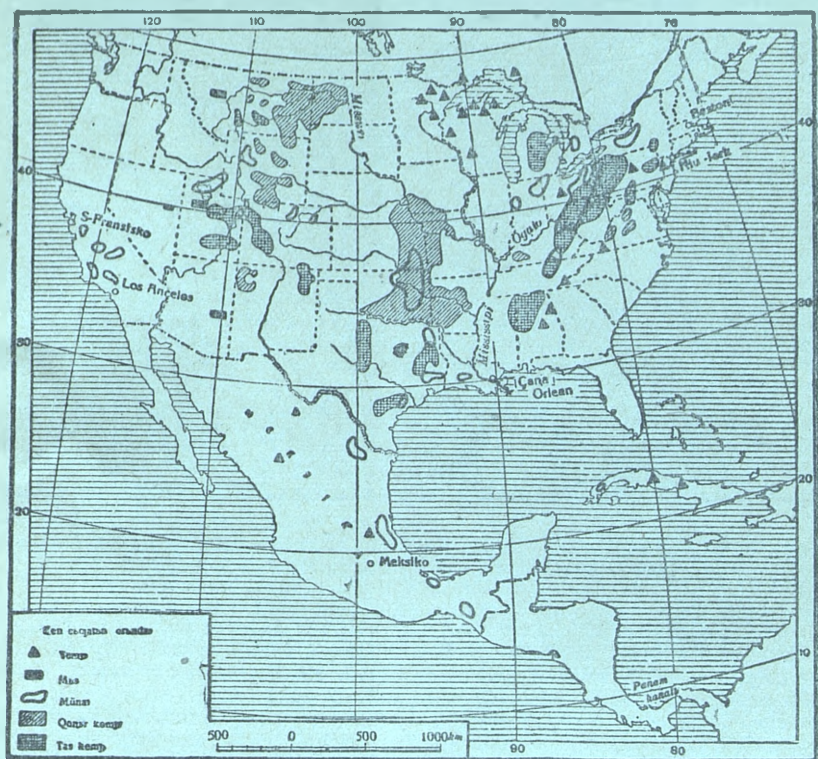
Қыр батысы — Тыңық океан җақаларында, Теңіз воильндағы, Kaskad, Sierra-Nevada тaulары мен Kolumbia, Sacramento өзендерј воильнда җатады. Мында: Vashington, Oregon, Kalifornia штаттары тұрады. Олар солтүстүкпен оңтүстүкке дейн 2 мың км ден көвјрек җерге созылады. Сол себертј вйл өлкенјң җаратылысы әртырлј болды.

Солтүстүк җақынды Теңіз воильндағы қана Kaskad тaulарының үстү Американың қызы қарғайлары мен исполн кедр (mamont ақасымен сұныстасы) ақасы өскен қалың ну орман болды. Ол ақастар 100 м-дей вјк воильр, җер сүзјндегј ең сј өскен қйғылысы ақастарынан саналады. Јрј сымбаты қйғылысы ақастары вјр-вјрјне җанасыр җақын өседј...

Сондықтан, өйі сияқты орман істері әр қараңғы, әр дымқыл келеді; қаржы мүк, папортниктермен бүркеулі болады.

Өйі сияқты орман парад өйтін ескі дүниеде — Европа мен Азияда болған, өйткені ол ормандар сондықтан мөңгі мүйіздер басқан дәуір кезінде қойылып кеткен. Өйткені қазіргі дәуірде, өйі ағаштардың есуіне АҚШ-тың қоңырғай өлкеде климаты қолайлы болып отыр: өйі қерге океаннан материкке қарай ескен өлкеде қалдар мен сиклондар үстемдік етіп тұрады.

Колумбия өзенінің өлкесінде тұратын көр қалы ағаш кесу кәсібімен тәжік етеді. Олар, ағашты тау беткейлерінен кеседі. Диаметрі 2-3 м келерлік қуан ағаштарды іздеме оқи кесетін механикалық ағаш станоктарымен кеседі. Кесілген ағаштарды, үлкен өренге күйінде, не өлшектер тілген күйінде күсші қылап вауы троллерлер мен сүйелік тудан төмен түсіріп, темір қол ваонына әкеліп, роульдерді өтеді.

АҚШ-тың батыс кең байлықтары. Тас көмір мен темірдің ең көр сығатын қерлерін көрсетіңдер. АҚШ-тың батыс тауларынан қандай пайдалы кендер сығарды?

Ал, қазіргідей қалың қар етіп, өзендер өйткені тасқын кезде, дайындықпен өрендерді колумбия өзенімен ақырып, сақасына қеткізеді. Ол қерде ағаш тілетін үлкен завод бар, оқиан телізі суы толқып тасқын кезде, океан кемелері келіп тұрады.

Teniz sularыньд тасыр толув кезіндегі су толқындарыньд кучы сол заводтарда пайдаланыр, ақас тілетін станоктарыньд җургізеді. Судың тасуы кезінде теніз сuları, завод, электр стансасыньд турбині арқылы, заводтың җанынан құрылған basseingе вагыр қиладь, қайтқан иақытта тақы да сол турбин арқылы өткендіктен турбинді тақы аиналдығыр җургізеді.

Ақас кесу өнерлі кәсіпіндегі җымсыларыньд тігмистар ауыр; қыс lagerде тігедь, вагақтары тықыз, қара вогыр иақытса орнатылған recterge кун йзаққа җымсықа киген су киймдерін җагыр кертреді. Ғыздеген ақас кесуілер җы сағып ақастың астында қалыр өледі. Әімегені җагымҗан вогыр қалады. Үйткені, оларда есвир қауыптан сақтау сағалары җоқ, җымсты зорлар тез істетеді.

Тыңық океан темір ғолдары. Санар сьрындар, ол ғолдар АҚС-та қанса, Канадыда қанса? Олардың ең селкі васы пункттарыньд атындар.

Ақастарды савиоға кйрјскенде вальтасылар алдымен ақастың вйтақтарыньд сауыр туысјреді, ол уісјн алақына волат ерор, арқасына тапогыс вайлар сьолады. Суйтыр, вјрте-вјрте җоқары өгмелер, вальтаны рьрмендер сауыр, вўтарлаи вереді; вальтаның җызјнен ўсқан ақастың җанқалары җан-җаққа оқтаи вьтырар ўсыр җатады; ақас кесуісі солаи өгмелеген воымен 70-80 м вйкјтјкке сьогыр ақастың (җуандьоы көвјне $\frac{1}{4}$ т санындаи) вастарыньд кесір тьсјреді; ақастың кесілген васы сагыр-кьтјр етјр вийктен җерге қйлайды; ал, ақастың тьвј соғын теркјнјнен қатты ығалыр теуселіп кетеді... Опыньд васында тйғқан җымсысы, қйлар дортаи йсыр кете җаздар, срыгыньд векітјр, тапогысқа тьықтар, ақасты қоымен қысақтар әрең-әрең җан сауқалады.

Маторы аралмен көтерме кабелдерде істеу де аса қатерлі. Варығ җымсы, кариталдыньд җымсы васына қоюған адамныньд әмјртмен, тықыз асықтығыньд істетіледі. Орман ауданындагы газеттерге унемј тьынадай қабарлар васыньд тігедь:

„18 җасар ақас кесуісі, X. S. „А“ lagerінде сьнҗыр уызіп кеткеннен тјл тартап өліп кетті“

„U. I. 45 çasta, qýlaqan aqactyň ýsçan wýtaçy soçyр, tawanda, tjl tartpat löljр kettj“.

Bjraq, onyň esejnye orman önerlj kəsjwnjн kompanialarь көр paida' tawady. Ormandarda özderjnн lagerlerj wolady da lagerde çatqan çymьscylarqа aзық-tylyk-tj kerçjles qalalarqа satatyn waqadan ekj ese qymbat satady; wýl waqаqа alyçsь kelmegeç çymьscylar bolsа, dereu çymьstan soçarady.

Býl aradan aqac tiegeç okean kemelerj: soçyьs Azia, Avstralia, AQC-tyň Atlant okeany çaqalarына ketjр çatady.

Kolumbja özenjnн çymьsьnda, taçy da sol maңaıdaçy Tьnyқ okeanoqа qýlatyň kьjçrek kelgeç wasqа özenderdjн saqalarында L o s o s tьqymьdь walyqtar көр wolady. Býl walyqtar tenjzde çyredj, wjraq, ылырық casu yçн çazqytırmь ynemj özen-derge soçady. Olardy naq osь kezde aulaidь. Osьndaj walyқ aulaitь özenderdjн saqasьnan yken konservj zavodtarь salьnqan.

Walyқ kəsjwn kyceitu yçн Amerikalьqtar walyқ tıqymьn öndjretjn zavodtar saloqan, zavodtar ылырыqtan kьkçene qırt çawaqtar ösjrjр, özenjnн soçarь was çaqьna qoia beredj. Olar esejnkjregen son tenjzge tysedj. Tenjzde ösjр yken walyқ wop, ылырық casu yçн özenge qaita soçady.

Onçystjkke tamanyraq, Kalifornija statьnyň klimaty qırqаq wola-ды, mında mamont aqаçь tek kьkçene soç tyrjnde qana, misaly: *Josemit ылт parkында* kezdesedj.

Kaskad pen Sierra-Nevada taularynyň arasynda, ызындыçy 800 km enj 90 km Kalifornia qolatь çatady. Osь qolat tygeljmen syңsьр tırqan çemjs aqactarь: çyzjm, çidek ösjmdjkerjnн wau-waqalarь wolyр tawylady. Wau-waqalar tyzu kwadrat tyrjnde qırғылыр, Sierra-Nevada tawьnyň wetkellerjnen aqatьn çыqа suьmen qoldan suarylady.

Sudyň көrtjçjmen çarçытар tysken kyn säulesj wau-waqalarдың çaptaly, apelsin, limon, awrikos, mindal taçy wasqа çemjsterdj көр weryjne sewep wolady. Çemjsterdj çınaqan kezde, on mьndaqan çymьscylar çemjsterdj aqac bastarynan alьp-çоçyьs çattarь men konservj zavodtarьna wery yçн çəcjкterge çaiçastьrьр salady. Býllardan wasqа көр çemjsterdj kyngе qoıьр көptjredj. Qыstь kynj tynde aiaz wolyр çemjsterdj suық ылр ketedj. Bjraq, wýqan qarsь qoldanatьn tıjmdj çaralarь wаr: aqac-aqactьn arasyna mında çatьn çaqyр, çemjsterdj aman alьр qalady.

Kalifornia qolatь çasьlmaly alьnqа wаi wolyсь edj; qazjrdе al-тынь тауылыр kemjdj. Bjraq, onyň esesjне Kalifornia statьnyň wатыс çaqalarындаçy Kordjler taularynyň etegjnen көр mında kenderj tawьlqan; wýl kynde, ol çerge ormandaj qalyң, mında tartatьn mınara salьndь. *Los-Ançeles* qalasy tez östj.

Alьnqan mında, provodkalar arqылы mında zavodtarь men tenjз çavandarьna warady; odan kemeler (tankerler) triumderjne qıy-lady. Mında alqan kemeler, onь taçy tazartu yçн, Niu-Йорk, Filadelfia, London, Gamburg, Neapel taçy wasqа qalalarqа çjber-jledj.

Los-Ançeles — wukjл Qыг Batьstaçy jrj qala. Qalanьn tönregj toqan apelsin, limon, рəlma aqactarь өskен wau-waqса. Ol wau-waqçalarмен qalanьn өзjне, алыста-çы Sierra-Nevada taularynan (tau көljnen) su provodtarь keljр tıradь. Býl çer çyzjndegj ең ылн provodь (ызындыçы 350 km) wolyр sanalady Los-Ançeles qala-ыnyň çанында kino fabrikаның çer çyzjlyk sentrj — *Hollywood* qalasy tıradь. Osь aradaçy alaқандаj aumaqqa çerdjң toqсан alyan tyrj sьsьр çatady; mında tenjз de wаr, ormandь, mөngj qarь, tereң аңқары (Sierra-Nevada) taular da wаr, qýlazьqan çel, qýlryqan көgәl taçy-taqylardьn wәrj de wаr. Klimaty subtropiktyк wolyqандьqtan, kino suretj çы on еkі ai wolyна tysjtle beredj.

Bil qaladaq çımьссь kvartalında esjг esjmdjk degen volmaidь, kocelerj las, su çetjспейdj: vjгнесе varaqqa vjг aq сyмек qaraldь. Bil kvartalдың elektr самь (mйнаi kompaniasьmen çасasqan сari воiьпса) keckj saqat 9 oя deijn oя-па çанады, 9 dan keijn çımьссьлар керосин самьн çақыр отьуоја тижtj. Çer çyzjлjk krizistьд saldarьnan on mьндаqan çımьссьлар çымьстан сьоғарьлр, y-içterjmen vjг-ge pöterlerjnen quьлр, qаnқырьр qalady.

San-Fransisko Sakramento özenjнjң qüьльсьпндаqь сьоғанаqta тұратьн мапьздь port. Posta-passaçır çoldарь San-Fransisko qalasьн дьunie çyzjндеgь yлкен portardьң varьлқыьmen de vailaьстьрадь.

Sietl—Vankuver araldарьньд sьrtьndaqь fiorda çағасында, тез esjг-өrkender ke-ле çатqan çана port. Bil port арқыь Çарониа, Qьtai elderj çана SSSR men qatnas çасалрь отьрадь.

Sietlden Çарониаqа varatьн теңj çоль San-Fransiskodan varatьн çoldan edöujr qьsqa (глобустан qара).

Тьпьқ океаньньд төрт çоль—Sietl, San-Fransisko, Los-Aнçeles portтарьн Atlant океа-пньн çағаларьмен vailaьстьгьр тьрадь. Сьоьстан сьqқан експрестер Qилг Vальсqа 21/2 тәujкте keledj.

SENGJR TAU STATTARь MEN YLKEN BASSEIN STATTARь,

Kartaqа qarар tavьндар. Sengjr tau, yлкен Bassein men Kolorado ystjrtterjн көрсетjндер. Ol çerлерге çаьп-сасьн qанса тьседj?

Taуь stattardьң çerj tьrtj ken, көлемj kылj AQC-тн çerjнjң yçten vjгjндеi, vjгraq, qalqь sirek—vjг kv. km-ge 2 kьsjden de кем keledj. Bil ökenjң көр çer-lerjн qar vasqan tau çotalарь, vjгk çar, sьrtьд çelder, seldjг çөrtj dalalar аьлр çа-тады. Egjstjк çerlerj sirek kezdesedj. Vjг çerlerjне vidai ne арға egу yçн воiьпа su tartьн деп ol çerdj vjг çьл vлгьн көктемнен qара kьzge deijn пар aidар, ть-малар торғаqьн वोсарь tastaidь. Kei çerlerjнде taudan аqатын өзendj вөгер egjн-ge su çьberetjн көl çасаqan.

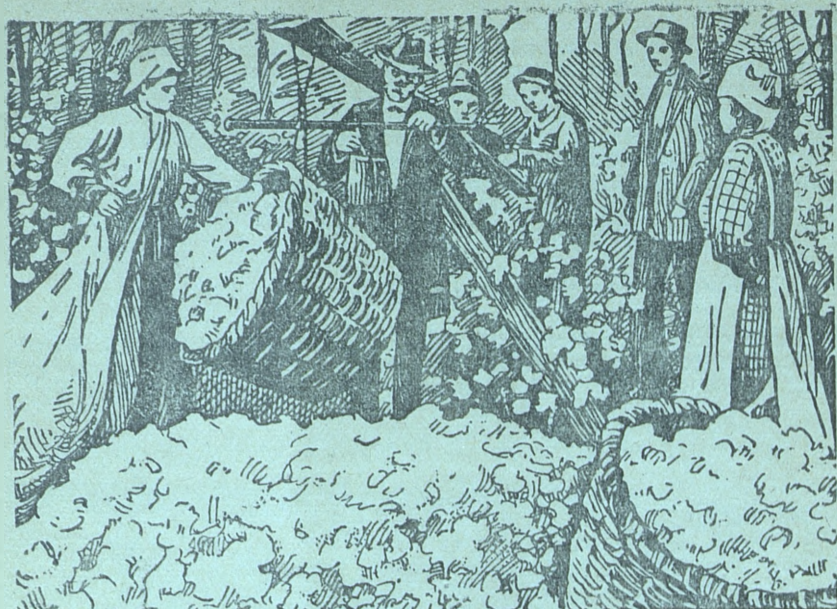
Mәселен, Arizon статындаqь терең qolattan аqатын kьçjrek vjг өзенге 84 m vjгk etjр тоqан соqқан. Osь тоqанньң арғасында yлкен qара su paida воiьр, kanalдар арқыь 1000 kv. km-лjk çerdj аьлр çатqan çемьstjк көң vaqса çerlerj сьызьлады. Sengjr таудьн көр çerlerj мал çайлатын көң өгьstjк çайьмь volady, vjгqан qoi маль ваqьлады. Qoidь çazды kьнj qoiсьлар оvcар itterjн ertjр атрен tau betkeilerjmen алqартаьнда-qь салqьн çөртj көк maisalarqа çайady. Kьz termalarqа keljр qoiларьн отьлqан ағрамен vidaidьн отьнына, çоьсьqа egjлgen çerлерге әкер vaqady. Çоьсьqань AQC-тн qüгraq çerlerjне, vidai мен арға egjлjр тоqан çerлерге egedj. Osь retren qoiла-рьн sol çerge 5—6 çьл vaқыр, сонан keijn оqан qaitadan egjн saladь.

Tau stattарьньд varьлқыь da çаьп-сасьпньң кемdijjnen çydeucjлjk tartьв, vjгl kьi-zeludjң vastalqальна qьrқ çьл сamasь воiьр keledj. Qazjгj uaqьtta da qüгraqсь-льқ kьceijр keledj: çer astьньд sulарь keujр, көlder суалрь, таудьн мьздарь da öte azайр keledj. Sondьqtан vjгl kьnde mьндаqь egjнmen көsjр etken qalqtardь тьtasьнпа vasqа çаqqa көçjру мәселеsj көтерjлjр отьр.

Yлкен Basseinнjң ең qüгraq çerj мен көlderj erekce lagerge (re-zervoatslaqа) вөлjngen, ol çerлерде indeister тұрадь. Indeister öte ke-деi, tьrtj nacар тұрадь. Mal esjрген көrcj vailarqа çalsььqqa тұрадь. темjр çол stansalarьньд воiьнда çyгjр qайр süraidь.

Tau stattарьньд vastь carua taraуь, metal öндjру; ol metaldар: мьс, qoғasьн, sink, kьmьs, алтьн. Мьс, rudniktarьнда çыз mьндаqан tau çымьссьларь jsteidj. Rudalar sol çerлердеgь zavodlarda qоьььлады. AQC-тан сьоғатын мьстьн çарьмьнпа көvjregjн sol Tau stattарь vere-dj.

Tau stattарьньд ең yлкен qalasь—Denver Sengjr таудьн көмjр сaxталарьна çақьн сьqьс çақ çetjнде тұрадь.

Ромецик (АҚС-тың оңтүстігінде) арендаға бер алған negrlordjн әкелген мақтасын өлсеп, алып қатыр.

Мексика сьоданаарьнан esetjн çel мен вийт келjр çацвьр çаьыр тфратьн Рrerидjн Сьорьс çақ cetterjндегj çайьмдардьн орньна, çаьыньнь арқасында vдай, сийь (сол-түстjкте), çугерj (онтүстjкте) еgetjн egjstjктер ala vastадь. Çerj қаратopрақты; вjр-ақ солтүстjк, әсrese ватыс çelderj esjр, egjндj қйiрқақсыььққа йсыратьр, зiандатыр кете вeredj.

ОНТҮСТJK СТАТТАРЬ.

Картаға қарар тавьндар. Mississipидjн Oгаio қйiььььнан төменгj ақьсьн көсетjндер çана оьн оң çақьндақь екj саласын атаңдар. Онтүстjк cтаттарға тьсе-тjн çаььн-çасыньньн мөлсегj қанса? Вий cтаттарда қандаi кендер бар?

Онтүстjк cтаттардьн ватыс çақь Рreri мен Мексика cекараларьнан vastальр, сьорьс çақь Atlant океаньньн çақаларьна dejн созылқан аймақты аьр çатадь. Florida тьвегj де ось cтатқа çатадь.

Mississipi ойратьньн кең даласы мақта plantatsiasь volадь; ол plantatsialарда millionдақан negлер çйтььс jстейдj. Климатыньн çьь (айазсыз кьндерj 200-ден артьььрақ, çазь çаңвьрььн қоңьр) voluь мақтаньн рjсjр yлjруjне çайь, ал, кьзjнjн қйiрқақ voluь, мақтань çьр алуға қолайь. Sentəврде мақтаньн қозасы çарьььр egjs даласы аррақ ақ мақта volьр кетедj. Çer çьзjндегj мақта өнjмjнjн вестен уcj ось ардан аььнады.

Мақта не jrj ромецик plantatsialарьнда egjледj, не сол ромециктерден арендаға алқан фермердjн (әсrese, negрдjн йсақ ucaskalarьнда egjледj. Negлер—вйьньнөқ қйiлдардьн йррақтары кьндерj теңсьз-

Mississippi özeniniñ Missouri, Ogaio salalarımnen qosılatıp çerinde —ortalıq cttattar çatadı—vıl AQС-тнң дәндј egjsj men mal caruacьль-қылып vastь ауданы.

Осы cttattардың оңтүстјк қарындақы қалпақ алаптарына қуғыр егіледі, мында қуғыр оңды сьқыр, өнімді көр (vidaidan, ekj ese арлық) вереді. Ол çerдін торпақ (қараторпақ аралас) сьқырды, қазы йзақ, ыстық, қапығы мол.) Қуғырні миллиондаған ірj сьғ малдарь мен соққаларына қемге вереді. Қемдеітjн малдарды ватыстақы Preriden әкелір мында вjрнесе ал йстар семjрткеннен келіп, воинақы сошқа қjвереді. Вйл өлкенің солтүстјк-батысында қ а з д ь қ в і д а і egjsj volady.

Вйл çerдегі көз қеткісиз қалпақ қатқан вйдаі egjstjgj қыздеген километрге созылады. Оның араларында ірj фермалар тірады, фермердің әрқайсысы вjрнесе ондақан ватрак қалдады. Esepsjz көр соқа, сеіалка, egjн оратын macinalar motorь іаки пармен қуғырні молотилкалар көр йстады. Көр фермерлердің трактор мен комбайн да volady; алынған астықтарды дереу, капиталістјк компаниялардың темjр қол воындақы¹ стана васы саып 2-3 тен саып тастақан астық сараы—elevatorларға қонелтеді.

Dynie қызjлјк кризисj вйдаі egjsjнјң көлеміні азайтыр, фермерлерді қызелтjтj. Олардың фермаларь macina құрал, мал-мылқj vorьcтарын төлеу үсjн сатылып қатады. Ал, ендj, кейjреулерj трактор macinalарын өздерj әдейі сатыр қjверіп, қайтадан валақы egjн салудың eskj әдјсj-не, ат қеккен соқаға көсjр отыр.

Астық пен мал аудасын jстеу, йп, консерв дайындаып қалалардың вастылары, Сен-Луи мен Канзас. Сен-Луи Mississippi воында, Канзас—Missuri воында тірады.

Орталық cttattардың ең ірj қаласы, іртj үлкенік қарынан вуқjл AQС-та екjнсі қала Сікаго (Қосымса № 2). Вйл Мисіган көлінің оңтүстјк қарғасында, сол көлді Mississipi ыаласы Illinoisқа қосатын каналда тірады (203-беттегі картаны қара). Сікаго қаласына 40-тан көвjрек темjр қол түйсесі; вйл çer қызіндегі е t pen ù n дайындаытын қаланың үлкенj; қана соып, volat қйиу, macina қасар сьқыру әндjрсjнјң ірj орталық.

Куп саып ірj сьғ малдарь мен соққаларды тіеген роіыздар келіп, вjрнесе *ku km*-ге қайыған воинақы веріп қатады. Малдар macinamen соылып, еттерj конвейрде қымьсталып jлезде сьға вастады. Еттерjнјң вjразы мйзқанақы тьсjр, вjразы консерв қасанға кетеді. Малдың сьтектерjмен қандарынан çer тыһаити заттары қасалады; майлар савьпыға, терjлерj—Сікаго қаласындақы вьлоқарь заводына тьседі.

Кризистің салдарынан Сікагоның ет әндjрсj де өте кемjген. Үйткенj AQС-тақы қатқан қымьсыздар үі jсерjне сорпа-су jckjзу үсjн, ет сатыр алуға самасы келмеідj. Кризистің салдарынан сөт мемлекеттерге ет сьқыру қақтары да азайған, үйткенj ол қақтарда ет алатын қымьсылардың көвj қымьсыз volьр отыр.

Дайындайған еттер мйзқаналы—paroxodтарға салыныр, Сікагода вьлді келді воилар Нью-Йоркка дейің қjверjледj, вйл қаққа осы сияқты астықтар да қjверjледj. Қысты күнj көл 4 айға дейің қатыр қатады; ол уақытта тасымал қымьсы роіызға көседj.

Орталық cttattардың ең солтүстјк қарындақы Қоқарь көлінің қарғасында Dulut portь тірады. Оған тайау, Қанада қалқаны дейің кристальді массивтің ең беткі қаватында те м j р r u d а л а р ь өте көр volady.

Тау беткейлерjнен сьқыатын темjр рудаларь екскаваторлармен қазылып алынады; әммоналды, не волмаса сйық кислородтың (от теги) қуымен руда тастарын қеңдj

¹ Мүмкін қуғырнің сьққан çerj осы ара volьр, Америкадан васыға қаққа қуғырj осы арадан таралған да volар.

қорарып ұсақталды; ол ұсақталған рудаларды ekskavatorлар вагондарға әкeп тeгeдi; содан вагондар темір жолмен төмен сырғанар, Қоғары кeлгe кeлeдi. Онан көтергiс машинамен көтерiп, йiс кeлдер бойымен Pitsburg қаласына баратын, волаі барғыларға тейдi.

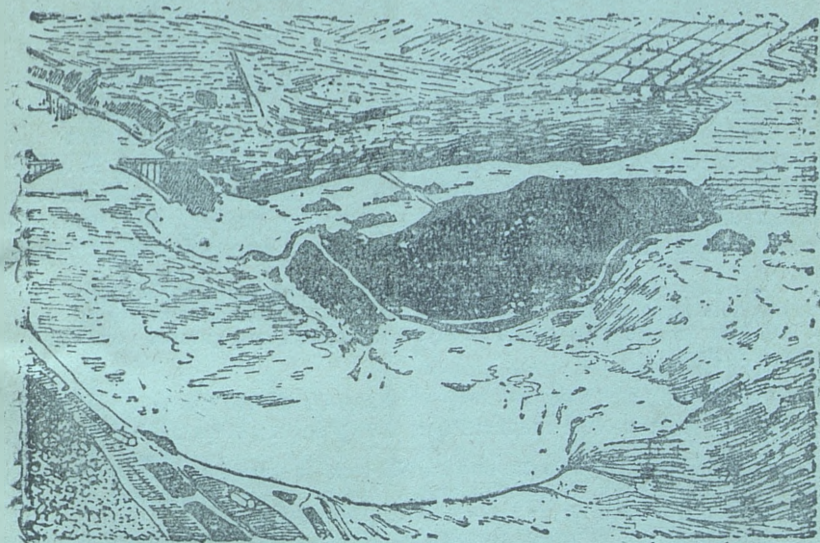
Duluttan көр руда қөнeltiлeдi. Сан қақьнан (iaқни ауырық қа-
қьнан) қарақанда бүл Niu-lorктan да асыр туседi.

ӨNERЛI KƏSJPTI SOLTYSTJK-СЬOҒЫС.

Kartaға қарар тавьндар. Gudson езенiн, Eri каналын Niagar құллама суып көр-
сетiндер. Ogalo езенiнiң сықатын басы мен Pitsburg қаласын (203-беттегi картаны
қара) тавьндар. Appalac тауларының батыс қақ беткелерiнде қандаi кeндер бар?

Eri көлiнiң оңтустык қақьнда көмiр кeндерi волады. Осы
кeндерден сықатын көмiрдiң мөлсерi—варық қер қызiндегi сықатын
көмiрдiң алтыдан бiрiндеi воыр саналады. Осы сахталарды төңрегi
құсынақан қала, соның iсiндегi ен үлкенi—Pitsburg воыр та-
влады.

Mында қыздеген metallurgia қана машина қасайтын
заводтар бар. Бүл маңайдағы варық қерлер роиыз, авtomobil қол-
дарымен сiмиланған. Сондыртан бүл Anglianьд „Бс өлкеcine“ ұсаиды.

Niagara құллама суы (aeroplannan қарақандағы көрiнiсi). Алдыңғы қақьн-
дағы (туоја сияқты көрiнген) қер Қанадаға қарайтын өлiм, содан кейiн Қозі
аралы, сонан соңғы Америкаға қарасты қерi. Алста, көрiрдiң төменгi қақьнан
көрiнген, Niagara езенiнен электр стansasына баратын канал. Niagar құллама суына
бөсеке'әсетiн Африкада қандаi құллама су бар?

Mында да қалқ ықьз отьрады: мьнда бiр кв. км-ге 100 кiсiден
көбiрек кeлeдi. Pitsburgды көесiнде астыртан сандалыр, бүлiңдiр
айдалаға қаңқыр қьрген қышысыздарды есеi қоқ, көр. Ainalалар

tas көмјрler yijjр çatsa da, qыстың kыctj суық kezjнде çымьssьzdar-
дың çақатып отьнқа қолдарь çетpeйдj. Çымьssьzдардып рәтерлерj
las, тьqыз, ьнғаньр çатқан qираi ауру volady.

Гuрон мен Eри көljнjң арасьндақы қьлта-моьнда өнерlj көsjптj
Detroit қаласы түрады, мұндаi jрj автoмoвiлзавoдтарь
(Forda тақы басқа фирмалар) бар.

Bұл завoдтарда jстейтjн автoмoвiлдер ең çана станокта çасальр сықады. Автo-
мoвiлдердjң çасальр çатқан әвjр белjмj—есj, дeңгeлeк тақы басқаларь вjр çымьс
сыдан екjнçeгe конвейрдjң çөдемjмен ауьсыр отьрады. Әр çымьсць өз çымьсьн
belgjлj уақыт, мjнyт, такj тjптj сикунда вjтjрyге мjндettj volady.

Ford завoдтарьның çымьсцьларь конвейрlj ауьр çымьстарыа 2—3 çьдан артық
сыдай алмайды; олардып қалы вjтедj, ауьуада салдықады, сылjр өмjр воь çарьм-
çан воьр қалады¹.

Miндақы өнерlj көsjптjн қатты дамуьның себеvj tas көмjр, мұнай, natural газь
мен темjр рудасының молдығынан volды. Atlant çақаларьндақы темjз қoйнауларьның
көртjгj, Evрoпамен қатнасьның çеjлджгь север volды. Bjрақ, темjр рудасы мұнда
азальр вjткен, бьлар тек Çоқарь көл арқылы, арзан су çольмен Duluttan әкелjр
отьр. Eри көljнен Pittsburg қаласы түрқан Ogalo өзенjне деjн төте қатнасу yçьн
ylken канал қазьлқан.

Bұл аудандақы аул саруасының а Anglia аул саруасыныңна йсайды;
вiл çерде де фермерлер çемджк мөптер мен oвоцлар eгедj, сыт малдарьн йстайды;
сауьлқан сыт, алььнқан қаймақ сайларь қалада çьверljлр çатады.

НИУ-ИОРК.

Niu-Iork—AQC тьң ең yлкен қаласы. Қаланың көртjгj çақьнан выкjл
дyние çызьнде вjрjнçj қала. Қаланың айналасьнда тоьр çатқан jрj етек
қалалар бар, олардып әрқайсысьның çеке аттары бар; соның вә-
рjн қосьр есептегенде Niu-Iorkta 10 миллиондай қалқ түрады. Niu-Iork
Gudson өзенjнjң терең қьйьсьсьндақы қатрайып қoйнауда түрады.
Қазьлқан каналдарьнан кjçjрек темjз кемелерj çьредj, ол каналдар
Gudson өзенjн Eри көlj çана *So. Laurentia* өзенjмен тьтастьрады.

Niu-Iorkqa көр vidal, et, tas көмjр тақы басқа çьктер темjр çолдар çана Gud-
son өзенj арқылы келjр çатады. Niu-Iorkтан олар темjз парoходтарына тьлjр кетjр
çатады. AQC-қа келетjн çана сыртқа кететjн выкjл çьктjң дақ çарьмы ось Niu-Iork
pristanьнан сықады.

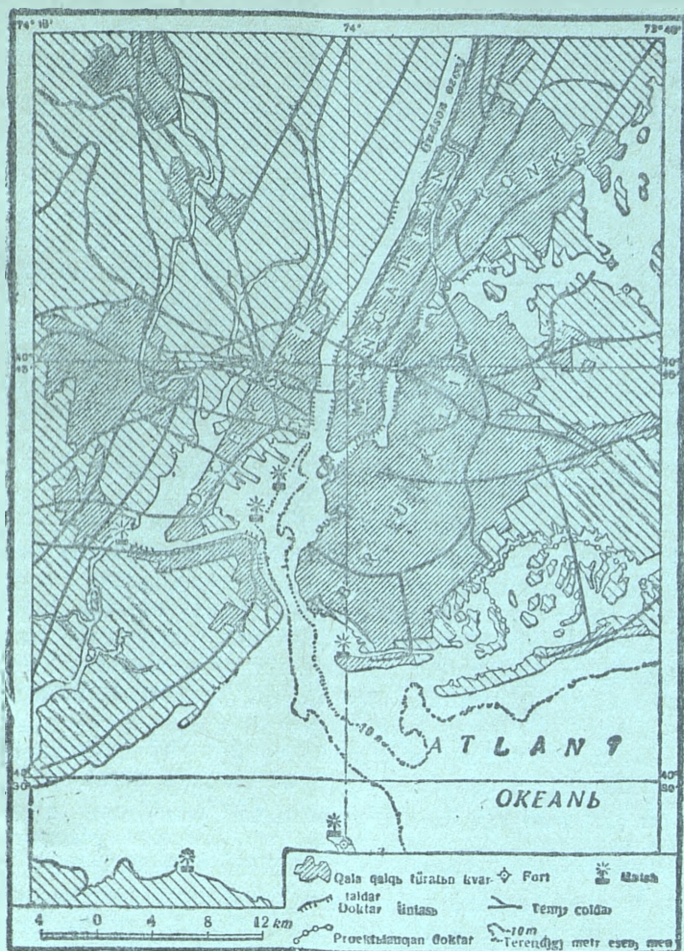
Niu-Iorkta капиталistjк тrestepjнjң басқармаларь түрады. AQC-та-
қы темjр çол, ken, zavod-fabrikтердjң көвj solarыа қарайды.

Niu-Iorkтың рiаньна қарар таьындар. Niu-Iork қoйнауьның вjр вөлjмj мен
Gudson өзенjн көрсетjндер. Mangattan аралып тауьр, оның йзындығын өлсеңдер.
Йзын аралдақы Niu-Iorkтың вjр вөлjмj—Bruklindj көрсетjндер.

Қаланың vastь вөлjмj Mangattan аралында түрады. Ось аралды vollai йзын, әрj
tyзу „avenu“ (йзындығы 20 km-ге деjн созылатын) көцелерj кетедj. Bұған келде-
нең келетjн, қсқалай „strit“ көцелерj кетедj (бьлар çьзден де көвjрек). Mangattan
аралында çer тар воьлoандьқтан yилерj зәулjм вjкj қабат-қабат воьр салыпқан. Барь-
қы да сement пен воьлаттан салыпқан. Ось зәулjм yилердjң çақында салыпқан вjреujнjн

¹ Конвейрlj çымьс вjздjң SSSR-дақы çана завoдтарда да бар, вjрақ, çымьс-
кыпj вjзде AQC-тақыдан әлде қайда қьсқа. Çана конвейрде jстейтjн çымьсцьлар
çьл салып йзақ мерзjндj дем алььсқа сықыр, putevka альр дем альь yилерjне, тылj
sanatorialарға варады. Bьлардан басқа çымьсцьлар ьлoй вjр тылj қана механикаль
çымьсць jstep түрмайды, ауьсыр отьрады. Сондықтан совет конвейрjнде jстөу епбек-
çjлердjң кьцтерjне timeйдj.

ш[к]т[г]—408 м. Ейзелев м[и]нарасынан да (Европадағы ең биік үй) көр ш[к]т. Ол зәул[м]дерде конторлар, ванкерлер тұрады. Бұл үйлерд[і]ң қоғарғы қабатна сьоғыр.

Niu-Iork. Dok, port, maiaktar[ы]н көрсет[і]nder. Қаңадан салуға ұйғарылаған доктар-дың сьзььқтар[ы]н тавьнд[і]лар.

tysken kjsjler, lifta macinas[ы] арқылы, не тьп[ы]мсыз айналыр тұратын механикаль бас-қыстар арқылы сьоғыр тьсед[і] (kjsjler осы басқыстарға м[и]н[і]р тұрады да, сол басқыс-пен в[ы]рге не қоғарғы сьоғады, не төмен тьсед[і].

¹ Бұл зәул[м]н[і]ң 102 қабат[ы] бар. Оның төбес[і]нен қарағанда 92 қабатты ек[і]н[сі] зәул[м] үй ар-аласа болып көр[і]неді; ал, 40 қабатты үйлер оның қасында оттық қа-бындай қана болып көр[і]неді. Көп kjsjler Нiu-Iork қаласының көр[і]ну[с]іне қарау үс[і]н осы зәул[м]н[і]ң төбес[і]не сьоғады.

Niu-lorktın köcesj qımırsqadaı qıfınaqan qalıq voladı. Əsrese, tanerten qaladan cet tüzgen көр qalıq kelgende, simai ketedj. Köcenıñ çoqarqı ıstj men çerdıñ (Gudson özenjıñ) astımen çyretjı avtomobil, avtobus, temjr çoldar qalıqqa ısq tolı voladı.

Niu-lorktın көр köcelerj astıñ-ıstjıj ekj qatar: vjr köce çerde volsa, ekjncı köce çoqar ekjncı qavattıñ qatarında voladı. Koldenen kelgen köcelerge kiljıkes ycjı көр köceler çerdjı astına da tysjı ketedj.

Sım arqandarqa salınqan aspaı köpjıler Mangattan aralıñ qalanıñ vasqa seljınderjımen çalıqastıradı.

Niu-lorktın aınala tönrejınde tolır çatqan көр fabrikter voladı.

Niu-lork qalasında tyrlj ılttan qıralqan qalıq tıradı. Niu-lorkta tıratıñ italıabqtardıñ sanı Rimde tıratıñ italıabqtardan da көр, ırlanıbqtar Dublin qalasındaqıdan da көр, tyrlj memleketterden: көcjı keljı çınalqan evreiler de көр, t. t. Bıl emigranttar Niu-lork qalasınđı cettjnde, tastan, aqactan salqan kjekene, alasa yıllerde tıdqız qısbılr tıradı. Niu-lorktaqı emigranttar men çımsıclar qımvatsıbıq saldarınan öte aur qalide tıradı. Əsrese, qazjrgj ıaqtal qıñ. Yıtkenj, bıl gigant qalada tıratıñ qalıqtardıñ ysten vjı çımsısbız, əj vırçuaıza memleketj bılarqa esvjı çerdem-kömek көretpeıdj.

Caruasıbıqınđı vastı tyrlerj men saıası qıgbısbı.

Önerj köcjı, aıl caruasıbıq, çol qatnastarınđı örkendeuj çaqınan AQC kapitalistjı memleketterdjı varıbıqın da ozıq.

AQC-tıñ fabrik-zavodtarında (parıb, elektrıj taqı vasqa) mexanikalı dvıgatelderj öte көр. AQC-tıñ sıqaratıñ macınalarınđı көrtjısonsa, tırtı varıbıq kapitalistjı memleketterdjı sıqaratıñ macınaların vjıge qosqanda, vjr özjıñ macınası bılarmen ted voladı.

Tas kömjı men mıñalı öndjırsj çaqınan AQC dıñje çyzjnde vjıncı orn aladı (№3 qosımsanı qara).

Bykjı çer çyzj kömjıñı ysten vjı, mıñalıñ ysten ekjı AQC-ta öndjıredj. Mıñalı men kömjıdj par qazandarına, motor, domna recterjne çaqadı; bılardan tıs, tas kömjı men mıñalıñ көvjı cet memleketterge sıqarıladı.

Qara metal (soıñ, volat, temjr) qorıtu çonjnen de AQC çer çyzjnde vjıncı ornda tıradı; 1929-çıbı bykjı kapitalistjı memleketterdjı varıbıq volır qanca qorıtı sıqarsa, AQC ta sonca qorıtı sıqarqan. Al, tıs öndjırsjnen varıbıq dıñje çyzjnde sıqarılqan tıstıñ 60%.

AQC-ta eñvek onjımdı öte zor, bıqan sever: çımsıclarıñ eñvegnjı qatan qanauda çana texnıkanıñ çoqarqı däreçege qoılbız. Yıtkenj Amerikanıñ kömjı qazatıñ vjı çımsısbız vjı smenada, Anglıanıñ çımsısbınan tørt ese, Germanıanjıñıñ yç ese көр öndjıredj.

Bıl çerde eske alıñatıñ vjı nərse AQC-tıñ kömjı qavattarı Evropanıkjıne qararaqanda əj qalıñ, əj çer betjne çaqıñ çatadı.

AQC-tıñ eñ jı zavod, fabriktarınđı vərjınde de tyrlj nərseıerdj jıstı sıqaratıñ avtomat macınalar qoldanıladı. Amerikanıñ əvjı avtomatı, Evropanıñ vjıncı ondar sanalatıñ çımsıclarınđı jıñ jıstı sıqaradı. Yıtken zavod, fabrikardıñ vərjınde de laboratorıa volır, onda çızdegen, mıñdaqan, ıncıner, texnıker jıstıdj. Olar materialıñ sarasıñ tekseredj, çımsıstıñ daldjıñı

saqlaıdı, sonımen qavat öndırjstın җама әдjsterın qarastırıp, macınаны kons-
trukslasın, taqı basqaların җаqsılaıdı.

AQC-taqı җасалатын нәрселердjн көвj standart volıp сьqады taqını qо-
даньlоqаn vıraz yıgıler volınca сьqады. Standart tek macına vөлjмderj ucıа
qana emes, sırt kıjıj, alaқ kıjıj, nan sorttarı, restorandardaқь tamaq, taqı
basqalar retjnde de qоdanьlады.

AQC-tың ауl саruа сьльqы азық produktьсын көр вередj;
AQC-tа millionдаqаn җүмьсьлар асыqыр җатса да, оqаn qа-
mastаn кеıvjr tamaq zattарь (vıdаı, җygerj, et) көр-көpter Evro-
pa мемлекеттерjне сьqарьlады. AQC maqtаmen өзjнд qаnа
toqьma fabrıgıjн qаmtamasьz etjр qоımaı, Anglıa, Germanıa, İtalia,
җаронıа мемлекеттерjнđ toqьma fabrıkerjне de җıberjр тұрадь.
Ғер җyзjндеgь maqıа өнjмjнđ besten ucь AQC-tа өндjрledj.

AQC-tа темjр җoldьң ıзьндыqы 420 мың km deı keledj, taqını Evro-
pa мемлекеттерjндеgь темjр җoldарьдьн varьlыqьн qосqанда, сонда да артық, Pa-
vozдарь kыctь, ıзьннан ızaq ylken җyк vagonдарьн сыreр җyredj. Amerıka
ekспreстерj Evropa експreстерjнен җыдам җyredj (сыqыс җoldарьнньн кеıvjreule-
rjнде саqатына 120 km-den de артыqьрақ җyredj).

Avtomobılder AQC-tа осы kыnj 24 million, taqını ortaca
eseppen алqанда әvjr 5—6 adamqа vjr avtomobılden keledj.
Vjрақ, vıl macınаларьдьн көрjлjgь kısj мjнетjн. Varьlық җерлерjне
avtomobıl җoldарь tysken, җoldарь оqды volады. Сондыqтан, темjр
җoldарьмен vәseкеге tysjр отьрадь.

Bastь avtomobıl җoldарьна asfalt teselgen. Ғoldарьнньн еnj, еkj та volmasь
tөrt avtomobıl qатарьмен җyretjн ken volады. Осы җoldарьмен асылр җyрjр
җатqаn (көвj еkj qаватты) avtovıstar аıтыlqаn srogjnde дәл keljр, дәл ketjр от-
радь. Avtovısta җyredj, vııлар роıьздан еkj ese arzan. Avtomobıl җoldарьнньн
varьlыqы да tәrtjptj tolyқ saqlaıды; bıtteı җerjне аqаu tysejтjн volса, dereu оn-
daıды.

AQC-tың өзenderj мен көlderjнде пароход, motorь kеме, var-
җılar өте көр volады. Kөı flotь өте zor. Esepsız көр qьruar җyктерdь tasьр
отьрадь.

Teңjz sauda flotь җаqьнан AQC—tek Anglıadan qana
keıjn qalады.

Oсы аıтылр kele җатqаn varьlық varьlыqтьдь vөrj de at төbeljн-
deı qana millionerlerdjн qоlyнда; olар volat, mұnaı, мыс sıaqtь
kapıtalıstık өнерlj kәsjр trestеrjнđ vastарьнда оть-
радь. Olарьдьн qoldарьнда million, millıardтаqаn dollarqа ie volıp,
өзderjнđ сәндj, saltanatты түrmьсын tyzer, paidасын molaitu ucıа
damьсыз jstetjр җүмьсьларьдьн еnvектерjн qanaıды; җүмьсьсыqа
кыпjне 9—10 саqaitаn артық jstetedj. Amerıkadaқь җүмьсьларь-
дьдь jsj Evropa җүмьсьларьна qараqанда көр ауь volады. 45
җасqа kelgence җүмьсьлар den saulyqtарьнан айьылр, җастарьна
җetpeı saıдыrap erte qartайр qalады.

Dynıe җyзjлjk krızıs AQC-tың өнерlj kәsjр орндарьна өте ауь
tıdj. Мыңдаqаn fabrıк, zavodтарь toqtады. Millionдаqаn җүмьсь-
лар җүмьстан сьqарь'ьр, җүмьссыз qaldь. Ғүмьссыздарьдьн сапь
azaımaı keledj. Qazjде AQC-taqı җүмьссыздарьдьн сапь vұьн
vasqа elderde volıp көrmegen camaqа җetj (9—10 millionдаqаn
җүмьссыздар var). Amerıkanьн орталық qalась Nıu-forkтьн өзjнде

çimssyz qalır, paterden сығарықандар, eskj çäsjkterden özderj çasap alqan it kyrkede tırady. Sendeljr çyrgeñ ac-aryq çimssyzuar çuñdy tögjlgen cüqrlardy qazır, tamaq jzder tjmjskjr çyredj. Soñqy ekj-yc çıldar jçjnde sana-sezjmj oñanqan çimssyzdardıñ arasynda revolutsialyq qozqalıs kuceie vastady. Çimssylar ylken zavastovkalar сығарыр, politsia çana äskerlermen çij qaqıssyr qalır tırady.

• Aul caruacsylıqy da sonday tömendep kemude: egjs kölemj mal sandary azalqan, көр fermerler kyzeljr, caruadan çürday aıylыр, ony mylde toqtatqan.

Mädeniettnj örkendey çaqynan AQC-ta көrjne alalyq var (kontrast); Amerika millionerlerj tararynan asyqan vjraz mektepter tamaca oñdy, oqu qural-saimandary çetkylkly. Al, vylayqy çalır көрçjlk balalary oqıtn mektepter varınca kedel.

Ус klastıñ oquсылар vjr völmeye otыр, sonıñ väjn vjr çana mıqalıma äiel oqtady.

Memleket qıylıssy çaqynan AQC — 48 stat, vjr ökrjkten (kolumbla) tıratyn qıramaly burçualyq respublika.

Ykmet biljg 4 çylqa sailanatyn prezident qolında volady, ol sekretarlar dep atalatyñ ministrlerdj taqayındady.

Palattardıñ ökjldjgınen çana senattan tıratyn zañ сығарусь ykmet kongrestjn qolında volady (qalqtardıñ sanyna säikes ә-vjr ökrjкterden sailanady). Senattnj myceljgıne әvjr stattan ekj adam sailanady. Prezidentjn pravasy ylken: ol parlamentke vaqıvıatyn ministrlerdjñ, armıamen flottıñ vastıqy çana sırtqy saiasat vassıssy. Әr stat özjnñ gubernatorın sailady, vılar özderjtnjñ zañın özderj сығарady. Barlyq memleket astanası — Vacıngton, vıl kolumbla ökrjgınde tırady. Kolumbla ökrjgj Appalac taıynıñ etek çaqındaqy ylken qara ormandardıñ ortasynda volady. Vacıngtonda „Aq yi“ deitjn ylken yi var, sol yide prezident tırady.

AQC-qa qarastı çerler.

AQC-qa *Alaska* tybegj, *Filippin* araldary men *Gaval* araldary taqy vasqa vjrsıryga çerler qarady.

Alaska ken ölke. Tystjgı mөngj qar çamyqan tau volыр ketedj. Osy төberden okeanoqa çylыр, ylken mөngj mızdar tysjr tırady (mөngjlerjnñ sol tystjgı Antarktida men Grenlandia mөngjlerjnen çana kjçj volady). Taudыñ kerjskei çaqında adırs (төве) tundra çatady, sol aradan lukon özenj aqady.

1867-çylqa dejn Alaska tybegj Resei patcalsıqyna qaracaq. Resei patcası sol çyl Alaskanı AQC-qa satqan. Alaskadan 1836-çylıñ altyñ tabylqan. Oqan vjrnese mьñdaqan altyñ jzdeucjler tundra men qarlı taudыñ qıyndıqyna qaramai çara-tarmaqai altyñ jzdede. Vjraq, altyñ casındıssy taussıyr, altyñ qımar qyvalyq vasyloqnan keijn, Alaska qaitadan vılaqy taz qalryna tysjr çarap dala volыр qaldı. Alaskada ne varь 60 mьñday çana qalq tırady; onıñ çartıssy — ädeister men eskimostar.

Alaska tybegj çalqyz altyñ çana emes, tas көmjr men mьsqa da var. Vjraq çerj mөngj tol, klimatı esepsız suyq tundra volqandyqtan vılardıñ alu retj, öte qıyn volady (lukon özenj 8 ai qatыр çatady). Qalqıynıñ vastı көsjvj — в й q ь

асъраи, в а і ъ њ а и л а и. Аулалтындагъ көвјнесе losos вальѡѡ. Алѡска ѡаѡаларъ. Камчатка ѡаѡаларъ сияѡты lososqa ѡте вай келедј.

АQC-ѡа кеѡ Алѡскадан көрј, мањзды ѡлкенјѡ вјрј кјскѡне вольса да, Рапана каналыныѡ зонасы. Рапана каналъ АQC-тыѡ сыѡѡсы ѡаѡалыѡынан ватыѡ ѡаѡалыѡына варатын тенјз ѡольн көр ѡысѡартыѡ ѡтыѡ. ѡана Ниу-Йорк тустјк Американы айналыѡ Перу. Сили, мемлекеттерјне варатын ѡолдарында көр ѡысѡартты.

Рапана каналыныѡ Суѡс каналынан айырмасы — вийѡан клуз орнатылѡан. Уйткенј, Рапана толыны ѡте ѡатты кристалды тау сыныстарынан ѡйралѡан. Атлант океанынан келе ѡатѡан кемелер ус клузден ѡтыѡ, 16 м вийкјктегј, ѡолдан вѡгелген Гатун көлјне туседј; одан кейін кемелер Рапана ѡаласына ѡеткенде таѡѡ да клузден ѡтыѡ Тынѡ океанѡа туседј.

Атлант океанындаѡѡ Vest-India аралдарыныѡ көвјн АQC васыѡ алѡан (вјгразъ Англияда). Вий аралдар АQC-тыѡ колониасы, не соныѡ „рапалыѡына“ алыѡан ѡерлерј вольѡ саналады, мысалы, мындаѡѡ Куба аралыныѡ көр ѡерлерјне ѡант ѡйгараѡы егјледј.

АQC Африкадаѡѡ Liberia делтјн кјскѡне республиканы да факты ѡызјнде ѡзјне вадындыгыѡ алды.

Колонияларыныѡ көлемј ѡаѡынан ѡараѡанда АQC Англия мен Франсиадан көр кейін; вјграз кылл орталыѡ, Оңтустјк Америка елдерјне, Америка капиталистерјнѡ ѡыралы ѡте зор.

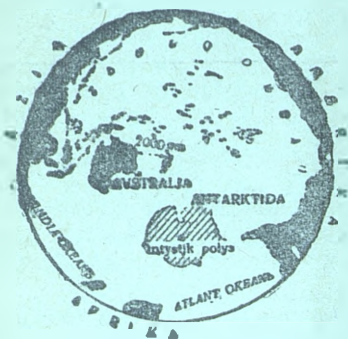
A V S T R A L I A

Fizika-çaqrafialьq ovzor

Kөlemj—7,7 mln. kv. km. Qalqь—6,7 mln.

Ylkendjgь, ornь, рјсјnj.

Kartaqa qarap tavьндar. Avstralia materigjnъ vabьssьnan sьoьssьna deitъ азьндьoьnl өсөндөр. Uilson mysj men Iork mysjnjn qal endjkte ekendjgjn velgьiөндөр. Ylken Avstralia men Karpentaria sьoьnaqtarьn көрсөтjөндөр. Bassь men Torres vьoьqazdarьn tavьндar. Avstralianьn ylken tyvegjn atandar. Avstralia materigjnъ veljnetjn altь veljmderj qaisь? Avstralia odaqьnlъ astanasь Kanberra qalasьn tavьндar.

Okeania çartь carь (sхема). Osь çer сагьnlъ ortabьoьna taianqan çerde qandai araldar var? Çana Zealandia qalqьnlъ antipodtarь qal araldarda tьradь?

Avstralianьd çaқalarь onca tьlъmdelmegen, çerj vabьstan sьoьssьna qaral әntek sozьnlъqьlau tьtas çatqan' kesek çer. Sondьqtan Avstralianьd jckj çaқьnda tenjzden 1500 km abьs tьratьn çerlerj var. Avstraliada **Iork** deitjn vьr qana ylken tyvek pen ekj ylken sьoьnaq var. Karpentaria sьoьnaqьnlъ suь taibьz, çaқasь өzen sularьmen kelgen tьnva torpaq, qьm, qairaq voladь.

Ylken Avstralia sьoьnaqь materiktъd jсjne onca sьoьnlъp kjr-meidj, çaқasь qьz tastь keljр, qoinaulь volmaidь. Avstraliada gavan

Kөlem çaқьnan Avstralia çer veljgjnъ едkjkenesj; vьraq, sьltken men de, çer көlemj Evropa çerjnъ vesten tertьne ten. Qalqь әrine Evropadan әde nece ese az.

Avstralia çerj, çer сагьnlъ oңtьstьjk çartьssьnda tьradь, Kөzeroga tropik sьzьoьь mьnlъ ekjge vөledj: soltьstьjk veljmj (kьcjregj) tropik poibьssьnda tьradь; al, ylken tьstьjk veljmj oңtьstьjk qoңьr çal poibьsta voladь.

Avstralia vөrjnєn de Aziaga çaқьn; Azia men Malai arxipelagtarь arqьbь tьttasadь; vasqa materikterden abьs, mьnlъ olardan çer sьzьjn orap çatqan sular abьgьp, vөljр çatadь. Avstraliadan vabьsqa qarap sьqqan paxod Babьs Evropada (Suets kanaibь arqьbь) 50 kun sьrjр çetedj.

da көр болмаиды; вѣрақ, сыткен менде, вѣрнесе қолалы җерлерде тұратын қолналар бар, олардағы маңызы көр порттар сьқьста—*Sudnei*, *Niukas*, отыстыјкте—*Melburn* мен *Adelaida*, ватыста—*Pert*, солтыстыјкте—*Darvin*.

Avstralianьң җақаларына җақын көр җері кемелерге қаурты марҗан рифтері болады. Осы рифтер *Torres* вьқазында көр. Avstralia теңізінің сьқьсы җақаларында 2 мың *km* җерге дейін созылған *Ylken Barrier rifj* бар, вьқан дуніе җызынде есвѣр тең келетін риф җоқ.

Мийн ел җайрақ емес, 200—300 м, көвѣ су астында болады. Ғақадан алыстығы 100 *km*-дей келеді. Ол материк айналасында җатқан вейне толқын тосқаны шықты, Тьпық Океанның толқын соғыр дюдана вьртқаньр җатады. Вѣл шықты йзын *Barrier rifj*н кез келген җерінен кеме ете алмаиды; тек анда-санда аса қатерлі, етекелді кезеттері бар; кеме сол җерден қана өтеді; ол җерлерге маияктар қойылаң.

Avstralia материгінің отыстык җақында *Tasmania* аралы тұрады. *Tasmania* материктен енді, саиздау келген *Bass* вьқазы алырады. *Bass* вьқазының түвінде қйз тастар көр болады.

Avstralianьң асылу мен зерттелуі.

Avstralianьң европалықтар дуніенің васық вельктерінің вөрженен де сон тарты.

Ел әелі—*Magellan* (1521-җылы) җанкездік сараында җырр, җолсыбай Avstralia-ға җататын *Marlan* аралдарына кездескен. *Magellan*н кейін Европаның теңізілері Ғана *Gvineia*н келіп тарқан.

Avstralianьң өзін XVII-қасырдың васызынде голландықтар тарты. Тарқанда өздерінің колониясы *Malai archipelag*тарының теңрегінде җырр җырр, ойда җоқ җерден материк җақасынан келіп сьқады. Вѣл җырған голландия теңізісінің аты *Tasman*. Ол Avstralianьң отыстык җақы айналыр җырр, өз атына қойылаң *Tasmania* аралына келеді. Ол, вѣл материктің отыстык җеті дер олар, тағы сьқьсыға қарар җыреді. Сытыр, Ғана *Zelandia*н тавады. Мийн васық Тьпық океаннан тағы да көр, аралдарға кездеседі.

Алада *Tasman*ның вѣл тарқан җерлері көрке дейін Европалық вельгисыз вольр қала вереді; тек XVIII-қасырдың алақ кезінде *Anglia* теңізісі *Kuk* келіп, Avstralianьң екіңсі рет тавады. *Kuk* Тьпық океанмен җырр отьпыр, Avstralianьң сьқьсы җақаларына келеді. Вѣл җақаларды тарқан сон, тағы екі рет җолоға сьқыр, Тьпық океандағы: Ғана *Koledonia*, *Gavai* тағы васық көр аралдарды тавады. Сытыр җыргенде *Kuk* *Gavai* аралында җергілік қалқтардың қолынан өледі. Куктан кейін үкмет қылыстыларды Avstraliaға җер аудара вастаиды; артынан ақылындардың оқан өздері ақылыр вара вастаиды. Сытыр, Avstralianьң җақалары йзамалы тексеруге кѣрјседі. Тек Avstralianьң іккі җақтағы җелдері көрке дейін зерттелмей җатады. Ол җерлер тек XIX-қасырда қана тексерілді. Оны тексеремің дер сьққан сарағылардың көвѣ астан қытыды.

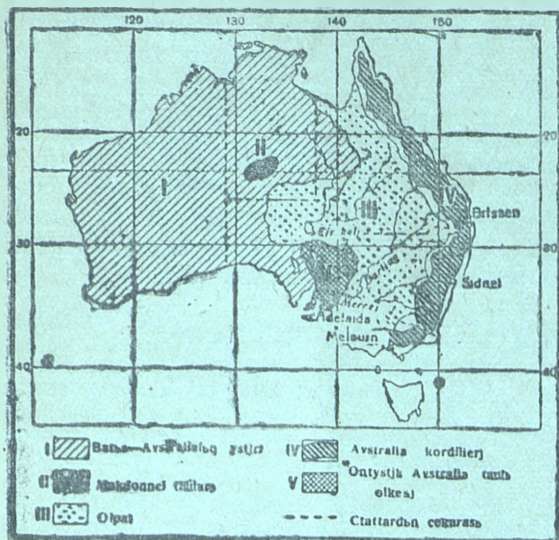
Avstralia аралдарының ісінде тексеруге ед қып вольқан—Ғана *Gvineia*. Мийн тексеріп зерттеуге оғы сатақатысы *Mikluxa-Maklai* көр елвек снѣрген. Ол, көр мақтаға дейін паруастардың ісінде җырді.

Ғердің вейі.

Карталыға қарар табыңдар. Avstralianьң тау җылыгелері қай җерлерінде, олар не дер аталады? Сьндарының вѣлкігі қандай, үлкен үстїрт қай җерлерінде? Ойраттар қай җерлерде? Қандай езен көлдері бар?

Avstralianьң җер вейі горизонтал (якн әлтек көлвев) келген қаватпен җавулы җатқан материк. Ол қават ескі заманның вѣзылаң

qatparly taubnyň ystjnde çatady. Avstrallanyň wатыs çaqtarbnyň wəj de kristaldy massiv. Massiwtyň ystjngj qurlysy qum taspen izwes tasytan qyralqan wataq wj ystjrt tərjzdy wolyr çatady. Tek ystjrtjny ke çerlerjnde qana tıtasar çatqan çer çubnybnyň kçjrek massivterj, ne tızdy keldjny çınqyrlary, kezdesedj.

Avstralla materigjnyň qurlysy. Opatlar men Ystjrtterjny kersetjnder. Avstralla kordillerj qal çerjnde?

Avstrallanyň syrysy, çaqalawy qana wıjk tau wladı, taulary Avstralla Kordillerj, *Avstralla Alpsj* der atıladı. Taulary qatparly wolsa da, öte eskj wırdandyqtan, orybyr, awden alasarqan.

Taularynyň wатыs çaq wetj çar qawaq tjk qıa keledj. Wıl arada taulardyň tömen sökken çerlerjnen qolaly qınaular paıda wıdjan. Qısqasy, avstralla taulary, Avstralla Kordillerj men qosa alqanda da, wıjk kelmeıdj. Wılay qaraqanda formasy ortalıq-ewropa massivtary sıaqtı wolyr kərnedj; arj-werj ötj çyruge qıyn kelmeıdj, kər çerlerjny temj çol kesjy ötedj.

Avstralla taulary ken çaqıyan—tas kəmjrgewai. Tas kəmjr kenderj Sidnel men Niukaslı porttarına çaqın. Wıryň (ötken qasbıda) Avstralla Kordillerjnen sasymaly (qum) altın men samorod (kesek) altındar da alınojan, wıraq, wıl kynde Kordillerjdy wıl kenderj wıtken; ony esesjny wатыs Avstralla massivtarynan kər altın tabıdjan. Wıl çerlerde qazj altın prıskalary qıgylyr otyr.

Klimaty, özen, kolderj.

Kartaqy Qarap tabıdjar. Avstralla materigjnyň qal çerlerjnde çauyn-sasyň az, qal çerlerjnde kər wıladı? Avstrallada qandal çelder kəwjrek wıladı? Avstrallanyň özenderj men kolderjny tabıdjar.

Avstrallanyň orta çerjnde Ortalyq Avstralla oıpatı çatady. Oıpatınyň orta wöljnynde Avstrallanyň weline ölj çyrek sıaqtanlyr Eır degem tızdy köl çatady. Köl wıbnyň wetj okean wıbnyň wetjnen 12 m tömen çatady.

Eır kölj—taıyz, sortaq—ılayly wıtraq, aınalasy kçj alaqyn wasa almatyň wılyıdadyan qorq wıtraq wıladı. Sondyqtan, keldjny çaqalaryň alqındar tekseruge qorq çyrgjzweıdj; tek aeroplanmen qana ısy çyrgj, tekseruge tımkjny wıladı.

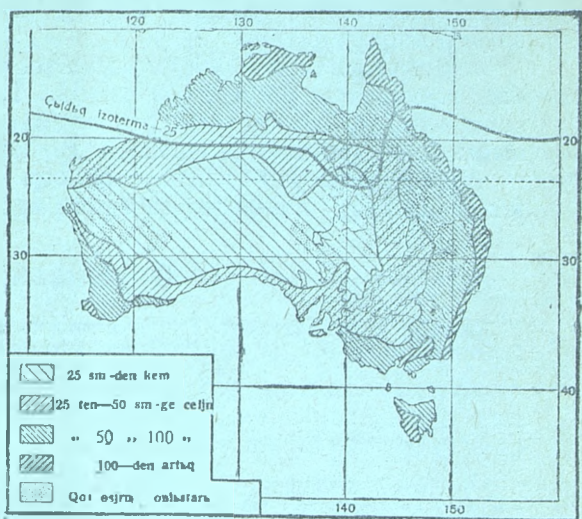
Avstralia çerçin çeten ekisinen көвј құрғақ, сөліз климат. Тек сьоьс сьаьнда çана солтустьк сьаь çеттеринде çана çаздь кунь çаьзы ете мол çауады. Муньн севеь—çаздь кунь (нояврден, апрелге дейн) Австралиа материгь өте ьстьқ воьр, јскь çаь на теньзден çел еседь. Солтустьк сьаьтарьна Малай архипелагтарьнан ьлқалдь көр әкелейн солтустьк ватьс муссонь есьр тұрадь. Сьоьсьнда Тяньқ океан çел еседь. Бұл çеллердін вәгь де туль сьаьлардә çауьн-сасьнды өте көр әкеледь. Çеллер Австралиань јскь, Ортальқ Австралиа ойрать мен Ватьс Австралиа платосьна (çопьна) ьлқальнан айьвьр, сүйьқтаньр, çетедь.

Австралианьд ватьс сьаьларь құрғақ: вұл сьаьтарда вькьл çы воь ьлқалдь, Австралиа сьаьларьнан аулаққа ьстьр айдар, әкетьр тұратьн пассаттар соьр тұрадь. Çана ватьс сьаьларьн доғра çан теньз аьрстарь да аз вулапатын сььқ аьрстар волады.

Қысты кунь Австралианьд ауасы әрј құрғақ, әрј çыь волады; қатқаттар сирек волады, тек вьрлј сьаьм тау застарьна çана аздар қар тьседь. Қысты кунь сьаьп қуалай соққан сиклон кезінде сьоьс реп оңустьк сьаьларьна çауьн едәуьр çауады. Австралианьд оңустьк сьаьларьн климаты, Çерортальқ теньз сьаьларьн климаты сияқты—қысы çауьвьр волады, çауьвьр ватьс çелмен келедь.

Çалрь алқанда Австралиа материгиньд климаты континенталдь, температурасы мен çауьн-сасьнь теь қуьымаль волады. Çаздь кунь, куньдзьгь қатты ьстьқтан кейн, тунь аса салқын во'а ь. Құрғақ сььқ өте кьсь. әрј ұзаққа созьлады. Вьрәқ, вьтйн Австралиада тұтас çауьмадь: тек кей кездерде çана қайнаған сөлдердән аььзақ сьдьр, Океан сьаьларьна дейн варадь. Ол аььзақтар çемьс аьаьтарьн қуартьр çьвередь. Ал, орман јчтерьнен мұндай кезде теь өрә сьоьр кете вередь.

Австралианьд јскь сьаьнда çауьн-сасьнь вьр қалрәта воламадь, кейде кьсьтө нөсерлер қиьр, çердін ветьн іжеге дейн теелегә теньз су васадь. Вьрәқ, вьл сьь аса вайаньз: торғаққа су сьнер-сьиьесте сай-салален теь аьр вәгьр сортаң көлдерге өтәда да, одан вь воьр, лезде үсьр кетедь.

Австралиада тьсетйн сььлдьқ сьауьн-сасьнньн мөлçерь. Сьоьс сьаьн тьсетйн сьауьн-сасьн қанса? Оньд севеь не? Сьауьн-сасьнньн ең аз тьсетйн çерлерь қ ьсь, оньн севеь не? Австралиада қой сьауьн-сасьнньн өте-өте оркәндеген çерлерь қайсь?

Avstralianьң vukjı çerjnde çauьп-сасьп өте қўылмаь, çьлта-çьп qattь qўьльр өзgerjр oьрадь. Qıgraqсьльр çьлдарь çerge сөр сьқ-раі, millionдаqан qoılar çўтар, qьльр қаладь.

Avstraliada өзender аз, ал варь, суqа тарсь volадь.

Өзenderjнjң jсjндеgj ең yлкенj—*Merrei*. Dьзньдьрь vjzджң Don өзenjmen vjрdeі, vjraq, суь Donдаі emes, аз volадь. Tjrtj qўraqсьльр çьлдарь, ol okeanqа da aqьр çete almaі, çetse saіaz өзekce volьр qana qūiадь. Merreidjң salalarь көр, ol salalarдьң vjрj—*Darling*. Merreidjң salasь degen atь volmasa, vūl onan ekj ese ūzьп. Vjraq, qўraqсьльр çьлдарь Darling aqраітьп vjрnese kelcjkterge vөлjтjр-vөлjтjр қаладь.

Jckj Avstralianьң— „krikter“ aғnalasь суqа odan da тарсьraq; çьлдьң көр uaqтьпа deijп keujр çatадь. Tek çaпьр kezderjнде qana sular aqьр ne qıтqа sjнjр çoq volадь, ne sorqа varьр qū'адь. Būl saqtь krik өзenderjнjң ең ūzьп *Eir* көljне qūiатьп Kuper.

Avstraliadaqь көl vjtkennjң varьrь derljк asсь volадь; olarda tek çazдь kunj, krikterden su aqqan kezde qana su volадь.

Өsjmdjкterj.

Kartaqа qarар tabьндar. Tropik ormandarь Avstralianьң qai çerlerjнде өsedj—Savannalar qaida volадь? Сөртj dalalar qai çerjнде? Сөlderj qaida?

Avstralianьң көр çerj—сөleіt. Mūnda tjkendj vūtalar (skrup) men tjkendj сөpter өsedj. Būлардь esьjр mal çemeidj, çapraqtarьпң qьрь pьсаq saqtь өte өtkjр keledj.

Сөpterjнjң vjктjгj 1—2 m-ge deijп yлкен соq-соq тьр volьр өsedj. Būлардьа aғalarьпnan malдьң, salt atь kьsjlerdjң çarьр çyгuj өte qıп volадь. Tjkendj vūtalarь (skrup) alasaraq kelgen yсqat pen evkalipt volадь. Būl vūtalar renkьsjz, çapraqtarь kьck ne, tysterj sūrqbіt, çapraqtarьпн keij tjken tьrjzdenjр keledj; tek çaпьр uaqtarьнда qana tjkendj vūtalar (skruptar) vjraz өndenedj, vūtaqtarьпnan evgіgen açarsьz çўрьпнь gylder сьqадь.

Avstralianьң көр çerlerj сөртj dala. Çazдь kunj dala çasьп сөр, тьrlj өsjmdjкtermen qūлрьср, kьzгj, qьсqь uaqttarda сөpterj qu-рар, sarqайр çatадь. Osь dalanьң vjraz çerlerjнде таьraуьт-sortaңdar da kezdesedj. Mūndaqь сьqatьп өsjmdjк qoілардьң syisjтjр çeіtjп asсьль сөpterj volадь.

Avstralianьң çazдь kunj men qьstь kunj çauьп çauьр tūratьп çerlerjнде orman өsedj. Ormandarь erekce: sirek, көvjне mөngj көgejр tūratьп evkalipt aqactarь өsedj. Evkalipt aqactarьпң keі vjreulerj өte vjк volадь (150 m). Būl çer çьzjндеgj aqactarьдьң ең vjгj; vūl aqactьң ekjнcj тьrlj тьqьmdarь vjzdegj qараqai men emen-пen vjк volмаидь; vjraq, tez өsjр capcan çetjledj.

Evkalipt ormandarьнда kelenkelj çerler аз volадь,—sevej aqactarь sirek, çapraqtarь seіdjр, onьң ystjне çapraqtarьпң qьрь çoғarь qarар tūradь. Sondьqtan, kun сөulesj vөгelmeі tūр-tura çerge tьsedj; çerj calqьп сөртj keledj. Būl ormandarь vьlаі qараqanda parkke, іakі calqьпqа ūqsaidь. Ormandarьпн qai çerj volsa sol çerj aғamen çyryge de, mal çauьqа da kele beredj.

Evkalipt aqactarь Avstraliadan басqа çaqtarqа da арарьр egjledj; mūnsь tez өsjр çetjletjндjгj yсjп qana ekpeidj, aqacьпн қattьrь (emenпen de vьrjгjrek

уcн de egedj; әрj оныц җарақтарынан ҳос иcтj мәi алады; ылардан басқа оныц ватрақы җерлердj қиғрақату уcн de egedj; севевj, ол ақастар судь воиына тез снjнjрj тез тартьр отьрадь.

Вjздjн SSSR евкалипт ақастарының вjрнесе сьз мьц тьртерjн альр келjр, Кавказдың Қара теңjз җақаларына егjр отьр. Австралияның сьдьбьс җақаларындаақ ец Ықалдь җердегj ормандар арасында ақ а с т ә р j з д j р а р о г о т н i к т е р өседj. Ый өсjмдjк ыһьн дьние сьзjндегj җер вjткеннjд вәjнде де сьққан; вjрақ, солардың вәjнде де вjтjр, тек Австралиада қана қалқан.

Австралияның җауып-җасын көр волатын солтьстjк җақтаақ ец Ыстық җерлерjнде тропик ормандары өседj, ыыл ормандардың тьрj Малай архипелагындаақ ормандарға ұқсас келедj.

Австралиада мәдени өсjмдjк дегеннен евโรปалықтар варақан-қа дейн еснәрсе волмақан.

Қазьгьj уақтта Австралиада астық өсjмдjктерj мен җемjс ақастары егjледj. Сьдьбьсiн астық өсjмдjктерjнjң ец көвjрегьj кьздjк вiдай; вiдқан әсrese қьсь җақьвьсь волатын тьстjк Австралия климаты қолалы келедj.

Көр фермерлер вiдайы кьздj күнj (апрел аьнда) еgedj де, җақсь өскен кьзгь көгьне әкелjр қолларын җаладь, одан кейн, вiдайың қалқан тьвjрj келер җьсь җазотьньн қалта өсjр җақсь өнjм вередj. Вiдайы альыр волқаннан кейн ацьзға қолларын та-ақ әкер җаладь; сьтjр, ацьздаақ астық масақтарың җегьзедj. Австралияның ец сьдьбьс җақ җақаларына вiдай егjлмеидj. Үткенj, ол җақын климаты Ықалдь волқандьқ-тан вiдайы қара кьле васыр кетелj. Қиғрақсьлықтын салдарынан Австралиада вiдай сьдьбьс ете аьнмалы валадь.

Австралиада җемjс ақастары кел җерлерjнде қана өсjрjледj. Апельсн, лимон ақастары күн әуелсj мен топрақ Ықалының молдьқьн җақсь сьлетjндjктен, олар тек суарылатын җана Онтьстjк Уелс пен Викториадаақ Меррей өзөдерjнjң воиларына, соньң салаларына егjледj. Ол җерлерге Ылардан басқа аврикос, фига, арақ асбатын җақсь сьзjн ақастары да егjледj. Tasmania аралының климаты салқьндау, Ықалдь җерлерjнде алма ақастары мен сие ақастарының вав-вақалары валадь.

Солтьстjк Квинсленд өлкесjнjң климаты тропиктjк, Ықалдь келетjн җерлерjнде ванап, ананас җемjсjнjң ақастары мен қант қйраақь (қолдан суарыльр) өсjрjледj. җанадан сьдьр материктjң ватыс jсjне қарай кететjн темjр җолмен тау өрлеп сьргөнде вjр күнде җемjс ақастарының әр тьрjн көруге валадь; төменде ананас пен ванап, олар җоқарьбрақ җерде апельсн, олар да җоқарьбрақ кеткен сол алма ақастары тйрадь. Көр кемелер Австралиадан керкен җана җас җемjстердj (сьзjн кертjрген алқорь, фига) тьр Еврораға альр кетjр җатадь.

җануарлар дьниесj.

Австралиадаақ җавайы (таақ) җануарлар дьниесj, җер вөлjктерjнjң васықаларына қарақанда тьртj өзгесе. җер вөлjктерjнjң васықаларында ыһьн вольр, соньнан җоқалқан җануарлардың көвj Австралиада сақ-талқан. Австралиада, әсrese, қалталы җануарлар көр.

Олардың көвjреулерj тьрjлjк җақьнан вjздегь сөр җейтн җануарларға йқсаидь, көвjреулерj сьртқьстарға, сьвьпн-сjрке җейтндерге таһь васықаларға йқсаидь. Үткендjк җақьн келгенде көвjреулерj вjздегь егсц қиғьр тьсқандай, ал тьртj көвjреулерjнjң үлкөндjгь адамның воиына җақьн вjлк вольр келедj.

Қалталылардың ец көвj—кьңгьjре. Австралиада кьңгьjренjң онсақть тьрj тьқьмдары вар, олар Австралияның варық җерлерjнде сьредь. Қа-

zjrgj uaqitta jrgj kungjreler aulanьp vjtjр varadь, sevevj—olar qoi җай-
latьn ɵrjstjk җerlerdјn cɵvјn vjtjrp җep tastaidь.

Avstraliada җимьтqalar ɵsetјn syt emucјlerden exid na men
yіrek tїmsьq saqtaloqan. Bїlar җoтqalar җyucјlerge de ıqsan-
qьraıdь. Bїlar җимьтqalar esedј, balapandaıьn syтpen asьraıdь.
Yіrek tїmsьq ɵzen җaqalarьnda jnde җatadь, tamaqtь җaqadaqь lai-
dьdј arasьnan tabadь.

Avstraliada tїiaqtь җanıar evropalьqtar kelgence volmaqan, mal-
mьldar da җoт volqan җьrtqьctardan tek dingo deitјn җavaıь itter
qana volqan (mynkјn bїlardь adam ararьp, җavaıь volьp ketken
itter volьr). Bїlardьdј җynјndј tyrtne qaraqanda tylkјge ıqsaidь. Ol
itter bїrьnqь zamanda Avstraliandј alqacqь qalьqtarьna qьzmetetјp
cala yіrengen aıuan; qazјrde qasqьr volьp qoıqda saıьp, qozьlardь
alьp qacьp zianьn tigjedј.

Avstraliandј ormandarьnda volььn, dalalarьnda volььn qўstar ɵte-
kɵp voladь; ɵsr se toьь qўstarь kɵp, olar tјrtј vјnecе mьндar
torпаньp җyredј.

Avstraliandј qўstarьndј kɵvј Avstraliada qana volatьn qўstar. Mə-
selen, a q v y r k j t, q a r a q u, l i r a q ū s ь (tropik ormanda-
rьnda җyredј) deitјn qanatsьz tyieqıys-emu sıaqtьlar. Avstraliandј
tyieqıysьndј ylkendјgј Afrika tyieqıysьnan kјcј, vјraq, oıtystjk-
amerika tyieqıysьnan jrgj voladь.

Kvinslend ɵzenderјnde q o s t ь n ь s t ь (seratodus) valьqtarь vo-
ladь. Bїl valьqtar tamaca, җelbezegјmen de, ɵkpesјmen de dem
aladь. Mьndai valьqtar vїrьn dyntenјn basqa vɵlјkterјnde de vo-
lqan; vјraq, olar alja qacan җoıььp vјken, bїl kynde tek tasqa
ainaloqan syiekterј qana tavьladь.

Avstraliada y i җ a n u a r l a r ь (dingo deitјn җavaıь itј eseptemegen-
de) evropalьqtar kelgence volmaqan. Evropalьqtar varььq yі җanıar-
larьn ıla varqan. Qazјrde yі җanıarlarьnan onda ɵsrese qoi, sıьr,
җıьь kɵp.

Qalqь.

Avstraliada tїratьn qalq 7 million samasьndai, Qalqıyn җij tїr-
qan җerlerј ььqьь җaq cetterј voladь. Avstraliada tїratьn varььq qa-
lqıyn vєsten tertј osь җaqada tїradь. Tјkendј seldјr, rensјz vїta,
ɵp ɵsken qїla dala, cɵlderј elsјz, qu meken qїla dyz voladь.

Avstraliandј osь kungј qalqtarьndј varььqь derlјk evropalьqtar-
dan (kɵvјne aqьььndardan) qıralьqan.

Avstraliada җasaqan җergјlјktј qaqtar ne җoıььp vјtken, ne en
сььqьmsьь җaman җerlerge ьььььp quьloqan. Ғergјlјktј qalqıyn var
qıralь: keltek, vumerang¹⁾, natza voladь Bїl qıraldarьmen olar mьltьq-
ıyn necе alıuan tylerјn qoldanoqan evropalьqtarqа qarьь tїra almaqan.

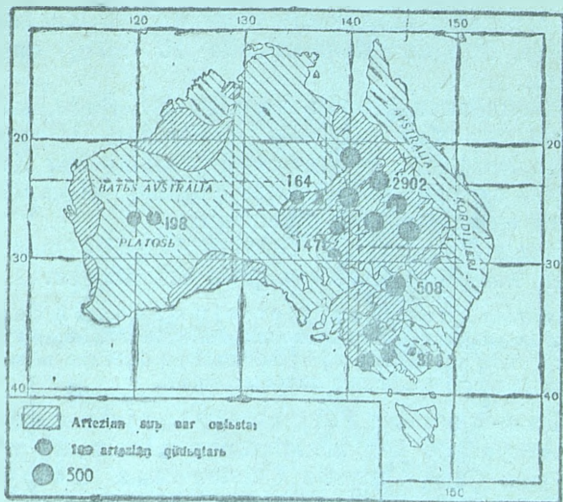
Qazјrgј uaqıtta, Avstraliandј qara nəsјldј qalqь ne varь (azqana zeritелgen
audandarьdəь kɵpелј ıltardь eseptemegende) 60 mьndai aq adam qalqan. Olar-

¹⁾ Vumerang—җavaıь qalqıyn soıьl qarıь: ekј җaqь syıj ortasьnan ijgen җuan
aqac.

дын көрөңгүлүгү чої ұстақан байларда җалсы-ватрак воўр їстейдї, җалқандары осы ма җытқа дейлї, әлї сўвўрған аңсылық тўрмўспен көсїр етедї. Қолдарына паїза, вите ганг алыр, т орік ормандарынан, тїкендї вўталар арасынан кўнгре, қоїан, тасты басқа аңдарды аулар җүредї. Сонымен қават олар җейтїн җаваы әсїмдїктердї де җїпар солармен азықтанady.

Pereselen evropa-lyqtardyn vasty kasy- vj — aul carua- cblb qb: әsrese, qoi, slyr maldarbn әslyr, astyq egedj.

Қої сагуасы- лықьн кең җолға қоўр өркендетуге җої асыр тїрған нәсе. мал йстайың җерлерї- пен қазықан арте- зїан қїдықтарь. Бїл сияқты артезиан қїдықтары вїнесе тьндар саналады; җа- па әрқайсысы судь да көр вередї. Бїл сулар несе оң, несе җуз километр җердегї тау беткеїлерїнен сықыр, җердїң астыңқы сулы қаватынды воўрмен ақыр келедї. Қоїларь „җындес“, „еттї“ воўр екїге айтылады.

Australiadaғы артезиан қўдықтары мен артезиан сулары- ның аймақтары. Артезиан қўдықтарының көпїнесе Австра- лия Кордїллерїнїн басында воли себевї не?

„җындес“ қоїларының җындерї өте йзын, җїпке, уїрїпкек маїда келедї. Бїл қоїлар қуаң далаларға җылады. Ал „еттї“ қоїларь ықалы көпїрек җерлерде йсталды. Қої җындерї Австралиадан алыбатын сїкї затын ң vastысы. Австралия җер җызїндегї варлық қої җынїнїң қақ җа- ғытындаып вередї, Австралия қоїының етїмен сїзїының еттерї в ықалы воўр есептеледї. Ої етер Австралиадан пароход мїзқаналарына са- лыпыр қалыңықан куйїнде сықарылады (Европаға келгенде мїр-мїз даї воўр, қатты куйїнде келедї).

Егїя мен мал сагуасыықьның җауы—қоїан волады. Оларды 1862-җылы келїмсектер әкелген. Оларды вїрқатары җаваы воўр кет- кен. Климаты (аїазсыз) җылы, сөвї мол вої қанлықтан, ої қоїандар са- мадан тьс әсїр-өвїв кеккен. Қоїан Австралияның варлық җерлерїнде де таралқан.

Қоїанның келтїретїн зїаны йкан тенїз; олар мал җаїатын өрїстїк җертердїн сөвїн, еккен астық көгїн дын қоїмаї җер кетедї. Солал воїқан соң оларды әуелї ітпен, соңынан йїмен қїртта vastady. Егїстїк җерлерї мен мал җаїатын өрїстїрїн вїнесе тьнд километрге кететїн тїкендї сынмен қолсақан, ақырнда, соңы кездерде қо- тандарды етї мен терїлерї усїн қыра vastady; соїр алыр еттерїн мїздатыр Англияға

çenelledj. Olardь çыı saıyn sırtqa 10 milliondar cьqaradь. Bıraq, yitkenmen de qolan әli ete көр. Qolandardьн көртjgı sonca, çeitjn cөwjnıı melcerj çaqьnan qaraşanda toqsan million qoidьн çeitjn cөwjndeı cөrtj çer qoidadь. Qırtqaçsьlьq-tyң kuctj çıldarьnda olar qattь qьyladь; өljktej Avstralianьн qai çerj volsa, sol çerjnde çer tezekteı volьp çatadь. Bıraq, çañvгr çañьp çer çasara bastaqan kezde, qaitadan taqь көbejр vıřьnıqь qalьpna keledj.

Avstralia qoilarьnьн varьlьqь derljık (ondaqь qoilai 110 millionnan arьlьqьraq esep'eledj), vılar qoi malьn өsjreitjn kapitalisterge qaraidь. Bılardьн әrqaısьsьnda 10 mьn, onan da көр qoilarь voladь.

Avstralianьн klimatь ьqaldau çerlerjnde, әsrese, cьqьs çaqalьqьnda көр sьr өsjrjedj; sırlarьnьн vırqatarь syttj, vıraq, әsrese tau betterjnde valausa cөrtj çañьlьmь var Kvinslendte ettj sırlar көvjrek өsjrjedj. Bьkıl cьqьs çaqalьq alavьnda, vıdal men mais ekken egjncjlk kәsjvј өrkendegen.

Klimate suptrıktj, Onıystk Avstralia men Viktorıa өlkesjnde өnerlj kәsjrjı vадcасьlьqь qattь өrkendegen.

Avstralia өnerlj kәsjpterjnjң datьqan çerlerj: Sidnei, Melburn, Adelaida qalalarьnьн aımaqь voladь. Bıl qalalarda toqьma fabrikterj (maqta, çyn toqьmalarь) men aul caruacsьlьq produktьlarьн өndeitjn, мәselen: astьqtan ııp, ças çemjsten konservj t.t. jstetjn zavodtar voladь.

Tau-ken өnerlj kәsjpterj de nedәujr datьqan. Bats Avstraliada ken tamьrlarьnan altьn, kumjs alьnadь. Kvinslendpen çaqa Onıystjk Uelsten tas көmjр alьnadь. Cetke tas көmjр cьqaratьn vastь port—Niukasl (Sidneidjң solıystjk çaq qasьnda).

ОКЕАНИЯ

Kөлемj—1,1 mln, kv. km. Qalqь—3 mln. çamasь.

Kartaqa qarap tabьндar. Iork mıısjne çaqьn ıřroqan ylken aral qaisь? Avstralianьн onıystjk-cьqьsьnda tıratьn qos aral qaisь? Avstraliadan ol qanca alьs ıřradь? Globusqa qarap çaqa Zelandıanьн ornьn Anglia ornьmen salьstьrьndar. Avstralianьн cьqьs çaqьnda çatqan ylken araldar tovьn atandar, Avstraliadan en alьs çatqan top araldardь atandar.

Avstralianьн solıystjk-cьqьsь men cьqьs çaqьndaqь Tьnьq okean ortasьnda vьtьrap çatqan көр araldar var. Osь araldardьн varьlьqьн qosьp—Okeania der ataidь.

Okeania araldarьnьн keıvjreulerj qana materikke çaqьn çatadь. Kөrcjlgj materikten әde qaida alьs, Tьnьq okeanьн ortalьq cepjnde çatadь. Sondьqtan, olaraldardьн çaratьlьs çaqdailarь materikten tıptj өзgece.

Okeania araldarьnьн jcjndegj en ylkenderj: *Çaqa Guıneıa* (çer çyzjndegj ekjncj ylken aral), *Çaqa Zelandia*, vıl Kık vıoqazьmen ekj aıьgladь, sosьn Çaqa Kaledonia Okeanianьн vılardan basqa araldar ısaq, vıř aımaqta (ondar, ne vırnece çyzdep) top-top volьp соqьrlanьp çatadь. Bılardьн varьlьqь da okean astьndaqь solıystjk-vatьstan onıystjk-cьqьsьqa qaraı sozьlьp çatqan çylgenjн (bankanьн) volьpna qua çatadь. Bıl көterjnkj çylgelerdjң ara-arasьnda tenjzjdjң tereң cьnь-

rau typterjmen kezdesjр отьрадъ. Осьндай терең сьцьгаудьдь вьрj Ма-
 чан аралдарьньдъ сьцьрьбъ сьцьрьнда воладь (вўл Тьньр океаньньдъ едъ те-
 рең сьрь, тереңдjгь— $10\frac{1}{2}$ km келедь, Филлрпн аральньдъ сьцьрьнда
 воладь).

Аралдарьдъ көвj—
 маҗсан (korall).
 Көвjнjң формась су
 асьтндаоҗь таудьн тө-
 весьне, веткейне қў-
 ғылған атолл тьрjзде-
 нjр кетедь. Маҗсан
 аралдарьна: Маҗсал,
 Раумот (не Ойрат),
 Каролн т. в. аралдар
 сьцьрьдъ (ось кjтарқа
 тьркелген волаулъ кар-
 тань қара).

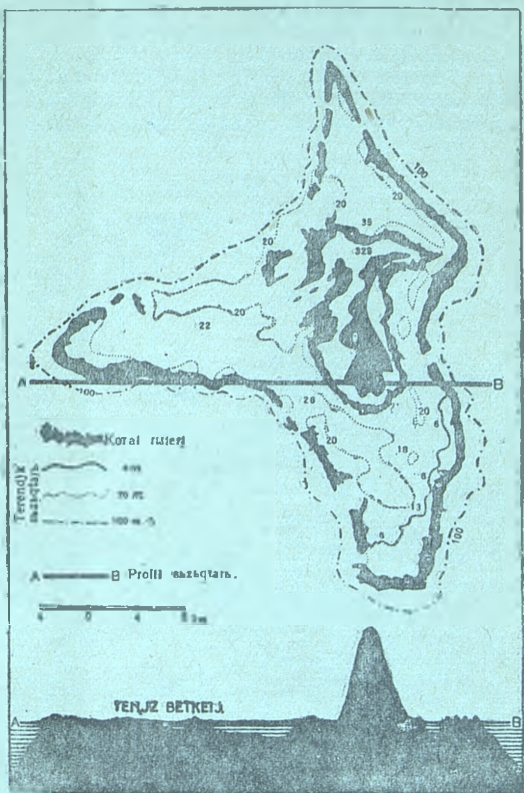
Мўндай маҗсан
 аралдарь мен су ась-
 тндаоҗь маҗсан риф-
 терь көр, Пь океан-
 нан асқан есьвjр оке-
 ан сьць.

Маҗсан аралдарь
 мен қават Тьньр оке-
 анда вулкандь арал-
 дар да көр. Мўндай
 аралдар: Гавай, То-
 вариссества, Самоа
 аралдарь воладь.

Гавай аралдарьнда, мө-
 селен Мауна-Кеа, Мауна
 Лоа сияқты вjрнесе улкен
 вулкандар бар. Мауна-
 Лоаньдъ вjр кратерjнjң (иң-
 қыльньдъ) айналась 10 km
 келедь. Ой йнқыльдъ jсj
 лаваоҗь льқ толь тек сьць-
 сеттерьдъ сьцьрьдъ қатқан;
 ал ортась сьцьль ойтъ алау
 көл вольр сьцьрьдъ. Отыъ алау
 вьтқылар, сьцьрьдъ-төмен лоҗсьр
 кетерjлjр тьсьр ть-
 радь.

Сьцьрьдъ Zelandia аральньдъ солтьстьк аральнда да вулкандар
 (сөнген сьцьрьдъ тьтаньр сьцьрьдъ) көр.

Вьл аралдар сьцьрьдъ сьцьрьдъ мен вөлсектеген тау массивтарьнан
 қўралған. Ось сьцьрьдъдан вулкан атқыланьр сьцьрьдъ. Ысьтьр
 вьлақ, геизер, ьсьтьр көл, лай вулкан, ьсьтьр суль извес ванналарь
 сьцьрьдъ (232-беттеҗь сьцьрьдъ). Сьцьрьдъ Zelandia араль
 Islandia тыҗьл, Солтьстьк
 Америкадан да асьрь тьсьдъ.

Тьньр океандаоҗь Атолл-Фидж аральньдъ вьрj. Сьцьрьдъ
 сьцьрьдъ тьрjң аральньдъ плань. Төменҗь сьцьрьдъ
 сьцьрьдъ АВ сьцьрьдъньдъ кьсьдъсьдъ. Атоллньдъ ортась тайз,
 ал сьцьрьдънан өлсеуҗь лот сьцьрьдъ. Атолл вьрjк сьцьрьдъ
 тау веткейлерьне қўрылған. Ой тау сьцьрьдъньдъ вьжкьтjҗь
 тьрjз сьцьрьдъньдъ вьтjңен 275 м.

Tropik çaqta volatyp tropiktjk dauyldar—Okeanlaqda ykpen aral keltjredj. Bül dauyldar Tьnyq okeannың ekvatorialdь aqьsьnan *Kuro-Sivo* aqьsь va talatyp vatьs çazьnda çij voladь. Bül dauyldar okeanqda orasan zor tolqьp paidda qьladь. Ol tolqьndar atollardь vasьp, ondaqь otьrəqьzьyqan kokos pəlmasь men astьq aqactarьn qьrtьp, polinezilerdjc çeңji yilerjn çьlьp əketedj. Mьndai dauyldardan keijn aral qalqtarь vas ranasьnan aigьlьp ac-çalaңac qalьp otьradь; son-dьqtan, tьrəqьn qalqtar kicirek araldardь tastar, vosьp auьp ketetjnderj de kəp voladь.

Çaңa Gvineiadaqь Kokos çapraqtarьmen çavьlьp tьroqan kokos pəlmalarь men yiler. Yilerdjn varьboь da çьlan men dьmqьldьqtan saqtanьp vacqanacqa ornatьlьp salьnoqan. Pəruastardьn alaңqda nege çinalьp otьroqandarьn tasbьndar.

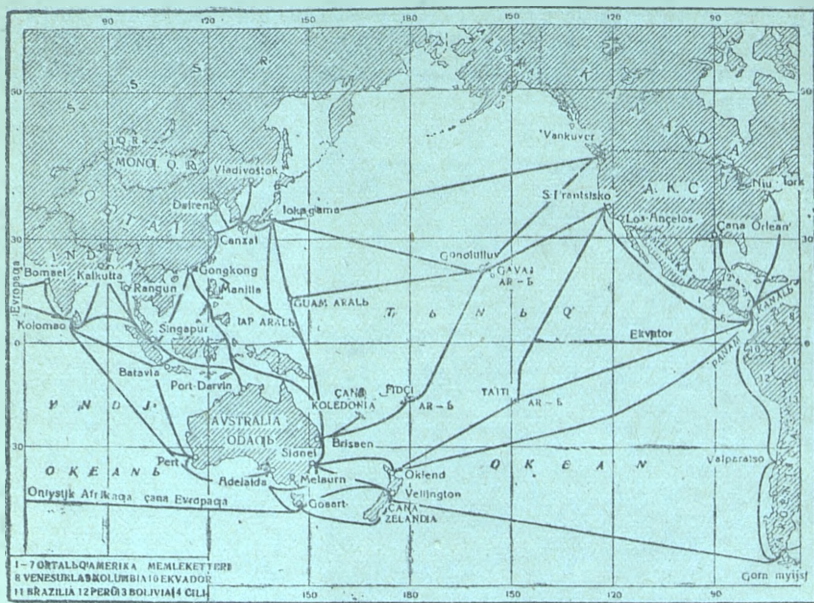
Əsjmdjk pən çanuarlar dьnyesjne Okeanianьң vatьs çaqь nedəujr vai; al, neqirьlmь sьqьsьna varoqan saьnp, solqirьlmь kedeilene beredj.

Çaңa Gvineia aralьnda tropik ormandarь esedj, çanuarlarь da kəp voladь, əsrese dorvalь çanuarlar men tyrlj tystegj (iьcmaq qьsь taqь vasqalar) kəp voladь. Çaңa Zelandia aralьnda ynemj kəgerjь tьratyp subtropik ormandarь voladь; **vьraq**, onda çasaityp çanuarlar az (olardьn jcjnde kivi-kivi deitjn qanatsьz tamaca vьr qьs voladь. Okean jcjndegj vьtьrap çatqьn casьrandь araldarda çavaьt əsjmdjktər tьrtj çoqtьn qasь, çan-çanuarlarqda da ete kedei. Syt qorektjlerden tek çarqanat qana iьsьraiddь.

Vьraq, onьn esesjne, okean suь, onьң da əsrese marçan araldarьna çaqьp çerlerj çan-çanuarlarqda tamaca vai vo'adь. Bül çerlerde meldjьr tьp-tьnьq sudьn terep tyvьnen polipterdjn qaçar tamaca tas qalalarь çainar kərnjьp tьradь. Olardьn arasьnda tamaca çarqьmьnьq əg tyrlj vaьqtar, tenjz çьldьzdarь çuzjьp çyredj. Su tyvьnde əvьylar çьlьp tenjz tasbaqalarь, tenjz çaiandarь, qьrttarь çyredj, me-

шерттй йлу қавырсақтарғ җатады. Судың устјнде вьдълар йсър сурген тор-тор тенъз қйстарь волать.

Океаниаңды васть мәдени өсјмдјктерј—kokos пәлмась мен астық ақастарь волать.

Тыңьқ океанға сьдартың тенъз җолдарь. Гонолулудь кесјр өтетјн җолдарьң аһьк атаһьздар. Ғана Зеландиадан җол қайда варады?

Kokos пәлма ақась аралдарьңды вәрјнде де егјледј, тјртј җерјнјң торпақ қйғаһь болмақан, соқатен җыртуға келметјн атоллаларда да егјледј. Kokos пәлма ақась арал қалғтарьна татақ, киж, үй волать. Океаниадан сетке сьдартылып васть пәрселер—kokos җапқастарьның җаһьр кертјрген дәндерј—kopro волать; вйл дәппен май ақьзыр алады; ол ақьзыр аһьнған майлар саһьпн јстеуге, өсјмдјк майларь сияқты җасата майлар—margarin җасар сьдари усјн җыһсаларь. Астық ақастарь кјсјнјң васындай улкен җемјстер бередј; беретјн җемјсјнјң маһьздыһьрь сонса, осындай ақастардан ус ақась бар вјр кјсј татақ җақьппан вјр җыһа дејн тоһьқ қамтамасьзыһь дејне җарады.

Соңьр кездерде Океаниаңды улкенјрек аралдарьна, әсресе, Гавай аралдарьна қант қйғаһь, мақта, ваһан ақастарь егјле вастады.

Европаһьқтар варағанса Океаниа қалғтарьның йстақан үй җаһуарларь тек таһьр, ит, соқда қана волаған; вјрақ, олар да арал вјткеннјң варығында вјрдеі болмақан. Европаһьқтар өздерјмен вјрге Океаниа аралдарьна өздерјнјң варық үй җаһуарларьның тйғьмдарьн ала келген. Қазјрде Ғана Зеландиа аралының җайындағында миллиондарған доһлар җайлады. Қалғьның васть кәсјвј—malсагаиасьыһьрь; мйһан сетке сьдартылып васть пәрсә—җун воһьр оть.

Океаниа аралдарь Азия мен Австралиа җақьлығтарьның җоһьмен Америкаңды җақьлығьнда җатады. Вйл аралдарьңды көрҗлјгј, су қатнаһь усјн өте маһьзды варық станса воһьр, таһьлады. Вйл, кеме-

İerdjü kəmjü, münai qııyr alıyna kerekıj orn da volıyr otıy. Kemelerdjü qavarlasıyr otıratıyn radıo stansalarıy salınoqan orndarı da volıyr otıy.

Avstralia men Okeaniadaqı kolonıalar.

Kartaqa qarap tavyıdar. Araldar men materiktej Angliyaqa qarastı çerlerdj arıandar. AQC pen Çaroniaqa, Fransiyaqa, tıstılerjn tavyıdar. Olardıñ kölem çadıynan ulkenjregjn atıandar. Bıkjı çer çyzjlk tenj çoldarıyn volında tıroqan araldardı kersetııder. Çana ol çoldardıñ qaidan sıoıyr, qaida varatındıoıyn aıtıyr berjıder.

Avstralıanı çana Okeanıa araldarıyn çarıymınan kövjregjn Angliya vasıyr alıqan. Avstralia altı etattan (memleketten) qıralıqan çana Anglianıñ dominıonıy sanalıyr—*Avstralia Odaıy* volıyr ataladı. Dominıonıñ astanasıy çadıadan alınoqan kicjrek *Kanberra* qalasıy. Kanberra Kək tauda (Avstralia Kordılierjnjü ontıstıjk çadıında tııradı. Materikjñ sıoıyında Kvınslend. Çana Ontıstıjk Uels çana Viktorıa ölkelerj voladı. Çana Ontıstıjk Uelstjñ vas qalasıy—*Sidnei*). Bıgıñ Sidnei Anglianıñ qılmıstıılardı çıberetjñ kolonıasıy edı, qazjıde çer çyzjndegj eñ çaqıy gavandardıñ vıjı volıyr salınoqan; ulken port volıyr otıy. Sidnei portıy Suets kanalıy arqıly Evroıadan sıqqan paroxod çoldarıyn odan soñ Tınyq okeanı arqıly Amerıkadan sıqqan paroxodtıardıñ aqıy punktj voladı. Mınan vasqa taqıy da eñ maıyızdı porttıardan: *Melburn* (Viktorıa ölkesjnjü vas qalasıy) men *Adelaida* (Ontıstıjk Avstralıa ölkesjnjü vas qalasıy) var. Bııarjan cet memleketterge çyn, müzdatqan et, vıdai, çemjster sıoıarıladı. Evroıadan Avstralıada İndıa okeanı arqıly çıretjñ kemeler ucjñ vıjıncj punktı—*Pert* (vatıy Avstralıa ölkesjnjü vas qalasıy) var. *Pert* qalasıyn sıoıy-taqıy altıñ priskeleıjıne, onan әj *Melburn* men *Sidnei* porttıarına deıjñ salınoqan temjı çol sıoıadı.

Okeanıadan Çana *Zelandıa* men көр üsaq araldardı Angliya vıleıdj. Çana *Gıvneıa* aralıynıñ da çarımsıy Angliyaqa qaradı. Çana *Zelandıa* aralıynıñ vas portıy—*Vellington*, vıl soltıstıjk aralda, Kuk vııçadıında tııradı. *Vellington*nan Angliyaqa çyn, müzdatqan et, sarımaı sıoıarıladı; vııar ııç vәjı de *Melburn*, *Petr* qalaları arqıly ketedj.

Vasqa imperialis memleketterjnjü eñ maıyızdı kolonıasıy: AQC qa qaraitıyn—*Gavai* araldarı voladı. *Gavai* Azıa çadıalarıyn soltıstıjk Amerıka çadıalarına qarai sıqqan kemelerdjü soııyr ötetjñ stansa ornıñ atıqaradı. Osı araldardıñ vııreıjndegj eñ ataqıy portı—*Gonolulu*.

Okeanıanıñ vıırsıyıra araldarı *Fransiya*qa da qaradı. Olardıñ jıjndegj eñ maıyızdıy—Çana *Kaledonıa*, vıl nıkel kenjıne vaı.

Mıkronezıa araldarıynıñ varıy derjık, mäselen *Marçal*, *Marıan* araldarı sıaqılyar Çaroniaqa qaradı.

	Ұзындығы км-теп	Су алабы, кел мың кв. км.		Ұзындығы км-теп	Су алабы, кел мың кв. км.
1. Evropa			3. Afrika		
Volga	3700	1402	Kongo	4200	3700
Dunai	2900	817	Nil	6400	2803
Dnepr	2139	511	Niĝer	4200	2090
Don	1808	450	Zambezi	2600	1330
Soltystjk Dvina	1255	362	Oranĝevai	1860	1020
Rein	1326	224	Senegal	1430	440
Elba	1150	148	4. Soltystjk Amerika		
Visla	1094	198	Mississipi (Missurimen) .	7000	3275
Luara	1000	121	Mekenzi	3780	1660
Oder	900	125	Sv. Lavrentia özenj . . .	3800	1250
Rona	760	99	Vinnipeg pen Nelson . .	2400	1080
Sena	700	78	Iukon	3300	860
Po	670	69	Kolumbia	2000	660
2. Azia			Kolorado	2000	590
Ob Ertjspen	5206	2946	Rio-Granda-del-Norte . .	2800	570
Enisei	4011	2549	5. Ontystjk Amerika		
Lena	4599	2582	Amazonka	5300	7000
Ianszъ-Szән	5200	1800	La-Plata	3700	3100
Amur Argunmen	4478	1937	Orinoko	2250	944
Xuanxe	4100	980	6. Avstralia		
Ind	3200	960	Merrei men Darling (ua-		
Bramaputra	2800	1700	qıtca aqıssъ)	3490	910
Evfrat	2000	765			
Sъr-Daria	2865	265			
Amur-Daria	2512	509			
Iravadi	2000	430			

MEMLEKETTER TABLITSASЪ.

Kapitalistjik memleketterdñ çer kölemj, qalqь çana qalalarь.

Memleket attarь	Çer kölemj mısn kv. km.	Qalqь mılı esevimen	Bastь qalalar men olardьn qalqь (mьndar)
A. EVROPA ELDERJ.			
1. Germania	470	66	Berlin—4200; Gamburg — 1125, qala manatьnan—1650; Keln — 760; Munxen—735; Leiptsig—710; Drezden—650; Breslavl—625; Essen —655; Maine ezenjnde gj Frankfurt—555.
2. Ўль Britania men Soltystjik Irlandia	244	47	London—8200; Birmingam—1250; Liverpool—1250; Manchester—1100;— Glazgo—1100; Cefild — 520; Lids—485; Edinburg — 465; Belfast—420.
3. Fransia	551	42	Pariç—5000; Marsel 914; Lion—570; Bordo—260; Nitsa — 200; Sent - Etien —190;
4. Italia	310	42,5	Rim — 1150; Millan — 1100; Neapol — 860; Genuia—625; Turin—620; Palermo — 410; Venetsia—260; Triest—240; Messina—190
5. Polca	388	33,8	Varcava—1225; Lodzj— 640; Poznən — 260; Krakov—240.
6. Ispania	503	24,6	Madrid—1000; Barselona—1040.
7. Rumьnia Bessarabia men	295	19,2	Buxarest—640.
8. Cexoslovakia	140	15	Praga—850
9. Iugoslavia	249	15	Belgrad—240
10. Vengria	93	8,9	Budapect—1000
11. Belgia	30,4	8,3	Brussel—900; Antverpen—400

Memleket attary	Çer kelemij мың кв. км.	Қалқы mil. есеjмен	Basty қалалар мен olardyң қалқы (мыңдап)
12. Niderlandь	34	8,5	Gaaga—480; Amsterdam—780; Rotterdam—590
13. Avstria	84	6,8	Vena—1900
14. Cvetsia	449	6,3	Stokgolm—535
15. Gretsia	130	6,8	Afinь—700 (Pirel portь men)
16. Portugalia	92	7	Lissabon—600
17. Bolgaria	103	6,2	Sofia—290
18. Cvetsaria	41	4,1	Bern—110; Surlx—315; Çeneva—145
19. Finlandia	388	3,8	Gelsinki (Gelsingfors)—280
20. Dania	43	3,7	Kopengagen—770
21. Irlandia (dominion)	69	3	Dublin—470
22. Norvegia	323	2,9	Oslo—250
23. Litva	56	2,5	Kaunas—105
24. Latvia	66	2	Riga—385
25. Estonia	48	1,1	Tallin—140
26. Albania	28	1	Tirana—30

B. AZIA ELDERJ.

1. Qьtai	10000	470—475	Nankin—1000; Canxai 3500; Xankou—780 Beipin—1560; Kanton—860
2. Indiasь	4675	353	Deli—450; Kalkutta—1500; Bom- bei—1100 Madras—650
3. Çaponia	382	66,5	Tokio—6000 (tөnregjmen); Osaka—3100 Kicto—1100; Nagoia—1100; Kөbe—910
4. Niderland Indiasь	1500	61	Batavia—440
5. Fransiа Indo-qьtaiь	737	22	Soigon—140
6. Tьrkiа (memleketj Evropadaqь çerjн qosa)	772	16,2	Ankara 125; Stambul-740; Izmir (Smirna)170
7. Iran	1600	15	Tegeran—360
8. Afqanstan	650	7	Kabul—80

C. AMERIKA ELDERJ.

1. Amerika Qūrama			
Ctattar	7839	128	Vacington—490; Niu-Iork (tənregjmen)—1000; Cıkago (tənregjmen)—400; Fıldaıfa — 190; Detroit — 1800; Los-Ançesles—1400
2. Brazılia	8500	47,8	Rıo-de-Çaneıro—1700
3. Meksıka	1970	19	Meksıko—1030
4. Argentına	2800	12	Buenos-Aıres—2300
5. Kanada	9500	11	Ottava—127; Monreal—1000
6. Kolumbıa	1160	8,7	Bogoto—350
7. Peru	1378	6,5	Lıma—280
8. Cılı	742	4,5	Sant-Iago—700
9. Venesuela	1020	3	Karakas—135
10. Urugvai	190	2	Montevıdeo—650
11. Ekvador	650	2,7	Kvıto—115
12. Paragvai	420	0,9	Asunsıon—100

Q. AFRİKA ELDERJ.

1. Nıgerıa	900	19,9	Lagos—130
2. Eğıpet	994	15	Kair—1200; Aleksandrıa—570
3. Abıssınıa	960	7,6	Addıs-Abeba—150
4. Ontys. -Afrıka Odaqı	1225	9,5	Pretorıa — 100; Keptaun — 270; İogannesburg—350
5. Alçır	2195	7,2	Alçır—260
6. Anglıa-Eğıpet Suda- nı	2627	5,8	Xartun—50
7. Marokko	520	5	Rabat—50; Kazablanka—20

D. AVSTRALIA ELDERJ.

1. Avstrıa Odaqı	7700	6,6	Kanberra—10; Sıdnei — 1300; Melburn—1030; Adelaıda—315
2. Çana Zelandıa	268	1,5	Vellıngton—150.

SSSR MEN ҚAPITAL MEMLEKETTERJ

EL ATTARЪ	1913-ғ	1929-ғ	1932-ғ	1936-ғ. *-1935-ғ.
-----------	--------	--------	--------	----------------------

I. Tas көмјr (million tonna).

1. AQC	517	552	326	438
2. Germania	277	337 ¹	228 ¹	320 ¹
3. Ыъ Britania	232	262	212	232
4. SSSR	29	42	65	124
5. Fransia	41	54	47	46
6. Polca	41	46	29	30

II. Mұnai (million tonna).

1. AQC	34	138	107,6	134,9*
2. SSSR	9	15	22,3	29,2
3. Venesuela	—	20	17,1	23,5
4. Rumьnia	2	5	7,3	8,7
5. Iran	10,2	5	6,5	7,5
6. Niderland Indiasъ	1,5	5	5,1	6,4

III. Соїьп қоғьту (million tonna).

1. AQC	31	43,3	8,9	31,1
2. SSSR	4,2	4,3	6,2	14,4
3. Fransia	4,9	10,4	5,5	6,2
4. Germania	15	13,2	3,9	12,5*
5. Ыъ Britania	10	7,7	3,6	7,8
6. Belgia men Luksenburg	—	6,9	4,7	5,2

1) Мийьд ісінде өндјрїлген қоғьт көмјr де, бар.

IV. Maqta çinau (mьd tonna volokna) ²⁾

1. AQC	2800	3200	—	2300
2. India	780	930	—	970
3. Qьtai	480	420	—	500
4. SSSR	200	270	—	540
5. Egipet (Mьsьr)	310	380	—	380
6. Brazilia	90	130	—	270

Bastь memleketterdьn mal sandarь (million san)

I. Jrj qara mal

1. India	158
2. AQC	65
3. SSSR	57
4. Brazilia	42
5. Argentina	32
6. Germania	19

II. Çьlqь

1. SSSR	16
2. AQC	12*
3. Argentina	10
4. Brazilia	7
5. Polca	4
6. Germania	3

III. Qoilar

1. Avstralia	113
2. AQC	53
3. SSSR	52
4. Ontystik-Afrika Odaqь	48
5. Argentina	44
6. Britania Indiasь	43

IV. Cocqalar

1. AQC	61
2. Germania	23
3. Brazilia	22
4. SSSR	30
5. Fransia	7
6. Kanada	4

²⁾ Soьdь vaqandaqь sifrlar 1934—1935-ç. alьnqan mөлjmetten.

М А З М Ū Н Ы.

Evropa.

	Betj
Fizika-çaqrafialıq ovzor	3
Qalqı	33
Memleketter	36
Anglia	—
Fransia	49
Germania	61
Italia	75
İspania	85
Bızdıñ batıstaqı kercjlerimjz: Fınländia, Estonia, Latvia, Litva, Pölca	92

Azia.

Fizika-çaqrafialıq ovzor	108
Qalqı	123
Memleketter	127
Çarıpta	—
Qıtai	137
India	149
Tyrkia	158

Afrika.

Fizika-çaqrafialıq ovzor	162
Qalqı	176
Memleketter men kolonialar	178

Amerika.

Fizika-çaqrafialıq ovzor	181
Qalqı	197
Memleketter men kolonialar	199
Amerika Qırtama Ştattarı	—

Avstralia.

Fizika-çaqrafialıq ovzor	222
Qalqı	228
Okeania	230
Avstralia men Okeaniadaqı kolonialar	235
Qosımcalar	236

Kartalyň wagşy 2 s. 50 t.

Kartasýň wagşy 2 s. 05 t.

Г. И. ИВАНОВ

ГЕОГРАФИЯ ЧАСТЕЙ СВЕТА

Учебник для неполной и полной
средней школы.